

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İŞTİKÂK-I KEBÎR'İN KUR'ÂN AYETLERİNE

TATBİKİ:

ر – ح – ب / BE – HA – RA VE م – ل – ح / HA – LE – ME

ÖRNEKLİĞİNDE BİR İNCELEME

REYHAN OLGUN

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ İHSAN KAHVECİ

İSTANBUL, 2022

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İŞTİKÂK-I KEBÎR'İN KUR'ÂN AYETLERİNE

TATBİKİ:

ر – ح – ب / BE – HA – RA VE م – ل – ح / HA – LE – ME

ÖRNEKLİĞİNDE BİR İNCELEME

REYHAN OLGUN

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ İHSAN KAHVECİ

İSTANBUL, 2022

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Temel İslam Bilimleri (Tefsir) alanında yüksek lisans Derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad	Kanaati	İmza

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı:

İmza:

ÖZ

İŞTİKÂK-I KEBİR'İN KUR'ÂN AYETLERİNE TATBİKİ:

ب – ح – ر / BE – HA – RA VE م – ل – ح / HA – LE – ME

ÖRNEKLİĞİNDE BİR İNCELEME

Olgun, Reyhan

Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans (%30 İngilizce)

Öğrenci Numarası: 194018004

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0003-0705-3554

Ulusal Tez Merkezi Referans No: 10475285

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi İhsan Kahveci

Temmuz 2022, 260 sayfa

Hicrî ikinci yüzyılda, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) geliştirdiği ve *Kitâbu'l-Ayn*'da uyguladığı taklîbe dayalı fonetik sistem, hicrî dördüncü yüzyıla gelindiğinde, taklîb edilen kelimeler arasında anlam itibariyle bir münasebetin bulunduğunu söyleyen İbn Cinnî (ö. 392/1002) ile bir adım daha ileri taşınmıştır. İştikâk-ı kebîr olarak isimlendirilen bu usûle hem bir arka plan hem de bir uygulama zemini sunan elinizdeki tez, giriş ve sonuç kısımları da dahil olmak üzere toplamda beş bölümden teşekkül etmektedir. Teze giriş mahiyetindeki birinci bölümde, tezin konusu, amacı, kapsamı ve önemine dair bir ön bilgilendirme yapılmış, akabinde genelde iştikâk, özelde iştikâk-ı kebîr ile alakalı şu ana kadar yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, iştikâk mefhumunun mahiyetine, nevilerine ve iştikâk-ı kebîre dair gerekli hususlar kısaca belirtilmiştir. Üçüncü bölümde, ب – ح – ر / Be – Ha – Ra ve م – ل – ح / Ha – Le – Me harflerinin taklîb edilmesiyle meydana gelen maddelerden her biri, çeşitli sözlükler aracılığıyla etraflıca çalışılmıştır. Dördüncü bölümde, ب – ح – ر / Be – Ha – Ra harflerinden müteşekkil mukallem maddelerin üzerinde birleştikleri ortak mana Kur'ân ayetlerine tatbik edilmiştir. Tüm bunların neticesinde, iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîb edilen maddeler arasında bir ortak mana yakalayabilmenin ne derece mümkün olduğu, mezkur ortak mana amilinin ne türden bir fayda sağlayabileceği, bir başka deyişle, iştikâk-ı kebîrin Kur'ân ayetlerinin tefsiri esnasında başvurulabilecek kaynaklardan biri olup olamayacağı müşahhas bir surette gözler önüne serilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halîl b. Ahmed, İbn Cinnî, İştikâk-ı kebîr, *Kitâbu'l-Ayn*, taklîb, tefsir.

ABSTRACT

THE APPLICATION OF AL-ISHTIQĀQ AL-KABĪR TO
THE VERSES OF THE QUR'ĀN:
A REVIEW WITHIN THE FRAMEWORK OF
ﺭ – ﺡ – ﺏ / BA – ĤA – RA AND ﻡ – ﻝ – ﺡ / ĤA – LA – MA

Olgun, Reyhan

Master of Basic Islamic Studies (30% English)

Student Number: 194018004

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0003-0705-3554

National Thesis Center Reference Number: 10475285

Thesis Supervisor: Assist. Prof. İhsan Kahveci

July 2022, 260 pages

The Arabic phonetic system, which is based on the *taqlīb* (the variations of words based on the same root letters) that was established in *Kitāb al-'Ayn* by al-Khalīl ibn Aḥmad (d. 175/791) in the second century hijrī, was taken a step further in the fourth century hijrī by Ibn Jinnī (d. 392/1002). He states that there is a semantic relationship between those words having the same, yet switched around, root letters: *al-Ishtiqāq al-Kabīr* (The Great Derivation). This thesis, which presents both a background and a field of application for this method called *al-Ishtiqāq al-Kabīr*, consists of five chapters in total. In the first chapter, which is the introduction of the thesis, a preliminary information about the subject, purpose, scope and importance of the thesis is given, and then, the studies done so far related to *al-ishtiqāq* in general and *al-ishtiqāq al-kabīr* in particular is evaluated. In the second chapter, the essential aspects of the nature of *al-ishtiqāq* (the science of word derivations), of its types, and finally of *al-ishtiqāq al-kabīr* itself are briefly elaborated. In the third chapter, each of the *maddahs* (combinations), formed by switching around the letters ﺭ – ﺡ – ﺏ / Ba – Ĥa – Ra and ﻡ – ﻝ – ﺡ / Ĥa – La – Ma, is studied in detail through the usage of various dictionaries. In the fourth chapter, the common meaning obtained from the *maddahs* (*muqallab*) composed of the letters ﺭ – ﺡ – ﺏ / Ba – Ĥa – Ra is applied to the verses of the Qur'ān. As a conclusion, the extent of the possibility of a common meaning being generated by the usage of *al-ishtiqāq al-kabīr* amongst lexically varied maddahs; what

kind of benefits the aforementioned common meaning agent can provide; whether *al-ishtiqaq al-kabir* can be a feasible source to consult in the event of Qur'ānic interpretations are demonstrated in order.

Keywords: Al-ishtiqaq al-kabir, al-Khalil ibn Ahmad, Ibn Jinnī, Kitāb al-'Ayn, taqlīb, tafsīr.

ÖNSÖZ

İslam'ın, zuhur ettiği toprakları aşarak muhtelif din, kültür ve ırka mensup topluluklar arasında hızla yayılmasıyla birlikte, İslam medeniyetinin hakimiyeti altındaki bu topraklarda Arapçanın kullanımı da tabîi olarak yaygınlaşmış, ancak bu durum, umumi manada dil selikasında tahriflerin; hususi anlamda ise Kur'ân'ın tilaveti ve yorumunda hataların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bunlara, Kur'ân'da geçen mahiyeti ve muhtevası açık olmayan lafızları anlama gayreti de ilave edilince, erken dönemlerden başlayarak kademe kademe dilin genel kural ve kaideleri (nahiv-sarf) ile dil malzemesinin (lûgat) tespitine yönelik derinlikli çalışmalar yapılmıştır. Hicrî ikinci yüzyılda, Basralı âlimlerden Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Arap dilindeki kelimelerin tümünü herhangi bir noksanlık yahut da kaide dışı lafız olmayacak şekilde bir araya getirmek amacıyla Arap harflerine has bir usûl geliştirmiştir: Taklîb. Kök (asıl) harflerin taklîb edilmesiyle yeni maddelerin türetildiği bu usûlü baz alarak *Kitâbu'l-Ayn* adındaki sözlüğünü telif etmiştir. Ardından gelenleri tesiri altında bırakan Halîl b. Ahmed'in bu usûlü, hicrî dördüncü yüzyıla gelindiğinde, taklîb edilen kelimeler arasında anlam itibariyle bir münasebetin bulunduğunu söyleyen İbn Cinnî (ö. 392/1002) ile bir adım daha ileri taşınmıştır. *el-Hasâ'is* isimli eserinde iştikâk-ı ekber başlığı altında takdim ettiği bu görüş, kendinden sonra gelen dilciler tarafından iştikâk-ı kebîr olarak isimlendirilmiştir.

Elinizdeki tez, ب – ح – ط / Be – Ha – Ra ve ه – ل – م / Ha – Le – Me asılları üzerinde tatbik edilen sözlük çalışması vasıtasıyla, iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîb edilen maddeler arasında ortak bir mana yakalayabilmenin ne derece mümkün olduğunu ve bahsi geçen tatbik sürecinin keyfiyetini; ب – ح – ط / Be – Ha – Ra aslından mukalleb maddelerin geçtiği ayetlerde uygulanan tefsir çalışması aracılığıyla da, tefsirde mezkur usûlden istifade edilip edilemeyeceğini, şayet mümkünse, o zaman bunun ne şekilde tahakkuk edeceğini, bir başka deyişle, iştikâk-ı kebîrin Kur'ân ayetlerinin tefsiri esnasında başvurulabilecek kaynaklardan olup olamayacağını müşahhas bir surette gözler önüne sermeyi hedeflemektedir.

TEŞEKKÜR

Alemlerin Rabbi olan Allah’a hamd ü senâ, Resûlü Hz. Muhammed’e (sav.), âl ve ashâbına salât ve selâm olsun.

Geçmişten günümüze birikimli bir surette ilerleyen ilim silsilesinde, insanları hak yola davet eden, dalâlete düşmelerine mani olan, ismini bildiğimiz bilmediğimiz, eserleri günümüze kadar ulaşan ulaşmayan, halihazırda mevcut bulunan eserlerin hazırlanışı ve aktarılışının her bir aşamasında emeği geçen kimler varsa, evvelâ onlara teşekkür etmeyi bir borç bilir, Allah’ın rızası, af ve mağfiretinin onların üzerlerine olmasını Yüce Allah’tan niyaz ederim. Kendisini ilim silsilesinin halkalarından addettiğim, tezin hazırlanma sürecinde her türlü yardım ve önerileriyle bana yol gösteren değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İhsan Kahveci’ye olan minnetimi dile getirmeyi kendime borç bilirim. Tezimin savunması esnasında, yaptıkları olumlu eleştiriler ve değerlendirmelerle tezi bir adım ileri taşıyan hocalarım, Doç. Dr. Mehmet Taha Boyalık ve Dr. Öğr. Üyesi Tuba Erkoç Baydar’a katkılarından ötürü müteşekkirim. Bana ilmi sevdiren, ilim talebesi olma yolunda küçüklüğümünden itibaren beni maddî-manevî destekleyen annem ve babam: Macide ve Turgut Olgun çiftine, dil becerisi başta olmak üzere birçok konuda gıpta ettiğim kişisel editörüm, biricik kız kardeşim Zehra Olgun’a gönülden teşekkür ederim. Bu süreçte, kendilerini her daim yanımda hissettiğim çok değerli arkadaşlarım Radyo ve Televizyon Üst Kurul Uzmanı Halime Karabıyık, Öğr. Gör. Elif Tekin Yılmaz, Ana Yuniati Sulem, Maşite Hicret Kocaman, Şehide Kılıç, Sümeyye Ali Jaber’e çok teşekkür ederim. Kudüs refikim, pek saygıdeğer hanımefendi Ebru Alansari’ye kızının ismini Reyhan koyarak tezin telifi sürecinde verdiği bu manevi destek için çok teşekkür ederim.

Reyhan Olgun

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vii
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xii
BÖLÜM I GİRİŞ.....	1
1.1. Tezin Konusu ve Amacı	1
1.2. Tezin Kapsamı ve Önemi	3
1.3. Literatür Değerlendirmesi	4
BÖLÜM II İŞTİKÂK	7
2.1. İştikâk Mefhumu ve Mahiyeti	7
2.2. İştikâkın Nevileri	10
2.3. İştikâk - Sarf İlişkisi	11
2.4. İştikâk-ı Kebîre Doğru: Halîl b. Ahmed ve Kitâbu'l-Ayn	12
2.5. İştikâk-ı Kebîrin Doğuşu: İbn Cinnî ve el-Hasâ'is.....	14
BÖLÜM III SÖZLÜK ÇALIŞMASI: İŞTİKÂK-I KEBÎR'DE ORTAK MANANIN İMKANI	19
3.1. ر – ح – ب / Be – Ha – Ra Harflerinden Müteşekkil Mukalleb Maddeler.....	19
3.1.1. ر – ح – ب / Be – Ha – Ra.....	19
3.1.2. ح – ر – ب / Be – Ra – Ha.....	25
3.1.3. ر – ب – ح / Ha – Be – Ra.....	32
3.1.4. ب – ر – ح / Ha – Ra – Be.....	40
3.1.5. ح – ب – ر / Ra – Be – Ha.....	48
3.1.6. ب – ح – ر / Ra – Ha – Be.....	51
3.1.7. Değerlendirme	55

3.2. ح – ل – م / Ha – Le – Me Harflerinden Müteşekkil Mukalleb Maddeler	62
3.2.1. ح – ل – م / Ha – Le – Me	62
3.2.2. ح – م – ل / Ha – Me – Le	70
3.2.3. ح – ل / Le – Ha – Me	86
3.2.4. ح – م – ل / Le – Me – Ha	96
3.2.5. ح – م / Me – Ha – Le	98
3.2.6. ح – ل – م / Me – Le – Ha	105
3.2.7. Değerlendirme	117

BÖLÜM IV TEFSİR ÇALIŞMASI: İŞTİKÂK-I KEBİRLE ELDE EDİLEN ORTAK MANANIN KUR'ÂN AYETLERİNE TATBİKİ..... 126

4.1. ح – ب / Be – Ha – Ra Harflerinden Müteşekkil Mukalleb Maddeler.....	127
4.1.1. ح – ب / Be – Ha – Ra.....	127
4.1.1.1. Kehf 18/60: وَأَذَقَ الْمُوسَىٰ لَفْتِيهِ لَا اِبْرَحَ حَتَّىٰ ابْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا:.....	128
4.1.1.2. Rahmân 55/19: مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ:.....	139
4.1.1.3. Tûr 52/6: وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ:.....	148
4.1.1.4. Rûm 30/41: ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ.....	155
4.1.1.5. Mâide 5/103: مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَانُوا يُعْقِلُونَ.....	163
4.1.2. ح – ر – ب / Be – Ra – Ha.....	170
4.1.2.1. Yûsuf 12/80: فَلَمَّا اسْتَيْسَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ آبَاءَكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِیَ أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِيَّ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ.....	171
4.1.3. ح – ب – ر / Ha – Be – Ra.....	182
4.1.3.1. Tevbe 9/31: اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ.....	183
4.1.3.2. Rûm 30/15: فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ:.....	195
4.1.4. ح – ر – ب / Ha – Ra – Be.....	200

4.1.4.1. Bakara 2/279: فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ.....	201
4.1.4.2. Muhammed 47/4: فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبِ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَتَخْتَمُواهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَأْقَ فَإِمَّا مَنَّا بَعْدَ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ.....	213
4.1.4.3. Enfâl 8/57: فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِي الْحَرْبِ فَاشْرِدْ بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَدْكُرُونَ.....	221
4.1.4.4. Âl-i İmrân 3/37: فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّىٰ لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ.....	228
4.1.5. Ra – Be – Ha / ر – ب – ح.....	234
4.1.5.1. Bakara 2/16: أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ.....	235
4.1.6. Ra – Ha – Be / ر – ح – ب.....	241
4.1.6.1. Tevbe 9/25: لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ.....	242
BÖLÜM V SONUÇ.....	250
REFERANSLAR.....	253
EKLER.....	258
EK A.....	258
ÖZGEÇMİŞ.....	260

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1. <i>el-Hasâ'is</i> 'te Geçen ق – و – ل / Ka – Ve – Le Örneği.....	16
Tablo 3.1. ر – ح – ب / Be – Ha – Ra Aslından Müştak Kelime Grupları.....	56
Tablo 3.2. ح – ر – ب / Be – Ra – Ha Aslından Müştak Kelime Grupları.....	57
Tablo 3.3. ر – ب – ح / Ha – Be – Ra Aslından Müştak Kelime Grupları.....	58
Tablo 3.4. ب – ر – ح / Ha – Ra – Be Aslından Müştak Kelime Grupları.....	59
Tablo 3.5. ح – ب – ر / Ra – Be – Ha Aslından Müştak Kelime Grupları.....	60
Tablo 3.6. ب – ح – ر / Ra – Ha – Be Aslından Müştak Kelime Grupları.....	60
Tablo 3.7. Ortak Mananın İstidlâlinde Baz Alınan Maddeler.....	61
Tablo 3.8. م – ل – ح / Ha – Le – Me Aslından Müştak Kelime Grupları.....	117
Tablo 3.9. ل – م – ح / Ha – Me – Le Aslından Müştak Kelime Grupları.....	118
Tablo 3.10. م – ح – ل / Le – Ha – Me Aslından Müştak Kelime Grupları.....	120
Tablo 3.11. ح – م – ل / Le – Me – Ha Aslından Müştak Kelime Grupları.....	121
Tablo 3.12. ل – ح – م / Me – Ha – Le Aslından Müştak Kelime Grupları.....	122
Tablo 3.13. ح – ل – م / Me – Le – Ha Aslından Müştak Kelime Grupları.....	123
Tablo 3.14. Ortak Mananın İstidlâlinde Baz Alınan Maddeler.....	124
Tablo 4.1. Tefsir Çalışması Kapsamında Seçilen Ayetler.....	126
Tablo A.1. Tefsir Çalışması.....	258

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu ve Amacı

İslam'ın, neşet ettiği Arap Yarımadası'nın hudutlarını aşması ve bir medeniyet kurmasıyla birlikte, Allah'ın dini yeryüzünde süratle yayılmış, muhtelif dinlerden, kültürlerden ve ırklardan insanlar Müslüman olmuş ve İslam medeniyetinin hükmü altındaki bu topraklarda Arapçanın kullanımı zaman geçtikçe bir zaruret halini almıştır. Umumi manada, bu dilin safiyetini korumak ve herkes tarafından doğru bir surette kullanılmasını teminat altına almak; hususî olarak ise, Kur'ân'ı Kerîm'in tilavetinde ve yorumlanmasında zuhur eden hataları tashih etmek ve bunların tekrarının önüne geçmek, dahası Kur'ân-ı Kerîm'de geçen mahiyeti ve muhtevası kapalı lafızları anlamak gibi sebeplerden hareketle dilin genel kural ve kaidelerinin (nahiv-sarf) ve dil malzemesinin (lûgat) tespitine yönelik derinlikli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar erken dönemlerde başlamış ve kademe kademe ilerlemiştir.

Hicrî ikinci yüzyılda, Basralı âlimlerden Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Arap dilindeki kelimelerin tümünü herhangi bir noksanlık yahut da kaide dışılık olmayacak şekilde bir araya getirmek amacıyla Arap harflerine has bir usûl geliştirmiş ve taklîbe dayalı fonetik sistemi baz alarak *Kitâbu'l-Ayn* adlı sözlüğünü telif etmiştir. Kök (asıl) harflerin taklîb edilmesiyle yeni maddelerin türetildiği bu usûl vasıtasıyla muzâ`af sülâsîlerde iki madde; muzâ`af olmayan sülâsîlerde altı madde; mücerred rubâ`îlerde yirmi dört madde; mücerred humâsîlerde ise yüz yirmi madde elde edilebilmektedir. Lakin, bir asıldan taklîb edilen maddelerin tümünün kullanımda (müstamel) olmaması, bir yahut birden fazlasının kullanım dışı (mühmel) olabilmesinden ötürü, bahsi geçen sözlüğün her bir asıl için açılan bâblarının baş kısmında müstamel olan maddelere bilhassa işaret edilmiştir. Hicrî dördüncü yüzyıla gelindiğinde ise, Bağdatlı âlimlerden İbn Cinnî (ö. 392/1002), Halîl b. Ahmed tarafından geliştirilen taklîb usûlünü, taklîb edilen kelimeler arasında anlam itibarıyla bir münasebetin bulunduğunu söyleyerek bir

merhale daha ileri taşımıştır. Serdedilen mezkur görüşte, sülâsî asıl alınıp taklîb usûlü ile kendisinden altı kelime türetilmekte ve bu kelimeler hepsini ihata edecek ve tamamı için geçerli olacak bir anlam üzerinde birleş(tiril)mektedir. Şayet bunların arasından, elde edilen ortak manaya uzak kalanlar olursa, onlar da te'vîl ile bu manaya döndürülmektedir. İbn Cinnî öne sürmüş olduğu bu görüşe iştikâk-ı ekber adını vermesine ve telif etmiş olduğu *el-Hasâ'is*'te bu isimlendirme ile müstakil bir bâb açmasına rağmen, kendisinden sonra gelen dилciler onu iştikâk-ı kebîr olarak adlandırmışlardır.

İbn Cinnî tarafından takdim edilen bu usûle sahip çıkılıp işletilirse, ihtiyaç anında kendisinden istifade edilmesi pek muhtemeldir. Fakat daha öncesinde sorulması gereken sual şudur: İştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîbe uğrayan maddelerin/kelimelerin bir ortak mana üzerinde birleş(ebil)meleri ne derece mümkündür? Eğer mümkün ise, bunun faydası nedir? Buradan hareketle, tezin gayeleri şu şekilde tasnif edilebilir:

- 1. Merhale: İştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîbe uğrayan maddeler/kelimeler arasındaki ortak mananın mevcudiyetinin imkanını tetkik etme.
- 2. Merhale: Şayet ortak mana elde edilirse, bunun ne türden bir faydası ve katkısının olduğunu sorgulama.

Bu meseleye daha müşahhas bir çözüm olması açısından, tatbik sahası olarak Kur'an ayetleri tercih edilmiştir. Araştırma alanını olabildiğince geniş tutabilmek adına, mukallem maddelerin tamamının hem müstamel olması hem de Kur'ân'da geçmesi hedeflenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda, belirtilen kıstaslara uyan yalnızca iki asıl bulunabilmiştir: ب – ح – ج / Be – Ha – Ra ve ح – م – ل – / Ha – Le – Me.

Kur'ân ayetlerine tatbik merhalesi de kendi içerisinde esasen iki şeyi amaçlamaktadır: Birincisi, seçilen ayetlerde de, bir önceki merhalede elde edilen ortak mana yakalanabiliyor mu? İkincisi ise, eğer seçili ayetler en başından itibaren ortak mana amili de hesaba katılarak tefsir edilseydi, bunun tefsir sürecine ve neticeye bir tesiri olur muydu? Bu soruyu şöyle sormak da mümkündür: İştikâk-ı kebîr bize, ayetlerin tefsirinde kullanılabilecek bir malzeme sunabilir mi?

- 3. Merhale: Mevzubahis usûlün ayetlerin tefsiri kapsamında ne derece lazım olduğunu değerlendirme.

İlk merhale, tezin üçüncü bölümünü oluşturan Sözlük Çalışması'na; ikinci merhale, tezin dördüncü bölümünü meydana getiren Tefsir Çalışması'na; üçüncü merhale, tezin beşinci bölümünü teşkil eden Sonuç kısmına tekabül etmektedir.

1.2. Tezin Kapsamı ve Önemi

Elinizdeki tez, giriş ve sonuç kısımları da dahil olmak üzere toplamda beş bölümden teşekkül etmektedir. Teze giriş mahiyetindeki birinci bölümde tezin konusu, amacı, kapsamı ve öneminden söz edilmiş, tezde ele alınan konuya ilişkin literatür değerlendirilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde, iştikâk mefhumunun mahiyeti çerçevesinde, iştikâk kelimesinin lugavî ve ıstılâhî anlamları açıklanmış; iştikâkın nevileri, bunları birbirinden ayırt etme imkanı veren tarifleri sıralanmış; iştikâkla bir diğer lügat ilmi olan Sarf/Tasrîf arasındaki ilişkiye değinilmiş; taklîb usûlünü bizzat tatbik ettiği *Kitâbu'l-Ayn* adlı eseriyle iştikâk-ı kebîrin temelleri atan Halîl b. Ahmed ve onun bu sözlüğü hakkında özet bilgiler verilmiş; en nihayetinde, İbn Cinnî'nin öne sürdüğü, *el-Hasâ'is* adlı eserinde de müstakil bir başlık altında beyan ettiği (kendisi iştikâk-ı ekber tesmiye etse de sonraki dilciler arasında benimsenen şekliyle) iştikâk-ı kebîr usûlünün doğuşu ele alınmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde, ب - ح - ر / Be - Ha - Ra ve م - ل - ح / Ha - Le - Me asıllarının iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîbe uğrayan her bir maddesi, çeşitli sözlükler aracılığıyla etraflıca çalışılmıştır. Her bir aslın, tamamının müstamel olduğu ve hepsinin de Kur'ân'da geçtiği, altı adet mukalleg maddesi mevcuttur. Bu da toplamda şu on iki maddenin incelenmesi demektir: ب ح ر / ح ب ر / ر ب ح / ح ر ب / ر ب ح / ح ر ب ; م ل ح / ح ل م / م ل ح / ح ل م / ل ح م / م ل ح. Her bir asıl ve ondan taklîb yoluyla elde edilen altı maddenin tetkiki sonunda, aralarında ortak bir mananın var olup olmadığı üzerinde değerlendirme yapılmış ve bunun mümkün olması halinde, tespit edilen ortak mananın ne olduğu bildirilmiştir.

Tezin dördüncü bölümünde, iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîb edilen maddelerin üzerinde birleştikleri ortak mana Kur'ân ayetlerine uygulanmıştır. Önceki bölümde çalışılan iki asıldan, ب - ح - ر / Be - Ha - Ra ve ondan mukalleg maddeler tercih edilmiş ve bu

asıldan müştak lafızların geçtiği Kur’ân ayetleri bu bölümde tafsilatlı bir şekilde incelenmiştir. Toplamda on dört ayet tefsir edilmiş, her bir ayet tefsir edildikten sonra değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Değerlendirme iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada, ele alınan ayette söz konusu ortak mananın bulunup bulunmadığına bakılmıştır. İkinci aşamada ise, şayet ayet en başından itibaren ortak mana amili de hesaba katılarak tefsir edilseydi, bunun sürece ve neticeye bir tesiri olur muydu sorusunun cevabı araştırılmıştır. Bir başka deyişle, isticâk-ı kebîrin ayetin tefsirinde başvurulabilecek bir kaynak olup olmadığı uygulamalı olarak gösterilmiştir.

Tezin sonuç bölümünde, sözlük ve tefsir çalışmalarında gerçekleştirilen uygulamaların değerlendirilmesi yapılmış; Kur’ân ayetlerinin tefsirinde isticâk-ı kebîr usûlüne müracaat etmenin ne derece lüzumlu olduğu kısaca tartışılmıştır.

Üçüncü bölümde tatbik edilen sözlük çalışması ile salt bilgi aktarımı aşamasından tatbik aşamasına geçiliyor olması, dahası isticâk-ı kebîr usûlü ile taklîb edilen maddelerin, üzerinde birleştikleri ortak mananın elde edilmiş keyfiyetine dair bir yöntem ve arka plan sunulması; sözlük çalışması neticesinde elde edilen ortak mananın Kur’ân ayetlerine uygulandığı dördüncü bölümde, isticâk-ı kebîrin tefsir esnasında başvurulabilecek kaynaklar arasında sayılıp sayılmayacağı hususunun müşahhas bir surette gözler önüne serilmesi, tezi müstesna kılan belli başlı niteliklerdir.

1.3. Literatür Değerlendirmesi

Arap dili ve tefsir alanlarının her ikisine de hitap eden çalışmamıza şekil veren ana konunun isticâk-ı kebîr olmasından hareketle, tezi kaleme almadan önce, evvela bu konu ile alakalı eserlere bakılmıştır. Bunların en başında, mezkur usûle ismini veren ve onu sistemleştiren İbn Cinnî’nin, içerisinde bu hususla irtibatlı olarak müstakil bir bab açtığı, *el-Hasâ’is* adlı eseri gelmektedir. Seyyid Şerîf Cürcânî’nin *et-Ta’rîfât* ve Tehânevî’nin *Keşşâfu Istılâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulum* adlı terimler ansiklopedilerinde isticâk-ı kebîr, isticâk ve nevilerine dair yapılan tarifler, taksimler ve verilen misaller içerisinde kısa ve öz bir şekilde ele alınmıştır. Çağdaş dönem müelliflerinden Muhammed Mübarek’in *Fıkhü’l-Luga ve Hasâ’isu’l-‘Arabiyye*, Subhi Sâlih’in *Dirâsât fî Fıkhî’l-Luga* ve Ali Vâfi’nin *Fıkhü’l-Luga* adlı eserlerinin genel vasfı, isticâk-ı kebîr meselesine umumî bir ‘isticâk ve nevileri’ başlığı altında değinilmesi,

bu vesileyle iştikâk-ı kebîr ile alakalı teorik bilgilere, şerhlere, örneklere ve eleştirilere yer verilmesidir. Abdullah Emin'in *el-İştikâk* adlı eseri de bu türden bir eser olmakla beraber, adından da anlaşılacağı üzere bilhassa iştikâk hakkında yazılmasından ötürü, iştikâk-ı kebîr kapsamındaki meseleler daha ayrıntılı bir şekilde tetkik edilmiştir. Sâdık Ebû Süleymân'ın *Envâ'u'l-İştikâk fî'l-'Arabiyye beyne'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn: Dirâsetün Lugaviyyetün Nakdiyyetün* ve Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd'un *Mefhûmu'l-İştikâki's-Sarfî ve Tadavvuruhu fî Kütübi'n-Nahviyyîn ve'l-Usûliyyîn* adlı makaleleri, mevzubahis usûlün tarihî seyir içerisinde lügat alimlerince ne şekilde algılandığına dair malumatlar sunmaktadır. Tezimizde istifade etmememize rağmen, literatüre katkısı olan, genelde iştikâk, özelde iştikâk-ı kebîr hakkında yazılan başka makaleler de mevcuttur. Yukarıda zikredilenlerden farklı olarak bu makalelerde, iştikâk ve nevilerinden İbn Cinnî ve *el-Hasâ'is* ekseninde vücut bulan metnin genel akışı içerisinde kısaca bahsedilmektedir. Toni Pransiska'nın *İbn Cinnî ve Cühüdühü'l-Lugaviyye fî'l-Hasâ'is*, Sâmî Avad ve Yûnus Yûnus'un *el-Mustalah en-Nahvî 'inde İbn Cinnî*, Târık Bumud'un *Delâletü'l-Elfâz 'inde İbn Cinnî min hilâli Kitâbi'l-Hasâ'is* ve Süleymân Sâlim Ali Bâkşa'nın *İbn Cinnî ve Cühüdühü'l-Lugaviyye ve'n-Nahviyye* başlıklı yazıları örnek olarak zikredilebilir.

Türkçe yazılmış iştikâk-ı kebîre hususi olarak odaklanan bir çalışma bulunmamaktadır. Nitekim, Abdülkadir Bayam'ın 2002 yılında tamamladığı *Arap Dilinde İştikâk* isimli yüksek lisans tezi, zikrolunan usûlü iştikâkın nevileri dahilinde incelemiştir. Bununla beraber, alana dair Türkçede yapılan çalışmaların ilki olması ve konuyu oldukça kapsamlı bir şekilde ele alıp sunması hasebiyle önemlidir. Sonraki yıllarda yazılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde ise, muayyen bir klasik eser üzerinden iştikâk konusu genel anlamda incelenmiştir. Bu tür tezlerde iştikâk-ı kebîre dair bazen bir paragraflık bazen de bir yahut iki sayfalık teorik bilgiler ve örnekler sunulmaktadır. Bu tezler kronolojik olarak şöyledir: Bekir Tuna, “*ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillah Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*” (Yüksek Lisans Tezi, 2010); Muhammet Mücahit Asutay, “*Arap Anlambilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâ'is'teki Temelleri*” (Doktora Tezi, 2013); Muhammed Eser Altuntaş, “*İbrahim b. Muhammed el-Yalvâcî'nin Ğarâibü'l-İ'lâl ve'l-İştikâk ale'l-Bina Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*” (Yüksek Lisans Tezi, 2015); Sabri Yıldırım, “*Arap Dilinde İştikâk ve Abdulkâdir b. Mustafa el-Mağribî'nin el-İştikâk ve't-Ta'rib Adlı Eseri*” (Yüksek Lisans Tezi, 2018); Abdullah Bedeva, “*Tahir b. 'Aşûr'un et-*

Tahrîr ve 't-Tenvîr'inde İştikâk” (Doktora Tezi, 2019); Mehmet Şah Gül, “*İştikâkın Kur'ân Âyetlerinin Yorumlanmasındaki Yansıması (İsrâ Sûresi örneği)*” (Yüksek Lisans Tezi, 2021). Yine, Mehmet Yavuz'un *İbn Cinnî ve Arap Gramerindeki Yeri* ve Muhammet Mücahit Asutay'ın *el-Hasâ'is Ekseninde, İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış* adlı makalelerinde de iştikâk-ı kebîrden, iştikâkın neveleri başlığı altında kısaca bahsedilmiştir. Sıralanan bu telifler içinden bilhassa Abdülkadir Bayam'ın, M. Mücahit Asutay'ın, Sabri Yıldırım'ın ve Abdullah Bedeva'nın tezlerinden, çalışmamızın teorik temelleri atılırken istifade edilmiştir.

Sonuç olarak, iştikâk-ı kebîri merkeze alan bir eserin henüz telif edilmediği, nitekim mezkur usûle dair yapılan çalışmaların iştikâk genel başlığı altında yapıldığı ve bunun teorik bilgi, şerh, örneklendirme ve eleştirme sınırlarının dışına çıkmadığı görülmektedir. Elinizdeki tez, iştikâk-ı kebîr usûlüne dair temel bilgilendirmeler yapmasının ötesinde, bu usûlün ne şekilde tahakkuk etmiş olabileceğine dair bir arka plan teklifinde bulunmakta, dahası bu usûlün yeni bir alanda uygulanmasının ilk denemesini sunmaktadır.

BÖLÜM II

İŞTİKÂK

2.1. İştikâk Mefhumu ve Mahiyeti

İştikâk (إِشْتِقَاق) kelimesi, ش - ق - ق kök harflerinin ifti'âl sıygasından mastarıdır. Mezkûr kök harflerden müteşekkil maddenin aslı, neticesinde tam bir ayrılma husûle gelsin ya da gelmesin, ister maddî ister manevî olsun, mutlak manadaki yarılmadır.¹ Nitekim, bir kimsenin bir şeyi yarması شَقَّقْتُ الشَّيْءَ أَشَقُّهُ شَقًّا فَانْشَقَّ² ve شَقَّقْنَاهُ بِنِصْفَيْنِ³ ibarelerinde görüldüğü üzere ifade edilmiştir. Bahsi geçen yarma işleminin sonucunda hâsıl olan yarığa;⁴ sopa, duvar ve camdaki çatlağa, yarığa;⁵ bir şeyde meydana gelen deliğe⁶ الشَّقُّ denilmiştir. Bir nesnenin ikiye yarılması sonrasında, birbirlerinin yarısı/yarımı olan bu iki parçadan her biri الشَّقُّ ve الشَّقِيقُ olarak isimlendirilmiştir.⁷ الشَّقِيقُ ayrıca, dağın yahut bir şeyin yanı, tarafı⁸ veya o şeyin her iki yanı⁹ anlamlarına da gelmektedir. Uzun bez ve kumaş parçası; elbisenin yarısı¹⁰ شَقَّةٌ kelimesi ile müsemmadır. İçerisinde otların ve ağaçların bittiği, iki kum tepesi arasındaki yarık

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 10, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 181; Hasan Mustafavî, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1. bs., c. 6, 14 c. (Kâhire: Merkezü Neşri Âsârî'l-Allâmeti'l-Mustafavî, 1385), s. 113.

² İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 3, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 170; Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 4, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 1503; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müesseseti'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 898.

³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 459.

⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 459; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

⁵ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 8, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 205; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 459.

⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 204-205; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 182, 183; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 204; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 182; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 7.

¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 460; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 184.

alan;¹¹ kişinin kafasının ve yüzünün yarısında hissettiği ağrı الشَّقِيقَةُ kelimesi ile belirtilmiştir.¹² Elde ve bilekte beliren yarıklara شُقُوق;¹³ el, ayak ve yüz derisinin soğuktan ve başka sebeplerden dolayı çatlamasına الشَّقَاقُ;¹⁴ insan ve hayvan derisinde görülen çatlağa الشَّقَاقُ;¹⁵ dağlarda ve yeryüzünde oluşan çatlama ve yarılmaya الشَّقُوقُ kelimeleri ile işaret edilmiştir. الشَّقَاقُ esasen, devenin bileğinin yahut da toynağının yer yer çatlayıp yarıldığı, ona has olan bu hastalığı dile getirirken kullanılmıştır.¹⁷

Kişinin başına gelen, nefsin ve bedenini adeta paramparça eden şiddetli durum الشَّقِيقُ şeklinde adlandırılmış,¹⁸ bu türden bir meşakkate maruz kalması مَا بَلَغْتُ كَذَا إِلَّا بِشَقٍّ ibareleriyle ifade edilmiştir. 21 أَصَابَ فُلَانًا شَقٌّ وَمَشَقَّةٌ ve 20 شَقٌّ عَلَيْهِ الْأَمْرُ شَقًّا وَمَشَقَّةٌ 19، النَّفْسِ İçerisinde (binbir türlü) meşakkatin olduğu uzak sefere;²² kendisine ulaşmada kişiye bir zahmetin, güçlüğüne erişeceği bölgeye, yöreye, semte, araziye 23 الشَّقَّةُ denmiştir. Atın zayıf düşmesi [kendini par(ç)alaması] تَشَقَّقَ الْفَرَسُ ibaresiyle belirtilmiştir.²⁴ Ziyadesiyle öfkelenen (öyle ki içi öfkeyle dolmuş da parçalanmış, parçaları etrafa uçmuş, dağılmış) kimse hakkında اِخْتَدَمَ فَطَارَتْ مِنْهُ شِقَّةٌ فِي الْأَرْضِ وَشِقَّةٌ فِي السَّمَاءِ ibaresi söylenmiştir.²⁵ Falancanın içerisinde bulunduğu topluluktan (parçalanıp) ayrılması فُلَانٌ شَقٌّ أَلْعَصَا;²⁶

¹¹ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 460; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 515.

¹² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 8; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 206; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502, 1503; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 183, 185; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

¹³ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 170; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 460; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

¹⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 7; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 204.

¹⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 204; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

¹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 204.

¹⁷ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 170; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 460; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

¹⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 204; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 459.

¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 7.

²⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 205; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 515; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

²¹ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171.

²² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 7; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 205; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 184; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

²³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 459.

²⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 206; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 516; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 184.

²⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 7; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 205; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 459; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 182.

²⁶ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1503; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 515; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 183; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

kişiler arasındaki birliğin bozulması ve ayrılığın çıkması ²⁷ شَقَّ الْعَصَا بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ ibareleri ile beyan edilmiştir. Öz kardeşe, birbirlerine benzemelerinden ve sanki onun nesebinin kişinin kendi nesebinden yarılmış gibi olmasından hareketle, الشَّقِيقُ ismi verilmiştir.²⁸ Güneşin ufku yarıp doğması شَقَّ الصُّبْحُ الْفَجْرُ;²⁹ bitkinin toprağı yarıp belirmesi شَقَّ النَّبْتُ;³⁰ azı dişinin eti yarıp çıkması شَقَّ نَابُ الْبُعِيرِ الصَّبِيِّ;³¹ yıldırımın sağa sola sapmadan göğü tam ortasından yarması ve ışığını etrafa saçması, dağıtması شَقَّ الْبَرْقُ;³² kişinin güya ölüm ona gelmişçesine gözlerini hiç kırpmadan (dimdik, o şeyi bakışlarıyla yarıyormuşçasına) bakması شَقَّ بَصَرُ الْمَيِّتِ;³³ atın hareket halindeyken sağa sola yönelmesi يَشْتَقُّ فَرَسٌ فِي عَدْوِهِ يَمِينًا وَشِمَالًا;³⁴ kişinin kelimada ve tartışmada istikametini/kastını kaybedip sağa sola meyletmesi الْكَلَامِ وَالْخُصُومَةِ³⁵ ibareleri ile dile getirilmiştir. Kelamdaki iştikâk, kelimayı böyle başka yönlerle çekmek iken, harfteki iştikâk, harfin harften alınmasıdır.³⁶ Kelimenin kelimedenden alınması da iştikâktır.³⁷

Buraya kadar yapılan sözlük çalışmasından hareketle, iştikâkın ıstılahtaki karşılığı, lafızdan terkip açısından ona münasip olanın alınması ve alınan lafzın mezkur terkiye uyan manaya dâl kılınmasıdır. Amel (yani uygulama ve faaliyet olması) itibariyle yapılan bu izahta me'hûz, müştâk; me'hûz minh de, müştâk minh olmaktadır. İlim dalı olması bakımından ise, lafızların arasında asıl (kök mana) ve terkip açısından bir tenasübün bulunması ve ikisinden birisinin diğerine döndürülmesidir. Burada merdûd, müştâk; merdûd ileyh de, müştâk minh konumundadır.³⁸ Velhasıl iştikâk, bir lafzın

²⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 460.

²⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 7; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1502; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 460; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 516; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 182; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

²⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 206; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 515; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

³¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 206; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1503; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 515; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

³² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 206; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 515; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

³³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 206; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1503; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 515; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

³⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 8; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 205; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 171; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 515; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 184; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

³⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 8; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 205; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 171; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1503; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 516; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 184; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

³⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1503; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 184.

³⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 898.

³⁸ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulum*, thk. Ali Dehrûc, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), s. 206.

bilhassa illetli olanlardan, kendi kökünde mevcut olmayan, ancak başka köklerde var olan kalıplarda, hakikatte dilde bulunup bulunmadığına ve bir anlam ifade edip etmediğine bakılmaksızın, sırf teorik kalıp bulma ve kalıba uydurma alıştırmaları amacıyla kelime türetilmiştir. İkincisi, tasrîfin müstakil bir ilim dalı haline gelmesinin sonrasındadır. Nitekim Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863), telif ettiği *Kitâbu't-Tasrîf* adlı eserinde, mevcut Arapça kelimeleri ele almış, onların yapılarını incelemiş ve gerekli bilgileri böylelikle tekrardan tasnif etmiştir. Bu aşamada, ifade edilmek istenen mananın elde edilebilmesi için bir kelime farklı kalıplara dönüştürülmüştür.

- Bir ilim dalı olarak tasrîf, kelime kalıplarının i'râb ve binâ dışındaki hallerinin kendileriyle bilindiği kuralları bilmektir.⁴⁸

Verilen malumatlar doğrultusunda tasrîfin, lügatin kelimelerinde ve morfolojisinde bulunan pek çok sayıdaki vezni, sıygayı tahlil ettiği idrak edilmektedir. İştikâk da bahsi geçen malzemelerle ilgilenmekte, ancak bunları aslı bakımından tetkik etmektedir. Bir başka deyişle, iştikâk, kelimenin cevherini; sarf ise, iştikâk sonrası vücut bulan heyeti incelemektedir.⁴⁹

2.4. İştikâk-ı Kebîre Doğru: Halîl b. Ahmed ve Kitâbu'l-Ayn

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen mahiyeti ve muhtevası kapalı lafızları anlamak ve şiirleri dil şahitleri olarak istimal etmek gibi gayelerle dil malzemesinin tespitine yönelik faaliyetler erken dönemden itibaren başlamıştır. Bu amaçla evvelâ, dillerinin fasih ve mûtemet olduğu telakki edilen kabilelerin yaşadıkları ve badiye olarak tabir edilen yerlere gidilmiş, ilk ağızdan kaynağı dinleme (semâ) usûlü ile dil malzemesi ve rastgele kelimeler derlenmiştir. İleriki dönemlerde ise, artık badiyelere yapılan ilmî seyahatler son bulmuş ve mezkur çalışma, müellifin kendisinden evvelki literatüre müracaat etmesi (iktibas ve tercih yöntemleri) ile yürütülmüştür. Sözlük çalışmalarının kronolojik olarak ilk aşaması addedilen bu safhanın akabinde, hususi bir mevzudaki

⁴⁸ Musa Alak, "Sarf (Tasrif) İlmi", içinde *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), s. 112-115.

⁴⁹ Abdulkadir Bayam, "Arap Dilinde İştikâk", s. 9.

birleş(tiril)mektedir. Şayet bunların arasından, elde edilen ortak manaya uzak kalanlar olursa, onlar da te'vîl ile bu manaya döndürülmektedir.⁵⁸ Halîl b. Ahmed, taklîbe dayalı fonetik sistemi baz alarak telif ettiği sözlükte yalnızca sülâsî asılla yetinmemiş, rubâ'î ve humâsî olanlara da yer vermiştir. İlâveten, kullandığı bu sisteme iştikâk nazarı ile de bakmamıştır. İbn Cinnî ise sadece sülâsî asıl üzerinden tahakkuk eden bir taklîbten bahsetmiş, mukallem madde ile kelimelerin bir ortak mana üzere birleştiklerini belirtmiş ve bu usûlü iştikâkın nevilerinden addetmiştir.⁵⁹ Fark edileceği üzere, Halîl b. Ahmed'in leksikografik-fonetik zinciri alınıp, semantik-fonetik bir zincire dönüştürülmüştür. İbn Cinnî öne sürmüş olduğu bu görüşe iştikâk-ı ekber adını vermesine ve telif etmiş olduğu *el-Hasâ'is*'te bu isimlendirme ile müstakil bir bâb açmasına rağmen, kendisinden sonra gelen dilciler onu iştikâk-ı kebîr olarak adlandırmışlardır.⁶⁰ Bunun dışında, sarfî kalb ile karıştırılmaması amacıyla, lugavî kalb; 'kalb'in iştikâkın araştırmalarından olması hasebiyle de iştikâkî kalb de denilmiştir.⁶¹

İştikâk-ı kebîri İbn Cinnî'nin nazarında mümkün kılan amil, harfin ifade ve işaret edici değeri ile yakından alakalıdır. Nitekim, her maddedeki her bir harf kendi zatî ve özel medlûlüne delalet ettiği için, maddelerin ihtimal dahilindeki yönlerine göre taklîb edilmesinde bir sorun yoktur. Benzer şekilde, fâul kelimenin, `aynel kelimenin yahut da lâmel kelimenin; `aynel kelimenin, lâmel kelimenin veya fâul kelimenin; lâmel kelimenin, fâul kelimenin ya da `aynel kelimenin yerine geçmesinde de bir sorun yoktur. Velhasıl-ı kelam, iştikâk-ı kebîr, maddenin ifade ve işaret edici harflerinin toplamıyla delalet ettiği genel anlama tesir etmemektedir.⁶² Mevzunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, İbn Cinnî'nin *el-Hasâ'is*'te tatbik etmiş olduğu misallerden

⁵⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, s. 136.

⁵⁹ Sâdık Ebû Süleymân, "Envâ'u'l-İştikâk fi'l-'Arabiyye beyne'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn: Dirâsetün Lugaviyyetün Nakdiyyetün", *Pluto Journals* 11/12 (1993 1992): 136.

⁶⁰ Tarihî seyir içerisinde lûgat alimlerinin iştikâk-ı kebîri ne şekilde isimlendirdiğine dair daha ayrıntılı okuma yapmak için bkz. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd, "Mefhûmu'l-İştikâkî's-Sarfî ve Tadavvuruhi fi Kütübi'n-Nahviyyîn ve'l-Usûliyyîn", *Âlemü'l-Kütüb* 23, sy 5-6 (2002): 395-402.

⁶¹ Abdullah Emin, *el-İştikâk*, s. 2. İştikâk-ı kebîrin 'kalb' şeklinde isimlendirilmesine yöneltelen eleştiri hakkında okuma yapmak için bkz. Sâdık Ebû Süleymân, "Envâ'u'l-İştikâk fi'l-'Arabiyye beyne'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn": 136-138.

⁶² Subhî es-Sâlih, *Dirâsât*, s. 205. Muhammet Mücahit Asutay, ses-anlam ilişkisinin iştikâk-ı kebîr ve iştikâk-ı ekber şekillerindeki tezahürlerinden ve bu mevzunun dilin menşei kapsamında sunulan görüşlerden 'yansıma/tabiatteki sesleri taklîd' teorisiyle olan ilgisinden bahsetmektedir. Nitekim bilindiği üzere İbn Cinnî, dilin menşeinin rüzgâr sesi gibi tabiatteki sesleri taklide dayandığı görüşündedir. Daha ayrıntılı okuma için bkz. Muhammet Mücahit Asutay, "Arap Anlambilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâ'is'teki Temelleri" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), s. 48-53.

birini burada aktarmak yerinde olacaktır: ل – و – ق / Ka – Ve – Le harflerinin taklîb edilmesinden doğan ل و ق، ل ق و، ل ق، ل و ق، ل و، ق ل و، ل ق و، ل ق maddelerinin ortak manası ‘sûrat, hafiflik ve hareket’ tir.⁶³

Tablo 2.1. *el-Hasâ’is*’te Geçen ل – و – ق / Ka – Ve – Le Örneği

Madde	Kelime	Mana	Ortak Mananın Tezahür Ediş Şekli
ق و ل	الْقَوْلُ	Söz	Ağzın ve dilin sözü çıkarabilmek için hızlı bir surette hareket etmesi ve sözün dile kolay gelen bir iş olması.
ق ل و	الْقُلُوبُ	Vahşi eşek	Bu hayvanın uçarcasına hareket etmesi.
	قَلَى	Yağda kızarttı	Kavrulan ve kızartılan nesnenin kuruyup hafiflemesi ve bu sebeple çok çabuk hareket etmesi.
و ق ل	الْوَقْلُ	Dağ keçisi	Bu hayvanın hareket ederken süratli olması.
	تَوَقَّلَ	Tırmandı	Bu eylemin bir hareket ifade etmesi.
و ل ق	وَلَقَّ – يَلْقُ	Sûratli oldu	Kelimenin ihtiva ettiği anlamın kendisi.
ل ق و	الْقُوَّةُ	Kartal	Bu hayvanın çabuk ve kolay davranması.
ل و ق	اللُّوْفَةُ	Tereyağı	Bu gıdanın hızlı ve zahmetsiz bir şekilde erimesi, dahası suhulet ile hazmedilebiliyor olması.

İbn Cinnî’nin iştikâk-ı kebîrin mahiyetine dair yapmış olduğu izahtan onun, taklîbin yalnızca sülâsî asıllarda tahakkuk ettiği şeklinde bir görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Lakin, kendinden sonra gelenlerin -Seyyîd Şerîf Cürcânî, Tehânevî, Abdullah Emin... vb.-⁶⁴ yaptıkları tariflerden hareketle iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîbe uğrayan maddelerin sadece sülâsî asıllar ile mahdud olmadığı gözlemlenmektedir:

⁶³ İbn Cinnî, *el-Hasâ’is*, 4. bs., c. 1, 3 c. (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, t.y.), s. 5-13. Daha fazla örnek için ayrıca bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâ’is*, s. 14-18; İbn Cinnî, *el-Hasâ’is*, 4. bs., c. 2, 3 c. (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, t.y.), s. 136-139.

⁶⁴ İştikâk-ı Kebîr: Bir kelimeyi diğer bir kelimedenden bazı harflerinin sıralamasını öne geçirme yoluyla değiştirerek almaktır. Bu iki kelime arasında anlam ve harfler açısından tenasüb vardır. Bir başka deyişle, iki kelime arasında, tertip haricinde, lafız ve mana bakımından münasebetin bulunmasıdır. Bkz. Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 27; Tehânevî, *Keşşâf*, s. 207; Abdullah Emin, *el-İştikâk*, s. 389.

- Muzâ`af Sülâsîler: فَدَّ ve دَقَّ nın her ikisi de, ‘bir şeyin parçalarının birbirinden ayrılması’ manasında birleşirler.⁶⁵
- Muzâ`af Olmayan Sülâsîler: فَصَّتِ الْخَطْبُ ile فَصَّصَ الْبَيْضُ ibarelerindeki fiiller ‘kırdı’ manasında bir araya gelmektedirler.⁶⁶
- Mezîd Sülâsîler: كَلَّبَ الْأَسِيرَ وَكَبَّلَهُ ibarelerinin her ikisi de esirin demir parçasına bağlanmasına delalet etmektedirler.⁶⁷
- Muzâ`af Rubâ`îler: هَجَّجْتُ بِالسَّبُعِ وَهَجَّجْتُ ibarelerinin her ikisi de yırtıcı bir hayvana bağırma ve onu engelleme ile alakalıdır.⁶⁸
- Mücerred Rubâ`îler: رَهَسَمَ وَرَهَمَسَ kelimelerinin her ikisi de ‘çoğunu açıklamadan biraz söz getirme’yi ifade etmektedirler.⁶⁹
- Mezîd Rubâ`îler: سَحَابٌ مُكْفَهَرٌ وَمُكْرَهَفٌ ibareleri, giderek koyulaşan bulut anlamındadır.⁷⁰
- Humâsîler: زَبْرَدَجَ ve زَبْرَجَدَ kelimeleri, ‘sarı yakut’ manasında kullanılmaktadır.⁷¹

Kök harflerinden bazılarının takdîm ve te`hîr edildiği iki kelimedenden her birinin de asıl olması mümkündür. Mesela, جَنْبٌ وَجَبْدٌ lafızlarından birisi diğerinden taklîb edilmiş değildir. Nitekim, her ikisinin de kullanımı mevcuttur. Lakin bunun aksi bir durumla karşı karşıya kalınırsa, o zaman taklîbe uğrayan iki kelimedenden hangisi asıl, hangisi fer` olur? Bu da, asıl ve fer`in belirlenmesindeki ana kıstasın ne olabileceği meselesini gündeme getirmektedir. Mezkur suale cevap babında İbn Cinnî, “taklîbe uğrayan iki lafızdan hangisinin kullanımı daha çok olursa, o asıldır” şeklinde bir izahta bulunmuştur. Bir başka deyişle, kullanımı diğerinden daha az olan yahut diğeri ile eşit olmayan lafız fer`dir.<sup>72</sup> Abdulkadir b. Mustafa el-Mağribî’nin el-İştikâk ve’t-Tâ`rîb aslı eserinde yapmış olduğu açıklama ise şu şekildedir:

⁶⁵ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât*, s. 205.

⁶⁶ Se`âlibî, Ebû Mansûr, *Fıkhü'l-Luga ve Sırrü'l-'Arabiyye*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, 1. bs., c. 1, 1 c. (İhyâ'u't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), s. 166.

⁶⁷ Abdullah Emin, *el-İştikâk*, s. 387.

⁶⁸ İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrâhim Ceffâl, 1.bs., c. 4, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1417/1996), s. 213.

⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 6, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 103; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 12, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 258.

⁷⁰ İbn Sîde, *el-Muhassas*, s. 214.

⁷¹ Abdullah Emin, *el-İştikâk*, s. 387.

⁷² İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, s. 71-73, 78.

İlk kıstas: Araplar arasında yaygın olan ve en çok telaffuz edilen kelime asıl kabul edilir. Daha az kullanılan ve halk arasında yaygın olmayan kelime ise fer` kabul edilir. Buna göre; جَدَّبَ kelimesi جَبَّ fiiline nazaran Araplar arasında daha çok kullanıldığından dolayı جَدَّبَ kelimesi asıl, جَبَّ kelimesi ise fer`dir.

İkinci kıstas: Aynı manada olan bir kelime diğer kelimeye kıyasla delalet etmiş olduğu mana ile daha güzel pekiştirilmiş ise ya da ayrıca diğer kelimeye bulunmayan manaları da kendisinde barındırıyorsa o kelime asıl kabul edilir, diğer kelime ise fer` sayılır. Örneğin; جَدَّبَ kelimesi “çekicilik, sevimlilik ve cazibe” anlamındadır. جَبَّ kelimesi sadece “çekmek” anlamında kullanılmaktadır. Bu sebeple جَدَّبَ kelimesi asıl, جَبَّ kelimesi ise fer` kabul edilir.⁷³

Bu iki zıt yaklaşıma mukabil, Sîbeveyhi de وَجَبَّ وَجَدَّبَ kelimelerinin ortak bir kökten türemedikleri gibi bunlardan birisinin asıl, diğerinin ise fer` olamayacağını söylemiştir.<sup>74</sup> Zikrolunan üç muhtelif görüşten hareketle, mevzubahis edilen asıl-fer` meselesine standart bir çözüm getirilemediği anlaşılmaktadır.

Peki, iştikâk-ı kebîrin dilde genel bir şey olduğu, öyle ki her köke tatbik edilebileceği şeklinde bir iddiada bulunulabilir mi? Hayır. Nitekim, İbn Cinnî'nin nazarında, âlimlerin ekseriyeti tarafından kabul gören iştikâk-ı sağîr dahi tamamen uygulanamazken, iştikâk-ı kebîrin uygulanması bittabi daha zordur, ancak daha hoş ve takdire şayandır. Şayet İbn Cinnî tarafından takdim edilen bu usûle sahip çıkılıp tâbi olunursa, ihtiyaç anında muhakkak ki yardım elini uzatacaktır.⁷⁵

⁷³ Sabri Yıldırım, “Arap Dilinde İştikâk ve Abdulkâdir b. Mustafa el-Mağribî'nin el-İştikâk ve't-Ta'rib Adlı Eseri” (Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, 2018), s. 36.

⁷⁴ Abdullah Bedeva, “Tahir b. 'Aşûr'un et-Tahrîr ve't-Tenvîr'inde İştikâk” (Doktora Tezi, Bingöl Üniversitesi, 2019), s. 128.

⁷⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 4. bs., c. 2, 3 c. (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, t.y.), s. 140-141.

BÖLÜM III

SÖZLÜK ÇALIŞMASI:

İŞTİKÂK-I KEBÎR'DE ORTAK MANANIN İMKANI

Giriş bölümünde de değinildiği üzere, tezdeki en öncelikli mesele, iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîbe uğrayan maddeler arasındaki ortak mananın mevcudiyetinin imkanı ile alakalıdır. Buradan hareketle, bu bölümde, iki farklı sülâsî asılın mukallepleri muhtelif sözlükler vasıtasıyla tetkik edilecek ve bir ortak manada birleşip birleşmedikleri denetlenecektir. Bahsi geçen bu iki sülâsî asıl, ب – ح – ر / Be – Ha – Ra ve ح – ل – م / Ha – Le – Me dir. Mezkur sülâsî asılların seçimine yön veren amil, tezin bir diğer gayesi ile ilintilidir: İştikâk-ı kebîr usûlü neticesinde elde edilen, mukalleb maddelerin tümünü kapsayan ve tamamı için muteber olan, ortak mananın ne türden bir faydası vardır? Bu meseleye müşahhas bir çözüm olması açısından, tatbik sahası olarak Kur'an ayetleri tercih edilmiştir. Tettebbu alanını olabildiğince geniş tutabilmek adına, mukalleb maddelerin tamamının hem müstamel olması hem de Kur'ân'da geçmesi hedeflenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda, sayılan kıstaslara uyan yalnızca bu iki asıl bulunabilmiştir. Zikrolunan mukalleb maddeler, Halîl b. Ahmed'in mahreç sistemine göre değil, alfabetik sıraya riayet edilerek ele alınacaktır. Bahsi geçen iki asılın mukalleplerinin tetkikinin bitiminde, 'Değerlendirme' başlığı altında, ortak mananın olup olmadığı ele alınacaktır.

3.1. ب – ح – ر / Be – Ha – Ra Harflerinden Müteşekkil Mukalleb Maddeler

3.1.1. ب – ح – ر / Be – Ha – Ra

الْبَحْر kelimesinin zıddı⁷⁶ olan الْبَحْرُ, parçalara bölünen yahut yarılan yeryüzünde meydana gelen yarıkların ve çatlakların, su için bir ikamet yeri olmasından⁷⁷; bol miktarda suyu

⁷⁶ Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcû'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, 4. bs., c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 585; Ibn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 4, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 41.

⁷⁷ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzibü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 25.

bir arada toplayıp barındırabilen mekanın genişliğinden⁷⁸; hassaten derinliğinden, genişliğinden ve yaygınlığından⁷⁹ dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. Bununla beraber, Arapların tatlı ve tuzlu suyu, çoğaldığında böyle adlandırmış olması⁸⁰; الْبَحْرَةُ ile ilintili olarak, gemi tayfasının deniz hakkında çok bilgili olması⁸¹; bilhassa tuzlu olması⁸²; bol miktardaki su veya tuzlu su olması⁸³ gibi sair etmenler de birer sebep olarak gösterilmişlerdir. Çoğulu أَبْحَرُ وَبُحُورٌ وَبِحَارٌ dur.⁸⁴ İsm-i tasğîri أَبْحَرُ şeklinde gelir, بَحِيرٌ değildir.⁸⁵

Bazen ‘gözle görülen genişlik’ ciheti itibara alınmış ve buna benzetme yapılarak, bir kimsenin bir mekanı denizin boyutunda genişletmesi بَحَرْتُ كَذَا⁸⁶; mekanın, o kadar genişlemesi neticesinde, genişlikte deniz gibi olması da اسْتَبَحَرَ الْمَكَانُ⁸⁷ ibareleriyle ifade edilmiştir. Ancak çoğunlukla herhangi bir şeyde genişliğe, derinliğe ve bolluğa ulaşmış her şey için الْبَحْرُ denilmiştir.⁸⁸

Cömertlikte deniz misali olan, malı elinden deniz suyu gibi bol bol akan kimse için الرَّجُلُ الْبَحْرُ denmiştir.⁸⁹ Suyu bol olan, yaz mevsiminden evvel diklemesine yavaşça

⁷⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Sâmiye, 1412), s. 108; Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, c. 2, 6 c. (Kâhire: Meclisü'l-A'la li's-Suûni'l-İslâmiyye - Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1996), s. 225-226; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, çev. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 1. bs., c. 2, 6 c. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 1739.

⁷⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 219; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 201; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 41.

⁸⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), s. 273.

⁸¹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 47.

⁸² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 41. “الْبَحْرُ ile hem tatlı hem de tuzlu su; sadece tuzlu su; sadece tatlı su kastedilmiştir.” diyenlerin delilleri için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 41-42.

⁸³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 346.

⁸⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 41; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346. Diğer kaynaklarda بُحَيْرَةٌ için denilmiştir ki: Küçük deniz. Buna ilaveten, tek bir damla kalmayınca kadar sularının çekilmesi ya da kuruması Deccal'ın çıkışının alameti olarak görülen Taberiye Gölü (الْبَحِيرَةُ الَّتِي فِي طَبْرِئَةِ) ise muazzam bir denizdir. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 220; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 26; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44.

⁸⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 108-109.

⁸⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 47.

⁸⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109.

⁸⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 201; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

gelen bulut بَنَاتُ بَحْرٍ şeklinde isimlendirilmiştir.⁹⁰ Ziyadesiyle koşan at, deniz ya da derya ile nitelendirilmiştir: الْفَرَسُ الْبَحْرُ. Hakeza Hz. Peygamber (sav.), bindiği bir at (Ebû Talha'nın atı) için “وَجَدْتُهُ بَحْرًا”⁹¹ ya da “إِنَّ وَجْدَنَا لَبَحْرًا” kavlini serdetmiştir.⁹² Buna ilaveten, الْبَحْرُ da fazlasıyla koşa ata delalet etmektedir.⁹³

Rahmin derinliğini ifade ederken de الْبَحْرُ kelimesi kullanılmıştır. Buna binaen, halis koyu kırmızı kan ya da karnın içindekinden daha koyu olan, kıpkırmızı kan için دَمٌ بَاحِرٌ denmiştir.⁹⁴ الدَّمُ الْبَحْرَانِيّ ifadesinin الْبَحْرُ kelimesine nispet edilmesinin, ‘kanın çokluğu’ sebebiyle olduğu da söylenmiştir.⁹⁵ İbn Abbas’a (r.anh), hayız müddeti tamamlanmasına rağmen kendisinden kanın geldiği kadın hakkında soru sorulduğu zaman “Her namaz vakti için abdest alıp namaz kılmalı, ancak ne zaman ki adet kanı (الدَّمُ الْبَحْرَانِيّ) geldi, o zaman namazdan uzak durmalı.” şeklinde cevap vermiştir.⁹⁶ Bir kimsenin burnundaki kızarıklığın artması, burnunun çok kızarması أَبْحَرَ الرَّجُلُ ibaresi ile ifade edilmiştir.⁹⁷

Otlı, sulu, bayındır mekân⁹⁸; köy, kırsal alan; yemli, yemişli, nimeti bol olan yer الْبَحْرُ olarak adlandırılmıştır. Nitekim Rum 30/41.ayette⁹⁹ geçmekte olan الْبَحْرُ kelimesi de aynen bu şekilde beyan edilmektedir. Çünkü deniz, içerisinde suyun bulunduğu bir mekandır, dolayısıyla da dahilinde ne fesâd ne de salâh zuhur edebilir.¹⁰⁰ Belde;

⁹⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 220; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 27; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346. Aynı manaya gelecek şekilde بَنَاتُ بَحْرٍ da denilebileceği; doğru olanın بَنَاتُ بَحْرٍ değil, بَنَاتُ بَحْرٍ olduğu... vb. aktarımlar için bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 27; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46.

⁹¹ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 5, 7 c. (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), s. 2244; Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. bs., c. 3, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), s. 309.

⁹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 28; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 47; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 42, 44; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346. Manası: “Onu koşusunda bir derya gibi bulduk.”

⁹³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

⁹⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 28; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 203; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 47; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46.

⁹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 28; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46.

⁹⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

⁹⁹ ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ: İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor.

¹⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44.

yeryüzündeki alçak, obruk yer; muazzam genişlikte ve büyüklükte olan bahçe; suyun toplanıp biriktiği yer;¹⁰¹ Hz. Peygamber'in (sav.) şehrinin ismi (Medine-i Münevvere); içerisinde nehrin aktığı, suyun toplanıp biriktiği, birikinti su gölceğizi olan her köy/kasaba الْبَحْرَةُ şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁰² Suyun toplanıp biriktiği alanın çok olması, çoğalması أَبْحَرَتِ الْأَرْضُ ibaresi ile ifade edilmiştir.¹⁰³ Bir kimsenin bir başkasını, görme kastı olmaksızın, tesadüfen görmesi halinde bu duruma işareten أَبْحَرَ الرَّجُلُ denmiştir. Arapların kelimelerinden olan صَخْرَةٌ بَحْرَةٌ ibaresi de bu mananın kapsamındadır.¹⁰⁴

Geniş ve derinlemesine ilim ve bilgi sahibi olan kişiye de الْبَحْرُ kelimesi ile işaret edilmektedir.¹⁰⁵ Keza İbn Abbâs (r.anh), ilminin veya bilgisinin çokluğundan ve genişliğinden dolayı الْبَحْرُ şeklinde vasıflandırılmıştır.¹⁰⁶ Bunun mukabilinde, cehaletinin ve bilgisizliğinin artması hasebi ile, ahmak, budala; yalancı konumunda olan kimse الرَّجُلُ الْبَاحِرُ olarak nitelendirilir.¹⁰⁷ 'Deniz gibi yayıldı, yayılıp geniş oldu.' manasındaki اسْتَبَحَرَ ve 'Genişlikte ve çoklukta deniz gibi uçsuz bucaksız oldu.' anlamındaki تَبَحَّرَ fiillerin¹⁰⁸ ilim çerçevesindeki kullanımı şöyledir: اسْتَبَحَرَ فِي الْعِلْمِ. Benzer şekilde, şairin ya da hatibin sözünde veyahut kelimasında deniz gibi yayılıp çoğalması اسْتَبَحَرَ الشَّاعِرُ, اسْتَبَحَرَ الْخَطِيبُ, اسْتَبَحَرَ الشَّاعِرُ ibareleri ile beyan edilir.¹⁰⁹ Buna ilaveten, mezkur fiillerin, benzer mantıkta, mal mülk... vb. maddi

¹⁰¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 26-27; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 201; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44-45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346. Araplar "Burası bizim beldemiz." babında هَذِهِ بَحْرُنَا demişlerdir. Bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 26; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 201; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44.

¹⁰² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346. Diğer bir kaynakta ise Peygamber (sav.) şehrinin isminin الْبَحِيرَةُ olduğu söylenmiştir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44.

¹⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹⁰⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 203; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346, 347.

¹⁰⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 43.

¹⁰⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 27; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 202; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

¹⁰⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹⁰⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 219; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 273; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 201; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 586; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 47; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹¹⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 28; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 47; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

şeylerdeki kullanım biçimi *الْبَحْرُ فِي الْمَالِ*, *اسْتَبَحَرَ فِي الْمَالِ*, *تَبَحَّرَ فِي رَغِي كَثِيرٍ* ibarelerinde görüldüğü üzeredir.¹¹¹

Araplar indinde *الْبَحْرُ*, ‘yarmak’ fiilinin masdarıdır, yarık ve çatlak anlamlarını karşılamak için kullanılır.¹¹² Nitekim *عَبْدُ الْمُطَّلِبِ* nin zemzem hadisesi, rivayetlerde “*حَفَرَ*” olarak aktarılmıştır.¹¹³ Karanlığı yarıp aydınlatan ay, *طَلَعَ الْبَاخُورُ* ibaresinde müşahade edildiği üzere tavsif edilmiştir.¹¹⁴ Bir kimsenin, devenin kulağını boyuna genişçe yarması, kulağında geniş bir yarık açması *بَحَرْتُ الْبَعِيرَ* veya *بَحَرْتُ* yahut *الْبَاقَةُ بَحْرًا* yahut *أَذَنُ الْبَاقَةِ بَحْرًا* ibareleri ile söylenmiştir. Bahsi geçen bu deveye de *بَحِيرَةٌ* denir.¹¹⁵ Ehl-i lügatin *بَحِيرَةٌ* ile alakalı yaptıkları izahlar esasen bundan ibaret değildir. Lakin mezkur mevzu, tezin bir sonraki bölümünde Maide 5/103.ayetin¹¹⁶ tefsiri sürecinde tafsilatlı bir şekilde ele alındığından dolayı, tekrara düşmemek adına, burada bu kadarı ile iktifa edilecektir.

Devedeki hastalığa işaret ederken *الْبَحْرُ* kelimesi kullanılmaktadır.¹¹⁷ Ferrâ’nın belirttiğine göre *الْبَحْرُ*, su çok olduğu halde deveye su verilmemesi ve devenin, susuzluğunun gitgide artması neticesinde hasta olmasıdır; susuzluğunun artıp suya kanamamasıdır. Bir kimsenin yahut bir devenin, kendisi isteyerek ya da kendisinden talep edilmesi neticesinde, elinden geldiğince koşması, ancak akabinde zayıf düşmesi ve durumun bu hal üzere devam etmesi, öyle ki yüzünün renginin değişmesi, simsiyah olması, *بَحَرُ الرَّجُلِ وَالْبَعِيرُ بَحْرًا* ibaresi ile beyan edilmiştir. Yani, çok koşmaktan yorulup yüzü simsiyah oldu. Bu adama ve deveye *بَحْرٌ* denir. Ezherî, *الْبَحْرُ* nun ‘veremin peyda olmasına sebep olan, veremi meydana getiren hastalık’ olduğunu söylemiştir. Bir

¹¹¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 219; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 273; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 201; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹¹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 43; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

¹¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 43. Manası: Zemzemi (yani zemzem kuyusunun olduğu yeri) eşeledi, kazdı ve ardından yarıp daha da genişletti ki bitmesin diye.

¹¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

¹¹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 220; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 273; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25-26; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 202-203; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585-586; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 47; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 43; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 346.

¹¹⁶ مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَثُرُوا هُمْ لَا يَعْقِلُونَ Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm ile (diye bazı hayvanların işaretlenip kullanımdan alıkonması) ilgili bir buyruk koymamıştır. Fakat inkârcılar kendi uydurdıkları yalanları Allah’a yakıştırmaya çalışıyorlar; onların çoğu akıllarını kullanmıyorlar.

¹¹⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 586; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46.

kimsenin verem olması أَبْحَرَ الرَّجُلُ; veremli adamın kuru hastalığa uğraması رَجُلٌ بَحِيرٌ ibareleri ile ifade edilmiştir.¹¹⁸

Buradan da anlaşıldığı üzere, incelemekte olduğumuz kelimenin, ‘genişlik, derinlik... vb.’ kök manasının yanı sıra ikinci bir aslı daha vardır ki o da دَاءٌ, yani ‘hasta olan’ dır. Bu bağlamda, koyunun, üzerinde rutubet/çiğ tanesi olan ottan yemesi neticesinde zayıf düşmesi ve hasta olması, bunun onun midesini boşaltması ve bedenini güçsüz duruma getirmesi ve hasta olması, bunun onun midesini boşaltması ve bedenini güçsüz duruma getirmesi وَجَرَتِ الْغَنَمُ وَأَبْحَرُواهَا; devenin, النَّسْرُ (bir tür ot) yediği zaman karnından yılanlara benzeyen canlılar/sürüngenler çıkması بَجَرَتِ الْإِبِلُ ibareleri ile dile getirilmiştir.¹¹⁹ Doktorlar, ciddi ve şiddetli hastalıklarda, hastanın durumunda birdenbire meydana gelen bozulmaya بُحْرَانُ الْمَرِيضِ demişlerdir. Bu noktadan hareketle, هَذَا يَوْمٌ بُحْرَانٍ, ‘müvelled’ tir.¹²¹ بَحْرَانٌ terkipleri oluşturulmuştur.¹²⁰ باخوري

Biri dese ki: Bu ikinci aslın (hasta, hasta olan) ilk asılla olan alakası nedir? Ona denir ki: Hepsi de أَبْحَرَ kelimesine hamledilir. Çünkü deniz suyu içilmez, eğer içilirse içen kimseyi hasta eder. Aynı şekilde, deniz suyu olmasa da, diğer bütün tuzlu sular da içen kimseyi böyle hasta eder.¹²²

Su, deniz suyunun tuzlu olması binaen, mecazen, مَاءٌ بَحْرٌ¹²³ ya da مَاءٌ بَحْرَانِي¹²⁴ şeklinde vasıflandırılmıştır. Tuzlu veya acı su manasındadır. Suyun, tuzlu veya acı olması, o hale gelmesi أَبْحَرَ الْمَاءُ¹²⁵; bir kimsenin suyu oldukça tuzlu veya acı bulması, öyle ki bu suyun içilmesinin hiç de kolay olmaması أَبْحَرَ الرَّجُلُ الْمَاءُ¹²⁶ ibareleri ile belirtilmiştir. Aynı fiil ‘Denizde yolculuk etti.’ derken de kullanılmıştır: أَبْحَرَ فَلَانٌ / الرَّجُلُ / الْقَوْمُ.¹²⁷ Bir kimsenin ‘denizi görünce’¹²⁸ korkudan şaşıp kalması, afallaması, küçük dilini yutması,

¹¹⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25, 28; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 586; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹¹⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 202.

¹²⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 274; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 586; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 46; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹²¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹²² İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 202.

¹²³ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 201; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 47; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 41.

¹²⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109.

¹²⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 26; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 201; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 42; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹²⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹²⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 27; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 201; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 347.

¹²⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 28; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 44.

buna hayret etmesi بَحَرَ الرَّجُلُ ibaresi ile anlatılmıştır.¹²⁹ Buradan hareketle, ‘kendisiyle konuşulduğu zaman’ şaşırıp kalan, hayrete düşen, dili tutulan kimse için البَاحِرُ denir.¹³⁰

3.1.2. ح – ر – ب / Be – Ra – Ha

ح – ر – ب / Be – Ra – Ha kökünün, iki tane aslı vardır ve bu ikisinden birçok fer` iştikak etmiştir. Birinci asıl: (الرَّوَالُ) ayrılmak, yok olmak, zail olmak; (الْبُرُوزُ) belirmek, görünmek, açığa çıkmak, zahir olmak; (الْإِنْكِشَافُ) açılmak, inkişaf etmek, aşikâr olmak. İkinci asıl: (الشِّدَّةُ) şiddet ve (الْعِظَمُ) büyüklük, büyükmek, yücelmek ve benzerleri.¹³¹

Halîl, kişinin bulunduğu yeri terk etmesinin, oradan uzaklaşmasının, ayrılmasının, بَرَحَ مَا بَرَحْتُ وَلَا أَبْرَحُ ibareleri ile ifade edildiğini belirtmiştir.¹³² Ekseriyetle, بَرَحَ مَا بَرَحْتُ وَلَا أَبْرَحُ ibarelerinde görüldüğü biçimde nefyedilmektedir. Misal vermek gerekirse, bir kimse, bulunduğu mekandan ayrılmadığı, gözden kaybolmadığı, hala orada olduğu zaman bu, بَرَحَ مَا بَرَحْتُ مِنْ مَكَانِي ibaresi ile dile getirilmiştir.¹³³ Yusuf 12/80.ayetin¹³⁴ manası da o zaman şöyle olur: “Artık ben, ya babam bana izin verinceye, ..., kadar buradan kat’iyyen ayrılmam.”¹³⁵ Bir kimse, binek hayvanı (yük hayvanı/devesi) yavaş olduğunda, “Kendisiyle faydalanılan bir şekilde uzaklaşmıyorsun, ayrılmıyorsun.” manasına gelecek şekilde “لَا تَبْرَحْ بَرَا حًا يُنْتَفِعُ بِهِ” der.¹³⁶ Arslan ve cesur kimseye حَبِيلُ بَرَا حٍ şeklinde hitap edilmesi, cesaretlerinden dolayı, adeta her biri iplerle sınıksız bağlanmış gibi, bir şeyden korkmayıp da yerlerinde sabit olmaları düşüncesine mebnidir.¹³⁷

¹²⁹ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 586; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 346.

¹³⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 220; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 27; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 45; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 346.

¹³¹ İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1399/1979), s. 238.

¹³² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, t.y.), s. 215; Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2001), s. 19; İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 238; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998), s. 53; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3. bs., c. 2, 15 c. (Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1414), s. 408-409; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki’t-Türâs fî Müessesetü’r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle li’t-Tıbbâ ve’n-Neşr ve’t-Tevzî, 1426/2005), s. 213.

¹³³ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, 1987), s. 275.

¹³⁴ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْتِيَ أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي

¹³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 409.

¹³⁶ İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 238.

¹³⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 274; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 409; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 213.

البراح ‘beyan, açıklama; açık, vazih ve aşikâr olma; izhar’ manalarını karşılamaktadır: بَرَّاحٌ¹⁴¹, فَعَلَ كَذَا بَرَّاحاً¹⁴⁰, جَاءَنَا بِالْأَمْرِ بَرَّاحاً¹³⁹, جَاءَ بِالْكَفْرِ بَرَّاحاً وَبِالشَّرِّ صُرَّاحاً¹³⁸, جَاءَ الْكَفْرُ بَرَّاحاً¹⁴². Buradan hareketle, saklı veya gizli bir şeyin ortadan kalkması, ortaya çıkması, aşikâr olması, zuhur etmesi; gizli iken açığa çıkması وَبَرَّاحَ الْخَفَاءِ ibareleri ile ifade edilir. بَرَّاحٌ diye İbnü'l-A`râbî söylemiştir. Bir durumun zahir olması, gizliliğinin nihayete ermesi, öyle ki kişide yalandan dahi cesaret gösterecek, sabredecek halin kalmaması بَرَّاحٌ / بَرَّاحَ [بَرَّاحَ] الْخَفَاءِ فَمَا لَدَيْ تَجَلُّدُ ibaresi ile beyan edilmiştir. Bu iki ibare, بَرَّاحَ / بَرَّاحَ netice itibariyle aynı olsalar da süreç açısından muhtelif manalara gelecek şekilde anlamlandırılmışlardır. بَرَّاحَ الْخَفَاءِ بِفَتْحِ الرَّاءِ ibaresi, gizli olan şeyin açığa çıkmasına, belli olmasına; بَرَّاحَ يَكْسُرُ الرَّاءِ ibaresi, gizliliğin bitmesine, gözden kaybolmasına, yok olmasına delalet etmektedir.¹⁴³ Böylelikle sanki onun, ‘görünen, geniş ve apaçık bir mekân misali, hiçbir şeyin örtemeyeceği bir açıklıkla sonuçlandığı’ söylenmek istenir. Bununla ilintili olarak الدَّارُ بَرَّاحٌ terkihi mevcuttur.¹⁴⁴ İçerisinde ne bir ağacın ne de bir ekinin, tarlanın bulunmadığı, açık ve aşikâr olan geniş alana البراحٌ denir ve sıfat olarak da kullanılır: أَرْضٌ بَرَّاحٌ.¹⁴⁵ Bu türden bir mekânda konaklama, kalma نَزَلُوا بِالْبَرَّاحِ ibaresi ile ifade edilir.¹⁴⁶

‘البراحٌ olan bir yerde sabit kalma’ anlamına gelecek şekilde ما بَرَّاحٌ denir.¹⁴⁷ “Böyle yapmayı terk etmedim, yani, böyle yapmaya devam ettim.” manası لا، ما بَرَّحْتُ أَفْعَلُ كَذَا manası بَرَّاحٌ tarzındaki ibarelerle beyan edilir. Kullanım olarak, ‘hala... yapmaya devam ettim’ manasına gelen لَا أزال sözünde olduğu gibi, olumluluk anlamına tahsis edilmiştir. Bu noktadan hareketle Tâhâ 20/91.ayetin¹⁴⁸ manası şu şekilde olur: “(Buzağıya) ibadet etmeye (tapınmaya) devam edeceğiz, tapmaktan vazgeçmeyeceğiz, (tapmakta) kaim ve daim olmaktan kesinlikle ayrılmayacağız.” Benzer şekilde Kehf

¹³⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 217; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 409.

¹³⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 19; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 53.

¹⁴⁰ Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 409.

¹⁴¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 115.

¹⁴² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁴³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 274; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 19; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 238; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 409.

¹⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 115.

¹⁴⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 216; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 19; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 115; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 409; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁴⁶ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 53.

¹⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116.

¹⁴⁸ قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى

18/60.ayetin¹⁴⁹ anlamı şöyledir: “Bir vakit de Musa beraberindeki gence, “Ben iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayıp gideceğim, yahut (maksadıma erişinceye kadar) uzun zamanlar geçireceğim.” demişti.”¹⁵⁰ Bunun mukabili olarak, yani ‘bir şeyi yapmayı terk etme, bırakma; yapmaktan vazgeçme’ hali, بَرَحْتُ أَفْعَلَ كَذَا يَرَحْتُ أَفْعَلَ كَذَا ibaresi ile bildirilir.¹⁵¹

Arapların ‘Güneş’i بَرَّاح şeklinde isimlendirmesi,¹⁵² onun genişliği, yayını, ışıklarını saçması ve apaçık, aşikâr olması dolayısıyladır.¹⁵³ Her kim ki بَرَّاح derse, bununla ‘batmaya yüz tutmuş Güneş’in kendisini’ söylemektedir.¹⁵⁴ Güneş için gurup ettiğinde denilir ki: دَلَّكَتْ بَرَّاحَ يَا هَذَا. Yani, Güneş, battığı esnada zail oldu, gözden kayboldu ve bir yerden bir yere gitti. Her kim دَلَّكَتْ الشَّمْسُ بَرَّاح dediye manası şudur: Güneş neredeyse batacağı ve elini kaşının üzerine koyup Güneş’in gözden kayboluşuna baktı. İbnü’l-A`râbî, دَلَّكَتْ بَرَّاح ibaresi ile ‘Güneş’ten, gözden kaybolmasıyla, selamete çıkıldığına ve rahata erildiğinin’ kastedildiğini söylemiştir.¹⁵⁵ Ferrâ’, بَرَّاح hakkında şu türden bir açıklama yapmıştır:

Buradaki (باء) harfi, harf-i cerr’dır. Bu kelime, رَاخَةٌ (el ayası) kelimesinin çoğuludur. Bu şekilde ele alındığında, manası şöyle olmaktadır: Güneş battı, batmaya yöneldi veyahut da Güneş gitti, zail oldu ve akabinde insanlar el ayalarının gözlerinin üzerine yerleştirip Güneş battı mı batmadı mı veya zail oldu mu olmadı mı diye bakıyorlardı.¹⁵⁶

El-Ganevî ise şöyle dedi: “Burada بَرَّاح, aslında بَرَّاحٍ dir. Sonrasında البَاء harfi düşmüştür. Bu açıdan bakıldığında manası ‘giden, gidiyor’ olur.” Hadis-i Şerif’te “حِينَ دَلَّكَتْ بَرَّاح” şeklinde rivayet edilmiştir.¹⁵⁷

¹⁴⁹ وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا

¹⁵⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 216; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 19; İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 238; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 355; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 53; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 409; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 213.

¹⁵¹ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 275.

¹⁵² İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 274; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 409. بَرَّاح (الْبَاء) harfinin hem kesralı hem de dammeli (بَرَّاح وِبَرَّاح) ve بَرَّاح (الْبَاء) harfinin tenvinli kesralı ve tenvinsiz dammeli) gibi farklı okuyuş şekilleri için bkz. Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 21; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 409-410.

¹⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 409.

¹⁵⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 274.

¹⁵⁵ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 21.

¹⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 409.

¹⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 410.

İçinde bulunulan gecenin bir öncesi olan gece;¹⁵⁸ geçen ya da dün gece;¹⁵⁹ geçmiş olan gecenin en yakını الْبَارِحَةُdür. Evvelki gece de الْبَارِحَةُ الْأُولَى şeklinde ifade edilir.¹⁶⁰ Baskın bir sıfattır ancak sonrasında isme dönüşmüştür. Kökü, بَرَح ibaresinden gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, الْبَارِحَةُ, ‘konumunu, mevkiini ya da yerini terk etme’ veyahut da ‘yok veya zail olma’ manalarının her ikisiyle de ilişkilendirilebilir. الْفَرَاءُ ise الْبَارِحَةُ adlandırmasının, ‘ayrılma, uzaklaşma; vaktin geçmesi’ manalarına gelmekte olan بَرَح ibaresinden yola çıkılarak yapıldığını belirtmiştir.¹⁶¹ Bu kelime ile alakalı olarak Arap atasözleri de mevcuttur: مَا أَشْبَهَ اللَّيْلَةَ بِالْبَارِحَةِ فَعَلْنَا الْبَارِحَةَ كَذَا وَكَذَا. ¹⁶² مَا أَشْبَهَ اللَّيْلَةَ بِالْبَارِحَةِ, الْبَارِحَةُ ile اللَّيْلَةُ, birbirlerinden muhtelif olarak addedilmiş ve aradaki fark hakkında şu türden açıklamalar yapılmıştır:

Sa`leb dedi ki: Ebû Zeyd dedi ki: رَأَيْتَ اللَّيْلَةَ فِي مَنَامِي: Sabahın erken vakitlerinden zeval vaktine kadarki zamanda. رَأَيْتُ الْبَارِحَةَ: Zeval vaktinden sonrasında.
Es-Sîrâfî, Yûnus’tan aktarılan, nahiv ile ilgili haberlerle ilgili dedi ki: كَانَ كَذَا وَكَذَا اللَّيْلَةَ: Kuşluk vaktinin yükselmesine kadar/doğru. كَانَ الْبَارِحَةَ: Kuşluk vaktini geçince.¹⁶³

Avcının sağ tarafından zuhur edip sol tarafına mürur eden ceylan, kuş ve yabani hayvan türünden av için الْبَارِحُ denilmiştir.¹⁶⁴ الْبَرُوحُ وَالْبَرِيحُ de bu kabildendir.¹⁶⁵ Ceylanın ya da kuşun sağdan çıkıp avcının sol tarafına doğru gitmesi, فَدَبَّرَ حَتَّى تَبْرُحَ بُرُوحًا, ibaresi ile dile getirilmiştir. Buna mukabil, avcının solundan sağına doğru önünden geçen av ile ilgili olarak da السَّانِحُ kullanılmıştır. Araplar, الْبَارِحُ yu uğursuz addetmişlerken, السَّانِحُ yu uğurlu saymışlardır. Çünkü, avcı duruşunu ya da pozisyonunu bozuncaya dek gizlenen, yalnızca bunun akabinde açığa çıkan الْبَارِحُ nun okla vurulmasının imkânı yoktur. Buna karşın, السَّانِحُ nun okla vurulması ve avlanması mümkündür.¹⁶⁶ Araplarda ok atmakla alakalı iki tane kelime vardır. Eğer okçu, oku atarken hata etmez ve ok isabet ederse مَرَحَى; hata eder ve ok isabet etmezse بَرَحَى

¹⁵⁸ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239.

¹⁵⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 274; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁶⁰ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

¹⁶¹ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 238-239. Ayrıca bkz. Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

¹⁶² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 21; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

¹⁶⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 217; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 356; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 115-116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 411; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁶⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213. İbn Manzûr, قَوْلُ بَرِيحٍ şeklinde bir terkip aktarımında bulunmuştur. ‘Onunla doğrulanan, razı olunan söz’ anlamındadır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

¹⁶⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 356; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 411.

denir.¹⁶⁷ Bir kimsenin başına uğursuzluk gelince bu, *جَرَى لَهُ الْبَارِحَ* ibaresi ile beyan edilmiştir.¹⁶⁸ Adamın birisinin civarından uğursuz addedilen ceylan geçince adama, “İleride sana uğur getirecek.” demişlerdir. Bunun üzerine adam, “مَنْ لِي بِالسَّانِحِ بَعْدَ الْبَارِحِ؟” diye cevap vermiştir. Bu cevap, bir Arap meselidir.¹⁶⁹ Buna ilaveten, *إِنَّمَا هُوَ كِبَارِحُ الْأُرْوِيِّ*, meseli de mevcuttur. Dağ keçisinin yerleşim yeri dağlar ve onların tepeleridir, doruklarıdır. Bu sebeple herhangi bir kimsenin önüne çıkması pek de mümkün değildir. İnsanlar, sadece bir kez olmanın dışında, neredeyse onları hiç görmezler. Buradan hareketle, en son zikrettiğimiz mesel, ‘neredeyse hiç görülmeyen veyahut da kendisinden sadece bir kez olmanın dışında normalde hiçbir şey hasıl olmayan, meydana çıkmayan¹⁷⁰ ya da ziyaretine geç kalan, ziyaret edeceği kimseyi bekleten¹⁷¹ kimse’yi örneklemek için söylenir.

Tozu toprağı kaldıran, taşıyan, harekete geçiren şiddetli esen rüzgâra ve o bilindik meşhur fırtınalara¹⁷² ya da bilhassa yaz sıcaklığının belirmesiyle hissedilen kuzey rüzgarlarına, poyrazlara¹⁷³ *الْبَوَارِخُ مِنَ الرِّيَّاحِ* ismi verilmiştir ve müfredi *بَارِخٌ* dur.¹⁷⁴

Bir kimse beraberinde büyük ve önemli, taaccübü gerektirecek bir iş, durum ya da husus getirince buna, *جَاءَ فُلَانٌ بِالْبَرِّحِ* ibaresi ile işaret edilir.¹⁷⁵ Bir şeyden hoşlanılması, bu şey dolayısıyla şaşırılması ve bu şeyin hayret verici bulunması *مَا أَبْرَحَ هَذَا الْأَمْرَ* ibaresi ile dillendirilmiştir.¹⁷⁶ Bir kimse diğer bir kimseyi şaşırttığında, hayret içerisinde bıraktığında,¹⁷⁷ ona ikramda bulunduğu; onu yücelttiğinde buna işareten *أَبْرَحَهُ*

¹⁶⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 275; İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 241; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 356; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 412; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 213. Râgıb el-İsfahânî, “Eğer okçunun/atıcının attığı ok isabet ederse o kimseye iyi dua olarak *مرحى* denir; etmezse o kimseye beddua olarak *برحى* denir.” şeklinde bir açıklama getirmiştir. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116.

¹⁶⁸ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 53.

¹⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 411.

¹⁷⁰ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 356; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 213.

¹⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 411.

¹⁷² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 217; İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 274; İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 241; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 115; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 53.

¹⁷³ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 355; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 213.

¹⁷⁴ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 410-411.

¹⁷⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 274.

¹⁷⁶ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 411.

¹⁷⁷ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 355.

ibaresi kullanılır.¹⁷⁸ Bu son ibaredaki üç anlamlandırma şekli, el-A`şâ tarafından dizilmiş olan beyitle alakalı yapılan izahlarda da görülür.¹⁷⁹

أَقُولُ لَهَا حِينَ جَدَّ الرَّحِي * لُ أَبْرَحْتَ رَبًّا وَأَبْرَحْتَ جَارَ

Asma`î bu beytin izahında, “Abarttın, aşırı gittin, bu işte kusur bırakmayıp son dereceye kadar ceht ve ikdam ettin.” şeklinde ziyade bir açıklamada bulunmuştur. Buradan hareketle, cömertlikte ve cimrilikte aşırıya giden kişiye hitaben أَبْرَحْتَ لَوْماً ibaresi kullanılmıştır. Araplar, güzelliğinden ötürü şaşırdıkları, kendisine hayran kaldıkları kadın için أَبْرَحْتَ عَائِذَاً وَأَبْرَحْتَ الْعَائِذَاً denmiştir. Bu ibaresini istimal etmişlerdir.¹⁸⁰ بُرْحَةُ كُلِّ شَيْءٍ terkibi, bir şeyin ‘en iyisi’ne delalet etmektedir.¹⁸¹ Mezkur terkibi baz alarak, pek güzide deve için الْبُرْحُ مِنْ الْبُرْحِ denilir. Bununla develerin en iyisi, seçilmeye en layık olanı kastedilir.¹⁸² Bu türden bir deve, أَعْطَنِي مِنْ بُرْحِ إِيْلِكَ ibaresinde görüldüğü biçimde talep edilir.¹⁸³

‘Şer, bela, fenalık, her türlü kötülük ve şiddetli azap’ الْبُرْحُ ile ifade edilmiştir.¹⁸⁴ Karşı taraftan sıkıntı, musibet, bela, şiddet...vb. görme, bunlara katlanma durumunun dile getirilmesi esnasında kullanılan ibare, şu biçimlerde gelmiştir: لَقِيتُ مِنْهُ بَرْحًا بَارِحًا, لَقِيتُ مِنْهُ الْبَرْحَيْنِ وَالْبَرْحَيْنِ, لَقِيتُ مِنْهُ بَنَاتِ بَرْحٍ وَبَنِي بَرْحٍ, مِنْهُ ابْنُ بَرْحٍ.¹⁸⁵ Bu bağlamda kullanılan bir başka kelime de التَّبَارِيحُ tir.¹⁸⁶ Ancak ekseriyetle ‘yaşam sıkıntıları, zorlukları, zahmetleri’ gibi daha dar bir manaya indirgenmiştir.¹⁸⁷ Misal vermek gerekirse, ‘karşı tarafa olan özlemde ateş gibi yanma, tutuşma; özlem

¹⁷⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁷⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 216; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 275; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 411-412.

¹⁸⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

¹⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

¹⁸² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁸³ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240.

¹⁸⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁸⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 241; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213. Burada geçmekte olan ابْنُ بَرْحٍ terkibinin bir diğer manası da ‘karga’dır. بُنْتُ بَارِحٍ ve أُمُّ بَرْحٍ de bu kabilendir. Sesinden dolayı böyle denmiştir. Bkz. Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 356; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁸⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

¹⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 216; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

sıkıntıları, meşakkatleri’ anlamında التَّوْبُخُ denmiştir.¹⁸⁸ Benzer şekilde, التَّوْبُخُ da ‘şiddet ve meşakkat’ manasına gelmektedir.¹⁸⁹ Nitekim, ‘ifk hadisesi’nin aktarıldığı hadisteki kullanımı, ‘vahyin ağırlığından kaynaklanan üzüntünün, gamın, sıkıntının şiddeti’ manalarına tekabül etmektedir: فَأَخَذَهُ التَّوْبُخُ.¹⁹⁰ Ancak bazıları bunu şiddetli hummaya, sıtmaya tahsis etmişlerdir.¹⁹¹ Kişinin şiddetli hummaya tutulması, أَصَابَتْهُ ibareleri ile beyan edilir. 193 بَرَحَتْ بِي الْحُمَّى, 192 التَّوْبُخُ, 194 humma süresince gerinirse; الْمَطْوَى; esnerse, التَّوْبُخُ; terlerse الرُّحْضَاء; humması şiddetlendiğinde التَّوْبُخُ dır.”¹⁹⁴ Kişi, karşılaştığı zorluğun, meşakkatin şiddetini bir başka şeyle kıyaslarken der ki: هَذَا أَمْرٌ عَنِّي مِنْ ذَلِكَ.¹⁹⁵ Bir kimsenin ya da topluluğun, muhatab(lar)ını en şiddetli bir öldürüşle öldürmesi halinde bu, قَتَلُوهُمْ أَمْرٌ قَتْلٍ ibaresi belirtilir.¹⁹⁶

Bir kimse falanca kimseye gücünün yetmediği bir şey(i yapmay)e teşvik edip, bu şeyi ona yükler ve neticesinde bu durum o kimseyi üzerse bu, أَمْرٌ قَتْلٍ بِفُلَانٍ ibaresi ile ifade edilir.¹⁹⁷ Eğer ki bir kimse, bir başkasına ısrarla, meşakkat vererek eziyet ederse, onu incitirse, bu vaziyete işaret babında فَهُوَ مُبْرَحٌ بِنَا وَمُبْرَحٌ ibareleri kullanılır.¹⁹⁸ Bu ikisine mukabil, bir kimseye ‘Allah senden üzüntüyü gidersin, üzüntü ile senin aranı aralasın, senin içini rahatlatılsın.’ şeklinde hayır dua ederken بَرَحَ اللَّهُ عَنْهُ denmiştir.¹⁹⁹ İsim hali التَّوْبُخُ وَالْبُرْخُ²⁰⁰ yahut التَّوْبُخُ²⁰¹ olarak gelir. Bir iş ya da durum ‘eziyet edici, sıkıntı verici, meşakkatli’ olduğunda أَمْرٌ بَرَحٌ²⁰² ve أَمْرٌ بَرَحٌ²⁰³ kelimeleriyle vasıflandırılır. Birisi falanca kimseye ‘acı verici, incitici, şiddetli bir

¹⁸⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁸⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 274; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

¹⁹¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 216; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

¹⁹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

¹⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

¹⁹⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

¹⁹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 216; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

¹⁹⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355.

¹⁹⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240.

¹⁹⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 216; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

¹⁹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 412.

²⁰⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

²⁰¹ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240.

²⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

²⁰³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 213.

şekilde vurdu'ğu zaman ضَرْبُهُ ضَرْبًا مُبَرَّحًا denir, مُبَرَّحًا denmez.²⁰⁴ أبو رَافِعٍ الْيَهُودِيّ nin öldürülme hadisesinin aktarıldığı rivayetlerde geçen امْرَأَتُهُ بِرَّحَتْ بِنَا ibaresinden, mezkur kimsenin karısının, ettiği feryâd u figanla insanlara eziyet ettiği anlaşılmaktadır.²⁰⁵ Hz. Peygamber (sav.), التَّبْرِيحِ i nehyetmiştir. التَّبْرِيحِ burada, 'kötü bir şekilde öldürme'ye delalet etmektedir. Bu rivayetin, balığı canlıyken ateşe atmanın kerahetinden bahsedilirken zikredildiği söylenmiştir.²⁰⁶

3.1.3. ح - ب - ر / Ha - Be - Ra

'Hüsündeki, güzellikteki eser, iz, alamet'²⁰⁷ veyahut 'güzel görülmüş, beğenilmiş, hoş, müstahsen eser'²⁰⁸, ح - ب - ر / Ha-Be-Ra ve müştaklarının aslı olarak görülmüştür.

'Bir şeyin eseri, izi, alameti' anlamı, الْحَبْرُ²⁰⁹ ve الْحَبْرُ²¹⁰ kelimeleriyle karşılanmıştır. Çoğulu حَبَارَاتُ²¹² ve حُبُورٌ²¹³ şeklindedir. Akabinde kanamanın olmadığı vuruştan kalan ize, esere الْحَبْرُ وَالْحَبْرُ denir. Bunların çoğulu da حُبُورٌ وَحُبُورٌ dur. Aynı şekilde الْحَبْرُ وَالْحَبْرُ kelimeleri de bu kabildendir.²¹⁴ Darbe ya da vuruşun deride iz bırakması أَحْبَرَتِ الضَّرْبَةُ جِلْدَهُ وَيَجْلِدُهُ ibaresi ile ifade edilmiştir.²¹⁵ Kişinin derisinde bulunan yaraları iyileştiğinde, ama sonrasında bu yaraların izleri kaldığında bu, حَبْرٌ حَبْرٌ²¹⁶ ve حَبْرٌ جِلْدُهُ حَبْرًا²¹⁷ ibareleri ile dile getirilmiştir. Gövdesinde, pireler ısırıldığı

²⁰⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 216; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 20; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 240; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 355; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

²⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 410.

²⁰⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 21; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 411.

²⁰⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 127.

²⁰⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 215.

²⁰⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 218; Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 23; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sîhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 620; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 4, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1414), s. 159.

²¹⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 218.

²¹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 23.

²¹² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 159.

²¹³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 619.

²¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 159.

²¹⁵ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 164; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 159.

²¹⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 621; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215.

²¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 159.

için, yer yer pire yenikleri kalmış olan adam, رَجُلٌ مُحَبَّرٌ olarak vasıflandırılmıştır.²¹⁸ Dişlerin üzerindeki sarılık, sarı lekeler; dişlerin sararması;²¹⁹ dişlerdeki pislik, kir الجَبْرُ کelimeleri ile belirtilmiştir.²²⁰ Çoğulu حُبُورٌ dur.²²¹ Bir kimsenin dişleri sarardığında bu, شَمِرٌ قَدْ حَبِرَتْ أَسْنَانُهُ حَبْرًا حَبْرًا ibaresiyle dillendirilir.²²² “En evveli, yani sarılık evresi, [الجَبْرُ]; yeşerdiği zaman, القَلْحُ; diş etlerinde dişin kökleri gözükeneye kadar ilerlediği, devam ettiğinde, الحَقْرُ والحَفْرُ dur.” demiştir.²²³ Alaca, münakkaş, çizgili, Yemenî bir kumaş türü;²²⁴ kırmızı elbise²²⁵ الجَبْرَةُ والحَبْرَةُ بُرْدٌ, الجَبْرُ, الجَبْرَةُ والحَبْرَةُ بُرْدٌ şeklindeki müfred ve terkip hallerle isimlendirilmişlerdir. Çoğulu جَبَرَاتٌ dır.²²⁶ Hz. Peygamber (sav.) جَبَرَاتُ الْيَمَنِ giyinirdi ve çok severdi.²²⁷

Hadîs-i Şerîf’te geçtiği üzere, Hz. Peygamber (sav.), Hz. Hatice (r.anha) ile nişanlanmak için ona talep yolladığı zaman, Hz. Hatice (r.anha) icabet etti ve babasından onu Hz. Peygamber (sav.) ile evlendirmesi için izin istedi, babası da izin verdi ancak kendisi o esnada sarhoştı. Akabinde Hz. Hatice (r.anha) babasına güzel kokular sürdü ve kırmızı bir kumaş giydirdi. Babasının sarhoşluğu geçip kendine gelince şöyle dedi: مَا هَذَا الْحَبِيرُ وَهَذَا الْعَبِيرُ وَهَذَا الْعَقِيرُ؟ Burada الْحَبِيرُ ile, Hz. Hatice’nin (r.anha) ona giydirdiği kırmızı elbise veya kumaş; الْعَبِيرُ ile, Hz. Hatice’nin (r.anha) ona sürdüğü güzel koku; الْعَقِيرُ ile, boğazlanan deve kastedilmiştir.²²⁸ Bir başka rivayette de Hz. Peygamber (sav.), Kur’an’daki ‘havâmîm’i, elbiselerdeki nakışlara benzetmiş ve şöyle demiştir: مَثَلُ الْحَوَامِيمِ فِي الْقُرْآنِ كَمَثَلِ الْجَبَرَاتِ فِي النَّيَابِ.²²⁹ İçerisindeki suyun bolluğundan ötürü kaplan derisi gibi yer yer benekli gözüken buluta الْحَبِيرُ مِنَ السَّحَابِ

²¹⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 25; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 159.

²¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 218; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, 1987), s. 275; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 23; İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 621; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 164; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 160.

²²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 160. Zikredilen kelimeler, diğer kaynaklarda da geçmektedir. Ancak, derli toplu bir şekilde hepsine yer veren sadece Lisânü’l-Arab olduğu için onunla yetinmeyi tercih ettim.

²²¹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsü’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît*, çev. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 1. bs., c. 2, 6 c. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 1842.

²²² İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 275; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 621; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 164; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 160.

²²³ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 23; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 160.

²²⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 218; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 275; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 24; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 621.

²²⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 218; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 24.

²²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 159. Zikredilen kelimeler ve terkipler, diğer kaynaklarda da geçmektedir. Ancak, derli toplu bir şekilde hepsine yer veren sadece Lisânü’l-Arab olduğu için onunla yetinmeyi tercih ettim.

²²⁷ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 164.

²²⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 24; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 159.

²²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 159.

denmiştir.²³⁰ ‘Eser’ manasının sair siyaklarda kullanılmasına, ‘amelin, işin eseri, izi’ anlamında اَنْظُرْ إِلَى حَبَارِ عَمَلِهِ ve بِيَدِهِ حَبَارُ الْعَمَلِ;²³¹ ‘kitap, yapıt’ manasına gelecek şekilde خُبْرُ به denmesi misal verilebilir. Bunun, yani ‘kişinin ardında eser; kitap; yapıt bırakması’, قَدْ أَحْبَرَ بِهِ ibaresi ile ifade edilmiştir.²³²

Kendisiyle yazı yazılan şeye, mürekkebe الجُبْر,²³³ içerisine bunun konulduğu mekâna المَحْبَرَةُ;²³⁴ porselen veya topraktan yapılan testi, çanak veyahut da şişe şeklindeki kaba الجُبْرُ وَالْحَبْرُ²³⁵ ismi verilmiştir. الجُبْرُ ile yazan kimseye,²³⁶ yani âlime الحَبْرُ²³⁷ denmiştir. Çoğulu خُبُورٌ²³⁸ ve أَحْبَارٌ²³⁹ dur. Bu kimse ister zımmî olsun ister sonradan Müslüman olmuş olan Yahudi veya Hristiyan olsun fark etmez.²⁴⁰ Bazısı da tahsis yoluna gitmiş ve ‘Yahudi âlimlerinden (أَحْبَارُ الْيَهُودِ) tek bir kişi’ için böyle dendiğini aktarmıştır.²⁴¹ Kişi ‘dahi, zeki, tilki gibi kurnaz, marifetli’ ise, o zaman bu kimse hakkında denilir ki: الْحَبْرُ مِنَ النَّاسِ.²⁴² Buna ilaveten, ‘salih kimse’ye işareten, الحَبْرُ kelimesi kullanılmıştır.²⁴³

²³⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 219; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 24; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 159.

²³¹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 164.

²³² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 619; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 159.

²³³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 218; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 619; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²³⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 619; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²³⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 162. Fîrûzâbâdî, *el-Mukhbir* şeklindeki aktarımı Cevherî'nin yaptığını ve bunda hata ettiğini belirtir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fi Müessesetü'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 370. Ancak, bu aktarım, bu çalışmada kullanılan kaynaklarda görüldüğü üzere Ezherî tarafından yapılmıştır.

²³⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127.

²³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²³⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 218; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 164; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157. Fukahâ الْأَحْبَارُ kelimesinin müfredi hususunda ihtilaf etti. Kimisi, حَبْرٌ; kimisi, حَبْرٌ; kimisi, hem حَبْرٌ hem de حَبْرٌ; kimisi “Âlim kimse için الجُبْرُ mi yoksa الحَبْرُ mi denir bilmiyorum.” dedi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 23; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157-158.

²³⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 218; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 23; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²⁴⁰ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²⁴¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 23.

²⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

Hadis-i Şerif'te geçtiği üzere, Mâide Sûresi'nin, Ahbâr Sûresi (سُورَةُ الْأَحْبَارِ) olarak isimlendirilmesi, sûrenin kırk dördüncü ayeti²⁴³ dolayısıyladır.²⁴⁴ Âlimin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi, insanın kalbinde ilimlerinin, bilgilerinin eseri ve başkalarının taklit edilen yaptığı güzel amellerin izleri kaldığı içindir. Müminlerin emirinin (yani Hz. Ali'nin) şu sözü de bu manaya işaret etmektedir: الْعُلَمَاءُ بَاقُونَ مَا بَقِيَ الدَّهْرُ، أَعْيَانُهُمْ مَفْقُودَةٌ، وَأَثَارُهُمْ فِي الْقُلُوبِ مَوْجُودَةٌ, yani “Âlimler kıyamete kadar baki kalacaklardır, maddi varlıkları kaybolup gitse de kalplerde izleri var olmaya devam edecektir.”²⁴⁵ İbn Abbâs (r.anh) hakkında الْحَبْرُ وَالْبَحْرُ denmesi de ilminden ötürü idi. Benzer şekilde, Kâ'b b. Mâtî'nin²⁴⁶ كَغَبِّ الْحَبْرِ şeklinde çağrılması da, kitapların sahibi olmasından²⁴⁷ ve ilmi güzelleştirmesinden, güzel bir şekilde yapmasından dolayıdır.²⁴⁸

Güzel, süslü; güzelleştirilmiş, süslenmiş yazı, hat, şiir, kelam, söz...vb. şeylere تَحْيِيرٌ denir. Bir kimse, şiiri ve kelamı güzel yaptığında, güzelleştirdiğinde, süslediğinde “حَبَّرْتُ الشَّعْرَ وَالْكَلَامَ” der.²⁴⁹ Şiiri güzelleştiren, güzel dizen, süsleyen şair, مُحَبِّرٌ; güzelleştirilmiş, güzel dizilmiş, süslenmiş şiir, مُحَبَّرٌ şeklinde vasıflandırılmışlardır.²⁵⁰ Cahiliye zamanında Tufeyl el-Ganevî'nin مُحَبَّرٌ şeklinde vasıflandırılması, şiiri güzel kılması, dizmesi,²⁵¹ ve buna ilaveten bir de, hattının güzel ve tutarlı olması dolayısıylaydı.²⁵² Biçimli, düzgün, orantılı olarak ustaca budanmış ok مُحَبَّرٌ terkihiyle ifade edilir.²⁵³ Benzer mantıkta, güzelleştirilmiş, güzel şekilde işlenmiş, süslenmiş, dikilmiş;²⁵⁴ yeni, güzel²⁵⁵ elbise için ثَوْبٌ حَبِيرٌ denmiştir. Bunların

²⁴³ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّائِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ Kendisini (Allah'a) teslim etmiş olan (İsrail) peygamberler(i), Yahudiler (e ait davalarda) onunla hükmeder(ler)di. Kendilerini Rabb'e adanmış kimseler ile âlimler, fakihler de Allah'ın kitabını hıfza memur oldukları için (yine hükümlerini onunla verirlerdi).

²⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158.

²⁴⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215.

²⁴⁶ Tam ismi, Ebû İshâk Kâ'b b. Mâtî' b. Heynû' el-Himyerî el-Yemânî'dir (ö. 32/652-53). Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Kâ'b el-Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 24, 44 c. (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), s. 1-3.

²⁴⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 23; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620.

²⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157-158. Fîrûzâbâdî, *الأخبار* terkihinin lahn olduğunu söylemiştir. Bkz. Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît*, s. 1842.

²⁴⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 218; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 23; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; *Esâsü'l-Belâga*, s. 164; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²⁵⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 164.

²⁵¹ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620.

²⁵² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²⁵³ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158.

²⁵⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215.

²⁵⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 160.

dışında, ‘sesi güzelleştirme’ çerçevesinde de kullanılmış ve لَوْ عَلِمْتُ أَنَّكَ تَسْمَعُ لِقِرَاءَتِي ibaresinde görüldüğü üzere söylenmiştir.²⁵⁶

‘Hüsün, güzellik, parlaklık, kibarlık, zarıflık, büyüklük...vb.’ türünden manalar الحَبْرُ terkipleri ile karşılanmıştır.²⁵⁷ Bu terkip, Hadis-i Şerif’te şöyle geçmektedir: يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ رَجُلٌ قَدْ ذَهَبَ جِزُهُ وَسَبْرُهُ. Manası şu şekildedir: “Kişi cehennemden çıkar, hüsnü, güzelliği²⁵⁸ ve nimetin eseri; (teninin) rengi ve (güzel) görünümü;²⁵⁹ (güzel) görünümü ve fizyonomisi ondan gitmiştir.²⁶⁰ Üçüncü görüşü dillendirenler bunu الإِبِلُ حَسَنَةُ الْأَخْبَارِ وَالْأَسْبَارِ Arap meseline²⁶¹ dayandırmışlardır.²⁶² Terkiplerde geçmekte olan الحَاء ve السَّيْنُ harflerinin hareketlerinin fethalı mı yoksa kesralı mı olması gerektiği hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir:

Ebû Ubeyd dedi ki: Bendeki şekli fethalıdır, الحَبْر. Çünkü o, ‘güzelleştirme, güzel yapma, süsleme’ manasına gelen حَبْرُهُ حَبْرًا²⁶³ ibaresinin masdarıdır.²⁶⁴

السَّبْرُ kesralıdır. حَبْرُهُ حَبْرًا dedi ki: شمر عن ابن الأعرابي

da, şöyle dedi: Irak’tan dönüşüm esnasında ehl-i bâdiyeden birine rast geldim. Dili, bedevi diliydi ancak kıyafeti ve görünüşü medeniydi (وَأَمَّا السَّبْرُ فَحَضَرِيّ). (Falanca kimsenin bedenindeki durumunun iyiliği ve onun bereketi hoşumuza gitti, bizi şaşırttı.) Sonra şöyle diyerek devam etmiştir: “رَأَيْتُهُ سَيِّئًا” (Bedeninde solgunluk ve zarara uğramışlık vuku bulduğu zamanki hal üzere gördüm.)

Burada, السَّبْرُ kelimesini iki manaya da denk gelecek şekilde kullanmıştır.²⁶⁵

Bir kimsenin görünümünün güzel ve hoş olması فَلَانٌ حَسَنُ الْجَبْرِ وَالسَّبْرِ veya فَلَانٌ حَسَنٌ veyahut رَجُلٌ حَسَنُ الْجَبْرِ وَالسَّبْرِ²⁶⁶ cildi, derisi, simasının güzel ve hoş olması da ibareleri ile ifade edilmişlerdir.²⁶⁷

²⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 157.

²⁵⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 218; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 127; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158.

²⁵⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 275; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 127; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 215; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 164.

²⁵⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 164.

²⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158. Diğer kaynaklardan farklı olarak, Lisânü'l-Arab’ta zikredilen rivayet şu şekildedir: “يَخْرُجُ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْبَهَاءِ قَدْ ذَهَبَ جِزُهُ وَسَبْرُهُ” Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158.

²⁶¹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 164.

²⁶² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158.

²⁶³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620.

²⁶⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158.

²⁶⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22.

²⁶⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620.

²⁶⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 23; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 158.

‘Mutluluk, neşe, sevinç, sevinmek, sevindirmek’ gibi anlamlara delalet etmesi bakımından, *كُلُّ حَبْرَةٍ تَعْقِبُهَا عَيْرَةٌ*²⁶⁸ kelimeleri kullanılmıştır.²⁶⁹ *كُلُّ حَبْرَةٍ بَعْدَهَا عَيْرَةٌ* veyahut bir Arap meseli olan bu ibareler, “Her gözyaşının ardından mutluluk gelir.” manasındadır. Benzer şekilde, Araplar mecazen demişlerdir ki: *لَيْسَ حَبْرَنِي هَذَا الْأَمْرُ*²⁷⁰ Bu ikisinden başka, “Hamd, mutluluk veren (mutluluk kaynağı olan) Allah’a mahsustur.” babında *الْحَبْرُ الَّذِي أُعْطِيَ الْحَبْرَ* ibaresi söylenmiştir.²⁷¹ Buradan hareketle, bir iş veya durum, bir kimseyi sevindirdiğinde, mutlu ettiğinde bu, ya *أَحْبَرَنِي الْأَمْرُ إِحْبَارًا*²⁷² türünden bir ibareyle ya da *حَبْرًا*²⁷³ ve *حَبْرَهُ اللَّهُ*²⁷⁴ ibarelerine benzer şekillerde dile getirilmiştir. Bunlara ilaveten, ‘sevinçli, neşeli, mutlu adam’ derken *مَحْبُورٌ*²⁷⁵ ve *يَحْبُورُ*²⁷⁶ kelimeleri istimal edilmiştir. Buradaki *يَحْبُورُ* kelimesi, yukarıda zikrettiğimiz *الحُبُور* kelimesinin *يَفْعُولٌ* veznidir.²⁷⁷ Bir başka görüş ise, bu kelimenin, ‘nimet, verilen bol rızık, mal, mülk, iyilik’ manalarına gelen *الحَبْرَةُ*²⁷⁸ ile ilintili olduğu yönündedir.²⁷⁹ *الحَبْرُ* da, *الحَبْرَةُ* kabilindendir.²⁸⁰ Bir kimseye nimet ihsan edildiğinde bu, *حُبِرَ الرَّجُلُ حَبْرَةً وَخَبْرًا* ibaresi ile beyan edilmiştir ve mezkur kimseye de *مَحْبُورٌ* denmiştir.²⁸¹ Bu noktadan hareketle, Rum 30/15.ayet²⁸² ile ilgili olarak serdedilen açıklamalar şöyledir:

İbnü’s-Sikkât dedi ki: Salih amel işleyenlere gelince, onlar Cennet bahçelerinde sevindirilirler. Devamında dedi ki: *الحَبْرُ*, ‘mutluluk, neşe, sevinç, sevinmek, sevindirmek’ manasına gelmektedir.

Leys dedi ki: Salih amel işleyenlere gelince, onlar Cennet bahçelerinde nimetlendirilirler (nimetlendirilip rahat ve refah sahibi kılınırlar) ve ikram edilirler (hürmet ve riayet görürler). Zecâc dedi ki: Denilmiştir ki: Buradaki *الحَبْرَةُ*, ‘Cennet bahçelerindeki dinleme, işitme’dir. Devamında dedi ki: *الحَبْرَةُ*, fasih Arapça’da ‘güzel, iyi, hoş ve güzelleştirilmiş olan tüm nağmeler, tonlar’ manasındadır.

²⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158. Zikredilen kelimeler, diğer kaynaklarda da geçmektedir. Ancak, derli toplu bir şekilde hepsine yer veren sadece Lisânü’l-Arab olduğu için onunla yetinmeyi tercih ettim. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 275; İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 621.

²⁶⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 275.

²⁷⁰ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 164.

²⁷¹ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 621; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁷² İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 275; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁷³ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 621; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁷⁴ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 164.

²⁷⁵ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 620; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁷⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 218; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁷⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 23; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁸⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 218; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 23; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 158.

²⁸¹ *فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ*

Râgıb el-İsfahânî, “Salih amel işleyenlere gelince, onlar Cennet bahçelerinde sevindirilirler, razı ve hoşnut edilirler öyle ki üzerlerinde kendilerine bahşedilen nimetin izi ortaya çıkar.” şeklinde tefsir etmiştir.²⁸³

Kuş, dişi yahut erkek;²⁸⁷ toy kuşunun erkeği الحُبَارَى olarak isimlendirilmiştir.²⁸⁸ Çoğulu حُبَارِيَّاتٌdür.²⁸⁹ اليَحْبُور (الحُبَارَى'nın zekeri) da bu kabildendir.²⁹⁰ الحُبَارَى'nın yavrusuna الحَبَابِيرُ²⁹² denmiştir. Bu kuş, kendisini avlamaya gelen şahinin veya doğanın üzerine pislik atar ki böylelikle sulu bir yapısı olan bu madde, şahinin veya doğanın tüylerini kirletir ve neticede bu vaziyette uçmaları oldukça zorlaşır. Buradan yola çıkarak Araplar demişlerdir ki: أَذْرَقُ أَسْلَحُ مِنْ حُبَارَى. Bu kuşun bir vasfı da, yavrusuna daha kanatları tam büyümeden uçmayı öğretmesidir. Bu süreçte, kendisinden nasıl uçtuğunu öğrenmesi için yavrusuna doğru uçar. Araplar الحُبَارَى'nın bu vasfını göz önünde bulundurarak demişlerdi ki: أَمَوْقُ مِنَ الحُبَارَى.²⁹³ Bu kuş her ne kadar ahmaklığı ile ünlenmiş olsa da, diğer hayvanlar gibi o da yavrusunu sever, besler ve ona uçmayı öğretir. Bu sebepten ötürü Araplar onun için demişlerdir ki: كُلُّ شَيْءٍ يُحِبُّ وَلَدَهُ حَتَّى الحُبَارَى وَيَذِفُ عَنَّهُ.²⁹⁴ Bu kuşla alakalı bir başka özellik de, tüylerini dökmesinin ardından yeni tüylerinin büyümesinin gecikmesi nedeniyle, diğer kuşlar seyahat ederken onun edememesi ve kederinden

²⁹⁴ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luqa*, s. 24; Cevherî, *Tâcü 'l-Luqa*, s. 621; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 161.

ölmesidir. Bu durumu baz alarak Araplar demişlerdir ki: ²⁹⁵ فَلَانٌ مَيِّتٌ كَمَدَ الْخُبَارَى ya da ²⁹⁶ مَاتَ فَلَانٌ كَمَدَ الْخُبَارَى. Diğer kuşlarla aynı anda uçamadığı için ehlinin yanına dön(e)meyen الْخُبَارَى'nın, avcının tuzağına yakalandığındaki hali şu şekilde resmedilmiştir:

حَلَفْتُ لَهُمْ لَا يَحْسُبُونَ شَتِيمَتِي ... بَعَيْنِي خُبَارَى فِي جِبَالَةِ مُغْرَبٍ
رَأَتْ رَجُلًا يَسْعَى إِلَيْهَا فَحَمَلَتْ ... إِلَيْهِ بِمَا قِي عَيْنُهَا الْمُتَقَلِّبِ
... تَنُوشُ بِرَجُلَيْهَا وَقَدْ بَلَ رِيَشَهَا ... رَشَاشٌ كَغَسَلِ الْوَفْرَةِ

Beyitlerden anlaşıldığı üzere الْخُبَارَى, kendisine koşan kişiyi görür ve gözlerini dikerek bakar. Ayaklarını yere vurur. Böylelikle tüylerini kirletmek ister. Şair, bu beyitle karşı tarafa şu mesajı vermeyi amaçlamıştır: Sizin bana karşı olan inkarlarınız karşısındaki tutumum, avcının kapanına yakalanmış masum الْخُبَارَى'nın hali gibidir.²⁹⁷

Ezherî dedi ki: “الْخُبَارَى su içmez, uzak kumlarda yumurtlar. Biz bulunduğumuz yerden ayrıldığımızda ve çölde yolculuk ederken, günlerden bir gün الْخُبَارَى'nın yumurtalarına rastladık. Dört tane yumurtlamıştı, renkleri griye çalıyordu, tatları tavuk ve deve kuşu yumurtasından daha lezzetliydi.”²⁹⁸ Aktarılan bir başka rivayette de, ²⁹⁹ إِنَّ الْخُبَارَى لَتَمُوتُ, Allah'ın, insanların günahlarının uğursuzluğu hasebiyle الْخُبَارَى dan yağmuru menetmesinden bahsedilmiştir. الْخُبَارَى'nın bilhassa zikredilmesi, onun ot, su vb. nin bulunduğu yerden en uzak olan hayvan olmasından dolayıdır.²⁹⁹

Devenin ağzından gelen köpük için الْحَبِيرُ denmiştir.³⁰⁰ Ancak Ezherî, böyle bir kullanımın olmadığına kanaat etmiş, ‘Leys’in hatalı bir şekilde aktardığını ve doğrusunun da الْحَبِيرُ olduğunu’ söylemiştir.³⁰¹

Falanca kimsenin bir başka kimseye hiçbir faydasının olmaması halinde bu, مَا أَغْنَى ibaresi ile belirtilir. Burada kullanılmış olan حَبْرٌ kelimesinin asıl

²⁹⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 24-25; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 161.

²⁹⁶ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 127; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 164.

²⁹⁷ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 128.

²⁹⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 25; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 161.

²⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 161.

³⁰⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 219; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 24; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 620; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 160.

³⁰¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 24; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 160.

manası ‘şey’ dir.³⁰² Sadece nefyederken kullanılır: مَا أَصَابَ مِنْهُ خَبْرٌ أَوْ مَا أَصْبَتْ مِنْهُ خَبْرٌ أَوْ مَا أَصْبَتْ مِنْهُ خَبْرٌ وَلَا خَبْرٌ وَلَا خَبْرٌ وَلَا خَبْرٌ وَلَا خَبْرٌ... Benzer şekilde, خَبْرَةٌ da bu kabildendir. Mesela, bir kimsenin başında hiç saç olmadığı خَبْرَةٌ رَأْسُهُ خَبْرَةٌ şeklinde söylenir.³⁰³

3.1.4. ب - ر - ح / Ha - Ra - Be

İbn Fâris (ö. 395/1004), ب - ر - ح / Ha - Ra - Be ve müştaklarının üç tane aslı olduğunu belirtmiştir: Yağmalamak, hayvan veya canlı ve bazı oturma yerleri.³⁰⁴ Ancak ondan önce, İbn Düreyd (ö. 321/933) bunu tek bir asla hasretmiş ve bu aslın, ‘helak; helak olmak, mahvolmak, yok olmak, ölmek’ ile alakasının olduğunu söylemiştir.³⁰⁵

Bir kimsenin falancaya öfkelenmesi yahut ona karşı olan hiddetinin artması, حَرْبٌ Bir kimse falancayı öfkelenmediği, sinirlendirdiği zaman bu, حَرْبٌ عَلَيْهِ غَيْرِي³¹¹ veya حَرْبُهُ تَحْرِيبًا³¹² ibareleri ile ifade edilir. Sanki

³⁰² Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 25; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 161.

³⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 161. Zikredilen ibareler, diğer kaynaklarda da geçmektedir. Ancak, derli toplu bir şekilde hepsine yer veren sadece Lisânü 'l-Arab olduğu için onunla yetinmeyi tercih ettim. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 219; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 25; İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 127; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 621.

³⁰⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 48.

³⁰⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), s. 275.

³⁰⁶ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü 'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), s. 18; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü 'l-Luga ve Sîhâhu 'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 108; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsîl Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, 3. bs., c. 1, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fi Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 73.

³⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 304.

³⁰⁸ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 108; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 73.

³⁰⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 214; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 73.

³¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 305.

³¹¹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 304.

³¹² İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 276; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 108; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 73.

kendisinden malı zorla alınmış, yağmalanmış ve bu sebeple oldukça öfkelenmiş, hiddetlenmiş;³¹³ pek hışım ve gazaba gelen kimseye benzeyen³¹⁴ aslan için ³¹⁵ اَسْدٌ حَرْبٌ ³¹⁶ denmiştir. Aynı şekilde, bir kimse falancayı falancaya karşı kıskırttığı ve böylelikle bahsi geçen kişi o insana ve o insan için düşmanlığa hırslı ve düşkün eylendiği zaman buna, ³¹⁷ حَرْبْتُ فَلَانًا تَخْرِيًّا ibaresi ile işaret edilir. İbn Zübeyr ve Kabe'nin yakılması ile alakalı olayın aktarıldığı rivayette ³¹⁸ عِنْدَ إِخْرَاقِ أَهْلِ الشَّامِ الْكَعْبَةِ: يُرِيدُ ³¹⁹ اَنْ يُحَرِّبَهُم ³²⁰ حَرْبُ السَّنَانِ ³²¹ Bilenen, keskin hale getirilen bu mızrak ucu مُدْرَبٌ مُحَرَّبٌ şeklinde vasıflandırılır. 'Kıskırtma, tahrik etme', genel manada değil de 'savaşa' hasredildiğinde, yani 'falancayı savaşa kıskırtma, savaş için tahrik etme', حَرْبَةُ الْحَرْبِ ³²² veya ³²³ أُخْرِبَةُ الْحَرْبِ ³²⁴ denir.

Barışın, sulhun karşıtı olan الحَرْبُ ³²⁵ yahut المَحَارَبَةُ kelimelerinin baz alınmasının neticesinde çoğunlukla müennes olarak kabul görse de, القتال hasebiyle bazen müzekker olduğu da söylenmiştir. ³²⁶ Çoğulu حُرُوبٌ dur. ³²⁷ Araplardan gelen rivayete göre ism-i tasgîri حُرَيْبٌ dür. ³²⁸ Müslümanlarla aralarında sulhun var olmadığı müşrik diyarları için

³¹³ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 48.

³¹⁴ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 178.

³¹⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 276; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³¹⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³¹⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 213; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305.

³¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³¹⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³²⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 276; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³²¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305.

³²² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 225.

³²³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³²⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 213; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 302.

³²⁵ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, çev. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 1. bs., c. 1, 6 c. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 342. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 213; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 302-303.

³²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³²⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 213; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 302.

denmiştir.³²⁸ Taraflar arasında çarpışma veya savaş vuku bulduğunda bu, *وَقَعَتْ بَيْنَهُمْ حَرْبٌ* ibaresi ile ifade edilmiştir.³²⁹ “Falan kimse falanca ile muharebe ediyor, savaşıyor.” babında, *فَلَانٌ حَرْبٌ فَلَانٍ* ibaresi bulunmaktadır.³³⁰ *وَقَدْ حَارَبَهُ مُحَارِبَةٌ وَجَرَابٌ* ve *يَغِيتٌ، غُيْلٌ، قَسْرٌ، كَاهِرٌ، وَحَارِبٌ* ibareleri de bu kabildendir.³³¹ Yiğit, güçlü, cesur, kahraman;³³² çokça savaşıyor;³³³ düşmanı ile savaşıyor kimse³³⁴ *يَا هُوَ حَرْبٌ وَمُحَارِبٌ وَمُحَارِبٌ* yahut *رَجُلٌ* yahut *رَجُلٌ* şekillerinde vasıflandırılmıştır. O kadar ki, bu kimse sanki savaşta kullanılan bir alet gibidir.³³⁶ *أَنَا حَرْبٌ لِمَنْ حَارَبَنِي* ibaresinde yer alan *حَرْبٌ* den maksat ‘düşman’dır.³³⁷ Buradan hareketle, sanki aralarında düşmanlık ve savaş varmış da bu sebeple, ‘uzaklaştı, uzaklaştırdı’ anlamında *حَارَبَ* ibaresi mevcuttur.³³⁸ Hz. Ali (r.anh) hadisinde geçmekte olan *فَابَعْتُ عَلَيْهِمْ رَجُلًا مُحَرَّبًا* ibaresindeki *مُحَرَّبًا* vasfından murat, ‘savaşmasıyla, yiğit olmasıyla bilinen ve ayrıca savaş konusunda uzman kimse’dir. Buradaki *الْمِيمُ* *مَا رَأَيْتُ مُحَرَّبًا مِثْلَهُ* mübalağa içindir. Benzer şekilde, Hz. Ali (r.anh) hakkında *مِثْلَهُ* denmiştir.³³⁹ Alet;³⁴⁰ savaş aleti;³⁴¹ kısa mızrak³⁴² *الْحَرْبَةُ* şeklinde müsemmadır. Çoğulu *الْحِرَابُ* dur.³⁴³ İlâveten, savaşta kullanılan meşhur alet;³⁴⁴ zırhın çivileri,³⁴⁵ zırhın

³²⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 213; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³²⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³³⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 213; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³³¹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³³² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 213; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 275; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 48; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³³³ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³³⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³³⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16, 18.

³³⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225.

³³⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³³⁸ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 178.

³³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³⁴⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 275.

³⁴¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁴² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303. *النُّنُ* *الْحَرْبَةُ* nün mızraktan sayılmadığını belirtmiştir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³⁴³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 275; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225.

³⁴⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 109; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73. *النُّنُ* *بَرِّي*, bu kelimenin aslında müfred olduğunu, ‘zırhın çivisi’, ve çoğulunun da *الْحَرَابِيُّ* olduğunu söylemiştir. *النُّنُ* *الْحَرَابِيُّ* de *الْجَوْهَرِيُّ* nun cins isim ve manen çoğul olduğunu ifade etmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306.

halklarındaki çivinin ucu,³⁴⁶ çivi³⁴⁷ الحِرْبَاء olarak isimlendirilmiştir. حَرْبُهُ (بِلا لَام), ‘Cuma’ gününün bir diğer ismidir. Çoğulu حَرْبَاتٌ وَحَرْبَاتٌ dur.³⁴⁸

Bakara 2/279.ayette³⁴⁹ geçen بَحْرَب ile anlatılmak istenen, ‘öldürmek’ tir. Alakalı bir başka ayet olarak, Maide 5/33.ayette³⁵⁰ geçen يُحَارِبُونَ ibaresinden maksat, ‘karşı gelmek, baş kaldırmak, isyan etmek, itaatsizlik etmek, emrinden çıkmak’ tır.³⁵¹ Bu son ayetle alakalı olarak Ezherî şöyle bir aktarımda bulunmuştur: “Ebû İshâk en-Nahvî, âlimlerin bu ayetin bilhassa kafirler hakkında nazil olduğunu söylediğini iddia etti. Tefsirde şöyle rivayet edilmiştir: Ebû Bürde el-Eslemî, Hz. Peygamber (sav.) ile sözleşti. Bu sözleşmeye göre, Hz. Peygamber’i (sav.) görmeye gelenleri ne teşhir edecekti ne de onları engelleyecekti. Hz. Peygamber (sav.) de Ebû Bürde’yi görmeyi isteyenleri engellemeyecekti. Bir gün, Hz. Peygamber’i (sav.) görmek isteyen kavmin biri, Ebû Bürde’nin kavminin oradan geçiyordu ki Ebû Bürde’nin kavmi, onları teşhir ettiler, engellediler ve öldürüp mallarını aldılar. Bunun üzerine Allah bu ayeti Hz. Peygamber’e (sav.) inzal etti, Cebrail (as.) Hz. Peygamber’e (sav.) geldi ve bildirdi: Her kim ki hem öldürdü hem de malı aldı, o da öldürülsün ve çarmığa gerilsin; her kim ki öldürdü ama malı almadı, o da öldürülsün; her kim ki öldürmedi ama malı aldı, malı almasından ötürü eli kesilsin ve yol kesmesinden dolayı da ayağı.”³⁵²

Bir kimse falancanın malını zorla aldığı anda, yağmaladığında; malının tamamını (ç)alıp ona geride hiçbir şey bırakmadığında bu durum حَرْبُهُ يَخْرُبُهُ حَرْبًا³⁵³ ve حَرْبُهُ مَالُهُ³⁵⁴ ibareleriyle dile getirilmiştir. Bu olaya الحَرْب³⁵⁶, buradaki soyma, yağmalama,

³⁴⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 306; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 73.

³⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225.

³⁴⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 73.

³⁴⁹ فَأَدْنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ: Allah ve Resûlü’nden mutlak bir harp olunacağını/Allah’a Resûlü’ne karşı harp(e girmiş olduğunuzu) bilin.

³⁵⁰ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ: Allah ve Resûlü’ne harp açanların...

³⁵¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 303.

³⁵² Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 303.

³⁵³ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 16; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 303-304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 73.

³⁵⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 48.

³⁵⁵ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 108.

³⁵⁶ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 16; İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 48; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 303-304.

çalma fiilini yapan kimseye الحارب³⁵⁷ malı kendisinden (ç)alınan kişiye وحرِب³⁵⁸ ve bu kişinin kendisiyle yaşadığı, geçindiği;³⁶⁰ kendisinden zorla alınan, yağmalanan malına حَرَبَةٌ denmiştir. حَرَبٌ وحرِبٌ un çoğulu, حَرَبٌ وحرِبٌ un çoğulu da, حَرَابٌ³⁶² olarak gelmiştir. Falanca kimsenin malının tamamı kendisinden zorla alındığında, yağmalandığında bu, حَرَبٌ مَالُهُ³⁶³ ve حَرَبٌ فَلَانِ حَرَبًا³⁶⁴ ibareleriyle ifade edilmiştir. Bir kimse bir başkasını bu falanca kimsenin malını;³⁶⁶ düşmandan ganimet olarak ele geçirilen şeyi³⁶⁷ (ç)almaya, yağmalamaya teşvik ettiğinde, bunu ima ettiğinde bu durum اُحْرِبَ ibaresiyle beyan edilmiştir.

İlk zamanlar الحَرَبِ, ‘savaş esnasında zorla alma, yağmalama’ manasındayken sonradan ‘zorla almanın, yağmalamanın her türlü’sü’ için böyle denilmeye başlanmıştır.³⁶⁸ Hadis-i Şerif’te الحاربُ المشلح, ‘insanların kıyafetlerini alıp onları çıplaklaştıran yağmalayan gaspçı, haklarını zorla elinden alan kimse’ vasıflarıyla tanımlanmıştır. Hudeybiye Antlaşması olayının aktarıldığı rivayette geçen وَإِلَّا تَرَكْنَاهُمْ مَحْرُوبِينَ ibaresindeki مَحْرُوبِينَ ile murad edilen, ‘malları yağmalanmış, talan edilmiş, zorla alınmış kimseler olarak’ bırakıldıklarıdır.³⁶⁹ Bir kimsenin falancayı مَحْرُوبٌ hal üzere bulduğu, اُحْرِبَ ibaresi ile belirtilmiştir.³⁷⁰ مَحْرُوبٌ ile ilgili yapılan bir başka tarif de, “فَإِنَّ” ibaresi baz alınarak, ‘inancı gasp edilen kimse’dir.³⁷¹ Adam eşini

³⁵⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303.

³⁵⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³⁵⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 275; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303-304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁶⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 276; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303-304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 303; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁶² Esâsü'l-Belâga, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³⁶³ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 48; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³⁶⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16.

³⁶⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304. İbn Manzûr bu ibareyi Ezherî'nin söylediğini belirtmesine karşın tez esnasında başvurulan kaynaklarda böyle bir şeye rastlanılmamıştır.

³⁶⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³⁶⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁶⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225.

³⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³⁷⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16.

³⁷¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 178; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

boşadığı zaman, annelerinden ayrı kalan ve onun yokluğunda perişan olan çocukların durumu sanki yağmalanan kimsenin haline benzetilmiştir: ³⁷²طَلَفُهَا حَرِيْبَةٌ. ³⁷³İbn Şümeyl, “Evi ve gayrimenkul malı satılır, bu الحَرِيْبَةُ dendir.” şeklinde açıklığa kavuşturmuştur.

Oda;³⁷⁴ evin yahut toplanılan, oturlan yerlerin yukarısı, ön tarafı (cephesi), başköşesi ve en değerli, en güzel yeri;³⁷⁵ imamın mescitteki makamı, durduğu yer;³⁷⁶ kible;³⁷⁷ hükümdarın ya da kralın içerisinde yalnız başına kaldığı, diğer insanlardan uzaklaştığı mekân;³⁷⁸ Araplar nezdinde görkemli olması itibarıyla köşk, saray, kasır³⁷⁹ المِحْرَابُ olarak isimlendirilmiştir. Çoğulu المَحَارِيبُ şeklinde gelmiştir.³⁸⁰ Zeccâc, Sâd 38/21.ayette³⁸¹ geçmekte olan المِحْرَابِ dan muradın ‘evin en yüksek odası ve mescidin en yüksek mekânı olduğu’nu belirtmiştir. Burada المِحْرَابِ ‘oda’ gibidir. Hz. Peygamber’in (sav.) Urve b. Mes’ûd’u (r.anh) Tâif’teki kavmine göndermesiyle alakalı hadisin metninde, فَأَتَاهُمْ وَدَخَلَ مِحْرَاباً لَهُ، فَأَشْرَفَ عَلَيْهِمْ عِنْدَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَذَّنَ لِلصَّلَاةِ, yer alan المِحْرَابِ ile ‘kendisine çıkılan oda’ kastedilmiştir. Yani yukarıda yer almaktadır.³⁸² Hz. Enes (r.anh) hakkında aktarılan rivayet, أَنَّهُ كَانَ يَكْرَهُ المَحَارِيبَ, ile ilgili yapılan açıklamadan onun, ‘oturma, toplanma yerinin yukarısında oturmaktan ve insanların üstünde olmaktan hoşlanmadığı’ anlaşılmaktadır.³⁸³ Bugünkü yaygın kullanıma göre ise المِحْرَابِ, camide imamın makamıdır. Râgıb el-İsfahânî, bu yönde bir isimlendirme yapılmasının muhtemel gerekçelerini sıralayıp, en sahih görüşün en sonda zikrettiğinin olduğunu söylemiştir:

Denilmiştir ki: Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi sanki buranın, konunun şeytan ve hevâ ile savaşılan, mücadele edilen yer olmasındandır.

³⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³⁷³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 304.

³⁷⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 276; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17-18; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁷⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 275; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 108; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305-306; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁷⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁷⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305.

³⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁷⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306.

³⁸⁰ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 48; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305.

³⁸¹ وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ. Sana o davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvardan mescide tırmanmışlardı; duvarı aşarak (Hz. Davud’un ibadet ettiği) mabede girmişlerdi; mihraba (Hz. Davud’un bulunduğu yere girmek için) yüksek duvardan tırmanmışlardı.

³⁸² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305.

³⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305.

Denilmiştir ki: Kişinin burada dünya meşgalelerinden ve zihninin dağınık olmasından yağma edilircesine soyutlanması gerektiğinden ötürü böyle denmiştir. Bu Allah'ın insan üzerindeki hakkıdır.

Denilmiştir ki: مَحْرَابُ النَّبِيِّ، 'oturulan yerin, toplanma yerinin yukarısı, ön tarafı (cephesi), başköşesi, odanın üst tarafı' manasındadır. Sonradan camiler toplanma yeri yapılmış onların en üst kısmına, başköşesine bu ad verilmiştir.

Denilmiştir ki: الْمَحْرَابُ، 'oturulan yerin, toplanma yerinin yukarısı, ön tarafı (cephesi), başköşesi' manasında, ilk olarak camilerle ilgili kullanılmıştır. Sonradan camideki mihraba (مَحْرَابُ الْمَسْجِدِ) benzetme yapılarak evlerin üst kısmına, başköşesine bu ad verilmiştir.³⁸⁴

Benî İsrâîl'in içerisinde oturmuş oldukları mescitlerine;³⁸⁵ namaz kılmak için toplandıkları camilerine;³⁸⁶ havradaki kibleye³⁸⁷ مَحَارِيبُ بَنِي إِسْرَائِيل denmiştir. Meryem 19/11.ayette³⁸⁸ geçmekte olan الْمَحْرَاب dan maksat 'mescit'³⁸⁹ yahut bir başka görüşe göre 'oda'³⁹⁰ dır. Sebe 34/13.ayet³⁹¹ hakkında Ferrâ', bunların peygamberlerin ve meleklerin suretleri ile heykelleri olduğunu, mescitlerde şekillendirildiklerini ve insanların bunları görüp de kendilerine örnek alarak ibadetlerini artırmaları için yapıldıklarını beyan etmiştir. Zeccâc da 'içerisinde namaz kılınan mekanlardan biri' olduğunu belirtmiştir. Asma`î'nin aktarmış olduğu rivayette, دَخَلْتُ مَحْرَابًا مِنْ مَحَارِيبِ، bulunan مَحْرَابًا ile murad edilen 'köşk veya köşkün bir benzeri'dir.³⁹² Bunların dışında, davarın boynu³⁹³ ve aslanın sığınağı, barınağı;³⁹⁴ aslan yatağı olan orman³⁹⁵ da الْمَحْرَاب ile müsemmadırlar.

Alacalı ve zehirli, bir nevi büyük kertenkele yaratılışında olan, sırtı çizgili,³⁹⁶ dört ayaklı, kafası ince, Güneş'in doğuşunda kafasını onun olduğu yöne çeviren³⁹⁷ ve Güneş'in dönmesiyle birlikte o da dönen,³⁹⁸ sanki onunla savaşıyor,³⁹⁹ böylelikle

³⁸⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225.

³⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁸⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305.

³⁸⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 109.

³⁸⁸ فَخْرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمَحْرَابِ: Derken (Zekerîyyâ) mescidinden, ibadet yerinden, mabetten kavminin karşısına çıkıp...

³⁸⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 109; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306.

³⁹⁰ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 48.

³⁹¹ مِنْ مَحَارِيبٍ وَثَمَائِيلَ: Cinler, Süleyman için dilediği biçimde mabetler (yahut kaleler), heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı.

³⁹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306.

³⁹³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁹⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 306.

³⁹⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁹⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁹⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁹⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 109; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

³⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 225.

kafasıyla vücudunu koruyan, Güneş'in sıcakından renkten renge giren canlıya, hayvana الجرباء ismi verilmiştir.⁴⁰⁰ Çoğulu: الحَرَابِيُّ,⁴⁰¹ müennesi الجرباءة dür.⁴⁰² أم حَبِينٍ in zekeri olduğu da söylenmiştir.⁴⁰³ Bunun çoğulu da أُمَهَاتُ حَبِينٍ olarak gelmiştir. Necis olduğu için Araplar bu hayvan(lar)ı asla yememişlerdir.⁴⁰⁴ Üzerinde الجرباء nun çokça bulunduğu;⁴⁰⁵ toprağı galiz ve kalın olan⁴⁰⁶ yer, أَرْضُ مُحَرَبَةٍ şeklinde vasıflandırılmıştır. الجرباء nun, Hicaz'da bulunan ve dikenli tarzda bir ağaç olan تَنْضُبٌ a asılmasından hareketle şöyle bir mesel neşet etmiştir: هُوَ أَعْلَى مِنْ جَرَبَاءٍ تَنْضُبَةٍ.⁴⁰⁷

Yemen'e özgü hurmanın koruğuna, hurmanın en erken çıkan ve kabuklu olan bu yemişine الحَرَبَةُ denmiştir.⁴⁰⁸ Çoğulu الحَرَبُ şeklindedir. Hurma ağacı bu ilk yemişini çıkardığı, verdiği zaman bu أَحْرَبَ النَّخْلُ ibaresiyle tarif edilmiştir.⁴⁰⁹ Eğer bir kimse falancaya bu hurma ağacının ilk çıkan yemişinden yedirirse, حَرَبُهُ تَحْرِيْبًا ibaresiyle ifade edilmiştir.⁴¹⁰

Çuval;⁴¹¹ siyah çuval;⁴¹² çuval benzeri kap kakak;⁴¹³ kap kakak⁴¹⁴ الحَرَبَةُ olarak isimlendirilmiştir. İbn Fâris bu kelimenin, en başta belirttiğimiz üç asıldan ayrı (şazz) olarak bulunduğunu belirtmiştir.⁴¹⁵

⁴⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 307.

⁴⁰¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 307. Tehzîbü'l-Luga'da bu, محرابي olarak geçmektedir. Bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18.

⁴⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 307.

⁴⁰³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 307; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴⁰⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 307.

⁴⁰⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 48; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 109; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 307; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 307; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴⁰⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 109.

⁴⁰⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴¹⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 16; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴¹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴¹² İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 49.

⁴¹³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 215.

⁴¹⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 73.

⁴¹⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 49.

3.1.5. ح – ب – ر / Ra – Be – Ha

Kayba uğramanın, zarar etmenin... vb. karşılığı⁴¹⁶ olan الرِّبْح kelimesinin aslı tektir: Alışverişteki kâr, kazanç, menfaat,⁴¹⁷ ticaretten hasıl olan ziyade, fazlalık. Sonrasındaysa, ‘herhangi bir işin semeresinden, kazancından, faydasından rücu eden her şey’ için mecaz yoluyla söylenmiştir.⁴¹⁸

Bir kimse, yaptığı alışverişten yahut ticaretten kâr ettiği zaman bu رِبْحٌ فِي تِجَارَتِهِ ve رِبْحٌ رِبْحٌ ibareleri ile ifade edilmiştir.⁴¹⁹ Alışverişteki bu artma, çoğalma, bereket ve bu alışverişten elde edilen kâr الرِّبْحُ وَالرِّبْحُ وَالرِّبْحُ şekillerinde isimlendirilmiştir.⁴²⁰ الرِّبْح bazen metânın (ticaret malının, alıp satılacak her şey) sahibine bazen de direkt kendisine nispet edilmiştir.⁴²¹ Buradan hareketle, Bakara 2/16.ayeti⁴²² açıklarken denilmiştir ki:

Ebû İshâk dedi ki: Ticaretlerinde yahut alışverişlerinde kâr elde etmediler. Çünkü ticaretin kendisi kâr elde etmez. Muhakkak ki kâr, ticarette(n) elde edilir ve vücut bulur. Araplar der ki: قَدْ خَسِرَ بَيْعُكَ وَرِبْحُ تِجَارَتِكَ. Böyle diyerek kelimayı kısa ve öz hale getirmek isterler. Ezherî dedi ki: Sözü geçen ‘fiil’ burada ‘ticaret’ içindir. Ticaretin kendisi kâr elde etmez, bilakis kâr ticarette(n) elde edilir. Bu tıpkı şu ibareye benzer: لَيْلٌ نَائِمٌ وَسَاهِرٌ. Yani, “Ticaretlerinde, alışverişlerinde kâr elde etmediler.” Eğer ki ticaretlerinde kâr etselerdi, o zaman فَقَدْ رِبْحٌ denirdi. Bunun bir benzeri de عَزَمَ الْأَمْرُ ibaresinde görülür. Hakikatte işin kendisi ciddiye binmez. Ayrıca, Yûnus 10/67.ayetten⁴²³ de anlaşılacağı üzere, burada ‘gören’den maksat gündüzün kendisi değildir, bilakis ‘görme eylemi’ gündüz vaktinin içerisinde dir.⁴²⁴

⁴¹⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), s. 276.

⁴¹⁷ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 474.

⁴¹⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 338.

⁴¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 217; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 276; Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 21; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 474; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 363; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 328-329; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 2, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 442; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 218.

⁴²⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 474; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 363; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 328; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 442; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴²¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 338.

⁴²² قَدْ رِبِحْتَ تِجَارَتَهُمْ: Demek, alışverişleri onlara kazanç sağlamamış, kar getirmemiş...

⁴²³ النَّهَارُ مُبْصِرٌ: Gündüzü (çalışıp kazanmanız için) ziyadar (göz açıcı, aydınlatıcı) olarak yaratandır.

⁴²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 442.

Araplar, ticarete girişen kimseye hitaben بِالرَّبَاحِ وَالسَّمَاحِ söylemişlerdir.⁴²⁵ Mecazen denmiştir ki: الْبِرُّ خَيْرُ تِجَارَةٍ رَبَاحًا، وَالْبَارُ أَضْوَأُ النَّاسِ مِصْبَاحًا.⁴²⁶ Bir kimse kâr elde etmek isteğinde ve muradına erdiğinde هُوَ يَنْتَرِخُ وَيَنْتَرَفُحُ ibaresi ile belirtilmiştir.⁴²⁷ İçerisinde kâr edilen ticarethane رَاحٍ وَرَبِيحٍ;⁴²⁸ kendisinde kazanç elde edilen bu kârlı, avantajlı ticaret de تِجَارَةٌ رَابِحَةٌ,⁴²⁹ بَيْعٌ مُرَبِّحٌ⁴³⁰ şekillerinde vasıflandırılmıştır. Bir kimse, ticaret malına aldığı fiyattan, yani sermayesinden, daha fazla kâr verdiği zaman buna بَعَثَ الشَّيْءَ مُرَابِحَةً⁴³², أَعْطَاهُ مَالًا مُرَابِحَةً⁴³¹, رَابِحَتُهُ عَلَى سِلْعَتِهِ⁴³³ ibareleri ile işaret edilmiştir. Buradaki kâr karşılıklıdır. Tek taraflı olduğunda, yani bir kimse falancaya kâr verdiği zaman bu، أَرْبَحُهُ عَلَى سِلْعَتِهِ⁴³⁴ ve أَرْبَحَهُ بِمَتَاعِهِ⁴³⁵ ibareleri ile ifade edilmiştir.

Hadis-i Şerif'te geçtiği üzere، أَنَّهُ نَهَى عَنْ رِبْحٍ مَا لَمْ يُضْمَنْ،⁴³⁶ Hz. Peygamber (sav.) tazmin yükümlülüğü üstlenilmeyen şeyden kâr elde edilmesini yasaklamıştır. İbnü'l-Esîr bunu, 'kişinin satın aldığı ancak kar amacı gütmeyen bir malı satmasıdır' şeklinde açıklamıştır. Ne satış geçerlidir ne de kâr caizdir, çünkü bu mal ilk satıcının garantisindedir ve ikincinin teminatından değildir, dolayısıyla kar ve zarar ilk satıcının yanındadır.⁴³⁷

Satış amaçlı celp edilen, satmak için bir yerden başka yere sürüp iletilen at ve deve sürüsüne;⁴³⁸ iç yağına;⁴³⁹ süttten kesilmiş deve yavrularına -ki o zaman müfredi رَابِحٌ dur-;⁴⁴⁰ süttten kesilmiş deve yavrusuna -ki bu durumda çoğulu رَبَاحٌ dur-⁴⁴¹ الرَّبْحُ

⁴²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 442.

⁴²⁶ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 329.

⁴²⁷ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 328.

⁴²⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 276; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 442.

⁴²⁹ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 474; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 363; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 329; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 442; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 218.

⁴³⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 217; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 21; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 442.

⁴³¹ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 328.

⁴³² Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 21; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 443.

⁴³³ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 21; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 363; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 443.

⁴³⁴ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 363; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 442.

⁴³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 442.

⁴³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûgu 'l-Merâm min Edilleti 'l-Ahkâm*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl, 1. bs. (Riyad: Dâru 'l-Kabs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014), s. 307.

⁴³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 443.

⁴³⁸ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 474.

⁴³⁹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 22; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 364. İbn Düreyd bunu الرَّبْحُ şeklinde aktarmıştır. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 276.

⁴⁴⁰ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 22; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 364.

⁴⁴¹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 22.

denmiştir.⁴⁴² Bir kimse sabahın erken vaktinde ve ortasında deveyi sağdığında;⁴⁴³ misafirleri için sütten kesilmiş küçük deve yavruları boğazladığında⁴⁴⁴ bu durum أَرْبَحَ ibaresi ile ifade edilmiştir. Küçük, çelimsiz, sütten kesilmiş deve yavrusunu⁴⁴⁵ ifade etmede kullanılan الرُّبْحُ, ayrıca kara karga yahut kuzgun benzeri kuş⁴⁴⁶ ve oğlak⁴⁴⁷ manalarına da gelmektedir. Bunların yanı sıra, sütten kesilmiş deve yavrusu⁴⁴⁸ ve oğlak⁴⁴⁹ manalarına ilaveten maymun;⁴⁵⁰ erkek maymun;⁴⁵¹ tüylü maymun;⁴⁵² maymunun yavrusu⁴⁵³ anlamına gelecek şekilde الرُّبَاخُ kelimesi de kullanılmıştır. Çoğulu رَبَائِيحُ olarak gelmiştir.⁴⁵⁴ Araplar demişlerdir ki: أَمْلَحُ مِنْ رُبَاخٍ.⁴⁵⁵ Bir kimse, evine maymun aldığı anda, evinde maymun beslediğinde bu رَبَّحَ تَرْبِيحاً ibaresi ile dile getirilmiştir.⁴⁵⁶ Kedi benzeri canlı الرُّبَاخُ şeklinde isimlendirilmiştir.⁴⁵⁷

يَعِيشُ بِفَضْلِهِنَّ الْخَيِّ قَرَوْا أَضْيَافَهُمْ رَبَّحاً بَيْحٍ، ... beytinde geçmekte olan رَبَّحاً dan muradın bir kuşun ismi; sütten kesilmiş deve yavruları; içyağı olduğu aktarılmış⁴⁵⁸ olsa da Râgıb el-İsfahânî bunun, ‘ortaya çıkan veya hasıl olunan kârın adı’ anlamında kullanıldığını inandığını belirtmiştir. O zaman beytin anlamı şu şekildedir: Misafirlerini kendisinden, en büyük kâr olan övülmeye hasıl olamamış şeyle ağırladılar.⁴⁵⁹

⁴⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 443; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁴³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁴⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁴⁵ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 363; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 445; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁴⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 364; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁴⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁴⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 444; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 444; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁵⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 21-22; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 475; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 444.

⁴⁵¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 217; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 363; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 443; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218. İbn Manzûr, bu manada الرُّبْحُ da zikretmiştir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 443.

⁴⁵² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 22; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 444.

⁴⁵³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 276; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 444.

⁴⁵⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 276.

⁴⁵⁵ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 329.

⁴⁵⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁵⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 363; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 444.

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 443.

⁴⁵⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 338.

رُبُّ رُبَّاحٍ, bir hurma çeşidinin ismidir.⁴⁶⁰ الرِّبَاحِي de bir cins okalıptüsün (الكافور) adıdır.⁴⁶¹ Okalıptüsün getirtildiği ülkeye الرِّبَاح denmiştir.⁴⁶²

الرَّبْح in içerisinde barındırmış olduğu ‘ziyade, fazlalık’ manalarından hareketle, ‘şişman, etli, iri yaratılışlı’ kimse رَجُلٌ رَجُلٌ ve امْرَأَةٌ رَجُلَةٌ terkiplerinde olduğu üzere vasıflandırılmıştır. Buradaki اللام harfi ziyadedir.⁴⁶³

3.1.6. ب - ح - ر / Ra - Ha - Be

ب - ح - ر / Ra - Ha - Be ve müştaklarının aslı bir tanedir: Genişlik, bolluk, ferahlık.⁴⁶⁴ Bir şey genişlediği, geniş olduğu, büyüdüğü, bollaştığı zaman bu رَحْبٌ الشَّيْءِ رُحْباً وَرَحَابَةً zaman bu رَحْبٌ رُحْباً وَرَحَابَةً ve رَحْبٌ يَزِيدُ رُحْباً وَرَحَابَةً⁴⁶⁵ ve رَحْبٌ رُحْباً وَرَحَابَةً⁴⁶⁶ ibareleri ile tarif edilmiştir. Ezherî, أرْحَبَ ibaresinin de bu manada bir lehçe olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁰ Genişleyen bu şey de رَحْبٌ وَرَحْبٌ وَرَحْبٌ olarak isimlendirilmiştir.⁴⁷¹ رَحْبٌ يَزِيدُ رُحْباً وَرَحَابَةً ya da رَحْبٌ يَزِيدُ رُحْباً وَرَحَابَةً⁴⁷² Arap akvâlinde. Vezninde gelen رَحْبٌ, binası gereği lazımdır, müteaddi olamaz. Ancak, Nasr b. Sayyâr’dan aktarılan rivayette müteaddi olduğu hal üzere kullanılmıştır ki bu şazzdır:

⁴⁶⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 217; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 21; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 329; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 444; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁶¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 218.

⁴⁶² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 363. Mütercim Asım Efendi’nin belirttiğine göre, Tâcü'l-Luga’nın bir başka nüshasında الرِّبَاح ‘kendisinden الكافور sağılan canlı, hayvan’ olarak tarif edilmiştir. Ancak her iki tanımlama şekli de hatalıdır. Zira الكافور bir ağacın zamlıdır ve onun oyuğunda tekevvün eder. Bkz. Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, çev. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 1. bs., c. 2, 6 c. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 1123.

⁴⁶³ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 329.

⁴⁶⁴ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 499.

⁴⁶⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 215; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 1, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 413.

⁴⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 414.

⁴⁶⁷ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 18.

⁴⁶⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 19.

⁴⁶⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 88.

⁴⁷⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 19; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 413.

⁴⁷¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 18; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 413; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 88.

⁴⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 414.

أَرْضُكُمْ الدُّخُولُ فِي طَاعَةِ ابْنِ الْكِرْمَانِي⁴⁷³ Bir kimse bir şeyi genişlettiğinde, büyüttüğünde, bollaştırdığında bu da aynı şekilde أَرْضَ ibaresi ile dillendirilmiştir.⁴⁷⁴ Haccâc, İbnü'l-Kırriyye'yi öldürdüğü esnada “أَرْضَ يَا غُلَامُ جُرْحَهُ” demiştir.⁴⁷⁵ Bir kimse, atına hitaben azarlama yahut da menetme amacıyla “Öte git, geniş yerde dur, açıktan geç, yaklaşıma, uzak dur...” babında وَأَرْضَ، وَأَرْضَ der.⁴⁷⁶

Başta değinilen tek asıldan hareketle بِالضَّمِّ ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁷ Burada vurgulanan ‘geniş’lik anlamına رَحْبٌ عَلَى طَرِيقٍ رَحْبٌ⁴⁷⁸، مَكَانٌ / مَنَزَلٌ رَحْبٌ وَرَحِيبٌ⁴⁷⁹، بَلَدٌ رَحْبٌ وَبِلَادٌ⁴⁷⁹... vb. terkiplerde de işaret edilmiştir. İstiare edilmek suretiyle، فَلَانٌ رَحِيبٌ الْفَنَاءِ ile ziyaretçileri, konukları veya arkadaşları çok olan؛⁴⁸³ رَحْبُ الْبَطْنِ⁴⁸⁴ ve رَجُلٌ رَحِيبٌ الْجَوْفِ⁴⁸⁵ ile karnı geniş, çok yiyen, obur؛ رَحْبُ الْبَاعِ ile zor zamanlarda kuvveti geniş،⁴⁸⁷ رَحْبُ الدَّرَاعِ ile cömert؛⁴⁸⁶ رَحْبُ الدَّرَاعِ وَرَحِيبُهُمَا yapmaya gücü yeten⁴⁸⁸؛ رَجُلٌ رَحْبٌ الصَّدْرِ وَرَحْبُ الصَّدْرِ⁴⁸⁹ ve فَلَانٌ رَحِيبٌ الصَّدْرِ⁴⁹⁰ ile göğsü، sinesi geniş kimse kastedilmiştir. Bunun zıddı ile ilgili de istiare yapılmış ve الضَّيْقُ kelimesi kullanılmıştır.⁴⁹¹ O halde Tевbe 9/118.ayetin⁴⁹² manası şu şekildedir:

⁴⁷³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 215; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 499; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 135; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁴⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 413; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁴⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 413.

⁴⁷⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 499; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 135; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 342; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 413; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁴⁷⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 499; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi 'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye, 1412), s. 346; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 413.

⁴⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁴⁷⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâîyn, 1987), s. 276; İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 499; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415.

⁴⁸⁰ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁴⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁴⁸² Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁴⁸³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 346.

⁴⁸⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 346.

⁴⁸⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 215; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 499; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414, 416; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 89.

⁴⁸⁶ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342.

⁴⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁴⁸⁸ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342.

⁴⁸⁹ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 346; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁴⁹⁰ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁴⁹¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 346.

⁴⁹² ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ

“Yeryüzü bunca genişliğine rağmen onlara dar gelmişti.”⁴⁹³ Benzer şekilde, mecazen denilmiştir ki: ⁴⁹⁴هَذَا أَمْرٌ إِنْ تَرَأَيْتَ مَوَارِدَهُ فَقَدْ تَضَايَقَتْ مَصَادِرُهُ

Göğüsteki kaburga kemiklerinin en geniş olanı;⁴⁹⁵ Arapların devenin yan tarafına vurdukları damga;⁴⁹⁶ insanlarda ve diğer canlılarda nabzın hissedildiği yer الرُّحْبَى olarak isimlendirilmiştir.⁴⁹⁷ Dirseklerin dönüş ve giriş yerleri olan oynak yerleri;⁴⁹⁸ bedenin iki tarafında koltuk altlarının bitişiğinde, en üst iki kaburga kemiği الرُّحْبَيَانِ ismi ile müsemmadır.⁴⁹⁹

Araplar, yeni gelen bir kimseyi selamlarken ‘Sıkıntının olmadığı soğuk davranmanın noksan olduğu şen ve bayındır yere geldin, geniş bir kalple yakın ve ünsiyet üzere olman gücenmiş ve ürkek olmaman umulur.’ manasında مَرْحَبًا وَسَهْلًا⁵⁰⁰ ya da مَرْحَبًا مَرْحَبًا⁵⁰¹ demişlerdir. Halil b. Ahmed bunu, Arapların bir diğer kavli olan الرُّحْبُ وَالسَّعَةِ ile açıklamıştır⁵⁰² ki burada الرُّحْبُ ile السَّعَةِ aynı manaya gelmektedir⁵⁰³. Ezherî’nin aktardığına göre, sairlerinin مَرْحَبًا ve سَهْلًا ifadeleri hakkındaki izahatları şöyledir:

أَتَيْتَ أَوْ لَقَيْتَ رُحْبًا وَسَعَةً، لَا ضَيْقًا: Darlığa değil bolluğa, bolluğun olduğu yere geldin.
نَزَلْتَ بِلْدًا سَهْلًا، لَا حَزْنَ غَلِيظًا: Kolaylığa, kolaylığın olduğu yere geldin. Yani, külfetin olmadığı, toprağı yumuşak olan sert olmayan, yürümesi kolay, düz ve mülayim yere, şehre, memlekete, ülkeye geldin.⁵⁰⁴

رَحْبٌ بِالرَّجُلِ تَرْحِيْبًا ibaresi ile bir kimsenin falancaya مَرْحَبًا dediği;⁵⁰⁵ onu genişliğe, bolluğa, ferahlığa, bunların olduğu mekana çağırdığı, davet ettiği⁵⁰⁶ belirtilmektedir.

⁴⁹³ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 346; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁴⁹⁴ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342.

⁴⁹⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 499; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁴⁹⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 215; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁴⁹⁷ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415.

⁴⁹⁸ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134.

⁴⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁵⁰⁰ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁵⁰¹ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 276; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁵⁰² Halil b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 215. الأزهري، bunu اللبث den aktarmıştır. Bkz. Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19.

⁵⁰³ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 276.

⁵⁰⁴ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁵⁰⁵ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁵⁰⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

Buna ilaveten, *مَرْحَبًا بِكَ اللَّهُ وَمَسْهَلًا بِكَ اللَّهُ* ifadeleri de kullanılmıştır.⁵⁰⁷ Aynı mantıkta, ‘Rahat görmeyesin. Memleketin sana dar olsun.’ anlamında Araplar لَا مَرْحَبًا بِكَ demişlerdir.⁵⁰⁸ Bu noktadan hareketle Sâd 38/59-60.ayetlerin⁵⁰⁹ manası şu şekilde olur: “Onlar rahat (huzur, güven) görmesinler (yerleri geniş olmasın). Çünkü onlar muhakkak ki ateşe gireceklerdir. Dediler ki: Hayır, siz asıl rahat (huzur, güven) görmeyin.”⁵¹⁰

Bir mekânın meydanını, geniş yerini,⁵¹¹ meskenler ve diğerleri arasındaki geniş aralığı, boşluğu, açıklığı⁵¹² belirtirken رَحْبَةٌ⁵¹³ kelimesi kullanılmıştır. رَحْبَةُ الْمَسْجِدِ وَالْدارِ وَالْمَكَانِ. Hz. Ali (r.anh), رَحْبَةُ مَسْجِدِ الْكُوفَةِ de vakit geçirirdi.⁵¹⁴ Çoğulu وَرَحَابٌ وَرَحَابٌ⁵¹⁵ şekillerinde gelmiştir.⁵¹⁶ Ferrâ, insanların evinin önü, avlusu ile cami arasında yer alan otsuz geniş yere (çöle) رَحْبَةٌ⁵¹⁷ ve رَحْبَةٌ⁵¹⁸ denir şeklinde bir tarif yapmıştır. الرَّحْبَةُ şeklinde adlandırılması geniş olan yahut genişleyen şeyin genişliğinden ötürüdür.⁵¹⁹ رَحْبَةٌ isimdir, رَحْبَةٌ na'ttır. Mesela, بِلَادُ رَحْبَةٍ denilir, رَحْبَةٌ denmez.⁵²⁰

رَحْبَةُ مِنَ الْوَادِي, çayın ve derenin sularının aktığı akıntı yerleridir ki iki taraflı bayırlardan akan sular oraya gelir ve oradan akıp gider. Çoğulu, الرَّحَابُ dur.⁵²¹ Daha detaylı bilgi vermek gerekirse, vadilerdeki düz ve basık yerler olup içerilerinde su toplanır birikir. Vadinin sonunda ve ortasında olan, bitki vb.nin en hızlı bittiği yerdir. İçerisinde suyun toplanıp biriktiği yüksek bir yerde olma ihtimali vardır. Etrafında onu çevreleyen

⁵⁰⁷ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁵⁰⁸ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁵⁰⁹ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارَ قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ

⁵¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 346.

⁵¹¹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 135; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 346; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁵¹² İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 276; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342.

⁵¹³ Zemahşerî, ‘meydan, geniş yer’ ile alakalı kullanımını örneklendirirken رَحْبَةٌ kelimesini de içeren bir aktarımda bulunur: قَعْدَ فَلَانٍ فِي رَحْبَةٍ دَارِهِ وَرَحْبَةٍ دَارِهِ. Akabinde, رَحْبَةٌ kelimesinin daha fasih olduğunu belirtir. Benzer şekilde İbn Düreyd de ‘meskenler ve diğerleri arasındaki geniş aralığı, boşluğu, açıklığı’ ile ilgili olarak رَحْبَةٌ ile beraber, رَحْبَةٌ eklemesinde bulunmuştur. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 276; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342.

⁵¹⁴ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342.

⁵¹⁵ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 135; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415.

⁵¹⁶ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415.

⁵¹⁷ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415.

⁵¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415.

⁵¹⁹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19.

⁵²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

başka, ondan daha yüksek yerler de mevcuttur. Eğer ki düz bir yer olursa insanlar oraya iner, konaklar, ikamet eder. Eğer ki su akıntısının içinde, dahilinde bir yerde olursa insanlar oraya inmez, konaklamaz, ikamet etmez. Eğer ki vadinin batnında olursa o zaman suyu içerisinde tutan boru, kanal gibidir, çok derin değildir, genişliği ok atımı mesafesi bir atım yer kadardır. İnsanlar onun kenarına yöresine inerler, konaklarlar, ikamet ederler. الرِّحَابُ kumun içerisinde olmaz.⁵²² Bayanların konakladığı tepelerin bulunduğu konak yerine, o bölgeye الرِّحْبَةُ denmiştir.⁵²³ Ebû Hanîfe, bitkinin kolaylıkla ve çokça çıktığı, yetiştiği, bittiği geniş yer için الرِّحْبَةُ والرِّحْبَةُ kelimelerini kullanmıştır.⁵²⁴ Bunu tahsis ederek, belli bir bitkinin toplandığı ve büyüdüğü, bittiği yeri tarif ederken الرِّحْبَةُ الثَّمَامُ terkinde görüldüğü üzere istimal edilmiştir. Üzümün ayıklanıp kurutulduğu yere الرِّحْبَةُ; hurmanın ayıklanıp kurutulduğu yere ise الجَرِين ismi verilmiştir.⁵²⁵

Yeryüzündeki genişleyen, geniş olan şeye, yani yeryüzündeki geniş alana, parçaya, yere الرِّحْبَةُ⁵²⁶ yahut الرُّحْبَةُ⁵²⁷ kelimeleri ile işaret edilmiştir. Çoğulu رُحْبٌ dur.⁵²⁸ Geniş ülkeler ve bölgeler رَحَائِبُ التَّخُومِ tabiri ile belirtilmiştir.⁵²⁹

3.1.7. Değerlendirme

ر – ح – ب / Be – Ha – Ra ve mukalleblerinden müştak kelimelerin gruplandırılmasında ve paragraflar arası geçişlerde nadiren sıyga(lar), ekseriyetle birbiriyle alakalı manalara delalet etme olgusu merkeze alınarak ilerlenmiştir. Değerlendirme kısmında da aynı şekilde, mezkur kelime grupları bu kıstaslar dikkate alınarak başlıklar altında listelenecek, akabinde, bir yandan bunların kök mana (asıl) ile olan ilintisi bir yandan da bunlardan hangileri temele alınarak ortak mananın yakalanmakta olduğu izah

⁵²² Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 19; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415.

⁵²³ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 342.

⁵²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415. İbn Fâris bununla alakalı olarak sadece الرِّحْبَةُ yü; Fîrûzâbâdî de bir tek الرِّحْبَةُ yü zikretmiştir. Bkz. İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 499; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁵²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 88.

⁵²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁵²⁷ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18.

⁵²⁸ السَّالِمُ dedi ki: Bu، باب الناقص da şazz olarak gelmektedir. Ben الأعزابي de duymadığı şeyi söylemeyen de فَعْلٌ فعله şeklinde çoğul yapıldığını duymadım ve ابن الأعزابي de duymadığı şeyi söylemeyen güvenilir bir kimsedir. Bkz. Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 414.

⁵²⁹ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 134; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 415; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 89.

edilecektir. Tüm bunların neticesinde, bir ortak mananın imkanının test edilmiş olmasının yanı sıra,

- hem asılla hem de ortak mana ile ilintili olan
 - asılla ilintili olduğu halde ortak mana ile ilintisi olmayan
 - asılla ilintisi yokken ortak mana ile ilintisi olan
 - ne asılla ne de ortak mana ile ilintisi olmayan
- kelime ve grupları da daha aşikar olacaktır.

Tablo 3.1. ر – ح – ب / Be – Ha – Ra Aslından Müştak Kelime Grupları

ر – ح – ب : Yarık, derinlik, genişlik, bolluk; hastalık; tuzlu ve acı su.		
Asılla İlintili		Kelime Grupları
✓	الْبَحْرُ.	ب – ح – ر 1
✓	بَحَرْتُ كَذَا, اسْتَبَحَرَ الْمَكَانُ, الْبَحْرُ.	ب – ح – ر 2
✓	الرَّجُلُ الْبَحْرُ, بَنَاتُ بَحْرٍ, الْفَرَسُ الْبَحْرُ.	ب – ح – ر 3
✓	الْبَحْرُ, دَمٌ بِاحِرٌ وَبَحْرَانِيٌّ, أَبْحَرَ الرَّجُلُ.	ب – ح – ر 4
✓	الْبَحْرُ, الْبَحْرَةُ, أَبْحَرَتِ الْأَرْضُ.	ب – ح – ر 5
✓	أَبْحَرَ الرَّجُلُ, لَقِينَتْهُ صَحْرَةٌ بَحْرَةً.	ب – ح – ر 6
✓	الْبَحْرُ, الرَّجُلُ الْبَاحِرُ, اسْتَبَحَرَ / تَبَحَّرَ فِي الْعِلْمِ, اسْتَبَحَرَ الشَّاعِرُ / الْخَطِيبُ, اسْتَبَحَرَ / تَبَحَّرَ فِي الْمَالِ.	ب – ح – ر 7
✓	الْبَحْرُ, حَفَرَ زَمْزَمَ ثُمَّ بَحَرَهَا بَحْرًا, طَلَعَ الْبَاحُورُ, بَحَرْتُ النَّاقَةَ / أَذَنَ النَّاقَةِ بَحْرًا, بِحِيرَةٌ.	ب – ح – ر 8
✓	الْبَحْرُ, بَحَرَ الرَّجُلُ وَالْبَعِيرُ بَحْرًا, بَحَرُ, أَبْحَرَ الرَّجُلُ, رَجُلٌ بِحِيرٌ وَبَحَرَتْ الْغَنَمُ وَأَبْحَرُوها, بَحَرَتْ الْإِبِلُ, بُحْرَانُ الْمَرِيضِ, بُحْرَانُ.	ب – ح – ر 9
✓	مَاءٌ بَحْرٌ / بَحْرَانِيٌّ, أَبْحَرَ الْمَاءُ, أَبْحَرَ الرَّجُلُ الْمَاءُ, أَبْحَرَ فَلَانٌ, بَحَرَ الرَّجُلُ, الْبَاحِرُ.	ب – ح – ر 10

(ب – ح – ر 1) Deniz; (ب – ح – ر 2) denizde müşahade edilen gözle görülen genişlikten hareketle, mekânsal genişlik, sonrasında bunun her anlamdaki istimali; (ب – ح – ر 3) genişliğin mezkur hakikî cihetine ilaveten, mecazî yönü; (ب – ح – ر 4) rahmin derinliği, rahimdeki kanın çokluğu ve bu kanın renginin yoğunluğu, ardından daha genel çerçevede olmak üzere, kırmızılığın koyulaşması; (ب – ح – ر 5) mekânsal muazzamlık;

(ب - ح - ر 6) kişinin kendisini engin denizdeki dalgalara bırakması gibi, bir başkasını tesadüfen görmesi; (ب - ح - ر 7) ilmî derinlik ve bilgideki ziyâdelik, devamında, mal mülkteki çoğalma; (ب - ح - ر 8) asıl ile doğrudan alakası olan ‘yarma’; (ب - ح - ر 9) haddinden fazla susuzluğun ve diğer etmenlerin de etkisiyle hasıl olan hastalık; (ب - ح - ر 10) sıhhat bozan bir diğer amil olarak deniz suyu içmenin dile getirilmesinin akabinde, tuzlu su, deniz suyu, denizin muazzamlığı karşısında şaşırma ile ilgili kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.2. ح - ر - ب / Be - Ra - Ha Aslından Müştak Kelime Grupları

ح - ر - ب : Ayrılma, zail olma, belirme, açığa çıkma, inkişaf etme, aşikâr olma; şiddet ve büyüklük, büyüklenme, yücelme vb.		
Asılla İlintili		Kelime Grupları
✓	بَرَحَ الرَّجُلُ يَبْرَحُ بَرَا حًا، مَا بَرَحْتُ مِنْ مَكَانِي، لَا تَبْرَحُ بَرَا حًا يُنْتَفِعُ بِهِ، حَبِيلُ بَرَا حٍ.	ب - ر - ح 1
✓	الْبَرَا حُ، جَاءَنَا بِالْأَمْرِ بَرَا حًا، فَعَلَ كَذَا بَرَا حًا، بَرَا حُ الْأَمْرِ، بَرَحَ الْخَفَاءُ وَبَرَحَ.	ب - ر - ح 2
✓	بَرَا حُ الدَّارِ، أَرْضُ بَرَا حٍ، نَزَلُوا بِالْبَرَا حِ.	ب - ر - ح 3
✓	الْبَرَا حُ، مَا بَرَحْتُ أَفْعَلُ كَذَا، لَا أَبْرَحُ أَفْعَلُ ذَاكَ، بَرَحْتُ أَفْعَلُ كَذَا وَكَذَا.	ب - ر - ح 4
✓	بَرَا حٍ، ذَلَكْتَ بَرَا حٍ / بَرَا حٍ، ذَلَكْتَ الشَّمْسُ بَرَا حٍ.	ب - ر - ح 5
✓	الْبَارِحَةُ، فَعَلْنَا الْبَارِحَةَ كَذَا وَكَذَا، مَا أَشَبَهُ اللَّيْلَةَ بِالْبَارِحَةِ.	ب - ر - ح 6
✓	الْبَارِحُ، قَدْ بَرَحْتُ تَبْرَحُ بُرُوحًا، بِرَحَى، جَرَى لَهُ الْبَارِحُ، إِنَّمَا هُوَ كِبَارِحُ الْأَرْوِيِّ قَلِيلًا مَا يُرَى.	ب - ر - ح 7
✓	الْبَوَارِحُ مِنَ الرِّيَّاحِ.	ب - ر - ح 8
✓	جَاءَ فَلَانٌ بِالْبَرَحِ، مَا أَبْرَحَ هَذَا الْأَمْرُ، أَبْرَحُهُ، أَبْرَحْتُ لَوْ مَا وَأَبْرَحْتُ كَرَمًا، أَبْرَحْتُ عَائِدًا وَأَبْرَحْتُ الْعَائِدُ، بُرَحَهُ كُلُّ شَيْءٍ، الْبَعِيرُ بُرَحَهُ مِنَ الْبَرَحِ.	ب - ر - ح 9
✓	الْبَرَحُ، لَقِيتُ مِنْهُ بَرَحًا بَارَحًا / ابْنَ بَرِيحٍ / بَنَاتِ بَرَحٍ وَبَنِي بَرَحٍ، تَبَارِيحُ الشُّوقِ، الْبَرَحَاءُ، أَصَابَتْهُ الْبَرَحَاءُ، بَرَحْتُ بِي الْحَمَى، قَتَلُوهُمْ أَبْرَحَ قَتْلٍ.	ب - ر - ح 10
✓	أَبْرَحْتُ بِفُلَانٍ، بَرَحَ بِنَا فَلَانٌ تَبْرِيحًا وَأَبْرَحَ فَهُوَ مُبْرَحٌ بِنَا وَمُبْرَحٌ، بَرَحَ اللَّهُ عَنْهُ، التَّبْرِيحُ وَالْبَرَحُ وَالْبَرَحُ، أَمْرُ بَرَحٍ / بَرَحٍ، ضَرَبَهُ ضَرْبًا مُبْرَحًا.	ب - ر - ح 11

(ب - ر - ح 1) Terk etme, ayrılma; (ب - ر - ح 2) gizliliğin zail olması ve ortaya çıkmasından hareketle, aşikâr olma; (ب - ر - ح 3) önünün alabildiğine açık olduğu

(1 ح – ب – ر) Darbe ve yara sonrası kalan iz, dişteki sarılık, bir elbise nevi, benekli bulut; (2 ح – ب – ر) eser manasının sair siyaklardaki kullanımına misal babında, amelin izi, başyapıt, kitap; (3 ح – ب – ر) ilim, mürekkep, kalplerde güzel eser/iz bırakması ve taklit edilmesinden hareketle, âlim; (4 ح – ب – ر) güzel, güzelleştirme; (5 ح – ب – ر) güzellik, hüsün; (6 ح – ب – ر) çehrelerde bıraktığı izle alakasından yola çıkarak, sevinç/dirme/me, ve buna vesile babında, bol rızık, mal mülk, iyilik, nimet; (7 ح – ب – ر) bir nimet olan, bitkilerin kolayca ve hızlıca bittiği toprak; (8 ح – ب – ر) bir kuş türü; (9 ح – ب – ر) ardında bıraktığı izin hoş olmaması ile ilintili olarak, devenin ağzından gelen köpük; (10 ح – ب – ر) faydası olmayan, ‘şey’ çerçevesinde kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.4. ح – ر – ب / Ha – Ra – Be Aslından Müştak Kelime Grupları

ح – ر – ب : Yağmalamak; hayvan veya canlı; bazı oturma yerleri.		
Asilla İltili		Kelime Grupları
✓	حَرْبُ الرَّجُلِ يَحْرِبُ حَرْبًا, حَرْبٌ, حَرَبْتُ عَلَيْهِ غَيْرِي / حَرَبْتُهُ تَحْرِيْبًا, أَسَدٌ حَرْبٌ / مُحَرَّبٌ, حَرَبْتُ فَلَانًا تَحْرِيْبًا, حَرْبُ السَّنَانِ, سِنَانٌ مُحَرَّبٌ, حَرَبَهُ / أُحَرِّبُهُ الْحَرْبُ.	ح – ر – ب 1
✓	الْحَرْبُ, وَقَعْتُ بَيْنَهُمْ حَرْبٌ, فَلَانٌ حَرْبٌ فَلَانٍ, قَدْ حَارَبَهُ مُحَارَبَةً وَجَرَابًا / تَحَارَبُوا وَاحْتَرَبُوا وَحَارَبُوا, رَجُلٌ حَرْبٌ وَمُحَرَّبٌ وَمِحْرَابٌ / مُحَرَّبٌ, أَنَا حَرْبٌ لِمَنْ حَارَبَنِي, مُحَرَّبٌ, الْحَرْبَةُ, الْحَرَبَاءُ, حَرْبَةٌ.	ح – ر – ب 2
✓	حَرْبُهُ يَحْرِبُهُ حَرْبًا / حَرَبْتُهُ مَالَهُ / حَرْبَ مَالِهِ, الْحَرْبُ, الْحَارِبُ, مُحَرَّبٌ وَحَرِيْبٌ وَحَرْبٌ, حَرِيْبَةٌ, حَرْبَ مَالِهِ, حَرْبٌ / حَرْبَ فَلَانٍ حَرْبًا, أُحَرِّبُهُ, الْحَارِبُ الْمُشْلِحُ, فَإِنَّ الْمُحَرَّبَ مَنْ حُرِبَ دِيْنُهُ.	ح – ر – ب 3
✓	المِحْرَابُ.	ح – ر – ب 4
✓	الجَرَبَاءُ, أَرْضٌ مُحَرَّبِيَّةٌ.	ح – ر – ب 5
✓	الْحَرْبَةُ, أُحَرِّبُ النَّخْلَ, حَرَبُهُ تَحْرِيْبًا.	ح – ر – ب 6
✓	الْحَرْبَةُ.	ح – ر – ب 7

(1 ح – ر – ب) Malı mülkü yağmalanan kimsenin öfkelenmesinden hareketle, öfkelen(dir)me, öfkelenmesi için kışkırtma, düşmanlık besleme, mızrak ucu bileme,

savaşa kışkırtma; (ح - ر - ب 2) savaş, savaşma, savaş aleti, öldürme; (ح - ر - ب 3) ‘savaşta ve herhangi bir durumda yağmala(n)ma’ hakiki manasına ilaveten, kişinin dininin yağmalanması; (ح - ر - ب 4) oturulan yer, aslanın barınağı, davarın boynu; (ح - ر - ب 5) kertenkelenin bir cinsi olan canlı; (ح - ر - ب 6) hurma, yemiş; (ح - ر - ب 7) yağmalama esnasında alınan ya da yağmalanan eşyanın içerisinde konulduğu çuval, kap, kacak kapsamı dahilindeki kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.5. ح - ب - ر / Ra - Be - Ha Ashından Müştak Kelime Grupları

ح - ب - ر : Alışverişteki kâr, kazanç ve ticaretten hasıl olan ziyade, fazlalık.		
Asılla İlntili		Kelime Grupları
✓	رَبِحَ فِي تِجَارَتِهِ / رَبِحَتْ تِجَارَتُهُ، الرِّبْحُ والرَّيْحُ والرَّبَاحُ، بِالرَّبَاحِ والسَّمَاحِ، مَتَجَرَّ رَابِحٌ وَرَبِيحٌ، تِجَارَةٌ رَابِحَةٌ / بَيْعٌ مُرَبِحٌ، رَابِحُهُ عَلَى سِلْعَتِهِ / أَعْطَاهُ مَالًا مُرَابِحَةً / بَعَثَ الشَّيْءَ مُرَابِحَةً، أَرْبَحُهُ عَلَى سِلْعَتِهِ / أَرْبَحَهُ بِمَتَاعِهِ.	ر - ب - ح 1
✓	الرَّيْحُ، أَرْيَحُ النَّاقَةَ، الرُّبْحُ، الرُّبَاحُ، رَبِّحْ تَرْبِيحًا، الرَّبَاحُ.	ر - ب - ح 2
×	رُبُّ رُبَاحٍ، الرَّبَاحِيُّ، الرَّبَاحُ.	ر - ب - ح 3
✓	رَجُلٌ رِبْحَلٌ / امْرَأَةٌ رِبْحَلَةٌ.	ر - ب - ح 4

(ر - ب - ح 1) Kâr, alışverişteki artma ve çoğalma, ticaret; (ر - ب - ح 2) ticaret amaçlı bir yerden diğer bir yere sürülen hayvan, iç yağı, sütten kesilmiş deve yavrusu, manevî açıdan kâr vesilesi olması hasebiyle, deve eti ikramında bulunma; (ر - ب - ح 3) hurma; (ر - ب - ح 4) ziyade manasından hareketle, şişmanlık ile alakalı kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.6. ب - ح - ر / Ra - Ha - Be Ashından Müştak Kelime Grupları

ب - ح - ر : Genişlik, bolluk, ferahlık.		
Asılla İlntili		Kelime Grupları
✓	رَحِبٌ / رَحِبَ الشَّيْءُ رُحْبًا وَرَحَابَةً، رَحِبَ رَحْبًا، أَرْحَبَ، رَحْبٌ وَرَحِيبٌ وَرُحَابٌ، أَرْحَبُ / أَرْحَبِي.	ر - ح - ب 1

Tablo 3.6. (devamı)

✓	الرُّحْبُ، عَلَى طَرِيقِ رَحْبٍ، مَكَانٌ / مَنْزِلُ رَحْبٍ وَرَحِيبٍ، بَلَدٌ رَحْبٌ وَبِلَادٌ رَحْبَةٌ، أَرْضٌ رَحْبَةٌ وَرَحِيبَةٌ، امْرَأَةٌ رُحَابٌ، قِدْرٌ رُحَابٌ، فَلَانٌ رَحِيبُ الْفَنَاءِ، رَحْبُ الْبَطْنِ / رَحِيبُ الْجَوْفِ، رَحْبُ الْبَاعِ وَالزَّرَاعِ وَرَحِيبُهُمَا، رَحْبُ الدَّرَاعِ، رَجُلٌ رَحْبٌ / رُحْبُ الصَّدْرِ.	ر - ح - ب 2
✓	الرُّحْبَى، الرُّحْبَيَانِ.	ر - ح - ب 3
✓	مَرْحَبًا وَأَهْلًا، مَرْحَبًا وَسَهْلًا، أَنْزَلُ فِي الرُّحْبِ وَالسَّعَةِ، رَحَّبَ بِالرَّجُلِ تَرْحِيبًا، مَرْحَبَكَ اللَّهُ وَمَسْهَلَكَ وَمَرْحَبًا بِكَ اللَّهُ وَمَسْهَلًا بِكَ اللَّهُ.	ر - ح - ب 4
✓	رَحْبَةُ الْمَسْجِدِ وَالْدارِ وَالْمَكَانِ، رَحْبَةٌ / رَحْبَةٌ.	ر - ح - ب 5
✓	رَحْبَةٌ مِنَ الْوَادِي، الرَّحْبَةُ وَالرَّحْبَةُ، رَحْبَةُ الثَّمَامِ.	ر - ح - ب 6
✓	الرَّحْبَةُ / الرَّحْبَةُ، رَحَائِبُ الثَّخُومِ.	ر - ح - ب 7

(1 ر - ح - ب) Hakikî ve mecazî manada bollaş(tır)ma ve genişle(t)me; (2 ر - ح - ب) aynı şekilde hem hakikî hem de mecazî anlamda genişlik; (3 ر - ح - ب) göğüsteki kaburga kemiğinin en geniş olanı; (4 ر - ح - ب) ‘bolluğun, ferahlığın olduğu yere geldin’ şeklindeki selamlama, buna çağırma, davet etme; (5 ر - ح - ب) mekânsal genişlik; (6 ر - ح - ب) içerisinde çay ve dere sularının akıp gittiği, vadinin belli bir kısmını teşkil eden geniş yer; (7 ر - ح - ب) yeryüzünde genişleyen parça, alan, geniş ülke, bölge kapsamına giren kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Sonuç olarak, ر - ح - ب / Be - Ha - Ra harflerinden müteşekkil maddeler arasındaki ortak mananın “kesret, ziyâdelik, bolluk, derinlik, genişlik” olduğu istidlâl edilmiştir. Bunu mümkün kılan kelime grupları ise aşağıdaki tabloda görüldüğü üzeredir:

Tablo 3.7. Ortak Mananın İstidlâlinde Baz Alınan Maddeler

1 ر - ح - ب	1 ر - ب - ح	1 ح - ر - ب	3 ر - ب - ح	3 ح - ر - ب	1 ر - ح - ب
2 ر - ح - ب		2 ح - ر - ب	4 ر - ب - ح	4 ح - ر - ب	2 ر - ح - ب
3 ر - ح - ب		3 ح - ر - ب		5 ح - ر - ب	3 ر - ح - ب
4 ر - ح - ب		4 ح - ر - ب		8 ح - ر - ب	4 ر - ح - ب
5 ر - ح - ب				9 ح - ر - ب	5 ر - ح - ب
6 ر - ح - ب					7 ر - ح - ب
7 ر - ح - ب					8 ر - ح - ب

3.2. ح – ل – م / Ha – Le – Me Harflerinden Müteşekkil Mukalleb Maddeler

3.2.1. ح – ل – م / Ha – Le – Me

İbn Fâris, ح – ل – م / Ha – Le – Me ve müştaklarının aslının üç tane olduğunu belirtmiştir: Acele (etme)nin terki, eşyanın delinmesi ve uykuda bir şey görme. Üçü de birbirinden oldukça farklıdır ki bu da bize lehçenin bazısının kıyas üzere olmadığını gösterir.⁵³⁰

Bir kimse uyku esnasında bir şey, yani rüya yahut düş, gördüğünde bu, حَلَمَ فِي نَوْمِهِ يَحْلُمُ, gördüğünde bu, حَلَمَ بِهِ وَحَلَمَ عَنْهُ,⁵³¹ rüyasında bir kimseyi gördüğünde bu, حَلَمَ عَنْهُ,⁵³² rüyasında görmediği halde gördüğünü iddia ettiğinde de bu, حَلَمَ الحُلْمُ,⁵³³ ibareleri ile ifade edilmiştir. Bısr b. Ebî Hâzım, bir konuşması esnasında “أَحَقُّ مَا رَأَيْتُ؟” şeklinde bir cümle sarf etmiştir.⁵³⁴ Uyurken görülen bu şeye, yani rüyaya yahut düşه الحُلْمُ والحُلْمُ isimleri verilmiştir.⁵³⁵ Çoğulu أَحْلَامُ şeklinde gelmiştir.⁵³⁶ ‘Boş istek, arzu, temenni’ anlamına delalet etmesi için mecazen نَائِم أَحْلَامُ şeklinde bir terkip var olagelmiştir.⁵³⁷ Aynı terkip ayrıca ‘bir elbise türünü, çizgili kalın bir giysiyi’ isimlendirirken de kullanılmıştır.⁵³⁸

⁵³⁰ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 93.

⁵³¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 246; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), s. 565; Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 69; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 93; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 1903; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 254; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 12, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1414), s. 145; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 1096.

⁵³² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵³³ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 210; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145.

⁵³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145.

⁵³⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096. Halîl b. Ahmed ve Ezherî, bu manaya delalet eden kelime kapsamında yalnızca الحُلْم yu; Cevherî de sadece الحُلْم yu zikretmişlerdir.

⁵³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵³⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 211.

⁵³⁸ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 211; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145, 149.

Hadis-i Şerif'te geçtiği üzere, ⁵³⁹ مَنْ تَحْلَمَ مَا لَمْ يَحْلُمْ كَلَّفَ أَنْ يَعْقِدَ بَيْنَ شَعِيرَتَيْنِ kim ki görmediği bir rüyayı gördüm deyip anlatırsa, ahirette yerine getirmesi mümkün olmayan bir işe, iki arpa tanesini birbirine düğümleme cezasına çarptırılacaktır.⁵⁴⁰ Buradan hareketle birisi “Yalancının uykusundaki yalanı uyanıkkenki yalanına eklenmiyorsa, o zaman neden iki arpayı bağlamak (gibi imkânsız bir şey)la yükümlü tutulmak suretiyle cezası ile tehdidi arttı?” şeklinde bir soru yöneltirse buna cevaben denilmiştir ki: Sadık rüya nübüvvetten bir parçadır, nübüvvet de vahyin dışında bir şey üzere olmaz. Yalancı kimse rüyasında Allah'ın aslında ona göstermediği bir şeyi gösterdiğini ve nübüvvetten bir parça vermediği halde Allah'ın kendisine nübüvvetten bir parça verdiğini iddia eder. Allah adına yalan söylemek kendine ya da başka bir yaratılmışa söylenene nazaranla yapılabilecek en büyük iftiradır. Hz. Peygamber (sav.), salih yahut güzel rüyanın Allah'tan, fena rüyanın da şeytandan olduğunu söylemiştir.⁵⁴¹ الرُّؤْيَا وَالْحُلْمُ uykusu esnasında uyuyan kimsenin gördüğü şeyleri ifade etmek için kullanılan iki ibaredir, ancak الرُّؤْيَا daha çok hayır ve güzel şeyler; الحُلْمُ ise genelde şer ve çirkin şeyler görüldüğü zaman kullanılmıştır.⁵⁴² O zaman Yûsuf 12/44.ayetin⁵⁴³ manası şu şekilde olur: “Onlar da dediler ki: (Bunlar) karmakarışık (ve yalancı) düşlerdir.”⁵⁴⁴

Bir kimse uykusunda bir kadınla beraber olduğunu (cima ettiğini) gördüğü zaman buna ⁵⁴⁵ فَدَحَلَ الرَّجُلُ بِالْمَرْأَةِ حُلْمًا وَاحْتَلَمَ اِحتِلَامًا ibaresi ile işaret edilir.⁵⁴⁶ Bunun isim hali الحُلْمُ dur.⁵⁴⁶ Böyle isimlendirilmesi, bulûğ çağına eren kişiye hilim vasfının yaraşır olmasından dolayıdır.⁵⁴⁷ Bu işin failine مُحْتَلِمٌ حَالِمٌ denmiştir.⁵⁴⁸ Buradan hareketle Nûr 24/58.ayetin⁵⁴⁹ manası şu şekildedir: “Bir de sizden olup da henüz bulûğ çağına girmemiş (küçük)ler...”⁵⁵⁰ Bir sonraki ayette,⁵⁵¹ bu sefer de ‘bulûğ çağına eren hür

⁵³⁹ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi`u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 6, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), s. 2581.

⁵⁴⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145.

⁵⁴¹ الرُّؤْيَا مِنَ اللَّهِ وَالْحُلْمُ مِنَ الشَّيْطَانِ. Bkz. Buhârî, *el-Câmi`u's-Sahîh*, s. 2563, 2571; Müslim b. Haccâc, *el-Câmi`u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, c. 4, 5 c. (Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374/1955), s. 1771-1772.

⁵⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145.

⁵⁴³ قَالُوا أَضْغَاثُ أَخْلَامٍ

⁵⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145.

⁵⁴⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 565; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253.

⁵⁴⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246.

⁵⁴⁹ لَمْ يَنْلُغُوا الْحُلْمَ

⁵⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 145.

⁵⁵¹ Nûr/59: وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلْمَ

çocuklar' zikredilmiştir.⁵⁵² Hadis-i Şerif'te, *أَنَّ النَّبِيَّ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَمَرَ مُعَاذًا أَنْ يَأْخُذَ مِنْ كُلِّ حَالِمٍ دِينَارًا*,⁵⁵³ Hz. Peygamber'in (sav.) Mu'âz'a (r.anh) her bir buluğ çağına er(iş)miş kimseden bir dinar, yani cizye, almasını emrettiğini görmekteyiz. Ebû'l-Heysem, metinde geçmekte olan *حَالِمٍ* ile 'uykusunda cima etsin veya etmesin, buluğ çağına eren ve adam hükmünün geçerli olduğu kimse'nin kastedildiğini beyan etmiştir.⁵⁵⁴ Bir başka Hadis-i Şerif'te, *الْغُسْلُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَاجِبٌ عَلَى كُلِّ حَالِمٍ / مُحْتَلِمٍ*,⁵⁵⁵ Cuma günü gusletmenin her buluğ çağına ermiş kişiye, yani rüyada cinsel ilişkide bulunma seviyesine erişen ya da bunun öncesinde rüyada cinsel ilişkide bulunan kişiye vacip olduğunu öğrenmekteyiz.⁵⁵⁶

Pervasızlığın, cüretkarlığın, hafifliğin, sefahatin (*الطيش*) zıddına,⁵⁵⁷ yavaşlığa, yumuşaklığa⁵⁵⁸ ve akla;⁵⁵⁹ öfkenin harekete geçmesi, kabarması durumunda kişinin kendisini (nefsini) zapt etmesine ve bastırmasına, bunlara hâkim olmasına⁵⁶⁰ *الْجَلْم* denmiştir. Çoğulları *أَخْلَامٌ وَخُلُومٌ* dur.⁵⁶¹ O halde Tûr 52/32.ayetin⁵⁶² manası şöyledir: "Yahut bunu kendilerine akılları mı emrediyor..."⁵⁶³ Hakikatte *الْجَلْم* kelimesinin manası 'akıl' değildir, ancak 'akıl ya da akıllı olmanın' sebep(lerinden bir)i olduğu için bu şekilde yorumlanmıştır.⁵⁶⁴ Semîn, bunun tartışmalı bir mesele olduğunu, çünkü *الْجَلْم* kelimesinin hakikatte 'akıl' anlamı kastedilerek kullanıldığını duyduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁵ Kavmin hilim vasfına sahip kimseleri *حُلَمَاءٌ وَأَخْلَامٌ*

⁵⁵² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253.

⁵⁵³ Tirmizî, *el-Câmi`u'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma`rûf, 1. bs., c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), s. 12.

⁵⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146.

⁵⁵⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi`u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 1, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), s. 293, 300.

⁵⁵⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 565; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146.

⁵⁵⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 565; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 93.

⁵⁵⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093.

⁵⁵⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 210; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁶⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253.

⁵⁶¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁶² *أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهَذَا*

⁵⁶³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁶⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253.

⁵⁶⁵ Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), s. 448.

ibaresinde görüldüğü üzere isimlendirilmişlerdir.⁵⁶⁶ Hûd 11/75.ayetin⁵⁶⁷ manası şu şekildedir: “Çünkü İbrahim cidden yumuşak huylu (halîm), yüreği yanık, kendisini tamamen Allah’a vermiş biri idi.” Aynı şekilde, Sâffât 37/101.ayetin⁵⁶⁸ manası şu şekildedir: “Biz de ona çok uysal (halîm) bir oğul müjdesini verdik.” Yani “kendisinde hilm kuvvesi bulunan”.⁵⁶⁹ Bunlara karşın, Hz. Şuayb’a hitaben kavmi tarafından Hûd 11/87.ayette⁵⁷⁰ dile getirilen ibarenin zahirdeki manası “Çünkü sen, muhakkak ki sen (biliyoruz) yumuşak huylu, akli başında (bir adam)sın.” şeklinde olsa da tefsirlere bakıldığında farklı bir açıklamayla karşı karşıyayız:

Ezherî dedi ki: Ayetin tefsirinde şöyle geçmektedir: السَّيِّئُ الْجَاهِلُ den kinaye etmek maksadıyla böyle demişlerdir.

Denildi ki: Hz. Şuayb’ın kavmi, ona bunu dalga geçmek maksadıyla dediler.

İbn Arafe dedi ki: Bu, Araplar indinde, kişinin arkadaşına ya da yanındaki kimseye itibar etmeyip tahkir ve istihfaf etmesinin, cahil olduğunu düşünmesinin göstergesi olarak en şiddetli sövme şekillerindendir: يَا خَلِيمُ: Sen kendi içinde halîmsin ancak insanların nazarında sefihsin. Bunun benzerini Duhân 44/49.ayette⁵⁷¹ de görmekteyiz. Ayetin manası zahirde şu şekildedir: “Tat (o azabı). Çünkü sen, (evet iddianca) sen çok ulu, çok şerefli idin!” Ancak hakikatte “Kendi iddiana göre, kendince çok ulu ve şerefli idin ancak bizim nazarımızda oldukça adi ve rezilsin.” manası murad edilmektedir.⁵⁷²

الْحَلِيمُ ayrıca, Allah’ın bizlere bildirdiği isimlerinden de birisidir. ‘Çok sabırlı olan, acele ve kızgınlıkla muamele etmeyen’ manasına gelmektedir.⁵⁷³ İtaatsizin itaatsizliği ile küçümsenemez ve onlara karşı öfke ile kışkırtılamaz, bilakis her şey için bir ölçü koyanın ve her şeye son verecek olan da O’dur.⁵⁷⁴

Bir hanım hilim vasfıyla donatılmış bir kimseyi doğurduğunda أَخْلَمَتِ الْمَرْأَةُ;⁵⁷⁵ bu kimse hilim sahibi idi ya da o hale geldiğinde حَلَمٌ يَحْلُمُ حَلْمًا⁵⁷⁶ ve حَلَمْتُ عَنْهُ أَحْلَمُ⁵⁷⁷; bu kimseye bu vasfa sahip olması emir ve tavsiye edildiğinde yahut da (aklı ya da) bir başkası onu

⁵⁶⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 246; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 565; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 146; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁶⁷ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَخَلِيمٌ أَوْ أَوْ مُنِيبٌ

⁵⁶⁸ فَتَسْرَنَاهُ بَعْلَامٍ خَلِيمٍ

⁵⁶⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253.

⁵⁷⁰ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْخَلِيمُ الرَّشِيدُ

⁵⁷¹ دُعَىٰ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ

⁵⁷² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 146.

⁵⁷³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 69; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 211; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 146.

⁵⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 146.

⁵⁷⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 69; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 146; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁷⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 247; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 565; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1093; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 146; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁷⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsü’l-Luga*, s. 93.

bu vasfa sahip biri haline getirdiğinde ⁵⁷⁸حَلَمَهُ (العقل) تَحْلِيمًا وَجَلَامًا zatından halim olmayan bu kimse güçle hilim gösterdiğinde ⁵⁷⁹تَحَلَّمَ böyle bir vasfa sahip olmadığı halde zoraki sanki öyleymiş gibi görünmeye çalıştığında ⁵⁸⁰تَحَلَّمَ ve تَحَالَّمَ ibareleri ile dillendirilmişlerdir. Hz. Peygamber (sav.) “لِيَلْبِئِي مِنْكُمْ أُولُوا الْأَحْلَامِ وَالنَّهْيِ”⁵⁸¹ buyurmuştur. Bu sanki ‘işlerinde vakarlı, temkinli ve sabır ile sebat üzere olma’ manasına gelen الحَلْم denilmektedir, çünkü bu akıl sahiplerinin sembolündendir.⁵⁸² Hilim vasfına sahip olmayı emir ve tavsiye eden kimse için المحَلِّم denilmiştir.⁵⁸³ Bu ayrıca, erkeklere verilen isimlerdendir.⁵⁸⁴

Kenelerin küçük⁵⁸⁵ veya büyük⁵⁸⁶ olanı الحَلَمَةُ ile müsemmadır. Çoğulu الحَلَمٌ dür.⁵⁸⁷ Rivayete göre, bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi, çok sessiz ve sakin oluşundan dolayı hilim vasfına sahip biri suretinde tasavvur edilmesindendir.⁵⁸⁸ Asma`î`den gelen aktarıma göre, kenenin ilk küçük hali قَمَقَامَةٌ, sonra حَمْنَانَةٌ, daha sonra قُرَادٌ ve en son حَلَمَةٌ olur.⁵⁸⁹ Devenin yahut da bir başka hayvanın derisinin üzerine keneler üşüştüğünde ⁵⁹⁰حَلَمَ الجِلْدُ, bunların sayısı çoğaldığında ⁵⁹¹حَلَمَ البعيرُ حَلَمًا sonrasında bir kimse bu keneleri ayıkladığında, üzerine kondukları o deriden bunları koparttığında da bu ⁵⁹²حَلَمَهُ وَحَلَمُهُ ibareleri ile beyan edilmiştir. Tıpkı üzerindeki keneyi kopararak

⁵⁷⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1094; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁷⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁸⁰ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146.

⁵⁸¹ Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, 3. bs., c. 2, 9 c. (Halep: Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, 1406/1986), s. 87, 90.

⁵⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146.

⁵⁸³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146, 149.

⁵⁸⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1094; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 149.

⁵⁸⁵ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 93; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁸⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146.

⁵⁸⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254.

⁵⁸⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147.

⁵⁹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096. Zemahşerî bunu قد حَلَمَ الأديم şeklinde aktarmıştır. Bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 211.

⁵⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁹² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 211; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

deveyi sakinleştirep, rahatlatıp böylece onun üzerinde bir hakimiyet kurduğu gibi, ‘bir kimseye, kendisini sakinleştirmek ve üzerinde hakimiyet kurma amacıyla dostça görünüp yumuşak, nazik davranma’ babında خَلَّمْتُ فلانا ibaresi söylenmiştir.⁵⁹³ Üzerine kenelerin üşüşüp çokluğundan ötürü derisi bozulan, derisinde delik açılan deve cinsi için عَنَاقُ حِلْمَةٍ وَتَخْلِمَةٌ dişi oğlak, keçi ya da karakulak denilen hayvan için خَلْمٌ وَاَدِيمٌ denmiştir.⁵⁹⁴ Soymadan, tabaklanmadan evvel kenelerin üzerine üşüşüp bozduğu deri اَدِيمٌ خَلْمٌ şeklinde vasıflandırılmıştır.⁵⁹⁵ الحِلْمَةُ ayrıca, koyunların üst ve alt derisinde bulunan;⁵⁹⁶ deride bulunan ve onu yiyen⁵⁹⁷ kurdu isimlendirirken de kullanılmıştır. Kurt tarafından yenilen, kemirilen o yer tabaklansa bile hala incedir ve o hal üzere kalır. Bundan hareketle تَعَيَّبَ الْجَدُّ وَخَلِمَ الْأَدِيمُ يَخْلُمُ خَلْمًا denmiştir.⁵⁹⁸ خَلْمُ الْأَدِيمِ ibaresi ayrıca mecazen ‘bir işin bozulduğunu, mahvolduğunu’ belirtirken de kullanılmıştır.⁶⁰⁰

Velîd b. Ukbe b. Ebî Ukbe, Mu`âviye’nin Hz. Ali’ye (r.anh) karşı açtığı harbi, her ne kadar Mu`âviye’nin kendisi bir ‘ıslah hareketi’ olarak göstermeye çalışmış olsa da, aslında bu durumun ‘keneler tarafından bozulan ve neticede zaten hiçbir işe yaramayan deriyi tabaklayan kadının haline benzediğini’ şu beyitlerle dile getirmiştir:

أَنْتَ تَسْعَى فِي إِصْلَاحِ أَمْرٍ قَدْ تَمَّ فَسَادُهُ، كَهَذِهِ الْمَرْأَةِ الَّتِي تَدْبُغُ الْأَدِيمَ الْحَلِمَ الَّذِي وَقَعَتْ فِيهِ الْحِلْمَةُ،
فَنَقَّبَتْهُ وَأَفْسَدَتْهُ فَلَا يَنْتَفِعُ بِهِ⁶⁰¹

Memenin ucunu çevreleyen siyahlığın tam ortasında bulunan küçük taneye, kabarcığa; memenin ucuna, başına الحِلْمَةُ denmiştir.⁶⁰² Böyle isimlendirilmesi heyeti itibariyle

⁵⁹³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254.

⁵⁹⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69-70; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 146-147; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁵⁹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147.

⁵⁹⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147.

⁵⁹⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147.

⁵⁹⁸ خَلْمُ الْأَدِيمِ ibaresini açıklarken İbn Düreyd bunun tabaklama esnasında; İbn Fâris tabaklandıktan sonra; Cevherî tabaklanmadan önce vuku bulduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 93; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093.

⁵⁹⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 565; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 93; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147.

⁶⁰⁰ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 211.

⁶⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147.

⁶⁰² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147, 149; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

keneye benzemesinden dolayıdır.⁶⁰³ Müsennâsı حَلْمَتَان olur.⁶⁰⁴ Meme ucu semirdiğinde, sütü bollaştığında ve biriktiğinde bu بَصَّتْ الحَلْمَةُ ibaresi ile dile getirilmiştir. Bir başka görüşe göre ise, burada ‘bitkinin, nebatın bitmesi, yeşermesi; zayıfken, çelimsizken gürleşmesi’ kastedilmiştir.⁶⁰⁵ Bunun sebebi de الحَلْمَةُ nün bir diğer manasının ‘kolayca biten, yetişen bir bitki türü’⁶⁰⁶ olmasıdır. İbn Manzûr bununla alakalı olarak şu aktarımlarda bulunmuştur:

Denildi ki: الحَلْمَةُ: Necid’te kumlu bir platoda yetişen, çiçekli ve dikenli olan sert yapraklı bir bitkidir ki yaprakları adeta insan tırnaklarına benzer.
Ebû Hanîfe dedi ki: Bir arşından kısa, kalın yaprağı, ince budağı ve anemon çiçeği gibi bir çiçeği vardır ancak ondan daha büyük ve daha kalındır.
Asma’î dedi ki: Ot, çimen cinsinden bir bitkidir. Çoğulu حَلْمٌ dır.⁶⁰⁷
Leys dedi ki: الحَلْمَةُ السَّعْدَانِ ağacıdır (شجرة السعدان). Otlığın en iyisi.⁶⁰⁸
Ezherî dedi ki: الحَلْمَةُ شجر السعدان dan değildir. السعدان, oldukça dikenli ve bu dikenleri dairesel olan bir bakladır. الحَلْمَةُ nün ise dikenli yoktur ve o الجنبَة dendir. İkisini de gördüm.⁶⁰⁹

Keçi yavrusu,⁶¹⁰ annesinin karnından alınan oğlak;⁶¹¹ oğlak ve süt kuzusu الحَلَامُ والحَلَامُ ile müsemmadır.⁶¹² Asma’î bunu, الحَلَامُ والحَلَالُ ⁶¹³ olarak rivayet etmiştir. İbn Berrî’nin aktardığına göre, oğlağın الحَلَامُ şeklinde isimlendirilmesi, onu emziren annesinin meme ucundan (الحَلْمَةُ) ayrılmamasındandır, adeta ona yapışmasındandır.⁶¹⁴ Buna ilaveten, ‘heder olan kan’ anlamında حَلَامٌ ve حَلَامٌ ⁶¹⁵ ve قَتِيلٌ حَلَامٌ ⁶¹⁶ terkipleri kullanılmıştır.

Oğlan, genç; keler, çöl faresi, Arap tavşanı, kene...vb.leri şişmanlaya, semirmeye başladığı zaman bu hale الحَلَامُ والصَّبُّ واليَرْبُوعُ والجُرَذُ والفَرَادُ ibaresiyle işaret

⁶⁰³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 254.

⁶⁰⁴ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 147.

⁶⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148.

⁶⁰⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 566; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1096.

⁶⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148-149.

⁶⁰⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 70; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 149; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1096.

⁶⁰⁹ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 70; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 149.

⁶¹⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 246; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 566; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 71; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1096.

⁶¹¹ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1094.

⁶¹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148.

⁶¹³ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 566; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 71; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1094; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148. حَلَامٌ harfi ile rivayet edilir, ميم harfi ise ondan bedeldir. Denildi ki: O bol miktarda sürekli süt emerek semiren yavrudur, ve ميم harfi aslî harftir. الأزهري dedi ki: Aslolan حَلَامٌ dır, sonrasında حَلَامٌ harfi ميم harfine çevrilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 71; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148.

⁶¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148.

⁶¹⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1096.

⁶¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 148.

edilmiştir.⁶¹⁷ Ebû Hanîfe bu fiili insana has kılmıştır.⁶¹⁸ Güçsüz ve zayıf bedene gelen bu güç, kuvvet ve şişmanlık الحليم kelimesi ile ifade edilmiştir.⁶¹⁹ Buradan hareketle, güçsüz ve zayıfken semiz, şişman hale gelen deve ve koyun بَعِيرٌ حَلِيمٌ⁶²⁰ ve شاةٌ حَلِيمَةٌ⁶²¹ şekillerinde vasıflandırılmışlardır. Burada vurgulanmak istenen ‘artma’ manası beden dışında farklı bir siyakta, mal ve mülk alanında, da kullanılmıştır: تَحَلَّمَ الْمَالُ.⁶²²

Koyu olduğundan taze peynir tarzında olan süt;⁶²³ keş (peyniri) şeklinde tabir olunan yoğurt kurusundan bir tür⁶²⁴ için الحالوم denmiştir. Mısır ehli lehçesinde direkt ‘peynir’ anlamına gelmektedir.⁶²⁵

Halîme bint Ebî Züeyb, Hz. Peygamber’in (sav.) süt annesidir.⁶²⁶ Adı Halîme olan bir başka hanım da Halîme bint Hâris b. Ebî Şimr’dır. Babası, Münzir b. Mâ’issemâ adlı kişiye karşı ordusunu yönlendirdiği zaman, Halîme güzel kokuyla dolu bir leğen çıkardı ve askerlere bu güzel kokudan sürmüştür. Bundan hareketle demişlerdir ki: مَا يَوْمٌ حَلِيمَةٌ بِسِرٍّ.⁶²⁷ Araplar bilinen meşhur her bir nesneyi bu ibare ile örneklendirmişlerdir. Aynı şekilde zikir-i âlî şerîf namdar kimse hakkında da böyle denilmiştir.⁶²⁸ يَوْمٌ حَلِيمَةٌ Şam ve Irak hükümdarlarının yaşadıkları zaman aralığında Münzir’in ya da النُّعْمَانُ جَدِّnin yahut da أَبُوهُ nun öldürüldüğü;⁶²⁹ الحَرْثُ الْأَكْبَرُ الْعَسَانِيَّ ile الْمُنْذِرُ الْأَكْبَرُ karşılaştığı⁶³⁰ meşhur bir gündür.

⁶¹⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 93; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 148.

⁶¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 148; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶²⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 93; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1093; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 148; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 148.

⁶²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 147; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶²³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1094; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 148; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶²⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 94; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 148; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 148.

⁶²⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶²⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 247; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70-71; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 149; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096. ابن الأعرابي ise bir başına şöyle rivayet etmiştir: مَا يَوْمٌ حَلِيمَةٌ بِسِرٍّ. Ancak ilki daha meşhurdur. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 149.

⁶²⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 70; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 149; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1096.

⁶²⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566.

⁶³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 149.

3.2.2. ل – م – ح / Ha – Me – Le

ل – م – ح / Ha – Me – Le ve müştakları bir çok nesnede itibara alınan tek bir manaya, asla sahiptir: Bir şeyi taşıma, götürme, sevk etme (إِفْلَالُ الشَّيْءِ).⁶³¹ Bundan dolayı lafzı, فَعَلَ siygasında eşitlenmiş ama kullanımlarının çoğunda temel alınan masterlarında ayrılmıştır.⁶³²

Bir kimse bir nesneyi yüklediği, taşıdığı zaman bu حَمَلَ الشَّيْءَ يَحْمِلُهُ حَمْلًا وَحُمْلَانًا وَاحْتَمَلَهُ⁶³³ yükü, taşınması için bir canlının üzerine yüklediği zamansa bu حَمَلَهُ عَلَى الدَّابَّةِ يَحْمِلُهُ حَمْلًا⁶³⁴ ibareleri ile ifade edilmiştir. Burada yüklenme eylemini gerçekleştiren kişiye veya varlığa الحَامِلُ;⁶³⁵ yüklenen bu nesneye الجَمْلُ⁶³⁶ ve مَحْمُولٌ وَحْمِيلٌ⁶³⁷; bu taşıma işini meslek edinen kimseye الحَمَالُ; bu mesleğe الحَمَالَةُ⁶³⁸ denmiştir. الحَامِلُ in çoğulu “هُمْ حَمَلَةٌ” أَحْمَالُ⁶³⁹ ibaresinde de görüldüğü üzere الحَمَلَةُ dür. الجَمْلُ nün çoğulu da أَحْمَالُ⁶⁴⁰ şeklindedir. Bir kimseye yükünü yükletmesi için hassaten hediye yoluyla verilen canlı;⁶⁴¹ taşınan şeyin karşılığı⁶⁴² da الْخُمْلَانُ ile müsemmadır.⁶⁴³ Ayrıca الْخُمْلَانُ, kuyumcuların deyimiyle, yani ıstılâhen, ‘dirhemlere yalandan, hile ve dolandırma amaçlı yüklenen şey’dir.⁶⁴⁴ Hadis-i Şerif’te geçtiği üzere, مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا

⁶³¹ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 106.

⁶³² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 257.

⁶³³ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 59; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 106; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 4, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 1676; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 11, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 174; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetü'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 987.

⁶³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁶³⁵ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 177.

⁶³⁶ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 1, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁶³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 174; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁶³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 177; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁶³⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 177.

⁶⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁶⁴¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁶⁴² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987. “أَعْطَى الْخَمَالَ خَمَالَتَهُ” ibaresinde geçmekte olan ‘خَمَالَةٌ’ de bu kabildendir. Bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214.

⁶⁴³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 240; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175. Zemahşerî, الْخُمْلَانُ yu, ‘üzerine yük yüklenen at’ olarak spesifik bir şekilde tarif etmiştir. Bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214.

⁶⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

Müslümanlara karşı ‘silahlanan’ kişiler hakkında Hz. Peygamber (sav.) “Bizden değildir.” buyurmuştur.⁶⁴⁵ Ankebut 29/60.ayetten,⁶⁴⁶ ‘nice canlının, rızkını toplayıp yığıp biriktirmediğini, aksine sabah oldu mu onu rızıklandırmanın Allah olduğu’ anlaşılmaktadır.⁶⁴⁷ Tebük gazvesinin aktarıldığı Hadis-i Şerif’lerin birinde, Ebû Mûsâ’yı (r.anh) ashabı Hz. Peygamber’e (sav.) ondan الحُمْلَان ⁶⁴⁸ istemesi için yollamışlardır. Hz. Peygamber (sav.) de ona “مَا أَنَا حَمَلْتُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَمَلَكُمْ” şeklinde cevap vererek aslında ‘cömert ve hayırhah olanın, karşılıksız verenin, ihsan sahibinin ancak Allah olduğu’nu belirtmiştir.⁶⁴⁹

Hadis-i Şerif’te, كُنَّا نَحْمِلُ عَلَى ظُهُورِنَا ⁶⁵⁰ geçen alakalı ibareden ‘sırtta yüklenen yükü veya şeyi taşıma’ manası çıkmaktadır. Hz. Peygamber (sav.), ashâba sadaka vermelerini emrettiği zaman, içlerinden birisi kalktı ve çarşıya gitti, ücret karşılığında yük taşıdı (kendisini yük taşımaya zorladı) ki sadaka verecek bir şey kazanabilsin: كَانَ إِذَا أَمَرْنَا ⁶⁵¹ بِالصَّدَقَةِ أَنْطَلَقَ أَحَدُنَا إِلَى السُّوقِ فَتَحَامَلَ ⁶⁵² ettiği zaman bu أَحْمَلُهُ ⁶⁵³ ve أَحْمَلَهُ الْجَمْلُ ⁶⁵⁴ ibareleri ile belirtilmiştir. Yolculuğu esnasında maddi açıdan kesintiye uğrayan kimse falancaya gelir ve ona “أَحْمِلْنِي فَقَدْ أَبْذَعَ بِي”, yani “Bana binebileceğim bir yük hayvanı, binek ver.” der.⁶⁵⁵ Eğer ki bu adam “أَحْمِلْنِي” derse, o zaman da bu ibareyle “Taşımakta, yüklenip götürmekte olduğum şeyi taşımada, yüklenip götürmede bana yardım et.” demiş olur.⁶⁵⁶ ‘الْفَرَعُ وَالْعَتِيرَةُ’ ile alakalı

⁶⁴⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi`u’s-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 6, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Yemâme, 1414/1993), s. 2591-2592; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 174. Yani her kim ki Müslümanlara ‘Müslüman olmaları’ hasebiyle silahlanırsa o kişi Müslüman değildir. Ancak her kim ki onlara ‘Müslüman olmaları’ hasebiyle değil de başka bir nedenden ötürü silahlanırsa, bu kişinin ne olduğu hakkında âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bir görüşe göre, فُلَيْسَ مِنَّا ibaresi ile “Bizim gibi değildir, bizim benzerimiz değildir.” kastedilmiştir. Bir diğer görüş ise, فُلَيْسَ مِنَّا ile “Bizim ahlakımızla ahlaklandırılmış, bizim yolumuza tabi olan, sünnete uygun amel eden değildir.” murad edilmiştir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 174-175.

⁶⁴⁶ وَكَأَيُّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا Nice canlı mahluk vardır ki rızkını kendisi taşımıyor. Onu da, sizi de Allah rızıklandırıyor.

⁶⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 175.

⁶⁴⁸ Burada geçmekte olan الحُمْلَان حَمَلِ fiilinin masdarıdır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181.

⁶⁴⁹ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi`u’s-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 3, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Yemâme, 1414/1993), s. 1140; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181. Alakalı ayet: Tevbe/92. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257.

⁶⁵⁰ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi`u’s-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, c. 2, 5 c. (Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374/1955), s. 707.

⁶⁵¹ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi`u’s-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 2, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Yemâme, 1414/1993), s. 514, 794; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 176.

⁶⁵² İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 107; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1677; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 177.

⁶⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 180; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁶⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 180.

⁶⁵⁵ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 180.

Hadis-i Şerif'ten, إِذَا اسْتَحْمَلَ ذَبَحْتَهُ فَتَصَدَّقَتْ بِهِ⁶⁵⁶ kesilen ve akabinde tasadduk edilen bu hayvanın 'yük taşıyabildiği, yani yük taşıyacak kadar kuvvetlendiği' anlaşılmaktadır.⁶⁵⁷

Bir hanım, bebek yüklendiğinde, yani hamile kaldığında ve bir ağaç meyve verdiğinde bu حَمَلَتِ الْمَرْأَةُ وَالشَّجَرَةُ تَحْمِلُ حَمْلًا ibaresi ile ifade edilmiştir.⁶⁵⁸ Buradan hareketle Talak 65/4.ayetin⁶⁵⁹ manası "Yüklü kadınların iddetleri ise yüklerini vazetmeleri, yani doğum yapmaları ile biter." şeklindedir.⁶⁶⁰ Ahkâf 46/15.ayet⁶⁶¹ "Anası onu zahmetle (karnında) taşıdı. Onu zahmetle de doğurdu." anlamına gelmektedir.⁶⁶² İbn Cinnî, 'genelde حَمَلَتْهُ ibaresinin kullanıldığını, حَمَلْتُ ibaresinin ise ancak doğurduğu çocukların miktarı çok olduğu zaman kullanılabileceğini belirterek bir ayrıma gitmiştir.⁶⁶³ Fîrûzâbâdî de 'حَمَلْتُ' şeklinde denilmediğine, denilirse de bunun çok nadiren olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁶⁴ Bundaki temel anlam 'sırtta taşıma'dır. Şu kavle binaen 'gebelik' ya da 'gebe kalma' manasında istiare edilmiştir: وَسَقَتْ النَّاَقَةُ. الوسق kelimesinin kök manası: الْجَمْلُ الْمَحْمُولُ عَلَى ظَهْرِ الْبَعِيرِ.⁶⁶⁵ Bir hanımın ya da dişi devenin göğsünden hamile olmadıkları halde süt geldiğinde buna قَدْ أَحْمَلْتُ ibaresi ile işaret edilmiştir. Bahsi geçen bu hanıma ve dişi deveye وَالْإِبِلِ وَالنِّسَاءِ الْمُحْمِلِ denmiştir.⁶⁶⁶

⁶⁵⁶ İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, c. 2, 2 c. (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebi), s. 1057.

⁶⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁶⁵⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1676; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁶⁵⁹ وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ

⁶⁶⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁶⁶¹ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا

⁶⁶² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176. Benzer bir kullanım, A'râf/189'da geçmektedir: حَمَلْتُ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ: Vaktâ ki o, eşini örtüp bürüdü, o da hafif bir yük yüklendi de bir müddet bununla gidip geldi. Bkz. Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1676; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁶⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁶⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁶⁶⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258.

⁶⁶⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 242; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 106; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 988.

- الحَمْلُ, ayrılmaz, zorunlu, gerekli olan şeydir. الحَمْلُ ise, ayrı, aşikâr ve zahir, belli olan şeydir.⁶⁷⁷ الحَمْلُ nün çoğulu وَحْمُولٌ dır. الحَمْلُ nün çoğulu ise حَمَالٌ dır.⁶⁷⁸
- حَمْلُ البَطْنِ ile ilgili bir hilaf yoktur, الحاء harfi fethalıdır. Ancak, حَمْلُ الشَّجَرِ ye gelince, bu konuda hilaf vuku bulmuştur. Bazıları onu حَمْلُ البَطْنِ ye benzetererek الحاء harfini fethalı olarak okumuştur, bazıları da onu ‘kafanın üstünde taşınan şeye’ benzetererek الحاء harfini kesralı olarak okumuştur. Bitişik olan her şey حَمْلٌ, ayrık olan her şey de حَمْلٌ dır. حَمْلُ الشَّجَرَةِ bitişiklik bakımından حَمْلُ المرأة ye benzemektedir, bu sebeple de الحاء harfi fethalıdır. Bariz (yani çıkıntılı) olması ve kadının hamileliği gibi gizleyen bir yanının olmaması açısından bir şeyin baş üstünde taşınmasına benzemektedir. الحَمْلُ nün çoğulu حَمَالٌ dır.⁶⁷⁹
- الحَمْلُ, ağacın meyvesi çok ve gür, büyük olmazsa; الحَمْلُ, ağacın meyvesi çoğalıp çok, bol, aşırı olursa. Çoğulu, حَمَالٌ وَحْمُولٌ وَحْمَالٌ dır.⁶⁸⁰ Medine’deki mescidin inşasının aktarıldığı hadiste “هَذَا الْجَمَالُ لَا جَمَالَ خَيْرٌ” denmiştir ki bununla ‘bitmek tükenmek bilmeyen Cennet meyvesi ve شجرة حَامِلَةٌ’ kastedilmiştir.⁶⁸¹

الحَمْلُ, taşınan veya yüklenilen şeydir. Bu ‘koyun cinsinden olan ve daha dışı değişmemiş hayvan;⁶⁸² henüz sütten kesilmemiş yahut da bir yaşına giren ve daha da küçüğü olan kuzu⁶⁸³’ya mahsus kılınmıştır. Bunun sebebi de onun güçsüzlüğünden, acziyetinden dolayı yüklenilmesi, taşınması ya da annesinin ona gebe kaldığı zamanın yakın olmasındandır.⁶⁸⁴ Çoğulu حَمْلَانٌ⁶⁸⁵ ve حَمَالٌ dır.⁶⁸⁶ الحَمْلُ ayrıca ‘semadaki (felekteki) burçlardan bir burç, bir takım yıldızı’ anlamını da barındırmaktadır.⁶⁸⁷ İlki الشَّرْطَانٌ dır, bu ikisi kuzunun iki boynuzudur. Sonra البَطْنِ gelir ki koç burcunun karnında sacayağı suretinde üç yıldızdır, menâzil-i kamerdendir. En sonda الثَّرْيَا yer

⁶⁷⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 177.

⁶⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 177.

⁶⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 177.

⁶⁸⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁶⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 177; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁶⁸² İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 566; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 988.

⁶⁸³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 240; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 566; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 58; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 988.

⁶⁸⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258.

⁶⁸⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 240; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 58.

⁶⁸⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 566; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 988.

⁶⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 240; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 58; İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 108; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1677; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 988.

alır, o da kuzunun kuyruğudur. Bu özelliklere sahip bu türden yıldızlar حَمَل şeklinde isimlendirilmişlerdir.⁶⁸⁸ Ancak İbn Manzûr, bu yörüngelerin ve bu burçların intikal ettiğini, yerlerinin değiştiğini söylemiştir.⁶⁸⁹ Son olarak, ‘suyu bol olan bulut’ الحَمَل tabiri tarif edilmiştir.⁶⁹⁰ Buradan hareketle, Zâriyât 51/2.ayet⁶⁹¹ “Sonra su yükünü taşıyan bulutlar.” anlamındadır. الحَمِيل de bu kabildendir, yani ‘bol miktarda su ile yüklü bulut’un ismidir. Böyle denilmesinin sebebi suyu taşımasından dolayıdır.⁶⁹²

Selin beraberinde getirdiği, taşıdığı su üstündeki veya kenarındaki çerçöp, köpük ve çamur için حَمِيل السَّيْلِ denmiştir.⁶⁹³ Ateşten (Cehennemden) çıkan bir kavmin vasıflarının belirtildiği kıyamet hadisinde, قِيلُوق فِي نَهْرٍ فِي الْجَنَّةِ فَيَنْبُتُونَ كَمَا تَنْبُتُ الْحَبَّةُ فِي حَمِيلٍ, ⁶⁹⁴ bu kimselerin ‘ateşten çıkartılacakları ve Cennet’teki bir nehre fırlatılacakları, sel suyunun akıntısında büyüyen, yetişen çiçek tohumları gibi onların da bitecekleri’ betimlenmektedir.⁶⁹⁵ İbnü’l-Esîr, burada geçmekte olan فَعِيل vezninin, مَفْعُول vezni manasında olduğunu söylemiştir. Başka bir rivayette de كَمَا تَنْبُتُ الْحَبَّةُ فِي حَمَائِلِ السَّيْلِ şeklinde aktarılmıştır. حَمَائِل in çoğuludur.⁶⁹⁶ İçerisinde çerçöp veya toprağın olmadığı duru sele الحَوْمَل ismi verilmiştir.⁶⁹⁷ Keza, ‘yağmur suyunun çok olmasından ötürü simsiyah olan kara bulut’un ismi de الحَوْمَل dür.⁶⁹⁸ الحَمَل de bu kabildendir.⁶⁹⁹

الحَمِيل ayrıca ‘Bilâd-ı Küfür’den annesinin karnındayken alınıp (Bilâd-ı İslâm’a) götürülen çocuk;⁷⁰⁰ küçükken memleketinden alınıp, taşınıp götürülen ve İslâm üzere doğmayan kimse⁷⁰¹’ anlamına da gelmektedir. الحَمِيل şeklinde isimlendirilmesi,

⁶⁸⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 58; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181.

⁶⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181.

⁶⁹⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 566; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 181; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 988.

⁶⁹¹ فَأَلْحَامَاتٍ وَفَرَأَ

⁶⁹² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258.

⁶⁹³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 60; İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 107; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1678; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 177; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁶⁹⁴ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi`u’s-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 5, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Yemâme, 1414/1993), s. 2400.

⁶⁹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 60; İbn Fâris, *Mekâyisü’l-Luga*, s. 107; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 177.

⁶⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178.

⁶⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 988.

⁶⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 988.

⁶⁹⁹ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 61.

⁷⁰⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷⁰¹ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1678; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178.

‘küçükken Bilâd-ı Adüvv’den alınıp, taşınıp (Bilâd-ı İslam’a) götürülen ve İslam üzere doğmamış’ olması hasebiyledir. Bir diğer görüşe göre ise, الحَمِيل şeklinde isimlendirilmesinin sebebi ‘nesebinin taşınmış, götürülmüş’ olmasıdır.⁷⁰² Keza, bir obadan diğer bir obaya ya da bir menzilden diğer bir menzile yüklenip götürmeye hamûl denmiştir.⁷⁰³ Sokağa, yola veya camiye bırakılmış, terk edilmiş ancak daha sonrasında başka bir kavmin alıp kendi memleketlerine götürdüğü ve orada beslediği, büyüttüğü küçük çocuk;⁷⁰⁴ evlatlık;⁷⁰⁵ bulunduğu kavim içerisinde nesebi bilinmeyen ya da garip, gurbette olan adam⁷⁰⁶ için de الحَمِيل tabiri kullanılmıştır. ‘Garip, gurbette olan adam’ın bu şekilde isimlendirilmesi, sele ve anne karnındaki bebeğe olan benzerliğinden dolayıdır.⁷⁰⁷ Hz. Ömer’in (r.anh) Kâdî Şüreyh’e yazdığı mektubunda geçen, الحَمِيل لَا يُورَثُ إِلَّا بِبَيِّنَةٍ, ibaresinden ‘bu kimsenin, kanıt olmadıkça varis kılınamayacağı, bir kimseye varis yapılamayacağı, kendisine miras bırakılamayacağı’ anlaşılmaktadır.⁷⁰⁸ Nesebi bilin(e)meyen ya da nesebi araştırılmış olsa da tespit edilememiş kimsenin mirası ميراث الحَمِيل terkihiyle belirtilmiştir.⁷⁰⁹

Kılıç bağı الحَمِيلَة ve الحَمَالَة olmak üzere üç farklı şekilde isimlendirilmiştir.⁷¹⁰ Çoğulu الحَمَائِل dır.⁷¹¹ Ancak Ezherî, الحَمَالَة nün çoğulunun الحَمَائِل nün çoğulunun ise مَحَامِل olduğunu söylemiştir.⁷¹² Zemahşerî de çoğullarını الحَمَالَة ve الحَمَائِل عليهم مَحَامِل olduğunu söylemiştir.⁷¹³ Üzerine binilen şey الحَمَال; insanların omuzlarında

⁷⁰² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178.

⁷⁰³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁰⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 241; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁰⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 107; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁰⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁰⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258.

⁷⁰⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178.

⁷⁰⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258.

⁷¹⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 241; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566-567; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 106; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷¹¹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 566; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178.

⁷¹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178.

⁷¹³ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214.

⁷¹⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷¹⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178.

taşınan⁷¹⁶ veya devenin üzerine konan⁷¹⁷ ve her birine bir adamın binip gittiği (yani üzerinde iki kişinin taşındığı) iki taraflı nesne⁷¹⁸ de الْمَحْمَلُ⁷¹⁹ yahut الْمَحْمِلُ⁷²⁰ ile müsemmadır. الْمَحْمِلُ in çoğulu مَحَامِلُdür.⁷²¹ الْمَحْمِلُ ayrıca, ‘eşyaların taşınması, yüklenmesi için var olan yer’i belirtirken, ‘مَا عَلَى الْبَعِيرِ مَحْمِلٌ مِنْ ثِقَلِ الْجَمَلِ’ ibaresinde de görüldüğü üzere kullanılmıştır.⁷²² الْمَحْمِلُ⁷²³ ya da الْمَحْمِلُ⁷²⁴, içerisine üzümlerin konup harman yerine kadar taşındığı büyük sepet anlamına da gelmektedir. الْحَامِلَةُ de bu kabildendir.⁷²⁵

Çalışmaya ve yüklenmeye gücü yeten, üzerine ağır bir yük yüklenen, o yükü taşıyan, kaldırıp götüren deveye yahut deve,⁷²⁶ eşek... vb. kabilinden hayvana⁷²⁷ veyahut at ve dört ayaklı hayvan cinsinden canlıya;⁷²⁸ bu yüklerin, ağırlıkların bizzat kendilerine⁷²⁹ الْحَمُولَةُ denmiştir. Üzerinde o anda yükler olsun veya olmasın. Ancak Ezherî’nin aktardığına göre eşekler ve dişi katırlar الْحَمُولَةُ grubuna girmez.⁷³⁰ Tüm bunlardan hareketle En`âm 6/142.ayetin⁷³¹ manası o zaman şu şekildedir: “Davarlardan, hayvanlardan yük taşıyacak, (tüyünden) döşek yapılanları yaratan da O’dur.”⁷³² Ehlî, evcil eşeklerin yenilmesinin haram kılınmasıyla alakalı Hadis-i Şerif’e, لَأَنْهَا حَمُولَةُ النَّاسِ, göre bu yasak onların insanların yüklerini taşıyanları sebebiyledir.⁷³³

⁷¹⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 60.

⁷¹⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷¹⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 241; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178.

⁷²⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷²¹ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 214; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷²² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 176.

⁷²³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178.

⁷²⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 178; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷²⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 242; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 59; İbn Fâris, *Mekâyîsü’l-Luga*, s. 107; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 214; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷²⁷ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 59; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1678; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 179; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 987.

⁷²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 179.

⁷²⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsü’l-Luga*, s. 107.

⁷³⁰ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 179.

⁷³¹ وَمِنْ الْأَنْعَامِ حَمُولَةٌ وَفَرَسًا

⁷³² Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 59; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 179.

⁷³³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 179.

Bilhassa üzerinde yüklerin, ağırlıkların olduğu canlı şeyler,⁷³⁴ develer;⁷³⁵ bu yüklerin, ağırlıkların bizzat kendileri⁷³⁶ الحُمُولُ والحُمُولَةُ ⁷³⁷ yahut da sadece الحُمُولَةُ ⁷³⁸ şeklinde isimlendirilmiştir. Hadis-i Şerif'ten, مَنْ كَانَتْ لَهُ حُمُولَةٌ يَأْوِي إِلَى شَيْعٍ فَلْيَصُمْ رَمَضَانَ حَيْثُ أَدْرَكَهٗ, ⁷³⁹ anlaşıldığı üzere, bir kimse, kendisini yeteri kadar yiyecek bulabileceği bir yere taşıyan bir حُمُولَةً e sahipse, Ramazan orucunu idrak ettiği, ulaştığı yerde tutmalıdır.⁷⁴⁰ Deve ve onun üzerindeki şey;⁷⁴¹ devenin sırtına konan, kadınlara mahsus, üstü kubbeli bir çeşit sepet, mahfe ⁷⁴² ya da üstünde mahfe olan deve⁷⁴³ الحُمُولُ ile müsemmadır. Müfredi حَمْلٌ ⁷⁴⁴ ve حَمْلٌ ⁷⁴⁵ dır. Bir görüşe göre الحُمُولُ والحُمُولَةُ aynı şeylerdir.⁷⁴⁶ İbn Berrî, 'içerisinde kadın olsun veya olmasın, deve üzerine binilen, yüklenen mahfeden ayrı kubbeli çadır ya da mahfe, mahmel'⁷⁴⁷ manasına gelen الحُمُولُ ile ilgili olarak dedi ki: "Bunun aslı, en başta 'yükler' idi. Sonradan manası genişledi ve 'üzerinde الهَوَادِج (kadınların deve üzerine bindikleri mahfeden ayrı kubbeli çadır) olan deve' oldu."⁷⁴⁸ Bunlara ilaveten, üzerine yük yükletilen deve حَمْلَةٌ مُكَمَّلَةٌ terkinde olduğu üzere de vasıflandırılmıştır.⁷⁴⁹

Ayaklar; ayağın ve kolun sinirleri için الحَوَامِل denmiştir. Müfredi حَامِلَةٌ dır. Üreme organının kökünde olan damar ile derisine de حَامِلَةُ الذَّكْرِ وَحَمَائِلُهُ ismi verilmiştir.⁷⁵⁰ Kabir azabı ile ilgili Hadis-i Şerif'i الهَرَوِي bununla açıklamaktadır: يُضْغَطُ الْمُؤْمِنُ فِي هَذَا، يُرِيدُ الْقَبْرَ، ضَغْطَةُ تَرْوُلٍ مِنْهَا حَمَائِلُهُ ⁷⁵¹ Göz kapağının iç tarafı وَحَمَائِلُهُ ibaresinde

⁷³⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59.

⁷³⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷³⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷³⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷³⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷³⁹ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Kâmil Karabellî, 1. bs., c. 4, 7 c. (Dimaşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009), s. 82.

⁷⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷⁴¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 242; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷⁴² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁴⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷⁴⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁴⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷⁴⁷ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 106; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 179.

⁷⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁷⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

görüldüğü üzere isimlendirilmiştir. Bir kimse falancaya dik dik baktığında, gözlerini dik, keskin, şiddetli bir bakışla açtığına bu, حَمَلٌ إِلَى ibaresiyle ifade edilmiştir.⁷⁵²

المَحْمُولَة, bir cins buğdaydır ki rengi boz (ya da toz) olup başağının, sümbülesinin taneleri büyüktür.⁷⁵³ حَمَلٌ وَحْمِيلٌ de bu kabildendir.⁷⁵⁴

... Mecazdandır:

“لَا تُنَاطِرُوهُمْ بِالْقُرْآنِ فَإِنَّ الْقُرْآنَ حَمَلٌ ذُو وَجْوهٍ” hadisinden ‘Kur’ân (vasıtası) ile münakaşa edilmemesi gerektiği, çünkü te’vîlin tümünün ona hamledildiği, yorulduğu ve onun da bunu yüklediği’ anlaşılmaktadır. ذُو وَجْوهٍ terkiibinden maksat da ‘birçok farklı manayı içinde barındırması’dır.⁷⁵⁵ هذه الآية تحتل وجهين⁷⁵⁶ ibaresi de bu kabildendir.⁷⁵⁶

Ahzâb 33/72.ayetin⁷⁵⁷ manası şu şekildedir: “Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz (ve teklif) ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, bundan endişeye düştüler. İnsan(a) gelince, o tuttu) bunu sırtına yükledi. Çünkü o, çok zulümkâr, çok cahildir.”⁷⁵⁸ Ayette geçmekte olan يَحْمِلُهَا ve فَابْتِئَنَّا أَنْ يَحْمِلُهَا ibarelerinin tefsiri ile alakalı Zeccâc, يَحْمِلُهَا ibaresinin manasının يَحْنُهَا ibaresi ile karşılandığını belirtmiştir. Yani, emanete ihanet etmek, emaneti taşıma ile ilgili sözü tutamamak. Burada kastedilen الأمانة de, Allah’ın Âdem oğullarına yapılmasının mecburi kıldığı farzlara ve kendisine itaat etmek, O’na isyan etmemektir. Buradaki الإنسان da münaфіk ve kafirdir.⁷⁵⁹

Ebû İshâk da Allah’ın Âdem oğullarına kendisine itaati kapsamında uymakla zorunlu tuttuğu şeyleri emanet ettiğini, yere, göklere ve dağlara da Fussilet 41/11.ayette⁷⁶⁰ buyurduğu şeyleri emanet ettiğini söylemiştir. Bir başka deyişle, Allah burada göklerin ve yerin emaneti taşımadığını, onu yerine getirmediğini öğretmektedir. Emanete hıyanet edenlerin tamamı ise muhakkak ki onu taşıdı. Aynı şekilde günah işleyenlerin

⁷⁵² Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215.

⁷⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 182; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 988.

⁷⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 182.

⁷⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁷⁵⁶ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215.

⁷⁵⁷ إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

⁷⁵⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁶⁰ ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ Sonra (iradesi) göğe -ki, o bir buhar halinde idi- doğruldu da ona ve arza “İkiniz de ister istemez gelin!” buyurdu. Onlar da “isteye isteye geldik.” dediler.

tamamı günahı yüklendi. Buradan hareketle Ankebut 29/13.ayette⁷⁶¹ bakarsak, Allah, günahını üzerine alıp yüklenen veya günahını itiraf eden kimsenin حَامِلًا لِلْإِثْمِ şeklinde isimlendirildiğini bildirmiştir. Gökler ve yer emaneti taşımaktan kaçındılar ve emanetin edasını ettiler. Emanetin edası da şunlardır: Allah'ın emrettiği şeylerde itaatkâr olmak, emrettiği şeylerle ona göre amel etmek ve emrettiği şeylere aykırı gitmekten itaatsizlikten uzak durmak. Bunu ise insan üstlendi. Ebû İshâk'ın yapmış olduğu bu açıklama ile alakalı olarak Ebû Mansûr, bu ayetin tefsirini onun şerh ettiği gibi şerh eden bir başka kimseyi ve onun حَمْلُ الْأَمَانَةِ hakkında kavlini, yani خِيَانَتَهَا وَتَرَكَ أَدَانَهَا, destekleyen bir şeyi de bilmediğini ileri sürmüştür.⁷⁶²

El-Hasen, bu ibarelerden anlaşılanın, Allah'ın kafirin ve münafığın emaneti yüklenmesini, yani emanete hıyanet etmesini, itaat etmemesini istediğinin anlaşıldığını beyan etmiştir. Bu mananın, en iyisi Allah bilir diyerek, doğru olduğunu da eklemiştir. كَانَ ظَلُومًا الْأَنْبِيَاءَ وَالصَّادِقِينَ وَالْمُؤْمِنِينَ den her kim ki itaat ettiyse onlar için denilmez. Bunun tasdiki de Ahzâb 33/73.ayette⁷⁶³ geçmektedir.⁷⁶⁴

'Bir kimsenin günahı, vebali yüklenmesi' حَمَلْتُ الْوِزْرَ حَمْلًا ibaresi ile ifade edilmiştir.⁷⁶⁵ Taha 20/100-101.ayetlerin⁷⁶⁶ manası "Kim ondan yüz çevirirse kıyamet günü şüphesiz ağır bir günah yükünü yüklenecektir. O (günah)ın (cezası) içinde ebedi kalıcıdır. Bu, kıyamet gününde onlar için ne kötü bir yükür." şeklindedir.⁷⁶⁷ Ayette geçen حَمْلًا kelimesi, burada وَزْرًا manasındadır.⁷⁶⁸ Allah, günahı حَمْلٌ (الإِثْمُ) şeklinde isimlendirmiştir ki bunu Fâtır 35/18.ayette⁷⁶⁹ görülmektedir: "Günah işleyen hiçbir nefis, başkasının günahını çekmez. Eğer yükü (günahı) ağır bir kişi (diğer birini) onu

⁷⁶¹ وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ: Onlar mutlaka kendi yüklerini de, o yükleriyle beraber daha nice yükleri de bizzat yükleneciler.

⁷⁶² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60-61; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁷⁶³ ظُلُومًا جَهْلًا لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا: Çünkü o (insan) çok zalimdir, çok cahildir. Allah, münafık erkeklere ve münafık kadınlara, Allah'a ortak koşan erkeklere ve Allah'a ortak koşan kadınlara azap etmek; mümin erkeklerin ve mümin kadınların da tövbelerini kabul etmek için insana emaneti yüklemiştir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.

⁷⁶⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 61; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁷⁶⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257.

⁷⁶⁶ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا خَالِدِينَ فِيهِ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا

⁷⁶⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1676; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175. Benzer ayetler: Ankebut 29/12-13, Nahl 16/25. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257.

⁷⁶⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1676; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁷⁶⁹ وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ جَمِلِهَا لَا يَحْمِلُ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ

taşımaya çağırırsa, bu, hısımlı da olsa, kendisine ondan hiçbir şey yükletilmez.”⁷⁷⁰ Abdülmelik’in Kabe’nin yıkımının ve İbn Zübeyr’in onu inşa etmesinin aktarıldığı kaynakta, وَدِدْتُ أَنِّي تَرَكْتُهُ وَمَا تَحْمَلُ مِنَ الْإِثْمِ فِي هَذِهِ الْكُفَّةِ وَبِنَائِهَا, geçmekte olan ibareden ise ‘günahı üstlenme, taşıma’ manası murad edilmiştir.⁷⁷¹

‘su miktarı iki testiye dolduracak kadar olduğunda kirlilik taşımadığı, yani temiz olduğu, kirin zahir olmadığı ve temiz suya galip gelmediği’ anlaşılmaktadır. Bu, فُلَانٌ يَحْمِلُ غَضَبَهُ ibaresinden gelmektedir.⁷⁷³ Bir kimse öfkesini izhar ettiğinde, gösterdiğinde bu duruma daha demin dile getirdiğimiz ibare ile işaret edilmiştir.⁷⁷⁴ Buna karşın, bir kimse falancaya karşı gizliden gizliye kin tuttuğundaysa bu حَمَلَ فُلَانٌ الْجِدَّةَ عَلَى نَفْسِهِ ibaresi ile ifade edilmiştir.⁷⁷⁵ Bir diğer görüş ise, لَمْ يَحْمِلْ خَبْرًا ibaresinden murad edilen, kiri kendisinden uzaklaştırdığıdır. Bu da aynen şu lafza benzemektedir: فُلَانٌ لَا يَحْمِلُ الضَّيْمَ. Yani, kişi haksızlığı reddetti ve haksızlığı kendisinden uzaklaştırdı.⁷⁷⁶

Bir kimse gücü yettiği halde, kızdığı vakit veya kötülüğe maruz kaldığında sükunetle hareket ettiği zaman bu حَمَلَ عَنْهُ ibaresi ile ifade edilmiştir.⁷⁷⁷ Hilim vasfına sahip bu kimseye رَجُلٌ حَمُولٌ denilmiştir.⁷⁷⁸

Bir kişi falancaya güvendiğinde, ona itimat ettiğinde, yani güvenini ona yüklediğinde buna تَحَمَّلْتُ بِفُلَانٍ عَلَى فُلَانٍ فِي الشَّفَاعَةِ ⁷⁷⁹ve حَمَلَ فُلَانًا وَتَحَمَّلَ بِهِ وَعَلَيْهِ فِي الشَّفَاعَةِ وَالْحَاجَةِ ibareleri ile işaret edilmiştir. “تَحَمَّلْتُ بَعْلِي عَلَى عُثْمَانَ فِي أَمْرٍ” hadisinde geçmekte olan alakalı ibareyi

⁷⁷⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 61; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁷⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁷⁷² İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl, 1. bs. (Riyad: Dâru'l-Kabs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014), s. 48.

⁷⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁷⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 59; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 988.

⁷⁷⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 61; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁷⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁷⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 241; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁷⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 241; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁸⁰ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215.

buradan hareketle anlamlandırmak gerekmektedir.⁷⁸¹ Kendisine güvenilen, itimat edilen bu kimseye المَحْمِل ismi verilmiştir.⁷⁸²

Bir kimse falancanın kendisine olan sevgisine güvenip ona kaldıramayacağı bir iş yüklediğinde, ve bu falanca, takatinin üzerinde olan o şeyi yüklediğinde, zorluk çektiğinde bu durum اِذْلَالَهُ وَاحْتَمَلْتُ ibaresi ile dile getirilmiştir.⁷⁸³ Keza, bir insan zahmetli, güç bir işi kendi üzerine alıp zorluk çektiğinde تَحَامَلْتُ فِي الْأَمْرِ وَبِهِ⁷⁸⁴, تَحَامَلْتُ عَلَى نَفْسِي⁷⁸⁵ ve تَحَامَلْتُ عَلَى نَفْسِي⁷⁸⁶; falancanın üzerine takatinin yetmediği bir şeyin sorumluluğunu yüklediğinde, onu bu şeyle görevlendirdiğinde de buna تَحَامَلْ عَلَيْهِ⁷⁸⁷ ibareleri ile işaret edilmiştir. Bir kimse işlerini ve ihtiyaçlarını bir başkasına havale etmek ve yüklemek istediğinde اسْتَحْمَلْتُهُ⁷⁸⁸, bunu yaptığı da اسْتَحْمَلَهُ نَفْسَهُ⁷⁸⁹ ve اسْتَحْمَلْتُ⁷⁹⁰ ibareleri ile ifade edilmiştir. Benzer mantıkta, bahsi geçen süre zarfında insanlara mihnet ve meşakkat yükleyen ay شَهْرٌ مُسْتَحْمِلٌ şeklinde vasıflandırılmıştır.⁷⁹¹ İbnü'l-A`râbî, Arapların, ay (هَالِل) kuzey istikametine doğru yöneldiğinde, o ay (شَهْرٌ) için شَهْرٌ مُسْتَحْمِلٌ dediklerini aktarmıştır.⁷⁹²

Bir şahıs falancanın üzerine (meşakkatli) bir işin hakkını yerine getirmeyi bir görev olarak yüklediğinde حَمَلْتُهُ كَذَا فَتَحَمَلَهُ⁷⁹³, falancayı herhangi bir şeyi veya işi yapmaya teşvik ettiğinde (zorladığında, kışkırttığında) حَمَلَهُ عَلَى الْأَمْرِ تَحْمِيلًا وَجَمَالًا فَتَحَمَلَهُ تَحْمُلًا⁷⁹⁴, bu falancayı bir mesajı taşımada görevlendirdiği zaman حَمَلْتُهُ الرِّسَالَةَ⁷⁹⁵, falanca da bu mesajı taşıdığı da حَمَلْتُ الرِّسَالَةَ حَمْلًا⁷⁹⁶ ibareleri ile ifade

⁷⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁸² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁸³ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 107; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

⁷⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁸⁵ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 106; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁸⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁸⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁸⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677.

⁷⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁹⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 240; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215.

⁷⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁷⁹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176.

⁷⁹³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257.

⁷⁹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁷⁹⁵ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

⁷⁹⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257.

edilmiştir. Buradan hareketle, Cum`a 62/5.ayet⁷⁹⁷ ile ‘Tevrat’ın hakkını yerine getirme gibi meşakkatli bir görev olarak teklif yüklenip de bunu taşımamış olanlar’ kastedilmiştir.⁷⁹⁸ Keza, Bakara 2/286.ayet⁷⁹⁹ “Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme!” anlamına gelmektedir.⁸⁰⁰ Nûr 24/54.ayet⁸⁰¹ manası da “Eğer yine yüz çevirip dönerseniz onun (peygamberin) uhdesine düşen ancak ona yüklenilen (vazife-i tebliğ) dir. Sizin üstünüze düşen (vazife) de size yükletilen (itaat) dir.” şeklinde olur.⁸⁰² Sa`leb, Hz. Peygamber’in (sav.) üzerine düşen görevinin kendisine vahyedilen şey olduğunu ve onu insanlara bildirmekle vazifelendirildiğini söylemiştir. O halde, insanların üzerine düşen de ona (sav.) tabi olmaktır.⁸⁰³

Bir kişi falancaya kefil olduğu zaman bu durum حَمَلٌ بِهِ حَمَالَةٌ ibaresi ile belirtilmiştir.⁸⁰⁴ Bahsi geçen falanca, borcunu ödemediği veya yapması gereken şeyi yerine getirmediği taktirde bunu yapmayı üzerine alan bu kimseye de الحَمِيل denmiştir.⁸⁰⁵ Böyle denilmesinin sebebi, asıl borçlu veya sorumluluk sahibi kimse ile onun da bu borcu veya sorumluluğu üstlenmesinden dolayıdır.⁸⁰⁶ Hadis-i Şerif’te, الحَمِيل غَارِمٌ, geçen bu türden bir açıklama, şu ana kadar zikredilenleri tekit eder niteliktedir.⁸⁰⁷ Keza الحَمِيل, ‘bir kişinin ortağı’ manasını da karşılamaktadır.⁸⁰⁸

”لَا تَحِلُّ الْمَسْأَلَةُ إِلَّا لِثَلَاثَةٍ“⁸⁰⁹ hadisinde, üç sınıf topluluğun dışındakilerin etrafta (zekât) para(sı) için sormasının helal olmadığı bildirilmiştir ki bunlardan birisi, رَجُلٌ تَحْمِلُ حَمَالَةً

⁷⁹⁷ مَثَلُ الَّذِينَ خُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْإِصْحَارِ: Kendilerine Tevrat yükletilip de sonra onu taşımayanların hali koca koca kitaplar taşıyan eşeğin hali gibidir.

⁷⁹⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257.

⁷⁹⁹ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا، رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ

⁸⁰⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257.

⁸⁰¹ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ

⁸⁰² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 257; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁸⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175.

⁸⁰⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzibü'l-Luga*, s. 60; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 988.

⁸⁰⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzibü'l-Luga*, s. 60; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁸⁰⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258.

⁸⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁸⁰⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁸⁰⁹ Müslim, *el-Câmi`u's-Sahih*, s. 722.

⁸¹⁰ de kavminden bir diyeti üstlenen kişidir.⁸¹¹ Hadiste geçen حَمَالَة kelimesi ile murad edilen ‘bir kimsenin, diyet veya para cezası (ödenek) cinsinden diğerlerinden üstlendiği şey’dir.⁸¹² Asma`î, الْحَمَالَة’yü ‘kavimden yüklenegelen (aktarıla gelen) edası lazım olan borç, diyet’⁸¹³ olarak tanımlamıştır. harfinin hazfedildiği de olmuştur: الْحَمَال ⁸¹⁴ Çoğulu, حُمْلٌdür.⁸¹⁵ Mesela, iki grup arasında kanın döküldüğü bir savaş vuku bulmuştur. Akabinde, adamın biri araya girmiştir ve iki tarafın arasını yapmak amacıyla ölenlerin diyetlerini üstlenmiştir. Buradaki ‘تَحْمَلُ حَمَالَة’ ile kastedilen, ‘onların diyetini kendi üzerine yüklemesi’⁸¹⁶ ve insanlardan sadaka talep etmesi’dir. ‘قَتَادَةُ صَاحِبُ’ الْحَمَالَة’ şeklindeki isimlendirme, ödemesi gereken birçok diyeti üstlenmesi (yüklenmesi) ve gereğini de yerine getirmesi hasebiyleydi.⁸¹⁷

Bir kişi falancanın ihsanını ve iyiliğini kabul edip, yüklenip, üstlenip karşılığında teşekkür ettiğinde ve övdüğünde bu اِخْتَمَلَ الصَّيْنِيَّةَ ibaresi ile belirtilmiştir.⁸¹⁸ Kavim bir yerden bir yere gittiğinde, irtihal ettiğinde, taşındığında وَاِخْتَمَلَ الْقَوْمُ وَتَحْمَلُوا ibaresi kullanılarak anlatılmıştır.⁸¹⁹ Falanca, adamın birisini kışkırtacak bir laf ettiğinde ve bahsi geçen adam da buna öfkelenildiğinde اِخْتَمَلَ الرَّجُلُ ve ⁸²⁰ قُلْتُ لَهُ كَلِمَةً فَاحْتَمَلَ مِنْهَا ⁸²¹, öfkесinin şiddetinden harekete geçtiğinde اِخْتَمَلَ حَتَّى اِخْتَمَلَ ⁸²² ve öfkесinden rengi attığında, değiştiğinde اِخْتَمَلَ لَوْنُهُ ⁸²³ ibareleri ile dile getirilmiştir. Eğer ki bu adam ona söven, küfreden falancaya sabretseydi, külfetle hilm gösterseydi o zaman da اِخْتَمَلَ قد اِخْتَمَلَ ibaresi kullanılacaktı. Bu kimse مُخْتَمَلٌdür.⁸²⁴

⁸¹⁰ ذَكَرَ مِنْهُمْ رَجُلٌ تَحْمَلُ حَمَالَةً عَنْ قَوْمٍ؛ هِيَ بِالْفَتْحِ مَا يَتَحَمَّلُهُ الْإِنْسَانُ عَنْ غَيْرِهِ مِنْ دِيَّةٍ أَوْ غَرَامَةٍ مِثْلُ أَنْ تَقَعَ حَرْبٌ بَيْنَ قَرَيْقَيْنِ تُسْفَكَ

⁸¹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁸¹² İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 106; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁸¹³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 241; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1678; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 987.

⁸¹⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 241; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 987.

⁸¹⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 987.

⁸¹⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214.

⁸¹⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁸¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 176; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 987.

⁸¹⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 214; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 178.

⁸²⁰ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215.

⁸²¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 61; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 106; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁸²² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 61; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 180.

⁸²³ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 988.

⁸²⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 61.

Bir kimse, iki taraf yahut da taraflar arasında ifsat ve iğrâ çıkarttığına, onları birbirlerine karşı kışkırttığına bu ⁸²⁵حَمَلْتُ فَلَانًا عَلَى فَلَانٍ ve ⁸²⁶حَمَلْتُ فَلَانًا عَلَى بَنِي فَلَانٍ⁸²⁷; falancayı bir işe veya şeye karşı kışkırttığına, onunla o şeyin arasına fitne fesat soktuğuna, falanca da iğrâ olduğuna, hırslandığına ise ⁸²⁸حَمَلَهُ عَلَى الْأَمْرِ يَحْمِلُهُ ibareleri ile ifade edilmiştir. Falanca kimse koğuculuk ettiğinde, söz taşıdığına bu ⁸²⁹حَمَلًا فَانْحَمَلْ ibaresi ile belirtilmiştir. Buradan hareketle Tebbet 111/4.ayetin⁸²⁹ zahiren manası “Karısı da. (Hem) odun taşıyıcısı (hamalı) olarak!” tır. Ancak ⁸³⁰حَمَالَةُ الْحَطَبِ terkibi, ‘fesatçı, gammaz, söz taşıyan kimse’ manasına gelen التَّمَام dan kinaye edilmiştir.⁸³⁰

Savaş esnasında veya herhangi bir zamanda ve mekânda insan karşısındakine şiddetli bir şekilde saldırdığına bu ⁸³¹حَمَلَ عَلَيْهِ فِي الْحَرْبِ حَمْلَةً، وَحَمَلَ عَلَيْهِ حَمْلَةً مُنْكَرَةً ibareleri ile dile getirilmiştir.⁸³¹ Yapılan bu hamle, saldırı, atak ⁸³²حَمْلَةً ile müsemmadır.⁸³²

Bir insan, ister yürüyüşü esnasında ister bir başka şeyde çabaladığına, tüm gücünü sarf ettiğinde, abarttığına buna ⁸³³حَمَلَ عَلَى نَفْسِهِ فِي السَّيْرِ وَفِي غَيْرِهِ ibaresi ile işaret edilmiştir.⁸³³

‘Ağır hastaya’ gönderme olarak ⁸³⁴حَمَلَ عَلَى أَهْلِهِ ibaresi söylenmiştir.⁸³⁴ Falanca, başkalarının üzerine yük ve sıkıntı teşkil ettiğinde bu ⁸³⁵حَمِيلَةً عَلَيْنَا ibaresi ile ifade edilmiştir.

Daima eşkin, yani açık ve düzenli adımlarla yürüyen ata binmesinden dolayı ‘bahtlı, nasipli, şanslı’ adam ⁸³⁵رَجُلٌ مَحْمُولٌ şeklinde vasıflandırılmıştır.⁸³⁵

⁸²⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567.

⁸²⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

⁸²⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215.

⁸²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 175; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁸²⁹ حَمَالَةُ الْحَطَبِ

⁸³⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 258.

⁸³¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 61; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

⁸³² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 987.

⁸³³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1677; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 181.

⁸³⁴ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 215.

⁸³⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 988.

حَوْمَل, bir hanımın ismidir ve ‘أَجْرُغْ مِنْ كَلْبَةٍ حَوْمَلْ’ meselinin menşeidir. Bu hanımın bir köpeği vardı. Gündüzleri onu aç bırakır, geceleri de salardı ki çadırının etrafında korumalık yapsın. Bir gece bu köpek o kadar acıktı ki kuyruğunu yedi. Böylelikle oldukça aç kalanlar hakkında mesel oldu.⁸³⁶

3.2.3. م – ح – ل / Le – Ha – Me

م – ح – ل / Le – Ha – Me ve müştaklarının aslı bir tanedir: تَدَاخَلَ, yani iç içe girme, birbirine geçme. Bazısı, bazısı ile iç içe girmiş olan et gibi.⁸³⁷

Bu asıldan hareketle, et için اللَّحْم ve اللَّحْم denmiştir ki her iki lehçe de caizdir.⁸³⁸ Bakara 2/173.ayette, “وَلَحْمَ الْخَنَزِيرِ” olarak geçmektedir.⁸³⁹ Çoğulu وَلَحْمَانِ ve لَحْمَانِ⁸⁴⁰ ve اللَّحْمُ⁸⁴¹ dur. أَبُو الْغَوْلِ الطُّهُوي, kavmin birini hicvederken, “Sizdeki etler çokluklarından ötürü bozulup da pis koktukları zaman benden yüz çevirdiniz, uzaklaştınız.” anlamına gelecek şekilde şöyle bir beyit dizmiştir:

رَأَيْتُكُمْ، بَنِي الْخَدَوَاءِ، لَمَّا ... دَنَا الْأَضْحَى وَصَلَّتِ اللَّحَامُ
تَوَلَّيْتُمْ بُؤْيُوكُمْ، وَقُلْتُمْ: ... لَعَاكَ مِنْكَ أَقْرَبُ أَوْ جُذَامُ⁸⁴²

اللَّحْمِ ye gelince, bu, اللَّحْم dan daha hastır, ondan bir bölüktür;⁸⁴³ et parçasıdır⁸⁴⁴. اللَّحْم ayrıca, ‘bir şeyin yahut da bir nesnenin özü, kalbi’ manasına gelecek şekilde لَحْمُ الشَّيْءِ

⁸³⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 182; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 988.

⁸³⁷ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 238.

⁸³⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 245; Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 12, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 535.

⁸³⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 738.

⁸⁴⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), s. 567; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 2027; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 737; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 2, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetü'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 1157.

⁸⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁴² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535.

⁸⁴³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

terkibinde⁸⁴⁵ görüldüğü üzere kullanılmıştır ki ‘meyvenin özü, yemişin içi’ de لَحْمُ الثَّمَرِ şeklinde beyan edilmiştir.⁸⁴⁶

Hısımlık, nesebin iç içe geçmişliği, kenetlenmişliği, yakınlığı لَحْمَةُ النَّسَبِ⁸⁴⁷ yahut لَحْمَةٌ⁸⁴⁸; elbisenin örgüsündeki yukarıdan aşağıya doğru atılan iki ipliğinin arasında enine atılan iplik لَحْمَةُ الثَّوْبِ veya لَحْمَةُ الثَّوْبِ^{849,850} yeryüzünü yahut toprağı saran ot ve yeşillik لَحْمَةُ الْأَرْضِ⁸⁵¹ terkiplerinde olduğu üzere ifade edilmiştir. Âlimler, النَّسَبُ ve الثَّوْبُ nün yer aldığı terkiplerde, اللَّحْمَةُ nün dammeli ve fethalı oluşunda ihtilaf etmişlerdir:

- النَّسَبُ derken dammeli, الثَّوْبُ derken hem dammeli hem fethalı;
- Sadece الثَّوْبُ derken fethalı;
- النَّسَبُ وَالثَّوْبُ derken, her ikisinde de fethalı olur.⁸⁵²

Buradan hareketle, kavme sonradan eklenen, dahil olan kimseye الْمُحَمُّ denmiştir.⁸⁵³ الْمُحَمُّ ayrıca ‘bir kumaş ya da bir elbise çeşidi’,⁸⁵⁴ arışı argacıyla iç içe geçmiş elbise⁸⁵⁵, anlamına da gelmektedir. İyice bükülmüş, eğirilmiş ip حَبْلٌ مُلَاحَمٌ⁸⁵⁶ ve لَحْمَةٌ⁸⁵⁷ şekillerinde vasıflandırılmıştır. ”الْوَلَاءُ لَحْمَةٌ كُلُّحَمَةِ النَّسَبِ / كُلُّحَمَةِ الثَّوْبِ“⁸⁵⁸ hadisinden anlaşıldığı üzere, köle azat eden kimsenin, azat ettiği kölenin bıraktığı mirastan alma hakkı, elbiseyi dokurken arış arasına atılan argaç gibidir ki ta ki hepsi bir olana kadar.

⁸⁴⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535.

⁸⁴⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁴⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁴⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163.

⁸⁵⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68-69; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁵¹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163.

⁸⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538.

⁸⁵³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁵⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁵⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁸⁵⁶ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁵⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738. Râgıb el-İsfahânî, (ileride bahsedeceğimiz) لحمه البازي ye benzetilerek bu yönde bir isimlendirme yapıldığını söylemiştir. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁸⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl, 1. bs. (Riyad: Dâru'l-Kabs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014), s. 369, 526.

Her iki durumda da kesin, keskin, kat'î bir iç içe geçmişlik hali vardır.⁸⁵⁹ Bir Arap meseli olan ‘أَلَحِمَّ مَا أُسْدَيْتَ’ ibaresinden murad edilen de kişinin başladığı hayırlı işi bitirmesidir, tamamlamasıdır.⁸⁶⁰ Dokumacı elbiseye argaç atıp dokuduğunda bu لَحِمَّ bitirmesidir, tamamlamasıdır.⁸⁶⁰ Dokumacı elbiseye argaç atıp dokuduğunda bu لَحِمَّ bitirmesidir, tamamlamasıdır.⁸⁶⁰ Benzer mantıkta, ekinde (tarlada) buğday meydana geldiğinde bu أَلَحِمَّ الزَّرْعُ;⁸⁶² ekin sıklaştığında ve birbirine geçtiğinde de اسْتَلَحِمَّ الزَّرْعُ⁸⁶³ ibareleri ile beyan edilmişlerdir. Buradaki buğday, ekinin (tarlanın) eti gibidir.⁸⁶⁴ Bir sonraki paragrafta bahsedilecek olan أَلَحِمَّ الرَّجُلُ ibaresinden alınmadır.⁸⁶⁵

Bir kimsenin canı et (yemeyi) çektiğinde, ona karşı iştahı olduğunda ve arttığında، لَحِمَّ،⁸⁶⁶ bu kimse, eti çokça yediğinde, böylece bedenindeki ve gövdesindeki et çoğalıp, neticede irileştiğinde de قَدَّ⁸⁶⁷ ibareleriyle ifade edilmiştir. Ete ve (iç) yağına karşı iştahı olan ve artan;⁸⁷¹ eti çokça ve sürekli yiyen;⁸⁷² bu kadar çok eti yiyip akabinde bundan şikâyetlenen, ağrı çeken bu kimse لَحِمَّ رَجُلٌ شَحِمَّ لَحِمَّ şeklinde vasıflandırılmıştır.⁸⁷³ Hz. Ömer (r.anh), “إِنْفَقُوا هَذِهِ الْمَجَازَرَ فَإِنَّ لَهَا ضَرَاوَةً كَضَرَاوَةِ الْخَمْرِ”، veyahut bir başka rivayette, “إِنَّ لِلْحَمِّ ضَرَاوَةً كَضَرَاوَةِ الْخَمْرِ”⁸⁷⁴ diyerek içkiye müptela olan bir kimse ile eti çokça tüketen, adeta müptelası olan bir kimse arasında benzerlik

⁸⁵⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 538.

⁸⁶⁰ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁶¹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁶² Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 535; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁶³ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 535.

⁸⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 535.

⁸⁶⁵ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 163.

⁸⁶⁶ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 535.

⁸⁶⁷ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁶⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 245; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 67-68; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 535.

⁸⁶⁹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 68.

⁸⁷⁰ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 535.

⁸⁷¹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 68; İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁷² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 245; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 67; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 535.

⁸⁷⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, 1. bs., c. 5, 8 c. (Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân el-Neheyân, 1425/2004), s. 1369.

kurmuştur. Nasıl ki içki bağımlısının gözü içkiden başka bir şey görmüyorsa, bunun aynısı et müptelası için de geçerlidir. Bu sebeple, nasıl ki içkiden şiddetli ve kat'î bir men varsa aynı şekilde etin fazlaca yenilmesinden de böyle bir men vardır.⁸⁷⁵ Şişman, etli, tombul olan bu kimse رَجُلٌ شَحِيمٌ لَحِيمٌ⁸⁷⁶ bedeni, gövdesi etli, yani iri yarı, vücutlu kişi de رَجُلٌ لَحِيمٌ وَلَحِيمٌ⁸⁷⁷ şekillerinde nitelendirilmişlerdir. Hz. Âişe'den (r.anha) gelen bir rivayete göre, “فَلَمَّا غَلَّتْ اللَّحْمَ سَبَقَنِي”, kendisinin kilo aldığı bir zaman içerisinde, Hz. Peygamber (sav.) ile yaptığı koşu yarışında onun kendisini geçtiğini söylemiştir.⁸⁷⁸

Atmaca, doğan, şahin... vb. eti arzuladığında, ona karşı iştahı olduğunda ve arttığında buna لَحْمُ الصَّقْرِ ونحوه لَحْمًا⁸⁷⁹ ve لَحْمُ الصَّقْرِ⁸⁸⁰; bir kimse bunları et ile beslediğinde لَحِمْتُ النَّاقَةَ⁸⁸¹ deve(nin gövdesi, vücudu) etli olduğunda, etlendiğinde de لَحِمْتُ النَّاقَةَ⁸⁸² ibareleriyle işaret edilmiştir. Et yiyen ya da eti arzulayan, ete karşı iştahı olan doğan, şahin... vb. لَحِمٌ ve لَحْمٌ⁸⁸³ aslan اللَّحْمِ ve المُسْتَلْحَمِ⁸⁸⁴ vücudu etlenen deve vb. de لَحِيمَةٌ ile müsemmadır. لَحِمٌ un çoğulu لَوَاحِمٌ dur. Doğana, avlandığı zaman, yemesi için avladığı avdan verilen et parçası لَحْمَةُ الْبَازِي ve لَحْمَتُهُ^{885,886} yemesi için kendisine fırlatılan, sunulan ya da bizzat kendisinin avladığı kuş لَحْمَةُ الصَّقْرِ⁸⁸⁷ aslana yedirilen et لَحْمَةُ الْأَسَدِ ve لَحْمَتُهُ⁸⁸⁸ kendisi vasıtasıyla avlanılan şey de لَحْمَةُ الصَّيِّدِ⁸⁸⁹ terkiplerinde görüldüğü üzere belirtilmişlerdir.

⁸⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535.

⁸⁷⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535.

⁸⁷⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535.

⁸⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁸⁸⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68.

⁸⁸¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁸⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁸⁸³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁸⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁸⁵ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163.

⁸⁸⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁸⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁸⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁸⁸⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538.

Bir kimsenin evindeki et çok olduğunda, arttığında ⁸⁹⁰لَحْمُ الرَّجُلِ; bu kimse, kavmindeki insanlara et verdiğinde, onları et ile beslediğinde ⁸⁹¹لَحْمُ الْقَوْمِ يَلْحَمُهُمْ لَحْمًا ve ⁸⁹²أَلْحَمَهُمْ ibareleri ile dile getirilmiştir.⁸⁹³ İç yağı ve et satan kimseye ⁸⁹⁴رَجُلٌ شَحَامٌ لَحَامٌ; (bu kimseden et satın alarak ya da başka bir vesileyle) et sahibi olan kişiye ⁸⁹⁵اللَّاحِمُ; kendisindeki bu etin arttığı, çoğaldığı⁸⁹⁶ yahut da bu etle kendisi dışındakileri besleyene⁸⁹⁷ الْمُلْحَمُ ve الْمُشْحَمُ; içerisinde etin çok olduğu, çoğaldığı eve ⁸⁹⁸بَيْتٌ لَحْمٌ et yedirilen, etle beslenen ve kendisine avdan rızık bahşedilmiş insana ve hayvana ⁸⁹⁹الْمُلْحَمُ denmiştir. Ayrıca, ⁹⁰⁰لَحْمٌ için bazen denilir ki: Kendisine bundan başka bir rızık bahşedilmiş olan. Bu ikinci deyimden, bahşedilen şeyin ille de et olması gerekmediği anlaşılmaktadır.

Hadis-i Şerif'te, ⁹⁰¹إِنَّ اللَّهَ يُبْغِضُ الْبَيْتَ اللَّحْمَ وَأَهْلَهُ, geçmekte olan 'الْبَيْتَ اللَّحْمَ وَأَهْلَهُ' ile 'içerisinde insan eti yenen ev' kastedilmiştir. Benzer bir rivayet de "يُبْغِضُ أَهْلَ الْبَيْتِ اللَّحْمِينَ" şeklindedir. Adamın biri Süfyân es-Sevrî'ye gelip "إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَيُبْغِضُ أَهْلَ الْبَيْتِ" hadisini bilip bilmediğini ve burada geçen 'أَهْلَ الْبَيْتِ اللَّحْمِينَ' terkibinden murad edilenin 'et yemeyi çoğaltan, yani bolca ve sürekli et yiyen kimseler' olup olmadığını sorunca, Süfyân, buradakilerin, 'insanların etini yemeyi çoğaltanlar, yani bolca ve sürekli olarak insanların etini yiyenler' olduğu yönünde bir açıklamada bulunmuştur.⁹⁰¹ "يُبْغِضُ الْبَيْتَ اللَّحْمَ وَأَهْلَهُ" rivayetine gelince, bunların, 'insanların etini gıybet ederek yiyenler' veyahut da bir başka aktarıma göre 'sürekli ve çokça et

⁸⁹⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁸⁹³ الجَوْهَرِيُّ, bu çerçevede "الْحَمْتُ" denilemeyeceğini aktarmıştır. Bkz. Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁸⁹⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁹⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535.

⁸⁹⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535-536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁸⁹⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 535.

⁸⁹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁰⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁹⁰¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

yiyecekler, et müptelası şahıslar' olduğu söylenmiştir. Buradan hareketle, bir kimse insanların gıybetini yaptığında, onların arkasından konuştuğunda bu *فَلَانٌ يَأْكُلُ لَحْمَ النَّاسِ* ibaresiyle ifade edilmiştir.⁹⁰² 'إِذَا أَمْكَنَهُ لَحْمِي رَنَغَ' ibaresi de bu kabildendir.⁹⁰³ Hucurât 49/12.ayetin⁹⁰⁴ manası şu şekildedir: "Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Kiminiz de kiminizi arkasından çekiştirmesin. Sizden herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı?"⁹⁰⁵ Bir kimse, falancayı ayıpladığında, kınadığında, yediğinde, kendisinde bu türden gücü kuvveti bulup söverek onun ırzına, şerefine zarar verdiğinde *أَلْحَمَهُ عَرَضَ فَلَانٍ*,⁹⁰⁶ bu kimse, bahsi geçen falancaya karşı, bir başkasının böyle bir şey yapmasına imkân sağladığında ise *أَلْحَمْتُ فَلَانًا فَلَانًا*,⁹⁰⁷ *أَلْحَمْتُكَ فَلَانًا*⁹⁰⁸ ve *أَلْحَمْتُكَ فَلَانًا*⁹⁰⁹ ibareleriyle belirtilmiştir. Bir başka deyişle, onu adeta diğerinin yediği bir et parçası haline getirdi.⁹¹⁰ Ancak, Hadis-i Şerif'te, *إِنَّ أَرْبَى الرَّبَا*,⁹¹¹ 'kişinin, Müslüman kardeşinin şerefi, onuru hakkında küstahça, ileri geri konuşmasının ribânın en üst seviyesi olduğu' söylenerek, bu işin ne kadar menfi olduğu gözler önüne serilmiştir.⁹¹²

Bir kimseye bir bela veya bir musibet eriştiğinde ve onu etkilediğinde, bunlar ona takılıp kaldığında, adeta onun yakasına yapışıp bırakmadığında *اسْتَلَحَمَهُ الْخَطْبُ*,⁹¹³ aynı kimse kavme karşı suç işlediğinde, bu sefer kendisi onların üzerine belayı ve şerri çektiğinde, onları belaya ve şerre sürüklediğinde *أَلْحَمَ بَيْنَ بَنِي فَلَانٍ شَرًّا*,⁹¹⁴ bu kimse kavimden birini yahut da herhangi bir şahsı dövdüğünde *أَلْحَمَهُ*,⁹¹⁵ onu yere yıktığında, yapıştırdığında, fırlattığında *أَلْحَمَهُ الْأَرْضَ*,⁹¹⁶ kavimdeki insanları et parçalarına

⁹⁰² Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 67; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 536.

⁹⁰⁴ *تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا*

⁹⁰⁵ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 68; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 537; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁰⁷ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 67.

⁹⁰⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 2028; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 537.

⁹⁰⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁹¹⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 239.

⁹¹¹ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Kâmil Karabellî, 1. bs., c. 7, 7 c. (Dimaşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009), s. 238.

⁹¹² Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 536.

⁹¹³ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 163.

⁹¹⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 567; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 538.

⁹¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 537.

⁹¹⁶ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 163.

dönüşene dek öldürdüğünde, onları resmen parça pinçik ettiğinde ⁹¹⁷أَلْحَمْتُ الْقَوْمَ; falancayı öldürdüğünde ⁹¹⁸أَلْحَمْتُ الرَّجُلَ; bu falancayı öldürüp onun etini yabancı hayvanlara yem yaptığına ⁹¹⁹أَلْحَمْتُ فَلَانًا; düşmanını öldürdüğünde ⁹²⁰لَحِمَ رَجُلًا مِنَ الْعَدُوِّ; savaşta etrafı düşmanla çevrilip düşmanın tam ortasında kaldığında, savaşta takılıp kaldığı için bir kurtuluş yolu, emin bir yer bulamadığında ⁹²¹أَلْحَمَّ الرَّجُلُ الْإِخَامًا وَاسْتَلْحِمَ; savaş şiddetlendiğinde ⁹²²أَلْحَمْتُ الْحَرْبَ فَأَلْتَحَمْتُ ve ⁹²³أَلْحَمَّهُ غَيْرُهُ فِيهَا، وَأَلْحَمَّهُ الْقِتَالَ; ⁹²⁴أَلْحَمَّ الْحَرْبَ; eti kesildiğinde, yarıldığında; ⁹²⁵لَحِمَ; kendini ölüme yakın kıldığında, ölüm ile nefsi arasında bir bağ kurduğunda, yani kendi canını ölüme attığında ⁹²⁶لَحِمَ الرَّجُلُ وَأَلْحَمَ neticede öldürüldüğünde ⁹²⁷لَحِمَ النَّفْسَ; ibareleriyle ifade edilmiştir. ⁹²⁸لَحِمَ ibaresiyle alakalı olarak, böyle denmesinin sebebi, etine vurmasından ve darbelerin etine isabet etmesindendir. ⁹²⁹Fitne esnasında vuku bulan büyük olaya ya da çarpışmaya, ⁹³⁰içerisinde öldürmenin (ölümün) olduğu şiddetli savaşa, ⁹³¹bu savaşın gerçekleştiği alana ⁹³²وَالْمُلْحَمَةَ; ve savaşta kılıçlarla birbirlerinin etlerini kestikleri yere ⁹³³الْمُلْحَمَةَ; düşmanlarının ona karşı başarılı olduğu, onu yendiği ve sonuçta esir alınan kimseye ⁹³⁴الْمُلْحَمَةَ; (savaş esnasında) ölen, öldürülen kişiye ⁹³⁵الْمُلْحَمَةَ ve ⁹³⁶مُلْحَمٌ denmiştir. Burada sanki, ölen kimsenin ‘yırtıcı hayvanlara yem yapılan et’ olduğu söylenmek istenir. ⁹³⁷Savaşın ‘مُلْحَمَةً’ şeklinde isimlendirilmesinin sebebi içerdiği manadan ötürüdür:

⁹¹⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹¹⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567.

⁹¹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁹²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹²¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹²² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹²³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163.

⁹²⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹²⁵ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163.

⁹²⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹²⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹²⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹³⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹³¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹³³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹³⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 567.

⁹³⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

- Birincisi: تَلَاخُمُ النَّاسِ, yani insanların savaş esnasında birbirlerine hücum ede(rke)n iç içe girmelerindendir.
- İkincisi: Öldürülen insanların etrafa atılmış saçılmış et parçalarına benzemelerindendir.⁹³⁶

Mûte günü, çarpışma esnasında şehit düşen Zeyd b. Hârîse'den (r.anh) sonra sancağı eline alan Ca'fer b. Ebû Tâlib (r.anh), bu hal üzere iken savaşmaya devam etti ta ki savaş ona bir çıkış yolu bırakmayıncaya kadar. Akabinde atından indi ve onu boğazladı. Bu olay rivayetlerde “ أَنَّهُ أَخَذَ الرَّايَةَ بَعْدَ قَتْلِ زَيْدٍ فَقَاتَلَ بِهَا حَتَّى أَلْحَمَهُ الْقِتَالُ فَنَزَلَ وَعَقَرَ ” şeklinde aktarılmıştır.⁹³⁷ Hadis-i Şerif'te geçen, الْيَوْمُ يَوْمُ الْمَلْحَمَةِ,⁹³⁸ ibaresinden murad edilen mana şu şekildedir: “Bugün büyük savaş günüdür.” Başka bir Hadis-i Şerif'te yer alan, وَيُجْمَعُونَ لِلْمَلْحَمَةِ, ibaresiyle ise ‘savaş alanı’ kastedilmiştir. Çoğulu المَلْحَمَةُ dur. Elbisenin arışı ile argacının iç içe geçmesi gibi insanların çatışması, çarpışması ve birbirlerine karışmalarından yahut da ölenlerin etlerinin çokluğundan dolayı böyle isimlendirilmiştir.⁹³⁹ Hz. Peygamber'in (sav.) ‘نَبِيُّ الْمَلْحَمَةِ’ şeklinde vasıflandırıldığı bu terkiplerle alakalı iki türden açıklama yapılmıştır:

يُعْنَتُ بِالسَّيْفِ: Savaş peygamberi. Hadis-i Şerif'te de şöyle geçmektedir: نَبِيُّ الْقِتَالِ. Ümmetin işini, halini, durumunu nizama sokuyordu, insanların arasını yapıyordu ülf ettiriyordu. ‘Bir şeyi, işi, durumu dikkatle, özenerek yapma ve ıslah etme, onarma’ anlamında kullanılan قَدْ لَحِمَ الْأَمْرَ ibaresiyle alakalandırılmıştır.⁹⁴⁰

Ete tesir edip beyin zarına kadar, ancak beyin zarına erişmemiş, açık baş yarası vuku bulduğunda bu تَلَاخَمَتِ الشَّجَّةُ,⁹⁴¹ bu baş yarası kaynaştığında ve neticede iyileştiğinde de تَلَاخَمَتِ,⁹⁴² herhangi bir yaranın iki tarafı ya da tarafları birbirine yaklaştığında, o kadar ki birbirine yapıştığında ve yara iyileştiğinde ise التَّحَمُّ الْجَرْخِ⁹⁴³ ibareleri ile belirtilmiştir. Ete bitişik konumda olan baş derisinin iç yüzüne وَغَيْرَهَا⁹⁴⁴ beyin zarına

⁹³⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 238.

⁹³⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹³⁸ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 4, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), s. 1559.

⁹³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537.

⁹⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁴¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁹⁴² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁹⁴³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

kadar, ancak beyin zarına erişmemiş, açık baş yarasına⁹⁴⁵ yahut da üzerine et giydirilmiş baş yarığın⁹⁴⁶ شَجَّةٌ مُتَلَاچِمَةٌ denmiştir. Şemir'in Abdülvehhâb'tan aktardığına göre الْمُتَلَاچِمَةُ, kemiğe dokunmadan etin tamamını yardığı, sonrasında da bu yarığın bitişip iyileştiğı baş yarası ya da başa vurmakla hasıl olan yaradandır. Etin bitişmesi, kaynaşması ve iyileşmesi akabinde içerisine sonda geçemez, bu mümkün değildir. Bugün yarın bitişir, iyileşir.⁹⁴⁷ Hadis-i Şerif'te de şöyle geçmektedir: الشَّجَاجُ الْمُتَلَاچِمَةُ.⁹⁴⁸ Üreme organının iki taraflı etlerinin sık olmasından dolayı oldukça dar olan, yani üreme organı (neredeyse) bitişik olan kadın امْرَأَةٌ مُتَلَاچِمَةٌ⁹⁴⁹ veya لَاحِمَةٌ şekillerinde vasıflandırılmıştır. Ebû Sa'îd, "Onun için لَاحِمَةٌ denir, sanki burada cima etmeyi engelleyen bir et vardır. مُتَلَاچِمَةٌ sahih değildir." şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁹⁵⁰ Hz. Ömer (r.anh), adamın birisine "Niye karını boşadın?" diye sorduğı zaman, adam da buna cevaben, karısının مُتَلَاچِمَةٌ olduğı gerekçesini öne sürmüştür.⁹⁵¹

Benzer mantıkta, bir kimse bir işi dikkatle ve özenerek yaptığında, bu işi muhkem kıldığında لَحَمَ الْأَمْرِ,⁹⁵² bir şeyi onardığında, düzelttiğinde, ona kaynak yaptığında لَحَمَ, ⁹⁵⁴ لَاحِمَ الشَّيْءِ بِالشَّيْءِ, bu şeyi diğeri bir şeye yapıştırdığında da لَحَمَ الشَّيْءِ يُلْحَمُهُ لَحْمًا وَأَلْحَمَهُ فَالْتَحَمَ ⁹⁵³ bu şeyi diğeri bir şeye yapıştırdığında da لَحَمَ الشَّيْءِ يُلْحَمُهُ لَحْمًا وَأَلْحَمَهُ فَالْتَحَمَ ⁹⁵⁵ ve لَحَمْتُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ ⁹⁵⁶ ibareleri ile dile getirilmiştir. Burada 'kemikleri arasında, birleşmeyi sağlayacak bir etin oluştuğı cisme' benzetme vardır.⁹⁵⁷ Kendisiyle (altındaki yahut demirdeki) bu çatlağın veya yarığın sarıldığı, onarıldığı, düzeltildiğı, bunlara kaynak yapıldığı ve bunların bitleştirildiğı, birbirine yapıştırıldığı şeye اللَّحَامُ ismi verilmiştir.⁹⁵⁸ Bu bağlamda, bir söz başka bir sözün muvafığı, yani ona

⁹⁴⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 239; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁴⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁹⁴⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁹⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁹⁴⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁵⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁹⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 536.

⁹⁵² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁵³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2027; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538.

⁹⁵⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 239; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163.

⁹⁵⁶ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 163.

⁹⁵⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738.

⁹⁵⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 246; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 69; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 738; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538.

uygun, ve müşâkili, yani şekilce ona benzer, olduğu zaman da buna هَذَا الْكَلَامُ لِحَيْمٍ هَذَا ibaresi ile işaret edilmiştir.⁹⁵⁹

Bir kimse bir yerde ilişip kaldığında ⁹⁶⁰لَحِمَ بِالْمَكَانِ يُلَحِّمُ لَحْمًا ve ⁹⁶¹لَحِمَ الرَّجُلُ يَلْحَمُ; bir mekâna yerleşip oradan ayrılmadığında ⁹⁶²لَحِمَ بِالْمَكَانِ; insan değil de hayvan durduğunda ve yerinden kıpırdamadığında الدابةُ اللَّحَمُ ibareleri ile ifade edilmiştir. Bu hayvanın vuruşa ihtiyaçı vardır. ⁹⁶³ Hadis-i şerif'te, فَصُمُ، قَالَ: إِنِّي أَجِدُ قُوَّةً، قَالَ: فَصُمُ، قَالَ: إِنِّي أَجِدُ قُوَّةً، قَالَ: فَصُمُ، قَالَ: إِنِّي أَجِدُ قُوَّةً، قَالَ: فَصُمُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الشَّهْرِ، وَاللَّحِمَ عِنْدَ الثَّالِثَةِ (sav.) ashabından birisine “Ayda bir kez oruç tut.” buyurdu. Sahabe “Kendimde bu gücü, kuvveti buluyorum.” diye cevap verdi. Hz. Peygamber (sav.) tekrardan “O zaman iki gün oruç tut.” buyurdu. Sahabe bu sefer de “Kendimde bu gücü, kuvveti buluyorum.” dedi. Hz. Peygamber (sav.) son olarak “ gün oruç tut.” dedi. Bu üçüncüsünde durdu ve üstüne ekleme yapmadı. Bu mana ‘لَحِمَ بِالْمَكَانِ’ ibaresinden gelmektedir. ⁹⁶⁴

Yol genişlediğinde bu **اسْتَلْحَمَ الطريق**;⁹⁶⁵ bir kimse yolu(n geniş olanını) takip ettiğinde, izlediğinde **اسْتَلْحَمَ الرجل الطريق**;⁹⁶⁶ avın peşinden gittiğinde, onu takip ettiğinde **فاسْتَلْحَمْنَا رجُلًا مِنَ الطَّرِيقَةِ** ⁹⁶⁷ ibareleri ile ifade edilmiştir. Üsâme ile ilgili hadiste geçen “ **فاسْتَلْحَمْنَا رجُلًا مِنَ العَدُوِّ** ” ibaresinden ‘düşmanın onları arkalarından takip ettiği, izlediği’ anlaşılmaktadır.⁹⁶⁸

⁹⁵⁹ Ezherî, *Tehzibü'l-Luga*, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhit*, s. 1157.

⁹⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 537; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁶¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 68.

⁹⁶² İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 537.

⁹⁶³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 2028; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 538.

⁹⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁶⁶ Halil b. al-Ahmed, *Kitābū 'l-Ayn*, s. 245; Ezherî, *Teḥzibū 'l-Luga*, s. 68; Zemahşerî, *Esāsū 'l-Belāga*, s. 163; İbn Manzûr, *Lisānū 'l-Arab*, s. 538; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsū 'l-Muhît*, s. 1157.

⁹⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 538.

⁹⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 538.

3.2.4. ح – م – ل / Le – Me – Ha

ح – م – ل / Le – Me – Ha ve müştaklarının aslı tektir: لَمَّعُ شَيْءٍ, yani bir şeyin, nesnenin par(ı)l(d)aması, yıldırması.⁹⁶⁹

Bu asıldan hareketle, uzaktan şimşek ve yıldız (gök cismi) parladığında, yıldıradığında, şimşek çaktığında bu لَمَّحَ الْبَرْقُ وَالنَّجْمُ يَلْمَحُ لَمْحًا وَلَمْحَانًا وَتَلْمَاحًا ibaresiyle ifade edilmiştir.⁹⁷⁰ Bu türden bir şimşek de لَمَّحَ وَلَمَّاحٌ وَلَمَّاحٌ وَلَمَّاحٌ şekillerinde olduğu üzere vasıflandırılmıştır.⁹⁷¹

Bir kimse falancaya çaktırmadan hafifçe, hızlı ve kısa bir süre için gözlerini diktiğinde bu لَمَّحَ الْبَصَرُ⁹⁷² ve لَمَّحَ الْبَصَرُ وَلَمَّحَ بَبَصَرِهِ⁹⁷³, لَمَّحَ⁹⁷⁴ ve لَمَّحَ⁹⁷⁵ ibareleri ile dile getirilmiştir. Bu nevi ‘sürekli, çarçabuk bakış’a اللَّمَحَةُ⁹⁷⁶ ve اللَّمَحُ⁹⁷⁷ denmiştir. Bu kimse falancayı şimşegin çakması kadar süren bir müddet boyunca gördüğünde de رَأَيْتُ لَمَحَةَ الْبَرْقِ ibaresiyle beyan edilmiştir.⁹⁷⁸ Bir kişinin hızına, hızlı

⁹⁶⁹ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 209.

⁹⁷⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 243; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), s. 568; Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 64; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 209; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 402; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Sâmiye, 1412), s. 746; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 2, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 2, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1414), s. 584; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkiki't-Türâs fî Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 240.

⁹⁷¹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁷³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 402; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

⁹⁷⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

⁹⁷⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64.

⁹⁷⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 402; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

⁹⁷⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64.

⁹⁷⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 209; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 402; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 746; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

olmasına *هُوَ أَسْرَعُ مِنْ لَمَحَ الْبَصَرِ* ve *هُوَ أَسْرَعُ مِنْ لَمَحَ الْبَصَرِ* deyimleriyle işaret edilmiştir.⁹⁷⁹ Zeki, akıllı şahinlere *اللَّمَّاحُ* ismi verilmiştir.⁹⁸⁰

Hadis-i Şerif'te de geçtiği üzere, *أَنَّهُ كَانَ يَلْمُحُ فِي الصَّلَاةِ وَلَا يَلْتَفِتُ*, namaz esnasında dönüp bakmazdı, gözüyle işaret eder veyahut da hafif bir bakış atardı.⁹⁸¹ Kamer 54/50.ayetin⁹⁸² manası şu şekildedir: “Bizim emrimiz birdir, bir göz kırpması gibi süratlidir.”⁹⁸³ Burada *كَلَّمَحُ*, *كَخَطَفَةَ بِالْبَصَرِ* manasındadır.⁹⁸⁴ *الْمَحْتِ الْمَرْأَةُ مِنْ وَجْهَيْهَا إِلِمَاحاً*⁹⁸⁵ ibaresi ile bir hanımın şimşek çakması kadar gibi bir süre için azıcık yüzünü açtığı, cemalini gösterdiği ve tekrardan kapattığı ifade edilmiştir.⁹⁸⁶ Bunu, güzel kadınlar, dilberler güzelliklerini göstermek için yaparlar ve akabinde de tekrardan gizlerler.⁹⁸⁷ Bir kimse, bu güzel kadına çok baktığında, gözü onda takılıp kaldığı için bir bakıma o güzel kadın onun bakışını çalmış olur: *الْتَمَحَ بَصْرُهُ*. Eğer ki bu kimse, (sadece güzel hanıma değil de) her gördüğü şeye, nesneye başını kaldırıp bakan, bunları görmemezlikten gelmeyen birisiyse ona *الْأَلْمَحِيُّ* denmiştir.⁹⁸⁸

“لَأُرِيَنَّكَ لَمَحاً بَاصِراً” Arap meseliyle ‘belli, vazih, aşikâr bir şey, nesne, mesele’ kastedilmiştir.⁹⁸⁹ Benzer mantıkta, insanın çehresinde görünen, aşikâr olan güzellik ve çirkinlik alametleri; insanın çehresinin görünen yerleri *مَلَامِحُ الْإِنْسَانِ* terkinde olduğu üzere belirtilmiştir. Tekili *لَمَحَةٌ* dür, *مَلْمَحَةٌ* değildir.⁹⁹⁰ *فِيهِ مَلَامِحٌ مِنْ* ve *فِي فَلَانٍ لَمَحَةٌ مِنْ أَبِيهِ* deyimleriyle de ‘babasına çekmiş’ tarzında bir mana murad edilmiştir.⁹⁹¹ Görünüşü ve doğuştan gelen huyu açısından babasıyla arasında benzerlik bulunmaktadır. Böyle denmesinin sebebi, benzeyen şeyde kendisine benzetilen şeye ait bir parlaklığın, ışıltının, eserin mevcut olmasıdır. Yani, çocuğun babaya benzediğini, babadan çocuğa

⁹⁷⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 179.

⁹⁸⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

⁹⁸² *وَاجِدَةٌ كَلَّمَحُ بِالْبَصَرِ*

⁹⁸³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 746; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

⁹⁸⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

⁹⁸⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584, Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁸⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584, Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁸⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁸⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 209; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 402; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 746; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 240.

⁹⁹⁰ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 402; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 584.

naklolan ve çocukta görülen parlaklık ve eserden anlıyoruz.⁹⁹¹ ‘Bembeyaz, pek beyaz’ anlamına gelecek şekilde أبيض لمّاخ terkihi kullanılmıştır.⁹⁹²

3.2.5. ل – ح – م / Me – Ha – Le

İbn Fâris, ل – ح – م / Me – Ha – Le ve müştaklarının aslının iki tane olduğunu belirtmiştir: Birisi ‘hayrın azlığı’, diğeri de ‘gammazlama’ dır.⁹⁹³

Güç, şiddet, zorluk, felaket,⁹⁹⁴ verimliliğin, bereketin, bolluğun zıddı,⁹⁹⁵ içerisinde otlanacak yerin ve yeşilliğin bulunmadığı yer;⁹⁹⁶ yağmurun kesilmesi ve toprağın (yerin, yeryüzünün) ağaçtan, ottan ve yeşillikten yoksunluğu,⁹⁹⁷ kuraklık, kıtlık;⁹⁹⁸ kuraklığa uğrayıp mahsul vermeyen;⁹⁹⁹ toz, toprak, toz duman;¹⁰⁰⁰ kuraklık, kıtlık olmamasına rağmen meydana gelen şiddetli açlık¹⁰⁰¹ المخل kelimesi ile karşılanmıştır. Hadis-i Şerif’te de, أَمَا مَرَرْتُ بِوَادِي أَهْلِكَ مَحَلًّا, ‘kuraklık, kıtlık’ manasına gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Buradan hareketle المخل nün kök manasının ‘suyun kesilmesi, kesintiye uğraması, kuruması’ olduğu da söylenmiştir.¹⁰⁰² Çoğulları أمحال¹⁰⁰³ ve مُحول¹⁰⁰⁴ dür. Ancak Ezherî, المَحُولُ وَالْقُحُوطُ tabirini “yağmurun engellenmesi, tutulması” şeklinde tanımlandığını nakletmiştir.¹⁰⁰⁵

⁹⁹¹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 402.

⁹⁹² Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 179.

⁹⁹³ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 302.

⁹⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 11, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 616; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 1056.

⁹⁹⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), s. 568; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 616.

⁹⁹⁶ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 62.

⁹⁹⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 242; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 62; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 302; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Şihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 617; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

⁹⁹⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 617; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

⁹⁹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 617.

¹⁰⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 617; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁰¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 616.

¹⁰⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 617.

¹⁰⁰³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 62.

¹⁰⁰⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 242; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 617.

¹⁰⁰⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 62; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 617.

‘Uzaklık, mesafe’ anlamlarını ifade ederken de *المَحَلُّ* kelimesi kullanılmıştır.¹⁰¹⁸ İki tarafın arasındaki uzaklık, etraftan oldukça uzak olan çöl, uzak (ırak) olan mekân *سَبَبٌ* ¹⁰¹⁹ *فَلَاةٌ مُتَمَاجِلَةٌ* ve ¹⁰²⁰ *مَفَازَةٌ مُتَمَاجِلَةٌ*, ¹⁰²¹ *مَكَانٌ مُتَمَاجِلٌ* ¹⁰²² terkiplerinde olduğu üzere nitelendirilmişlerdir. Ev yahut da herhangi bir mekân insanlara uzak olduğunda, ıraklaştığında bu *الْمَحَلُّ* ibaresiyle dile getirilmiştir.¹⁰²³ Yorulana, bitkin düşene kadara kovulan, uzaklaştırılan bir kimseye ya da herhangi bir şeye *المَحَلُّ* denmiştir.¹⁰²⁴ Boyu oldukça uzun¹⁰²⁵ olup vücudu perişan, mustarip, düzensiz, çarpık, çirkin, son derece kötü, bozuk olan adam¹⁰²⁶ ve deve¹⁰²⁷ *الْمُتَمَاجِلُ مِنَ الرِّجَالِ* ve *نَاقَةٌ مُتَمَاجِلَةٌ* terkiplerinde görüldüğü şekillerde ifade edilmişlerdir. *الرَّوَادِرِ* de şöyle bir ibare geçmektedir: *رَأَيْتُ* ¹⁰²⁸ *فُلَانًا مُتَمَاجِلًا وَمَاجِلًا وَنَاجِلًا*. Uzanmış, uzun olan nesne *المُحَلَّل* kelimesi ile dile getirilmiştir.¹⁰²⁹ Hz. Ali’den (r.anh) aktarılan bir kavilde, *إِنَّ مِنْ وَرَائِكُمْ أُمُورًا مُتَمَاجِلَةً*, ¹⁰³⁰ *أُمُورٌ مُتَمَاحِلَةٌ*, ¹⁰³¹ *أُمُورٌ مُتَمَاحِلَةٌ*, geçmekte olan ‘*مُتَمَاجِلَةٌ*’ ile anlatılmak istenen ‘ileriki zamanlarda günlerinin uzun, tehlikesinin azım, açgözlülüğünün şiddetli olduğu fitnelerin vuku bulacak olması’ dır. Fîrûzâbâdî bunun, Cevherî’nin zannettiği gibi bir Hadis-i Şerif olmadığını ve ‘*أُمُورٌ*’ kelimesinin de merfû’ olarak okunmayacağını belirtmiştir.¹⁰³²

المَحَلُّ ayrıca ‘tuzak, hile, aldatmaca ve kurnazlık’ anlamlarına da gelmektedir.¹⁰³³ Bir kimsenin dirhemleri, aslının bilinmediği bir yerden hile ile istemesi ve ele geçirmesi

¹⁰¹⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 618.

¹⁰¹⁹ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 617.

¹⁰²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 617.

¹⁰²¹ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 63.

¹⁰²² İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 568; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 618.

¹⁰²³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 618.

¹⁰²⁴ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 63; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1057.

¹⁰²⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 63; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1817.

¹⁰²⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 568; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 196; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 617; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 618.

¹⁰²⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1057.

¹⁰²⁹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît*, çev. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 1. bs., c. 5, 6 c. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 4760.

¹⁰³⁰ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 63; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 197; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 617; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1057.

¹⁰³¹ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1817.

¹⁰³² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1057.

¹⁰³³ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 619; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰³⁴ falancaya karşı hile yapması, onu kandırması ¹⁰³⁵ تَمَحَّلَ له ve ¹⁰³⁶ مَاحَلَهُ; falancanın hakkını ve isteğini yerine getirirken onu güç durumunda bırakması, külfet ve zahmete uğratması, bu işi onun için meşakkatli hale getirmesi ¹⁰³⁷ مَحَلَّ لِفُلَانٍ حَقَّهُ ve تَمَحَّلَ ¹⁰³⁸ حَقَّهُ; başkasının söylediği bir şeyi yanlışlıkla bu falancaya isnat etmesi, onu otorite sahibi birinin yanında küçük düşürmesi öyle ki başına büyük bir iş açması ve onu gammazlaması, ona iftira etmesi ¹⁰³⁹ مَحَلَّتْ يَفْلَانٍ أَمَحَلَّ bu falancayı sultana gammazlayarak aldatması ve ona zarar vermesi ¹⁰⁴⁰ مَحَلَّ بِهِ، مُثَلَّثَةً الْحَاءِ، مَحَلًّا وَمِحَالًا ¹⁰⁴¹ به إلى السلطان ¹⁰⁴² Bu kimseye ¹⁰⁴³ مَاجِلٌ ¹⁰⁴⁴ مَحُولٌ ¹⁰⁴⁵ ve ¹⁰⁴⁶ مُتَمَحِّلٌ ¹⁰⁴⁷ رَجُلٌ مَحِلٌّ ¹⁰⁴⁸ لِحَوْلٍ قُلُوبٌ دَجَلٌ مَحِلٌّ ¹⁰⁴⁹ şekillerinde vasıflandırılmıştır. Vuku bulan bu hile ve yalan ile bir hususu ve meseleyi talep etme ve zapt etme hali; tuzak, hile, aldatmaca; kurnazlık, hilekarlık, dalavere(cilik) ¹⁰⁵⁰ المِحَالِّ kelimesi ile tanımlanmıştır. bunlardan başka, tedbîr; kudret, güç, kuvvet, şiddet; cidal, tartışma, çekişme; azap, ceza(landırma) ¹⁰⁵¹ المِحَالُّ مِنَ اللَّهِ; düşmanlık, düşmanlık eylemek ¹⁰⁵² المِحَالُّ مِنَ النَّاسِ; kuvvet ve zor; helak (yok olma) ve helak etme anlamlarına da gelmektedir. ¹⁰⁵³ Bu minvalde, bir kimse falancayla, hangisinin daha kuvvetli olduğu aşikâr olsun diye,

¹⁰³⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 242.

¹⁰³⁵ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 196; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰³⁶ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 196.

¹⁰³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618.

¹⁰³⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰³⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 63; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 302; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618.

¹⁰⁴⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 242; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 63; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 196; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁴¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 196.

¹⁰⁴² "مَحَلَّ بِهِ" ibaresiyle, bunu sultanın ya da bir başkasının yanında da yapmış olabileceğini söylemiştir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619.

¹⁰⁴³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618.

¹⁰⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618.

¹⁰⁴⁵ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817.

¹⁰⁴⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619.

¹⁰⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619.

¹⁰⁴⁸ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 196.

¹⁰⁴⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 242.

¹⁰⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618-619; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619. İbn Düreyd, bunu المماحلة من الله şeklinde aktarmıştır. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568.

¹⁰⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619. İbn Düreyd, bunu المماحلة من الناس şeklinde aktarmıştır. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568.

¹⁰⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619-620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

kuvvet konusunda yarıştığına buna ¹⁰⁵⁴مَاحِلُهُ مُمَاحِلَةٌ وَمَحَالًا falancadan kendisini cesaretlendirmesini ve güçlendirmesini talep ettiğinde ¹⁰⁵⁵مَجَانِي يَا فَلَانٌ falanca karşısında İslam'ı müdafaa ettiğinde ve onun tarafını tuttuğunda ¹⁰⁵⁶فُلَانٌ يُمَاجِلُ عَنِ الْإِسْلَامِ falancaya karşı düşmanlık ettiğinde, düşmanca davrandığında, kin tuttuğunda مَاحِلُهُ ¹⁰⁵⁷مُمَاحِلَةٌ وَمَحَالًا falancadan kendisi için hayır talebinde bulunmasını istediğinde تَمَحَّلُ ¹⁰⁵⁸لِي خَيْرًا ibareleri ile işaret edilmiştir.

Tüm bunlardan hareketle Ra'd 13/13.ayette ¹⁰⁵⁹geçmekte olan 'شَدِيدُ الْمَحَالِ' terkinin ne manaya delalet ettiği hususunda yapılan açıklamalar şöyledir:

- شَدِيدُ الْمَكْرِ, yani tuzağı, aldatmacası şiddetli olan.
- شَدِيدُ الْقُدْرَةِ وَالْعَذَابِ, yani kudreti ve azabı çok şiddetli olan.
- شَدِيدُ الْقُوَّةِ وَالْعَذَابِ, yani kuvveti, gücü ve azabı şiddetli olan.
- شَدِيدُ الْقُوَّةِ, yani gücü, kuvveti şiddetli olan.
- شَدِيدُ الانتقامِ, yani intikamı şiddetli, çetin olan. Süfyân es-Sevrî'den rivayetle.
- شَدِيدُ الْحِيلَةِ, yani hilesi şiddetli, çetin olan. Katâde'den rivayetle.
- شَدِيدُ الْحَوْلِ, yani gücü, kuvveti şiddetli olan. İbn Cüreyc'ten rivayetle. Ayrıca, Ebû Ubeyd burayı 'المَحَالِ' şeklinde okudu ve الحَوْلِ şeklinde tefsir etti. Ezherî'nin aktardığına göre, A`rac da المحال kelimesinin الميم harfini fethalı okumuştur. Çünkü İbn Abbâs'ın yaptığı tefsir buna delalet etmektedir.
- شَدِيدُ الْكَيْدِ وَالْمَكْرِ, yani hilesi, tuzağı, öfkesi şiddetli olan. Kuteybî, 'المَحَالِ' kelimesinin aslının 'الحيلة' den geldiğini söylemiştir. Ancak Ebû Mansûr, Kuteybî'nin Ra'd 13/13.ayetle ilintili olarak söylediği bu kavlin büyük bir hata olduğunu belirtmiştir. ^{1060 1061}

¹⁰⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 62; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁵⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 63; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1057.

¹⁰⁵⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619. Şefaât ile ilgili Hadis-i Şerif'te, صَلَّى اللَّهُ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ، كَذَبْتُ ثَلَاثَ كَذَبَاتٍ؛ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ، صَلَّى اللَّهُ، إِنَّ إِبْرَاهِيمَ يَقُولُ لَسْتُ هُنَاكَمُ أَنَا الَّذِي كَذَبْتُ ثَلَاثَ كَذَبَاتٍ؛ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ، صَلَّى اللَّهُ، وَهُوَ يُمَاجِلُ بِهَا عَنِ الْإِسْلَامِ، geçmekte olan 'يُمَاجِلُ بِهَا عَنِ الْإِسْلَامِ' ibaresi bu mana üzeredir.

¹⁰⁵⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568.

¹⁰⁵⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 63; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619.

¹⁰⁵⁹ وَتُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمَحَالِ: Gök gürültüsü Allah'ı överek tenzih eder; O'nun korkusundan dolayı melekler de buna katılır. Onlar Allah hakkında tartışıp dururken O, yıldırımlar gönderip bunlarla dilediğini çarpar. O'nun azabı pek şiddetlidir.

¹⁰⁶⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 62-63; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619-620.

¹⁰⁶¹ Denildi ki: Ayette geçen المحال kelimesi, aslen 'الحول' ve 'الحيلة' köklerinden gelmektedir, الميم harfi zaittir. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762.

- شَدِيدُ الْكَذِبِ, yani hilesi, tuzağı şiddetli olan.¹⁰⁶²
- شَدِيدُ الْعِقَابِ, yani azab (etmes)i, ceza(landırma)sı şiddetli, çetin olan.¹⁰⁶³

İbn Mes'ûd'un rivayet ettiği Hadis-i Şerif'te, إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ شَافِعٌ مُشَفَّعٌ وَمَاجِلٌ مُصَدَّقٌ, geçmekte olan 'مَاجِلٌ' ile neyin kastedildiği hususunda denilmiştir ki:

Ebû Ubeyd dedi ki: Kişi, Kur'ân'a ve içerisindekilere tabi olmadığı ve onu zayı ettiği zaman, Kur'ân, sahibini şaşırtır, onu gammazlar, onun bu haline şahitlik eder.

İbnü'l-Esîr dedi ki: Hasım (davalı/davacı, muhalif), tartışmacı (mücâdil), tasdik eden (musaddik).

Denildi ki: Ulak (haberci, iftiracı), tasdik eden (musaddik). Bunun dayanağı Arapların şu sözüdür: مَحَلٌّ بِفُلَانٍ: (Bir kimse) falancayı sultana gammazlayarak ya da sultanın yanında ona iftira atarak aldattı, tuzak kurdu ve zarar verdi.¹⁰⁶⁴

Neticede, her kim ki Kur'ân'a tabi olur ve içerisindekiler doğrultusunda amel ederse, Kur'ân o kimseye şefaate edecektir (شَافِعٌ) ve şefaati de makbuldür. Ancak her kim de Kur'ân'a tabi olmaz ve içerisindekiler doğrultusunda amel etmezse o zaman Kur'ân o kimsenin aleyhinde şahitlik edecektir (مُصَدِّقٌ عَلَيْهِ).¹⁰⁶⁵ Duada şöyle geçmektedir: “لَا تَجْعَلِ الْقُرْآنَ بَيْنَنَا وَمَا جَلَّا”¹⁰⁶⁶ veyahut “وَلَا تَجْعَلْهُ مَاحِلًا مُصَدِّقًا”¹⁰⁶⁷: Ya Rab! Sen'in huzurundayken Kur'ân'ı ona tabi olmayı terk etmemiz hususunda bizim üzerimize (aleyhimizde) şahit kılma! Bizleri Kur'ân'a tabi olan ve onunla amel edenlerden eyle! (Âmin.)

¹⁰⁶² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 242.

¹⁰⁶³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762. Müfredât'ta 'الأخذ' olarak geçmektedir. Râgıb'ın aktardığına göre, bazıları bunun, 'falancanın kötülüğünü isteme' anlamındaki Arapların şu sözünden geldiğini söylemiştir: مَحَلٌّ بِهِ مَحَلًّا وَمَحَالًا. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762.

¹⁰⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619.

¹⁰⁶⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 63; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619.

¹⁰⁶⁶ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 302; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762.

¹⁰⁶⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 1817; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 196; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 619.

Devenin sırtındaki omurgada yer alan her bir omur *المَحَالَة* şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁰⁶⁸ Çoğulu *مَحَال* dur.¹⁰⁶⁹ *المَحَال* nün çoğulu da *مُحَل*¹⁰⁷⁰ ve *مُحَلٌّ*¹⁰⁷¹ dür. Kendisiyle devenin su çektiği büyük makara, çark, çırık için *المَحَالَة*¹⁰⁷² ve *المَحَال*¹⁰⁷³ denmiştir. Omur ile olan benzerliğinden ötürü böyledir.¹⁰⁷⁴ *المَحَالَة* ayrıca ‘iskele, duvarcı iskelesi’ anlamına da gelmektedir. Duvarcılar ve sıvacılar onun üzerinde oturup çalışırlar.¹⁰⁷⁵ *فَقَارَة الْبَعِير* şeklinde adlandırılmıştır.¹⁰⁷⁶ Çekirgelerin gövdesinde açılan delik üzerindeki çentik biçimli şekillendirilmiş ziynet türü;¹⁰⁷⁷ bir çeşit ziynet¹⁰⁷⁸ *المَحَال* kelimesi ile dile getirilmiştir. Bir kimse, altını eritip omurlar şeklindeki kalıba döktüğünde, altını eritip omurlar biçiminde şekillendirdiğinde bu *تَحَلَّتِ الْمَرَأَة* *تَحَلَّتِ الْمَرَأَة بِالْمَحَالِ وَالْفَقَر* ibaresi ile ifade edilmiştir.¹⁰⁷⁹

İbn Fâris, ‘لَبْنٌ مُمَحَّلٌ’ terkiibinden ve ‘مَحَلَّةُ الْقَوْمِ’ ibaresinden, başlangıçta belirtilen iki asılın dışında kalan, bunlardan ayrılan bir kullanım olarak bahseder.¹⁰⁸⁰ *الْمُحَلَّلُ مِنَ اللَّبَنِ* ile ‘tadı hafiften ekşimeye başlamış,’¹⁰⁸¹ tulum/kırbaya enjekte edilen ve tadı (tamamen) bozulmadan, değişmeden evvel içilen¹⁰⁸² süt’ kastedilmektedir. Bir kimse

¹⁰⁶⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 243; İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 568; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 1817; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 197; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁶⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 243; İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 568; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 197; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620.

¹⁰⁷¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁷² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 243; İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 568; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 64; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 1817; Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 197; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056. *المَحَالَة*, *مَفْعَلَة* siygası üzeredir, *فَعَالَة* siygası üzere değildir. Bunun delili de çoğulunun *مَحَال* olmasıdır. *مَحَالَة* şeklinde isimlendirilmesi ‘dönüp deveran etmesi ve bir halden diğer bir hale nakledilmesi’ sebebiyledir. ‘Sırtın omuru’ manasına gelen *المَحَالَة* için de durum böyledir, yani *مَفْعَلَة* siygası üzeredir, *فَعَالَة* siygası üzere değildir. ‘Makara’ manasında olan *المَحَالَة* den nakledilmiştir. Tüm bunların aksine, *فَعَالَة* siygası üzerine olduğu da denilmiştir. Benzer bir tartışma *لَا مَحَالَة* terkiibi üzerine de yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620-621.

¹⁰⁷³ Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 1817; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁷⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 568; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 64.

¹⁰⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620.

¹⁰⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 620.

¹⁰⁷⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁷⁹ Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâga*, s. 197.

¹⁰⁸⁰ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-Luga*, s. 302.

¹⁰⁸¹ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 568; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 1818; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 762; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 618; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

¹⁰⁸² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 63; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 618; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 1056.

sütü tuluma/kırbaya enjekte ettiğinde de bu مَحْلَةُ الْقَوْمِ ibaresiyle ifade edilmiştir.¹⁰⁸³ İçerisine sütün enjekte edildiği yayığa;¹⁰⁸⁴ taze oğlak derisinden olan süt tulumuna¹⁰⁸⁵ المَمْحَلَّة denmiştir. Asma`î dedi ki:

Süt tuluma/kırbaya enjekte edildiğinde (bir zaman) sonrasında sütün o tatlılığı (lezzeti) gitti. Ancak tadında bir değişiklik yoksa, o zaman bu 'سَامِطٌ'; eğer ki kokusunda veya havasında bir ekşime varsa, o zaman bu 'خَامِطٌ'; eğer ki tadında bir ekşilik olursa, o zaman bu 'المَمْحَلَّة' dür.¹⁰⁸⁶

3.2.6. ح – ل – م / Me – Le – Ha

ح – ل – م / Me – Le – Ha ve müstaklârlarının aslı tektir: Beyaz. Bu asıldan dallanıp ortaya çıkan kolların her biri (fürû`) zahirde bazı farklılıklar arz etse de manada birbirine yakın olmaktadır.¹⁰⁸⁷

Kendisiyle yemeğin lezzetlendiği, tatlandığı şeye;¹⁰⁸⁸ tadı, bilinen bir değişmeyle değişen ve donup kalan, donup katılaşmasa da sadece tadı değişen suya¹⁰⁸⁹ المَلْح denmiştir. المَلْح, hem müennes hem de müzekker yapıyor olsa da çoğunlukla müennes olagelmiştir.¹⁰⁹⁰ Tuzun المَلْح şeklinde isimlendirilmesi renginden dolayıdır.¹⁰⁹¹ Bir kimsenin tuz temin etmesi yahut da bu tuzla ticaret yapması تَمَلَّحَ الرَّجُلُ¹⁰⁹² tuzu çömleğe ya da tencereye atması وَفَدَ مَلَحَ الْقَدَرِ يَمْلَحُهَا وَيَمْلَحُهَا مَلْحًا وَأَمْلَحَهَا¹⁰⁹³ yemeğin tadını bozacak

¹⁰⁸³ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 302.

¹⁰⁸⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 63; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1057.

¹⁰⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1057.

¹⁰⁸⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 63; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 618.

¹⁰⁸⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 347.

¹⁰⁸⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 243; Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Merab, 1. bs., c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. bs., c. 2, 15 c. (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414), s. 599.

¹⁰⁸⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 774.

¹⁰⁹⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 65; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fî Müessesetü'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 242.

¹⁰⁹¹ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 347.

¹⁰⁹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 600.

¹⁰⁹³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 348; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Luga ve Şihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. bs., c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987), s. 406; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. bs., c. 2, 2 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), s. 224; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

kadar, haddinden fazla tuz koyması مَلَحَها تَمْلِيحاً¹⁰⁹⁴ ve أَمْلَحَ الْقَدْرَ¹⁰⁹⁵ ibareleri ile ifade edilmiştir. Tuzun bittiği yer المَلَاخَةُ¹⁰⁹⁶ ve المَمْلَحَةُ¹⁰⁹⁷; tuz sahibi yahut da tuzu satan kimse المَلَّاح¹⁰⁹⁸ ve المُمْلَح¹⁰⁹⁹; içerisine tuzun bulunduğu kap المَمْلَحَةُ¹¹⁰⁰ ve المَمْلَحَةُ¹¹⁰¹ dür. سَيِّوِيَه ten yapılan bir aktarım göre وَمَلَحْتُهُ وَمَلَحْتُهُ وَمَلَحْتُهُ ibarelerinin tamamı da aynı manaya gelmektedir.¹¹⁰² Tuzlu hale gelen bu şeye مَلِيحٌ مُمْلَحٌ مَلِيحٌ¹¹⁰³, su türünden bir şeyde ‘tatlı’ olanın zıddına المَلِيحُ والمَلِيحُ¹¹⁰⁴ ve مَلَحَةٌ و مَلَحٌ و مَلَّاحٌ و مَلَّاحٌ و مَلَّاحٌ¹¹⁰⁵; suyu tuzlu olan kuyuya مَلِيحٌ مَلِيحٌ¹¹⁰⁶; içerisinde tuzun olduğu nesneye مَلَحَةٌ مَلَحَةٌ¹¹⁰⁷ ve سَمَكٌ مَلَحٌ و مَلَحٌ و مَلِيحٌ و مَمْلُوحٌ¹¹⁰⁸ kelimeleriyle işaret edilmiştir. Buradan hareketle, Furkân/53.ayetin¹¹⁰⁹ manası “Bu ise tuzlu ve acıdır.” şeklinde olur.¹¹¹⁰ Ezherî’nin İbnü’l-A`râbî’den aktarmış olduğu, ماءٌ أَجَاجٌ وَقُعَاعٌ وَزُعَاقٌ وَمَاءٌ يَفْقَأُ عَيْنَ الطَّائِرِ وَهُوَ الْمَاءُ، tanımından ‘bu suyun içilemeyecek kadar tuzlu olduğu’ anlaşılmaktadır.¹¹¹¹ Suyun مَلَحٌ kelimesiyle vasfedilip edilemeyeceği, su ve suyun dışındaki diğer nesnelerde hangi sıfatın kullanımının daha uygun olduğu mevzuları âlimlerce tartışılmış ve neticede:

¹⁰⁹⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 64; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 406; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 224; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 599; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹⁰⁹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 67; İbn Fâris, *Mekâyîsü’l-Luga*, s. 348; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 406; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 774; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 224; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹⁰⁹⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 65; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 408; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 600; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹⁰⁹⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹⁰⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 600; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹⁰⁹⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁰⁰ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 406.

¹¹⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 600.

¹¹⁰² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 599.

¹¹⁰³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 599.

¹¹⁰⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 64; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 224; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 599; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242. المَلَحٌ lafzının çoğulu: مَلَحَةٌ و مَلَّاحٌ و مَلَّاحٌ و مَلَّاحٌ. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 599; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁰⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Balebekî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, 1987), s. 568.

¹¹⁰⁶ Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁰⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 599.

¹¹⁰⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, s. 568; İbn Fâris, *Mekâyîsü’l-Luga*, s. 347; Cevherî, *Tâcü’l-Luga*, s. 406; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 774; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, s. 224; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁰⁹ وَ هَذَا مَلَحٌ أَجَاجٌ

¹¹¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 774.

¹¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, s. 599.

İbnü's-Sikkît dedi ki: Denilir ki: هَذَا مَاءٌ مَلْحٌ. Denmez ki: هَذَا مَاءٌ مَالِحٌ. Devamında dedi ki: سَمَكٌ مَلِيحٌ وَمَمْلُوحٌ. Ancak مَالِحٌ denmez.¹¹¹²
 İbn Şümeyl dedi ki: Yûnus dedi ki: Araplardan hiçbir kimsenin مَالِحٌ مَاءٌ dediğini işitmedim. سَمَكٌ مَلِيحٌ وَمَمْلُوحٌ denilir. Ki bundan da iyisi مَمْلُوحٌ demektir.
 Cevherî dedi ki: مَالِحٌ denmez. Devamında dedi ki: أَبُو الدَّقْنِيشِ dedi ki: مَاءٌ مَالِحٌ وَمَلْحٌ. Gene devamında dedi ki: Ebû Mansûr dedi ki: Bunun yanı sıra, Arapların kelimasında az bulunsa da, bu (lehçe) reddedilmeyen bir lehçedir.¹¹¹³
 Denilebilir ki: مَلْحٌ مَاءٌ وَمَلْحَةٌ مَلْحٌ وَرَكْبَةٌ مَلْحَةٌ وَمَلْحٌ. أمْوَءٌ مَلْحٌ. مَالِحٌ şeklindeki deyiş sadece رَدِيئَةٌ lehçesinde vardır.¹¹¹⁴
 İbnü'l-A'râbî dedi ki: مَالِحٌ مَاءٌ ibaresi aynen مَلْحٌ مَاءٌ ibaresi gibidir. شَيْءٌ دَمْدَمٌ gibi dendiği gibi شَيْءٌ مَالِحٌ ibaresi de denilebilir.¹¹¹⁵
 İbn Berrî dedi ki: المَالِحُ şeklindeki kullanımı fasiyhlerin şiirlerinde kullanılmıştır.¹¹¹⁶ Bu kullanımın caiz olmasının bir şartı: مَالِحٌ مَاءٌ ذَاقٌ ibaresinin anlamında olması gibi مَالِحٌ مَاءٌ ibaresini kullandığımızda مَلْحٌ مَاءٌ anlamında olması.
 İbn Sîde dedi ki: سَمَكٌ مَالِحٌ وَمَلِيحٌ وَمَمْلُوحٌ. Ancak bazıları مَالِحٌ وَمَلِيحٌ şeklindeki kullanımları beğenmedi.¹¹¹⁷

Tatlı suyun tuzlu hale gelmesi ¹¹¹⁸أَمْلَحَ ve ¹¹¹⁹مَلْحَ الْمَاءِ مُلُوحًا وَمَلْحٌ يَمْلَحُ مَلَاَحَةً وَمُلُوحَةً; falanca kavmin ve devenin tuzlu suya varması ¹¹²⁰أَمْلَحَ الْقَوْمُ ve ¹¹²¹أَمْلَحَتْ الْإِبِلُ; falancanın deveye tuzlu su içirmesi ¹¹²²أَمْلَحَ الْإِبِلَ ibareleriyle dile getirilmiştir. Bir kimse, büyükbaş hayvanını sadece tuz¹¹²³ yahut da سَبَخَةُ الْمِلْحِ, yani tuz ve toprak (tuzlu toprak)¹¹²⁴ ile beslediği zaman burada مَلْحُ الْمَاشِيَةِ مَلْحًا وَمَلْحًا ibaresi kullanılmıştır. Tuzu daha çoktur toprağına nispetle. Kişi, büyükbaş hayvana yemesi için asitli/ekşi bir şey bulamayınca, onun yerine bununla beslemek için yapar.¹¹²⁵ Falanca kimsenin, hayvanın alt ve üst damaklarını tuzla kaşımaya, buralara tuz sürmesine مَلْحُ الدَّابَّةِ تَمْلِيحًا ibaresiyle işaret edilmiştir.¹¹²⁶

¹¹¹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64.

¹¹¹³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599.

¹¹¹⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599.

¹¹¹⁵ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 347; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599-600.

¹¹¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599. Bu aktarımın hemen akabinde delillendirme amacıyla birçok beyit verildi. Daha fazla bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599-600.

¹¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 600.

¹¹¹⁸ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 347; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 224; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹¹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 347; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 224; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 599, 605; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹²⁰ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 347; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 600; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹²¹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 600.

¹¹²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 600; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹²³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 224.

¹¹²⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601.

¹¹²⁶ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 224.

Sarp arazilerde biten, ince ağaç dalları (çalıları) ve yaprakları olan bir tür ekşi ota;¹¹²⁷ bahçede yetişen ota, yeşilliğe¹¹²⁸ المَلَّاحَة denmiştir. Yaprakları geniş (yassı, kalın) ve pürüzsüz (yumuşak), tadı da tuzludur. Bittikleri yerler, etrafı tepelerle çevrili ovalardır. Çoğulu المَلَّاحُ dur.¹¹²⁹ Ezherî, yaptığı aktarımda, المَلَّاحُ nun ekşi, asitli nebattan olduğunu söylemiştir.¹¹³⁰ İbn Sîde ise, المَلَّاحُ nun misvak ağacının olgunlaşmış meyvesinden bir salkım olduğunu nakletmiştir. İçindeki sıcaklık sanki tuz gibidir. المَلَّاحُ şeklindeki isimlendirme, bir görüşe göre renginden, diğer bir görüşe göre ise tadından ötürüdür.¹¹³¹ Ekşi olan bitki de مَلَحٌ وَمَلِجٌ terkinde görüldüğü üzere nitelendirilmiştir.¹¹³²

‘Güzellik, hoşluk’ manasını karşılamakta olan المَلِجُ, المَلَّاحَة masterından gelmektedir.¹¹³³ Râgıb el-İsfahânî ise, tuzun yemeğin tadını güzelleştirmesinden hareketle, “... Sonrasında, المَلِجُ (tuz) lafzından istiare edilerek المَلَّاحَة kelimesi kullanılmıştır.” demiştir.¹¹³⁴ Bir kimsenin güzelleşmesi, güzel olması فَدَّ مَلَحٌ يَمْلُحُ مَلُوحَةً¹¹³⁵ falancanın bu kimseyi güzel, şirin, latif addetmesi اسْتَمْلَحَهُ¹¹³⁶ ibareleriyle ifade edilmiştir. Güzel ve latif olan bu kimseye مَلِجٌ وَمَلَّاحٌ denmiştir.¹¹³⁷ 1138 رجل مَلِجٌ وَامْرَأَةٌ مَلِيحَةٌ, sahih Arapça bir kelimedir.¹¹³⁹ Bu güzellik idrake kapalı bir güzelliğe râci` olmaktadır.¹¹⁴⁰ المَلَّاحُ kullanımı, المَلِجُ kullanımından daha güzeldir.¹¹⁴¹ المَلِجُ kelimesinin çoğulu مَلَّاحٌ ve مَلَّاحٌ;¹¹⁴² مَلَّاحٌ kelimelerinin çoğulu

¹¹²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601.

¹¹²⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601.

¹¹²⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601.

¹¹³⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 349; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 408; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601.

¹¹³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601.

¹¹³² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601.

¹¹³³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, s. 242.

¹¹³⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 774.

¹¹³⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 348; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, s. 242.

¹¹³⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, s. 242.

¹¹³⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, s. 242.

¹¹³⁸ Alakalı bazı terkipler: مَلِجٌ وَجْهٌ مَلِجٌ، وَجْهٌ مَلِجٌ، وَجْهٌ مَلِجٌ. Bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 224.

¹¹³⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 568; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 774.

¹¹⁴⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 774.

¹¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹¹⁴² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, s. 242.

ise ¹¹⁴³ مَلَاخُونَ وَمَلَاخُونَ. Bir hanımefendinin ‘aşırı derecede güzel, hoş’ olmasına كَانَتْ فَعِيل terkinde görüldüğü üzere مُبَالَاغًا siygasıyla işaret edilmiştir. مُبَالَاغًا siygası da bu kabildendir. فَعَالٌ siygasına gelince, o daha da mübalağadır.¹¹⁴⁴ Araplar, “Bu ne güzelcedir!” demek istediklerinde, bunu مَا أَمْلَحَهُ ve مَا أَحْيَسَنَهُ ibareleriyle dile getirmişlerdir. Bu iki kelimeden gayrı fiil-i taaccüb musaggaran vârid olmamıştır.¹¹⁴⁵ Güzel, tatlı, latif, gönül çeken söz المُلْحَةُ والمُلْحَةُ şeklinde isimlendirilmiştir.¹¹⁴⁶ Bir kimsenin yahut da bir şairin bu türden bir söz veya kelimetmesi مَلَحَ، أَمْلَحْتُ يَا فَلَانٌ،¹¹⁴⁷ مَلَحَ فَلَانٌ يَنْظُرُ وَيَمْلَحُ ve حَدَّثَهُ بِالْمَلَحِ،¹¹⁴⁸ الشَّاعِرُ¹¹⁴⁹ ibareleriyle beyan edilmiştir. Bir kimse falancadan, diğer insanların yanındayken kendisini övmesini ve süslemesini istediğinde bu meramını أَمْلَحَنِي بِنَفْسِكَ¹¹⁵⁰ ve أُحِبُّ أَنْ تُمْلِحَنِي عِنْدَ فَلَانٍ بِنَفْسِكَ¹¹⁵¹ ibareleriyle anlatmıştır. İlâveten, hem ‘ilmin’ bizatihi kendisine hem de bu ilmin sahibi ‘âlimlere’¹¹⁵² المَلَحُ haberlere, bilgilere المَلَحُ والمُلْحُ denmiştir.¹¹⁵³

Âişe (r.anha) ile alakalı hadiste geçtiği üzere, kadının bir tanesi gelip ona dedi ki: “Devemi sıkıca bağlıyorum. Bu bana (bir) günah(ı var) mıdır?” Âişe (r.anha) dedi ki: “Hayır.” Kadın onun yanından çıktığında Âişe’ye (r.anha) dediler ki: “O kadın aslında kocasını kastetmişti.” Âişe (r.anha) dedi ki: “O kadını bana geri çağırın. مُلْحَةٌ فِي النَّارِ. ”Burada مُلْحَةٌ ile ‘güzel, latif sözün’ yahut da ‘çirkin sözün, kelamın’ kastedilmiş olabileceği söylenmiştir.¹¹⁵⁴

Bir hanımefendi, bebeğini emzirdiği vakit bu مَلَحَ يَمْلَحُ وَيَمْلَحُ¹¹⁵⁵ ve مَلَحْنَا لِفُلَانٍ مَلَحًا¹¹⁵⁶ ibareleriyle dile getirilmiştir. Rivayetlerde aktarıldığı üzere, Hevâzinli heyetin hatibi

¹¹⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 601; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹¹⁴⁵ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 243.

¹¹⁴⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 244; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁴⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹¹⁴⁸ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 243.

¹¹⁴⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 224.

¹¹⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹¹⁵¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹¹⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁵³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66.

¹¹⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹¹⁵⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁵⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 225.

(delegesi) Hz. Peygamber (sav.) ile aşiretlerinin kadınları hakkında konuşurken demiştir ki: *إِنَّا لَوْ كُنَّا مَلْحَنًا لِلْحَرْثِ بْنِ أَبِي شَمِيرٍ أَوْ لِلثُّعْمَانِ بْنِ الْمَنْذَرِ ثُمَّ نَزَلَ مِنْزِلُكَ هَذَا مِنَّا لِحِفْظِ ذَلِكَ لَنَا، وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُكْفُولِينَ فَاحْفَظْ ذَلِكَ*. Burada, “مَلْحَنًا” denmesi, Hz. Peygamber’in (sav.) onların kabilesinden bir hanımefendi tarafından emzirilmiş olmasındandır.¹¹⁵⁷ Bu fiilin masdarı, ‘emzirmek’ *الْمَلْحُ بِالْكَسْرِ*¹¹⁵⁸ veyahut *الْمَلْحُ [الْمَلْحُ]*, *بِالْفَتْحِ وَالْكَسْرِ*¹¹⁵⁹ veyahut *الْمَلْحُ [الْمَلْحُ]*, *بِالْفَتْحِ وَالْكَسْرِ*¹¹⁶⁰ İbn Fâris, “... Sonrasında الْمَلْحُ (tuz) dan istiâre yapılmıştır ve الرِّضَاعُ kelimesi الْمَلْحُ şeklinde isimlendirilmiştir.” diyerek, zahirde farklı görünen bu manalar arasında bağlantı kurmuştur.¹¹⁶¹ Bebeğin kendisiyle karnını doyurduğu şeye, yani süte الْمَلْحُ denmiştir.¹¹⁶² Bu hanımefendinin bebeğini emzirmesine;¹¹⁶³ bu bebeğin, hanımefendinin memesini emmesine;¹¹⁶⁴ hanımefendilerin birbirlerinin çocuklarını emzirmelerine¹¹⁶⁵ الْمَلَاخُ kelimesi ile işaret edilmiştir. الْمَمَالِحَةُ, ‘birbirinin çocuğunu emzirme’¹¹⁶⁶ manasını taşımakla beraber, ‘beraber yemek’¹¹⁶⁷ anlamına da gelmektedir. Ancak İbn Berrî’nin Ebü’l-Kâsım ez-Zeccâcî’den naklettiğine göre, الْمَمَالِحَةُ kelimesi ne Araplar tarafından kullanılmıştır ne de bahsi geçen manalara, الْمُرَاضِعَةُ وَالْمَوَاكِلَةُ, delalet etmektedir.¹¹⁶⁸

وإني لأزجو ملحها في بُطُونِكُمْ، ... وَمَا بَسَطْتُ مِنْ جِلْدٍ أَشَعَّتْ أَغْبَرَا

adlı kişinin bir devesi vardı ve bu deve kavme süt veriyordu. Onlar ise vefasızlık edip deveyi kestiler. Bu olayın akabinde de kendisi bu sözleri zikretmiştir.¹¹⁶⁹ Buradaki الْمَلْحُ kelimesinden maksat, ‘hürmet, zimâm, vefa, sorumluluk’ tur.¹¹⁷⁰ Bir kimse ile falanca arasında var olan hürmete بَيْنَ فُلَانٍ وَفُلَانٍ مَلْحٌ

¹¹⁵⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 65; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605.

¹¹⁵⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 65; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁵⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605.

¹¹⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606.

¹¹⁶¹ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348.

¹¹⁶² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605.

¹¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605.

¹¹⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁶⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605.

¹¹⁶⁶ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 243.

¹¹⁶⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 243; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 64; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 243.

¹¹⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605.

¹¹⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605.

¹¹⁷⁰ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242. بِالْكَسْرِ da bu kabildendir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

وَمِلْحَةً ibaresi ile işaret edilmiştir.¹¹⁷¹ Buna karşın, bir kimsenin falancanın arkasından konuşması, gıybetini yapması ise مَلَحَ عَرْضَهُ ibaresiyle dillendirilmiştir.¹¹⁷² Arap mesellerinden addedilen مَلَحَها مَوْضُوعَةً فَوْقَ الرُّكْبِ / مَلَحَ فُلَانٍ عَلَى رُكْبَتَيْهِ ibaresinin ne anlama geldiği hususunda üç adet açıklama yapılmıştır:

- Emzirme sorumluluğunu kaybeden, bunu korumayan (buna sahip çıkmayan) kimse. Öyleyse, en ufak (bayağı, aşağı) bir şey bile ona sorumluluğunu unutturuyor. Bu kişi, ‘dizlerinin üzerine koyduğu tuzu en ufak, en küçük bir sebeple dağıtan kimse’ye benzer. En küçük bir şeyle sorumluluğunu, o şeye karşı olan hürmetini unutuyorsa demek ki unuttuğu şey unutmaya sebep olan o ufak şeyden daha da önemsiz (küçük, aşağı). Kısaca: Vefasız.
- Kötü ahlaklı, en ufak şeyden sinirlenen kimse. Bu aynı ‘dizlerin üzerindeki tuzun en ufak, en küçük bir şeyle dağılması, tozup kalması’ na benzer. Kısaca: Hemen parlayan, öfkelenen.¹¹⁷³
- Düşmanlıkları çok olan kimse (den kinaye) dir. Bu kimsenin cerahatten yana kesinlikle hiçbir kaygısı ve korkusu yoktur, o kadar ki yaralandığı zaman yarasına ekmek için insanların rahatlıkla görebileceği bir yer olan dizlerinin üzerine bu tuzu koyar.¹¹⁷⁴
- Şişman. Yağların bu kısımlarda çok olması hasebiyledir.¹¹⁷⁵

İç yağına;¹¹⁷⁶ hafiften şişmanlığa, semizliğe¹¹⁷⁷ الْمَلَحُ denilmiştir. İbn Fâris, “... Bunu, için istiare ettiler ve böylelikle الشَّحْمُ kelimesi الْمَلَحُ şeklinde isimlendirilmiştir.” diyerek bir bağlantının varlığını tekrardan sergilemiştir.¹¹⁷⁸ Bir kimsenin tencerenin içine iç yağı koyması, eklemesi مَلَحَ الْقَدْرَ¹¹⁷⁹ ve أَمْلَحْتُ الْقَدْرَ¹¹⁸⁰; (kesilecek olan) devenin

¹¹⁷¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 65; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 243.

¹¹⁷² Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁷³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 65; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁷⁴ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225.

¹¹⁷⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁷⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242. التَّمْلِيحُ وَالتَّمْلِيحُ de bu kabildendir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁷⁸ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348.

¹¹⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁸⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

1183 مَلَحَتْ النَّاقَةُ¹¹⁸², مَلَحَتْ النَّاقَةُ¹¹⁸¹, أَمْلَحَ الْبَعِيرُ¹¹⁸¹, iç yağı taşıması, yani şişmanlaması, semirmesi¹¹⁸¹; 1184 تَمَلَّحَتِ الْإِبِلُ¹¹⁸⁴; bir kimsenin kilo alması, şişmanlaması¹¹⁸⁵ مَلَحَ ibareleriyle ifade edilmiştir. 1186 مَلَحَتْ الْإِبِلُ ibaresinin, مَلَحَتْ ibaresiyle aynı anlama geldiği söylenmiştir. Bununla alakalı olarak ilaveten, İbnü'l-A'râbî, تَمَلَّحَتْ ibaresinin “Semirdi, şişmanladı, semiz hale geldi.” anlamına gelen تَحَلَّمَ ibaresinin taklîb edilmiş hali olduğu yönünde bir aktarımda bulunmuştur. Ancak, İbn Sîde, bu aktarımını reddetmiştir.^{1186 1187} Şişmanlayan bu kimseye مَمْلُوحٌ; deveye de مَمْلُوحٌ¹¹⁸⁸ denmiştir. مَمْلُوحٌ ile ayrıca ‘pişirmeden evvelki hazırlık aşamasında sıcak suya daldırılıp tüyleri ve saçı yolunan koyun’ a da işaret edilmiştir. El-Hasen ile alakalı hadiste, kendisine Tevrat’tan bahsedilince, bunun üzerine أَتَرِيدُونَ أَن يَكُونَ جُلْدِي كَجُلْدِ الشَّاةِ الْمَمْلُوحَةِ؟¹¹⁸⁹ Bir kimsenin, koyun cinsinden hayvanı kaynar suya daldırıp saçını ve tüylerini yolması مَلَحَتْ الشَّاةُ مَمْلُوحًا ibaresi ile dile getirilmiştir.¹¹⁹⁰ مَلَحَتْ الشَّاةُ مَمْلُوحًا ibaresi ile dile getirilmiştir. Bunun, ‘büyükbaş hayvanda (davar) baharın gelmesiyle birlikte şişmanlığın, semizliğin zuhur etmesi’ manasında olan مَلَحَتْ الْمَاشِيَةُ¹¹⁹¹ ibaresiyle alakası vardır.¹¹⁹² 1193 الْمُلْحَةُ¹¹⁹² ve الْمُلْحُ¹¹⁹¹ da bu kabildendir, yani ‘bereket’ manasını taşımaktadırlar. İbn Abbâs’tan (r.anh) rivayet edilen Hadis-i Şerif’te, الْمُلْحَةُ وَالْمَهَابَةُ وَالْمَحَبَّةُ, الصَّادِقُ يُعْطَى ثَلَاثَ خَصَالٍ: الْمُلْحَةُ وَالْمَهَابَةُ وَالْمَحَبَّةُ, geçmekte olan الْمُلْحَةُ ile kastedilen de budur.¹¹⁹⁴ Bu minvalde, bir kimse, falancanın lehinde ve aleyhinde dua etmek istediği vakit bunu لَا يَبَارِكُ اللَّهُ فِيهِ وَلَا يَمْلَحُ, لَا يَمْلَحُ اللَّهُ فِيهِ¹¹⁹⁵, مَلَحَ اللَّهُ فِيهِ¹¹⁹⁶, لَا يَمْلَحُ اللَّهُ فِيهِ وَلَا يَبَارِكُ اللَّهُ فِيهِ¹¹⁹⁷ ibareleriyle yapabilir.

[مَلْحَانُ] مَلْحَانُ, Cumâde'l-âhire ve [مَلْحَانُ] مَلْحَانُ, Cumâde'l-ûlâ ve [مَلْحَانُ] مَلْحَانُ, Cumâde'l-âhire ve Kanûnu's-sânî, çiyden ve kırığıdan dolayı yerin bembeyaz olduğu kış aylarının

¹¹⁸¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁸² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 406; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225.

¹¹⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁸⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225.

¹¹⁸⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁸⁷ تَحَلَّمَ: Kertenkeleler semirdi. تَمَلَّحَتْ: Kertenkeleler semirdi. إِذَا سَمِنَتْ وَتَمَلَّحَتْ: Kertenkeleler semirdi. Bkz.

İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁸⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 605; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁹² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 65; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹¹⁹⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁹⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹¹⁹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 65-66.

¹¹⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

bazılarıdır ki yağın karın beyazlığından ötürü bu şekilde isimlendirilmişlerdir.¹¹⁹⁸ Sebzenin, yeşilliğin üzerine gece vakti düşen çiye أَمْلَحُ denmiştir. Beyazlığından dolayı böyle söylenmiştir.¹¹⁹⁹

Bir tür uzun ve beyaz üzüm;¹²⁰⁰ bir incir türü¹²⁰¹ olan المَلَّاحِي nün, bazılarınca المُلَّحَة dan geldiği¹²⁰² söylense de أَبُو حَنِيفَةَ bu kelimeyi المَلَّاح ya nispet etmiştir.¹²⁰³ المَلَّاحِي من الأراك, içerisinde yemişinin beyaz, kır rengi, kırmızı olduğu misvak ağacındandır.¹²⁰⁴ Hurma ağacının (hurmaliğin) olgunlaşmamış taze hurmalarının kırmızı ve sarı renkle renklenmesi اَمْلَاحُ النخل ibaresiyle dile getirilmiştir.¹²⁰⁵ Yapraklarının dökülüp dalları yeşil kalan ağaca شجرة مَلَّاحاء terkinde görüldüğü şekilde işaret edilmiştir.¹²⁰⁶

Arasına siyah saçların karıştığı beyaza;¹²⁰⁷ insan ve diğer var olan her şeyde, bedendeki tüylerin toplamındaki beyazın siyahından çok olduğu beyaza¹²⁰⁸; beyaza çalacak kadar koyulaşan maviye;¹²⁰⁹ geyiğin yahut gazelin renginde olduğu gibi kızıla çalan beyaza; içerisinde kırmızının karışıp toprak rengi tonlamasında olan beyaza المُلَّحَة denmiştir. Müennesi مَلَّاحاء; sıfat hali أَمْلَحُ şeklinde gelmiştir.¹²¹⁰ Akli karalı alaca; içerisinde beyazın ve siyahın bulunduğu bütün saç, yün vb. şeyler; içinde siyahın ve beyazın olduğu, ancak beyazın daha çok olduğu şey; katışıksız, saf beyaz rengi;¹²¹¹ beyaza çalacak kadar koyulaşan mavi rengi¹²¹² için de أَمْلَحُ kelimesi kullanılmıştır. Hadis-i Şerif'te أَمْلَحُ kelimesi şu şekilde geçmektedir: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَتَى

¹¹⁹⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹¹⁹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606.

¹²⁰⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹²⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹²⁰² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407.

¹²⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603.

¹²⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹²⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603.

¹²⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹²⁰⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 244; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, s. 348; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹²⁰⁸ أَمْلَحُ da bu kabildendir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603. المَلَّاح nün Kâmûsü'l-Muhîr'teki tanımlaması: Siyahla karışık beyaz. Alaca. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹²⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 242.

¹²¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹²¹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹²¹² Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603.

¹²¹³ ¹²¹⁴ Aynı hadisin Tehzîb'te, ضَحَّى بِكَبْشَيْنِ أَمْلَحَيْنِ. ¹²¹⁵ şeklindeki rivayetine yer verilmiştir. ¹²¹⁶ Koçun veya koyunun tüylerinin renginin akli karalı alaca olması, o hale gelmesi كَبْشُ الْمَلْحِ ibaresiyle ifade edilmiştir. ¹²¹⁷ Hadis-i Şerif'te, كَبْشُ أَمْلَحٍ geçmekte olan كَبْشُ أَمْلَحٍ terkiibinden maksat, akli karalı alaca koçtur ki kafalarındaki tüylerin bir kısmı beyaz olduğu zaman böyle denir. ¹²¹⁹ İbn Düreyd, كَبْشُ أَمْلَحٍ nun renginin koçun renginden farklı olduğunu söylemiştir. Yününün uçları ya kıızılla karışık siyah ya da beyazla karışık siyahtır. Saçın sakalın ağarmasına benzer. ¹²²⁰ Siyah tüylerinin yarısına beyazın nüfuz ettiği siyah diş koyun da الْمَلْحَاءُ مِنَ النَّعَاجِ olarak isimlendirilmiştir. ¹²²¹ Falanca adamın sakalına beyaz tüyler galip geldiğinde ya da sakalının üst kısmı beyaz olduğunda ve bu yaşlılıktan ötürü değil de doğuştan olduğunda رَجُلٌ أَمْلَحُ اللَّحْيَةِ; eğer ki yaşlılıktan ötürü sakalında beyazlar galip gelirse, çoğunlukta olursa ya da sakalının üst kısmı beyaz olursa الْمَلْحَةُ ile vasıflandırılır. ¹²²² Bunların dışında, 'tabur, süvari birliği' manası da مَلْحَاءُ kelimesiyle karşılanmıştır. ¹²²³ Ezherî bunun, 'mavi renk, beyaz rengine çalacak kadar koyulaştığında' dile getirilen أَمْلَحُ الْعَيْنِ terkiibinden hareketle böyle dendiğini belirtmiştir. ¹²²⁴ Silahlı beyaz taburdan falanca kimse yanaştığında bu الْمَلْحَاءُ فِي الْمَلْحَاءِ ibaresiyle dillendirilmiştir. ¹²²⁵ Silahlarının parlaklığı ile beyaz rengindeki parlaklık arasında alaka kurulmuştur.

¹²¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹²¹⁴ Hz. Peygamber'in (sav.), biri Hz. Hasan diğeri de Hz. Hüseyin için olmak üzere iki tane alacalı koçu (doğumlarının yedinci gününde) kurban olarak boğazladığı bir başka Hadis-i Şerif'in metninde كَبْشُ أَمْلَحٍ terkiibi şöyle geçmektedir: اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِكَبْشَيْنِ أَمْلَحَيْنِ. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569.

¹²¹⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb El-Bugâ, 5. bs., c. 5, 7 c. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), s. 2113-2114.

¹²¹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹²¹⁷ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹²¹⁸ Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. bs., c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), s. 221.

¹²¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 244; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹²²⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569.

¹²²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹²²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 602.

¹²²³ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹²²⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603.

¹²²⁵ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, s. 225.

Ebü'l-Heysem, Arapların 'bir kimsenin doğru sözün içine yalan karıştırmamasını' هُوَ يَخْصِفُ جَذَاءَهُ وَهُوَ يَرْتَشِي / يَرْتَشِي ibareleriyle dile getirdiklerini söylemiştir. Aynı şekilde فُلَانٌ يَمْتَلِحُ ibaresi de bu kabildendir.¹²²⁶

Atın ve dört ayaklı hayvanın ayağındaki sakatlığa veya hastalığa;¹²²⁷ atın inci kemiğindeki (dizinin arkasındaki kirişlerdeki) tümöre¹²²⁸ الْمَلْحُ ismi verilmiştir. Ancak tümörün varlığı dışarıdan bakıldığında anlaşılamaz çünkü görünürde herhangi bir şişlik yoktur.¹²²⁹ Atın ve dört ayaklı hayvanın bu türden bir hastalığa veya sakatlığa yakalanması قَدْ مَلَحَ مَلْحًا ibaresiyle ifade edilmiştir. Bu ata ve dört ayaklı hayvana da أَمْلَحُ denir.¹²³⁰ Bu hastalığın daha şiddetlisi الْجَرْدُ dur.¹²³¹ Dişi devenin gebe kalmaması üzerine hayvanın iç kısmının tuzlu bir şeyle tedavi edilmesi تَمْلِيحًا ibaresiyle dile getirilmiştir.¹²³² Devenin üreme organının dış kısmı (avret yeri) ağrıdığı, deve bundan ağrı ve acı çektiği zaman bir bez parçası alınır, üzerine ilaç sürülür ve bu bez parçası devenin ağrıyan bölgesine bağlanır, yapıştırılır. Neticede deveyi iyi eden, iyileştiren, hastalıktan kurtaran bu müdahaleye الْمَلَاخُ denilmiştir.¹²³³

Develerde hörgücün altına kalan kısım,¹²³⁴ üzerinde hörgücün olduğu omurlar; hörgüç ile makat arasında kalan kısım;¹²³⁵ sırtın yukarı kürek kemiği kısmından aşağı sağrıya kadar uzanan arka eti;¹²³⁶ sırtın yukarısından iki küreğin üst yanı ile makat arasında

¹²²⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606-607; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 243.

¹²²⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 245; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606.

¹²²⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 349; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹²²⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606.

¹²³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606.

¹²³¹ Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606.

¹²³² İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 348.

¹²³³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 606; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

¹²³⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 604.

¹²³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603.

¹²³⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, s. 569; İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Luga*, s. 349; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 603; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 242.

kalan kısmının ortası¹²³⁷ المَلْحَاء olarak isimlendirilmiştir. المَلْحَاء da altı tane omur bulunmaktadır. Çoğulu مَلْحَاوَات dur.^{1238 1239}

Denizciye, gemiciye, gemici taifesine; nehrin ve denizin boğazlarını ıslah etmekle sorumlu olan liman ve boğaz reisine المَلَّاح ismi verilmiştir.¹²⁴⁰ Bunun nedeni ise,

- Kıyas yoluyla elde edilmiştir. Deniz suyunun tuzlu olmasından hareketle.¹²⁴¹
- Tuzlu deniz suyu ile olan birlikteliğinden dolayıdır.¹²⁴²
- Gemilere, içerisinde nasıl yol aldırması gerektiği konusunda tuzlu su ile ilgilenmesinden ötürüdür.¹²⁴³
- ‘Kendisiyle geminin yol aldığı rüzgâr’ a delalet eden المَلَّاح^{1244 1245} veya المَلَّاح¹²⁴⁶ kelimesiyle alakalıdır.
- ‘Kuşun kanatlarını çırpma hızı, sürati’ manasındaki المَلَّاح¹²⁴⁷ kelimesinden gelmektedir.^{1248 1249}

¹²³⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 67; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 407; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 604.

¹²³⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 244; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 67; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 604.

¹²³⁹ İbn Fâris, المَلَّاح (Ekşi, asitli bitkidendir.), المَلَّاح (Atın inci kemiğindeki tümör.) ve (şu anda bahsi geçen) المَلْحَاء kelimelerinin şazz olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 349.

¹²⁴⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü 'l-Ayn*, s. 244; İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 569; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 65; İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 348; Cevherî, *Tâcü 'l-Luga*, s. 408; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 600; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 242.

¹²⁴¹ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 348.

¹²⁴² İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 600.

¹²⁴³ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 65; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 601.

¹²⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 601.

¹²⁴⁵ المَلَّاح kelimesinin şu ana kadar zikredilen anlamlarının dışında, ‘(هُذَيْل) lehçesinde) torba; mızrağın sivri ucu; perde; poyraz rüzgarının akabinde lodos rüzgarının esmesi; yağmur yağarken yere arız olan serinlik’ manalarına da delalet etmektedir. Bkz. Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 65; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 604; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 242.

Bunlara dipnotta yer vermemin sebebi, ele almakta olduğumuz ‘Ma – La – Ha’ ve müştaklarının aslı ile olan alakalarını kuramamamdandır.

¹²⁴⁶ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luga*, s. 65.

¹²⁴⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Luga*, s. 569; İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 606.

¹²⁴⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsü 'l-Luga*, s. 348.

¹²⁴⁹ Kuşun uçarken kanatlarını süratli ve çokça oynatması da مَلَّاح الطائر ibaresi ile ifade edilmiştir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-Muhît*, s. 242. أَبُو خَاتِمٍ ye الأصمعي ye المَلَّاح kelimesinin المَلَّاح dan maktûb edilmiş olup olmadığını sorduğunda, الأصمعي buna cevaben demiştir ki: “Hayır. لَمَّح الكوكب. deriz, ancak مَلَّح الكوكب demeyiz. Eğer ki maktûb edilmiş olsaydı, مَلَّح الكوكب şeklinde dememiz de caiz olurdu.” Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, s. 606.

(1 م - ل - ح) Rûya görmenin hem hakikî hem de mecazî ciheti; (2 م - ل - ح) rüyada bir hanımla cima` ettiğini görme, buluş çağına erme; (3 م - ل - ح) buluş çağına eren kimseye yaraşan bir vasıf ve aklın yahut da akıllı olmanın sebeplerinden biri olmasından hareketle, hilm ve halîm; (4 م - ل - ح) Allah'ın Halîm ismi; (5 م - ل - ح) hilm vasfı; (6 م - ل - ح) sessiz ve sakin oluşundan dolayı hilm vasfına sahip biri suretinde tasavvur edilen kene; (7 م - ل - ح) keneye olan benzerliğinden ötürü, meme ucu, buradan yola çıkarak meme ucunda sütün bollaşması, zayıfken gürleşme, bitkinin ve nebatın yeşermesi, kolayca yeşeren bitki türü; (8 م - ل - ح) emziren annesinin memesinden ayrılmayan oğlak; (9 م - ل - ح) oğlak manasına delalet eden kelime ile aynı sıygada gelmesi hasebiyle, heder olan kan; (10 م - ل - ح) insanoğlunun ve hayvanın şişmanlaması, semirmesi, güçsüz ve zayıf bedene gelen şişmanlık, mal mülk alanındaki ziyadelik; (11 م - ل - ح) süt ve süt ürünleri çeşitleri; (12 م - ل - ح) Halîme ismi ile alakalı kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.9. ل - م - ح / Ha - Me - Le Ashından Müştak Kelime Grupları

ل - م - ح : Bir şeyi taşıma, götürme, sevk etme.		
Asilla İlntili		Kelime Grupları
✓	حَمَلَ الشَّيْءَ يَحْمِلُهُ حَمْلًا وَحُمْلَانًا وَاحْتَمَلَهُ, حَمَلَهُ عَلَى الدَّابَّةِ يَحْمِلُهُ حَمْلًا, الْحَامِلُ, الْجَمْلُ وَمَحْمُولٌ وَحَمِيلٌ, الْحَمَالُ, الْجِمَالَةُ, الْحُمْلَانُ, كُنَّا نَحَامِلُ عَلَى ظُهُورِنَا, أَحْمَلْتُهُ / أَحْمَلَهُ الْجَمْلُ, أَحْمَلْنِي / أَحْمَلْنِي فَقَدْ أُبْدِعَ بِي.	ح - م - ل 1
✓	حَمَلَتِ الْمَرْأَةُ وَالشَّجَرَةُ تَحْمِلُ حَمْلًا, حَمَلَتْهُ - حَمَلْتُ بِهِ, قَدْ أَحْمَلْتُ, الْمُحْمِلُ مِنَ النَّسَاءِ وَالْإِبِلِ, الْحَمْلُ, امْرَأَةٌ حَامِلٌ وَحَامِلَةٌ مِنْ نَسْوَةِ حَوَامِلِ, الْحَمْلُ - الْجَمْلُ, شَجَرٌ حَامِلٌ / شَجَرَةٌ حَامِلَةٌ.	ح - م - ل 2
✓	الْحَمْلُ, الْحَمِيلُ.	ح - م - ل 3
✓	حَمِيلُ السَّيْلِ, الْحَوْمِلُ, الْحَمْلُ.	ح - م - ل 4
✓	الْحَمِيلُ, الْحَمْلَةُ بِالْكَسْرِ وَالضَّم.	ح - م - ل 5
✓	الْحَمِيلَةُ وَالْجِمَالَةُ وَالْمَحْمَلُ.	ح - م - ل 6
✓	الْمَحْمَلُ.	ح - م - ل 7
✓	الْمَحْمَلُ, الْمَحْمِلُ, الْحَامِلَةُ.	ح - م - ل 8
✓	الْحَمُولَةُ.	ح - م - ل 9
✓	الْحُمُولُ وَالْحُمُولَةُ, نَاقَةٌ مُحْمَلَةٌ.	ح - م - ل 10
✓	الْحَوَامِلُ, مَحَامِلُ الذَّكَرِ وَحَمَائِلُهُ, قَلْبٌ جَمَالِيهِ وَحَمَالِيْقُهُ, حَمَلَقَ إِلَى.	ح - م - ل 11

Tablo 3.9. (devamı)

✓	المَحْمُولَةُ، حَمَلٌ وَحُمِيلٌ.	ح - م - ل 12
✓	حَمَّالٌ ذُو وُجُوهِ، اِحْتَمَلَ وَجْهَيْنِ، حَمَلَ الْأَمَانَةَ، حَامِلًا لِلْإِثْمِ، حَمَلْتُ الْوِزْرَ حَمْلًا، جَمَلٌ، لَمْ يَحْمِلِ الْخَبَثَ، فَلَانٌ يَحْمِلُ غَضَبَهُ، حَمَلَ فَلَانٌ الْحِفْدَ عَلَى نَفْسِهِ، فَلَانٌ لَا يَحْمِلُ الضَّيْمَ، حَمَلَ عَنْهُ، رَجُلٌ حَمُولٌ، حَمَلَ فَلَانٌ وَتَحَمَّلَ بِهِ وَعَلَيْهِ فِي الشَّفَاعَةِ وَالْحَاجَةِ / تَحَمَّلْتُ بِفُلَانٍ عَلَى فُلَانٍ فِي الشَّفَاعَةِ، الْمَحْمِلُ، حَمَلْتُ إِدْلَالَهُ وَاحْتَمَلْتُ، تَحَامَلْتُ فِي الْأَمْرِ وَبِهِ / تَحَامَلْتُ الشَّيْءَ / تَحَامَلْتُ عَلَى نَفْسِي، تَحَامَلَ عَلَيْهِ، اسْتَحْمَلْتُهُ، اسْتَحْمَلْتُ فَلَانًا نَفْسِي / اسْتَحْمَلَهُ نَفْسَهُ، شَهْرٌ مُسْتَحْمِلٌ، حَمَلْتُهُ كَذَا فَتَحَمَّلَهُ، حَمَلَهُ عَلَى الْأَمْرِ تَحْمِيلًا وَجَمَالًا فَتَحَمَّلَهُ تَحْمُلًا وَتَجَمُّالًا، وَاحْتَمَلَهُ وَحَمَلَهُ، حَمَلْتُهُ الرِّسَالَةَ، حَمَلْتُ الرِّسَالَةَ حَمْلًا، حَمَلَ بِهِ حَمَالَةٌ، الْحَمِيلُ، رَجُلٌ تَحَمَّلَ حَمَالَةً عَنْ قَوْمٍ، الْحَمَالَةُ، اِحْتَمَلَ الصَّنِيعَةَ، وَاحْتَمَلَ الْقَوْمَ وَتَحَمَّلُوا، اِحْتَمَلَ مِنْهَا / اِحْتَمَلَ الرَّجُلُ، غَضِبَ فَلَانٌ حَتَّى اِحْتَمَلَ، اِحْتَمَلَ لَوْنُهُ، مُحْتَمِلٌ، حَمَلْتُ فَلَانًا عَلَى فَلَانٍ، حَمَلَهُ عَلَى الْأَمْرِ يَحْمِلُهُ حَمْلًا فَانْحَمَلَ، فَلَانٌ يَحْمِلُ الْحَطَبَ الرَّطْبَ، حَمَالَةُ الْحَطَبِ، حَمَلَ عَلَيْهِ فِي الْحَرْبِ حَمْلَةً وَحَمَلَ عَلَيْهِ حَمْلَةً مُنْكَرَةً، حَمْلَةً، حَمَلَ عَلَى نَفْسِهِ فِي السَّيْرِ وَفِي غَيْرِهِ، فَلَانٌ حَمَلَ عَلَى أَهْلِهِ، هُوَ حَمِيلَةٌ عَلَيْنَا، رَجُلٌ مَحْمُولٌ.	ح - م - ل 13
×	أَجْوَعُ مِنْ كَلْبَةٍ حَوْمَلٍ.	ح - م - ل 14

(1 ح - م - ل) Hem hakikî hem de mecazî çerçevede yük[le(n)me]; (2 ح - م - ل) bir hanımın bebek ile yüklenmesi, ağacın meyve vermesi, rahmin içindeki yavru, ağaçtaki meyve; (3 ح - م - ل) güçsüzlüğünden ve acziyetinden dolayı yüklenilen, annesinin ona gebe kaldığı zamana yakın olan koyun, kuzu nev'inden hayvan, şekilsel açıdan bu hayvanı andıran burç, suyu bol olan bulut; (4 ح - م - ل) selin beraberinde taşıdığı çerçöp ve köpük, buna mukabil, dahilinde çerçöp taşımayan duru sel, haddinden fazla yağmur suyu taşıyan kara bulut; (5 ح - م - ل) 'hamîl' kelimesinin 'taşıma, götürme' mefhumu çerçevesinde delalet ettiği diğer anlamlar, bir mekandan diğer mekana yüklenip götürme; (6 ح - م - ل) kılıcı taşımaya vesile olan bağ; (7 ح - م - ل) ağacı ayakta tutması ve hüviyeti ile alakalı bilgilerle yüklenmiş olmasından hareketle, ağacın kökü ve damarı; (8 ح - م - ل) hem insanları hem de onlara ait envaitürlü yükleri taşıyan nesne; (9 ح - م - ل) yük taşıyan canlılar yahut da mezkur yükün kendisi; (10 ح - م - ل) yük taşıyan canlılar yahut da mezkur yükün kendisi; (11 ح - م - ل) vücudu ayakta tutan ve oradan oraya götüren ayaklar, nesebin devamı görevi ile yüklenmiş üreme organı, gözü dıştan gelen olası tehlikelere karşı korumakla yükümlü göz kapağının iç tarafı; (12 ح - م - L) kocaman danelerini taşıyan, nimete gebe olan bir buğday nev'i; (13 ح - M - L)

yük[le(n)me] kelimesinin hassaten mecazî ciheti; (ح – م – ل 14) Havmel ismi ile ilgili kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.10. م – ح – ل / Le – Ha – Me Aslından Müştak Kelime Grupları

م – ح – ل : İç içe girme, birbirine geçme.		
Asilla İlntili		Kelime Grupları
✓	اللَّحْمُ / اللَّحْمَةُ, اللَّحْمَةُ, لَحْمُ الشَّيْءِ, لَحْمُ الثَّمَرِ.	ل – ح – م 1
✓	لَحْمَةٌ / لَحْمَةُ النَّسَبِ, لَحْمَةٌ / لَحْمَةُ الثُّوبِ, لَحْمَةُ الْأَرْضِ, الْمُلْحَمُ, حَبْلٌ مُلَاخَمٌ / لَحْمَةٌ, أَلْحَمَ مَا أَسْدَيْتَ, لَحَمَ الثُّوبَ يَلْحُمُهُ وَأَلْحَمَهُ, أَلْحَمَ الزَّرْعُ, اسْتَلْحَمَ الزَّرْعُ.	ل – ح – م 2
✓	لَحِمٌ, لَحَمَ الْعَظْمُ يَلْحُمُهُ وَيَلْحُمُهُ لَحْماً, فَذَلَّحَ لَحَامَةً وَلَحِمَ وَلَحِمَ, رَجُلٌ شَحِمَ لَحِمٌ, رَجُلٌ شَحِيمٌ لَحِيمٌ, رَجُلٌ لَحِيمٌ وَلَحِمٌ.	ل – ح – م 3
✓	لَحِمَ الصَّقْرُ وَنَحْوَهُ لَحْماً, أَلْحَمْتُ الطَّيْرَ إِلْحَاماً, لَحِمْتُ النَّاقَةَ وَلَحِمْتُ لَحَامَةً وَلُحُوماً فِيهِمَا, بَارَ لَحِمٌ / لَاحِمٌ, اللَّحْمُ / الْمُسْتَلْحَمُ, لَحِيمَةٌ, لَحْمَةٌ / لَحْمَةُ الْبَارِي, لَحْمَةُ الصَّقْرِ, لَحْمَةُ الْأَسَدِ وَلَحْمَتُهُ, لَحْمَةُ الصَّيْدِ.	ل – ح – م 4
✓	أَلْحَمَ الرَّجُلُ, لَحَمَ الْقَوْمَ يَلْحَمُهُمْ لَحْماً / أَلْحَمَهُمْ, رَجُلٌ شَحَامَ لَحَامٌ, اللَّاحِمُ, الْمُلْحَمُ / لَاحِمٌ, بَيْتٌ لَحِمٌ, الْمُلْحَمُ.	ل – ح – م 5
✓	الْبَيْتُ اللَّحِمُ وَأَهْلُهُ, أَهْلُ الْبَيْتِ اللَّجِيمِ, فَلَانٌ يَأْكُلُ لُحُومَ النَّاسِ, أَلْحَمَهُ عَرَضَ فَلَانٍ.	ل – ح – م 6
✓	اسْتَلْحَمَ الْخَطْبُ, أَلْحَمَ بَيْنَ بَنِي فَلَانٍ شَرّاً, لَحَمَهُ, أَلْحَمَهُ الْأَرْضُ, أَلْحَمْتُ الْقَوْمَ, أَلْحَمْتُ الرَّجُلَ, أَلْحَمْتُ فَلَاناً, لَحَمَ رَجُلًا مِنَ الْعَدُوِّ, أَلْحَمَ الرَّجُلُ إِلْحَاماً وَاسْتَلْحَمَ اسْتِلْحَاماً / أَلْحَمَهُ غَيْرُهُ فِيهَا وَأَلْحَمَهُ الْقِتَالُ / أَلْحَمْتُ الْحَرْبَ فَالْتَحَمْتُ, التَّحَمَ الْحَرْبُ, لَحِمَ, أَلْحَمَ نَفْسَهُ الْمَوْتَ, لَحِمَ الرَّجُلُ وَأَلْحَمَ, الْمُلْحَمَةُ, الْمُلْحَمُ, اللَّجِيمُ / مُلْحَمٌ.	ل – ح – م 7
✓	تَلَاخَمَتِ الشَّجَّةُ, تَلَاخَمَتِ النَّحْمُ الْجَرُخُ, لَحْمَةٌ جِلْدَةُ الرَّأْسِ وَغَيْرُهَا, شَجَّةٌ مُتَلَاخِمَةٌ, امْرَأَةٌ مُتَلَاخِمَةٌ / لَاحِمَةٌ.	ل – ح – م 8
✓	لَحَمَ الْأَمْرَ, لَحَمَ الشَّيْءَ يَلْحُمُهُ لَحْماً وَأَلْحَمَهُ فَالْتَحَمَ, لَاحَمَ الشَّيْءَ بِالشَّيْءِ / لَاحَمْتُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ / لَاحَمَ الصَّدْعُ, اللَّحَامُ, هَذَا الْكَلَامُ لَحِيمٌ هَذَا الْكَلَامُ وَطَرِيدُهُ.	ل – ح – م 9
✓	لَحِمَ بِالْمَكَانِ يَلْحَمُ لَحْماً / لَحَمَ الرَّجُلُ يَلْحَمُ, أَلْحَمَ بِالْمَكَانِ, أَلْحَمَ الدَّابَّةَ.	ل – ح – م 10
×	اسْتَلْحَمَ الطَّرِيقَ.	ل – ح – م 11
✓	اسْتَلْحَمَ الرَّجُلُ الطَّرِيقَ, اسْتَلْحَمَ الطَّرِيدَةَ.	ل – ح – م 12

(1 م - ح - ل) ‘İç içe geçme’ aslından hareketle, hem hakikî hem de mecazî manada et; (2 م - ح - ل) mezkur aslın kapsamı dahilindekilerden olmak üzere, nesep, hısımlık, elbisenin örgüsü, yeryüzünü saran ot ve yeşillik, kavme mensubiyet, tarladaki buğday; (3 م - ح - ل) muhtevası et ve insan; (4 م - ح - ل) muhtevası et ve hayvan; (5 م - ح - ل) muhtevası et ve ev; (6 م - ح - ل) mecazî olarak insan eti yeme, gıybet, iftira, arkadan çekiştirme; (7 م - ح - ل) birbirine yapışıp kalma anlamından yola çıkarak, musibeti çekme, musibetin yapışıp kalması, diğerlerini belaya sürüklenme, dövme, yere yapıştırma, insanların etrafa saçılan et parçalarına benzediği öldürme eylemi, hücum ederken tarafların iç içe geçtiği savaş; (8 م - ح - ل) ete tesir eden baş yarası, iyileşme, kaynaşma, bitişen yahut kaynaşan et; (9 م - ح - L) etin, kemiklerin birleşik durmasını sağlayan amillerinden biri olması bakımından, işi muhkem kılma, onarma, düzeltme; (10 م - ح - L) başta zikredilen asla istinaden, mekana yahut bir hükme ilişme, oradan ya da ondan ayrılmama; (11 م - ح - L) yolun genişlemesi; (12 م - ح - L) yolu veya şahısları takip etme, bunlara ilişme ile ilgili kelimeler, terkipler ve ibareler beyan edilmiştir.

Tablo 3.11. ح - م - ل / Le - Me - Ha Aslından Müştak Kelime Grupları

ح - م - ل : Bir şeyin, nesnenin par(ı)l(d)aması, yıldırması.		
Asılla İlntili		Kelime Grupları
✓	لَمَحَ الْبَرْقُ وَالنَّجْمُ يَلْمَحُ لَمَحًا وَلَمَحَانًا وَتَلْمَاحًا، بَرَقَ لَامِحٌ وَلَمُوحٌ وَلَمَاحٌ.	ل - م - ح 1
✓	لَمَحَ إِلَيْهِ يَلْمَحُ لَمَحًا وَالْمَحَ / لَمَحَهُ وَالْمَحَهُ وَتَلْمَحَهُ / لَمَحَ الْبَصَرُ وَلَمَحَهُ بِبَصَرِهِ، اللَّمْحَةُ / اللَّمْحُ، رَأَيْتُ لَمَحَةَ الْبَرْقِ، هُوَ أَسْرَعُ مِنْ لَمَحِ الْبَصَرِ / هُوَ أَسْرَعُ مِنْ لَمَحَةِ الْبَصَرِ، اللَّمَاحُ، أَلَمَحَتِ الْمَرْأَةُ مِنْ وَجْهٍهَا إِمَاحًا، التَّمَحَ بِبَصَرِهِ، الْأَلْمَاحِيُّ.	ل - م - ح 2
✓	لَأَرَيْنَاكَ لَمَحًا بَاصِرًا، مَلَامِحُ الْإِنْسَانِ، فِي فَلَانٍ لَمَحَةٌ مِنْ أَبِيهِ / فِيهِ مَلَامِحٌ مِنْ أَبِيهِ، أَبْيَضَ لَمَاحٌ.	ل - م - ح 3

(1 م - ح - L) Şimşek ve yıldızın parlaması, yıldırması; (2 م - ح - L) şimşek çakması kadar kısa bir sürede bakış atma, gözlerini dikme, hızlı olma, gene şimşek çakması kadar kısa bir süre için peçesini açan aşırı güzel hanım; (3 م - ح - L) şimşegin çıktığı esnada ortalığın aydınlanması mantığından hareketle, belli, vazıh, aşikar şey, mesele, insanın çehresinde görünen aşikar güzellik ve çirkinlik alametleri ile ilgili kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.12. ل – ح – م / Me – Ha – Le Aslından Müştak Kelime Grupları

ل – ح – م : Hayrın azlığı; gammazlama.		
Asılla İlintili		Kelime Grupları
✓	المَحَلُّ، قَدْ أَمَحَلْنَا مُنْذُ ثَلَاثِ سِنِينَ، أَمَحَلَ الْمَطَرُ، أَمَحَلَتِ الْأَرْضُ وَالْقَوْمُ وَأَمَحَلَ الْبَلَدُ / مَحَلَّتِ الْأَرْضُ وَمَحَلَّتْ / مَحَلَّ الزَّمَانُ / أَمَحَلَ الزَّمَانُ، بَلَدٌ وَزَمَانٌ مَاجِلٌ وَمُحِلٌّ، أَرْضٌ مَحَلَّةٌ وَمَحَلٌّ وَمُحُولٌ / مَحُولَةٌ / مُحُولٌ / مُمَحِّلَةٌ وَمُحِلٌّ / مُحَالٌ، وَأَرْضُونَ مَحَلٌّ وَمَحَلَّةٌ وَمُحُولٌ، رَجُلٌ مَحَلٌّ.	م – ح – ل 1
✓	المَحَلُّ، سَبَّسَبَ مُتَمَاجِلٌ، فَلَاةٌ مُتَمَاجِلَةٌ، مَفَازَةٌ مُتَمَاجِلَةٌ، مَكَانٌ مُتَمَاجِلٌ، تَمَاحَلَّتْ بِهِمُ الدَّارُ، المَحِلُّ، المُتَمَاجِلُ مِنَ الرِّجَالِ، نَاقَةٌ مُتَمَاجِلَةٌ، المُمَحَّلُ، إِنَّ مِنْ وَرَائِكُمْ أُمُورًا مُتَمَاجِلَةً / أُمُورٌ مُتَمَاحِلَةٌ.	م – ح – ل 2
✓	المَحَلُّ، تَمَحَّلْتُ الدَّرَاهِمَ، تَمَحَّلَ لَهُ / مَاحَلُهُ، مَحَلَّ لِفُلَانٍ حَقَّهُ / تَمَحَّلَ حَقَّهُ، مَحَلَّتْ بِفُلَانٍ أَمَحَلَّ، مَحَلَّ بِهِ، مُتَلَثَّةٌ الْحَاءُ، مَحَلًّا وَمَحَالًّا / مَحَلَّ بِهِ إِلَى السُّلْطَانِ، مَاجِلٌ / مُحُولٌ / مُحُولٌ / مُتَمَحِّلٌ، رَجُلٌ مَحِلٌّ، المِحَالُّ.	م – ح – ل 3
✗	المِحَالُّ، مَاحَلُهُ مُمَاحِلَةٌ وَمِحَالًّا، مَحَلَّنِي يَا فُلَانُ، فُلَانٌ يُمَاجِلُ عَنِ الْإِسْلَامِ، تَمَحَّلَ لِي خَيْرًا.	م – ح – ل 4
✓	شَدِيدُ المِحَالِّ.	م – ح – ل 5
✓	إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ شَافِعٌ مُشَفِّعٌ وَمَاجِلٌ مُصَدِّقٌ، لَا تَجْعَلِ الْقُرْآنَ بِنَا مَاجِلًا، لَا تَجْعَلْهُ مَاحِلًا مُصَدِّقًا.	م – ح – ل 6
✗	المَحَالَّةُ، المَحَالَّةُ / المَحَالُّ، تَحَلَّتِ الْمَرْأَةُ بِالمَحَالِّ وَالْفَقْرِ.	م – ح – ل 7
✗	لَبْنٌ مُمَحَّلٌ، مَحَلَّةُ الْقَوْمِ، المُمَحِّلَةُ.	م – ح – ل 8

(1 ل – ح – م) Kendisinden faydalanıl(a)mayan, etrafındakilere hiçbir surette hayrının dokunmadığı yer, gök ve insanoğlu, bu bağlamda zorluk, kıtlık ve kuraklık; (م – ح – ل) 2) ‘hayrın noksanlığı’ aslıyla olan alakasından hareketle, uzaklık, uzaklaştırma, uzun; (3 ل – ح – م) tuzak, hile, aldatmaca, gammazlama; (4 ل – ح – م) evvelki kelime grubunda geçmekte olan ‘mihâl’ kelimesinin delalet ettiği diğer manalar, bunların arasından ‘kuvvet ve güç’ çerçevesindekiler; (5 ل – ح – م) Ra`d/13.ayette geçmekte olan ‘mihâl’ terkibi; (6 ل – ح – م) Kur’ân’ın, kendisine tabi olmayan ve kendisi ile amel etmeyenler hakkında aleyhte şahitlik yapacak olması; (7 ل – ح – م) devenin sırtındaki her bir omur, kendisi ile devenin su çektiği ve devenin omuruna benzeyen makara, çark; (م – ح – ل) 8) süt ile alakalı kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Tablo 3.13. ح - ل - م / Me - Le - Ha Aslından Müştak Kelime Grupları

ح - ل - م : Beyaz.		
Asılla İlntili		Kelime Grupları
✓	الْمَلْحُ، تَمْلَحُ الرَّجُلُ، وَقَدْ مَلَحَ الْقَدْرُ يَمْلَحُهَا وَيَمْلَحُهَا مَلْحًا وَمَلَحَهَا، مَلَحَهَا تَمْلِحًا / أَمْلَحَ الْقَدْرُ، الْمَلَاخَةُ / الْمَمْلَحَةُ، الْمَلَّاحُ / الْمُتَمَلِّحُ، الْمِمْلَحَةُ / الْمَمْلَحَةُ، مَمْلُوحٌ مُمَلِّحٌ مَلِيحٌ، مَاءٌ مَلَحٌ وَمَلِيحٌ وَمِيَاءٌ مَلَحٌ وَمَلَّاحٌ وَأَمْلَاحٌ وَمَلَحَةٌ، قَلِيْبٌ مَلِيحٌ، سَمَكٌ مَالِيحٌ وَبَقْلَةٌ مَالِيحَةٌ / سَمَكٌ مَلَحٌ وَمَلِيحٌ وَمَمْلُوحٌ، مَلَحَ الْمَاءُ مَلُوحًا وَمَلَحَ يَمْلَحُ مَلَاخَةً وَمَلُوحَةً / أَمْلَحَ، أَمْلَحَ الْقَوْمُ / أَمْلَحَتْ الْإِبِلُ، أَمْلَحَ الْإِبِلُ، مَلَحَ الْمَاشِيَةَ مَلْحًا وَمَلَحَهَا، مَلَحَ الدَّابَّةَ تَمْلِحًا.	م - ل - ح 1
✓	الْمَلَاخَةُ، الْمَلَّاحُ، نَبَتْ مَلَحٌ وَمَالِحٌ.	م - ل - ح 2
✓	الْمَلْحُ، الْمَلَاخَةُ، قَدْ مَلَحَ يَمْلَحُ مَلُوحَةً وَمَلَاخَةً وَمَلْحًا، اسْتَمْلَحَهُ، مَلِيحٌ وَمَلَّاحٌ وَمُلَّاحٌ، رَجُلٌ مَلِيحٌ وَأَمْرَأَةٌ مَلِيحَةٌ، كَانَتْ أَمْرَأَةٌ مَلَاخَةً، مَا أَمْلَحَهُ، الْمُلْحَةُ وَالْمُلْحَةُ، أَمْلَحْتُ يَا فُلَانُ / مَلَحَ الشَّاعِرُ، أَمْلَحَنِي بِنَفْسِكَ / أَحْبَبْتُ أَنْ تُمْلِحَنِي عِنْدَ فُلَانٍ بِنَفْسِكَ، الْمَلْحُ، الْمَلَحُ وَالْمُلْحُ.	م - ل - ح 3
✓	مَلَحَ يَمْلَحُ وَيَمْلَحُ / مَلَحْنَا لِفُلَانٍ مَلْحًا، الْمَلَحُ / الْمَلَحُ، الْمَلْحُ، الْمِلَّاحُ، الْمُمَالِحَةُ.	م - ل - ح 4
✓	الْمَلْحُ، بَيْنَ فُلَانٍ وَفُلَانٍ مَلَحٌ وَمَلَحَةٌ، مَلَحَ عَرْضَهُ، مَلَحَ فُلَانٌ عَلَى رُكْبَتَيْهِ / مَلَحَهَا مَوْضُوعَةٌ فَوْقَ الرُّكْبِ / فُلَانٌ مَلَحَهُ عَلَى رُكْبَتَيْهِ.	م - ل - ح 5
✓	الْمَلْحُ، مَلَحَ الْقَدْرُ، أَمْلَحْتُ الْقَدْرَ، أَمْلَحَ الْبَعِيرُ / مَلَحْتُ - مَلَحْتُ النَّاقَةَ / تَمْلَحْتُ الْإِبِلُ، مَلَحَ، مَمْلُوحٌ، مُمَلِّحٌ، كَانَ رَبِيعُنَا مَمْلُوحًا فِيهِ، مَلَحْتُ الْمَاشِيَةَ، الْمَلْحُ / الْمُلْحَةُ، مَلَحَ اللَّهُ فِيهِ، لَا مَلَحَ اللَّهُ فِيهِ، لَا يَبَارِكُ اللَّهُ فِيهِ وَلَا يَمْلَحُ، لَا يُبَارِكُ اللَّهُ فِيهِ وَلَا يُمْلَحُ، لَا مَلَحَ اللَّهُ فِيهِ وَلَا بَارَكَ فِيهِ.	م - ل - ح 6
×	مَلَحْتُ الشَّاةَ وَمَلَحْتُهَا.	م - ل - ح 7
✓	مَلْحَانُ / مَلْحَانُ، أَمْلَحُ.	م - ل - ح 8
✓	الْمَلَّاجِي.	م - ل - ح 9
×	أَمْلَاحُ النَّخْلِ، شَجَرَةٌ مَلْحَاءُ.	م - ل - ح 10
✓	الْمُلْحَةُ، أَمْلَحُ، قَدْ أَمْلَحَ الْكَبْشُ أَمْلَاحًا، كَبِشَ أَمْلَحُ، الْمَلْحَاءُ مِنَ الْبَعَاجِ، رَجُلٌ أَمْلَحُ اللَّحْيَةِ، مَلْحَاءُ، هُوَ أَمْلَحُ الْعَيْنِ، أَقْبَلَ فُلَانٌ فِي الْمَلْحَاءِ.	م - ل - ح 11
✓	فُلَانٌ يَمْتَلِحُ.	م - ل - ح 12
×	الْمَلْحُ، قَدْ مَلَحَ مَلْحًا، أَمْلَحُ.	م - ل - ح 13
✓	مَلَحْتُ النَّاقَةَ تَمْلِحًا، الْمِلَّاحُ.	م - ل - ح 14
✓	الْمَلْحَاءُ.	م - ل - ح 15
✓	الْمَلَّاحُ، الْمِلَّاحُ / الْمَلَّاحُ، الْمَلْحُ، الْمِلَاخَةُ وَالْمَلَّاجِيَّةُ، الْمَلْحَةُ.	م - ل - ح 16

(1 م – ل – ح) Kendisiyle yemeğin lezzetlendiği şey, tuz, tuzlu su ve tuzlu toprak; (2 م – ل – ح) tadının tuzlu olmasına istinaden, ekşi, asitli nebat çeşidi; (3 م – ل – ح) tuzun yemeği güzelleştirmesinden hareketle, zahiri ve batini manada güzel(lik) ve hoş(luk); (4 م – ل – ح) tuzun gıdâ yönüne yahut da rengine binaen, emzirme, süt; (5 م – ل – ح) ‘dizlerin üzerine konan tuz’ meseli üzerinden hürmet ve buna mukabil gıybet; (6 م – ل – ح) evvelki kelime grubunda bahsedilen meselin bir diğer tevili olmasından yola çıkarak, iç yağı, şişmanlık, semizlik, bereket; (7 م – ل – ح) pişirmeden evvelki aşamada, koyun cinsinden hayvanın kaynar suya daldırılıp tüylerinin yolunması; (8 م – ل – ح) yeryüzünün beyazlara büründüğü kış aylarından bazısı; (9 م – ل – ح) beyaz renkte olan nebat; (10 م – ل – ح) taze hurmaların sarı ve kırmızı renkle renklenmesi, yapraklarının dökülmesiyle beraber dalları yeşil kalan ağaç; (11 م – ل – ح) beyaz yahut beyazının daha baskın ve çok olduğu tüy, saç; (12 م – ل – ح) beyazdaki safiyetin gitmesi gibi, doğru söze yalan karıştırma; (13 م – ل – ح) hayvanlarda görülen hastalık; (14 م – ل – ح) tuzun tedavi eden yönü; (15 م – ل – ح) renginden ötürü, omur; (16 م – ل – ح) deniz suyunun tuzluluğu, gemicinin tuzlu su ile haşır neşir olması, rüzgar... vb. sebeplere istinaden, denizci(lik) ile alakalı kelimeler, terkipler ve ibareler zikredilmiştir.

Sonuç olarak, م – ل – ح / Ha – Le – Me harflerinden müteşekkil maddeler arasındaki ortak mananın “bâtında olanın zâhir hale gelmesi ve bunun hemen değil, geçen belli bir sürenin neticesinde gerçekleşmesi” olduğu istidlâl edilmiştir. Bunu mümkün kılan kelime grupları ve bunların içerisinde yer alan muayyen kelimeler, terkipler ve ibareler ise aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere:

Tablo 3.14. Ortak Mananın İstidlâlinde Baz Alınan Maddeler

5 م – ل – ح	3 م – ح – ل	1 ل – م – ح	1 ل – ح – م لَحْمُ التَّمْرِ	2 ح – م – ل	2 ح – ل – م
6 م – ل – ح أَمْلَحَ الْبَعِيرُ / مَلَحَتْ - مَلَحَتْ الناقةُ / تَمَلَّحَتْ الإبلُ، مَلَحَ، مَمْلُوحٌ، مُمْلَحٌ	8 م – ح – ل	3 ل – م – ح فِي فَلَانٍ لَمْحَةٍ مِنْ أَبِيهِ / فِيهِ مَلَامِحٌ مِنْ أَبِيهِ		3 ح – م – ل	3 ح – ل – م

Tablo 3.14.

				ح - م - ل 13 احتَمَل منها / اِخْتَمَل الرَّجُلُ، غَضِبَ فُلَانٌ حَتَّى اِخْتَمَلَ، اِخْتَمَلَ لَوْنُهُ فلان يحمل الخطب الرَّطْب، حَمَّالَةٌ الْحَطْبِ	ح - ل - م 5
					ح - ل - م 10

BÖLÜM IV

TEFSİR ÇALIŞMASI: İŞTİKÂK-I KEBÎRLE ELDE EDİLEN ORTAK MANANIN KUR'ÂN AYETLERİNE TATBİKİ

Sözlük Çalışması'nda, iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîbe uğrayan maddelerin bilcümlesinin hem müstamel olduğu hem de Kur'ân'da geçtiği iki farklı sülâsî asıl (kök harf grubu), muayyen sözlükler vasıtasıyla etraflıca tetkik edilmiş, akabinde her ikisi de, mukalleblerinin arasında bir ortak mananın olup olmaması cihetinden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Değerlendirmelerin sonucu müspet olmakla beraber, ر - ح - ب / Be - Ha - Ra ve mukallebleri için gözetilen ortak mana arayışından daha kat'î bir netice elde edilirken, م - ل - ح / Ha - Le - Me ve mukalleblerinin tamamını şümûl edecek bir ortak manaya ulaşabilmek için te'vîle fazlasıyla ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktadan hareketle, bu bölümde, ر - ح - ب / Be - Ha - Ra ve mukalleblerinin geçtiği ayetler ele alınacaktır. Her bir mukalleb maddenin başlangıcında, evvelâ, bu maddeden müştak kelimelerin Kur'ân'da hangi siyak üzere geçtiği belirtilecek, akabinde, bu amil de göz önünde bulundurularak ayetler seçilecektir:

Tablo 4.1. Tefsir Çalışması Kapsamında Seçilen Ayetler

Mukalleb Madde	Kelime	Geçtiği Ayet
ر - ح - ب / Be - Ha - Ra	الْبَحْرَيْنِ الْبَحْرِ بَحِيرَةٍ	Kehf 18/60, Rahmân 55/19 Tûr 52/6, Rûm 30/41 Mâide 5/103
ح - ر - ب / Be - Ra - Ha	لَا أَنْزَحَ لَنْ أَنْزَحَ	Kehf 18/60 Yûsuf 12/80
ر - ب - ح / Ha - Be - Ra	أَحْبَارَهُمْ يُخْبِرُونَ	Tevbe 9/31 Rûm 30/15

Tablo 4.1. (devam)

ح - ر - ب / Ha - Ra - Be	الْحَرْبُ الْمُحْرَابُ	Bakara 2/279, Muhammed 47/4, Enfâl 8/57 Âl-i İmrân 3/37
ح - ب - ر / Ra - Be - Ha	مَا رِبِحْتُ	Bakara 2/16
ب - ح - ر / Ra - Ha - Be	رَحِبْتُ	Tevbe 9/25

Seçili her bir ayetin tefsirinin nihayetinde, iki aşamalı bir değerlendirme yapılacaktır. Birinci aşamada, mezkur ayette ortak mananın yakalanıp yakalan(a)madığı tetkik edilecektir. İkinci aşamada ise, ele alınan ayetin başlangıçtan itibaren ortak mana amili de itibara alınarak tefsir edilmesi halinde, bunun tefsir sürecine ve sonucuna herhangi bir tesirinin olup olmadığı gözlemlenecektir.

4.1. ح - ر - ب / Be - Ha - Ra Harflerinden Müteşekkil Mukalleb Maddeler

4.1.1. ح - ر - ب / Be - Ha - Ra

Müfessirlerin bazıları الْبَحْرُ kelimesinin Kur'ân'da dört vücûh üzere geçtiğini belirtmişlerdir:

- الْبُرُّ nun zıddı.¹²⁵²
- Yüce Arş'ın altında bulunan,¹²⁵³ içerisinde Allah'tan başkasının bilemeyeceği olağandışı şeylerin yer aldığı, suyu ile Allah'ın ölüleri dirilttiği deniz.¹²⁵⁴
- Taşra, köy ve kırsal alan (أُرْيَافُ) ile belde ve şehir (قُرَى);¹²⁵⁵ yerleşilip yurt edinilmiş, ahâlisi olan yer, ülke (الْعَامِرُ مِنَ الْبِلَادِ).¹²⁵⁶

¹²⁵² Kehf 18/60: حَتَّىٰ أَتْلَعَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzır fi 'İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, 1. bs., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), s. 198. Yûnus 10/90: وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَءِيلَ الْبَحْرَ. Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, c. 2, 6 c. (Kâhire: Meclisü'l-A'la li'-Şuûni'l-İslâmiyye - Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1996), s. 225. Duhân 44/24: وَاتَّزَكَّيْنَا الْبَحْرَ رَهْوًا. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzır*, s. 198; Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz*, s. 225.

¹²⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzır*, s. 199.

¹²⁵⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz*, s. 225. Tûr 52/6: وَالْبَحْرُ الْمُسْجُورُ. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzır*, s. 199; Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz*, s. 225.

¹²⁵⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz*, s. 225.

¹²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzır*, s. 199. Rûm 30/41: ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzır*, s. 199; Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz*, s. 225.

Bu üçünde hemfikir olan İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ile Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), bir sonraki maddede ihtilaf etmişlerdir:

- Tatlı ve acı su.¹²⁵⁷
- Fâris ve Rûm denizleri.¹²⁵⁸

Zikredilen ilk vecihle ilintili olarak dipnotta sıralanan örnek ayetler arasından, حَتَّىٰ أَتْلُعَ حَتَّىٰ أَتْلُعَ seçilmiştir. Ayette geçen الْبَحْرَيْنِ ile aslında neyin kastedilmiş olabileceğine dair yapılan açıklamaların merkezinde, Fîrûzâbâdî'nin ayrı bir vecih olarak zikrettiği 'Fâris ve Rûm denizleri' bulunmaktadır. İlaveten, 'Fâris ve Rûm denizleri' vechine örnek mahiyetinde serdedilen ayette, الْبَحْرَانِ den muradın bu iki deniz olduğu söylenece de, müfessirlerin çoğunluğu bunların muayyen birer deniz olmadıklarını, ancak ayetin kendi kendini tefsir ettiği şekilde tatlı ve acı sular olduklarını belirtirler.¹²⁵⁹ Bu sebeplerden ötürü toplamda beş vücûh olmasına rağmen, İbnü'l-Cevzî'nin sınıflandırmasına tâbi olunup dört ayet incelenecektir.

الْبَحْرُ bağlamında ele alınan bu dört ayetin akabinde, ب – ح – ر / Be – Ha – Ra kökünden müştâk olup Kur'ân'da geçen diğer bir kelime daha ele alınacaktır: بَحِيرَةٌ (Bahîre).¹²⁶⁰

4.1.1.1. Kehf 18/60: وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَتْلُعَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقْبًا

Kehf yahut Ashâbu'l-Kehf Sûresi, Mekke döneminde Gâşiye Sûresi'nden sonra nüzûl edilmiş olup, Mushaf tertibinde ise İsrâ Sûresi'nden sonra gelmektedir.¹²⁶¹ İsrâ Sûresi'nin ilk ayetinde, Mekkeli müşriklerin madde (tabiat) kanunlarını delip geçen olağanüstü bir olay olması hasebiyle inkâr ettikleri isrâ hadisesinin zikredilmesini müteakip, 22.ayetten¹²⁶² itibaren bir takım emir ve yasaklar sıralanmıştır. 39.ayete¹²⁶³ gelindiğinde ise Allah Hz. Peygamber'e (sav.), bunların ona (sav.) mahsus olarak

¹²⁵⁷ Rahmân 55/19: مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir*, s. 199.

¹²⁵⁸ Fâtır 35/12: وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِعٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أجاجٌ. Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevi't-Temyîz*, s. 225.

¹²⁵⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevi't-Temyîz*, s. 225.

¹²⁶⁰ Mâide 5/103: مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِيَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا خَائِمٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَقْتُلُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَثُرُوا لَا يَعْقِلُونَ.

¹²⁶¹ Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 15, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 199; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 5, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 335.

¹²⁶² لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعَدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا (٢٢) ... كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا (٣٨)

¹²⁶³ ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْفَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَذْخُورًا (٣٩)

verilen hikmetlerden olduğunu belirtmiştir. Kehf Sûresi'ne baktığımızda da, insanın tam manasıyla aklını erdiremeyeceği, sadece cüz'î miktarda kavrayabileceği hadiselerin yer aldığı dört adet kıssa bulunmaktadır: Ashab-ı Kehf, (iki) bahçe sahipleri, Hızır ile Hz. Musa ve Zülkarneyn. İsrâ ve mi'râc hadiseleri ile aynı minvalde olan bu kıssaların ardındaki hakikatler gözler önüne serilerek, beşerin farkına varamadığı, idrak edemediği ama aslında belki de her an vuku bulan olağandışı olayların varlığına dikkat çekilmiştir.¹²⁶⁴ Bu kıssalardan iki tanesi, sûrenin meşhûr sebab-i nüzûl rivayetinde yer alan üç sorudan ikisinin cevabı niteliğindedir.

Mekke müşriklerinden Nadr b. Hâris, Kureyş'in zenginlerinden olup ticaret amaçlı Hîre'ye ve İran'a gidip gelirdi. Bu seyahatleri esnasında orada(kilerde)n Rüstem ve İsfendiyar hikayelerini öğrenmişti. Hz. Peygamber (sav.) bir topluluk içine girip oturduğu zaman, onlara Allah'tan ve önceki kavimlerin başlarına gelenlerden bahsederdi. Sohbeti bitince topluluğun yanından ayrılırdı, ancak bu sefer de Nadr b. Hâris hemen insanların yanına gider, kendisinin daha güzel şeyler söyleyeceğini iddia eder ve İran krallarının efsaneleri anlatmaya başlardı. Daha sonra Kureyşliler, onu ve beraberinde Utbe b. Mu'ayt'ı Medine'deki yahudi âlimlerin yanına gönderdiler ki Hz. Peygamber'in (sav.) durumu hakkında bilgi alsınlar. Neticede Yahudi âlimleri, Hz. Peygamber'e (sav.) sorulması için üç adet soru sıraladılar ve eğer gerçekten Allah'ın resûlü ise bunları cevaplayabileceğini, aksi halde aslında onun peygamber olduğunu uyduran birisi olduğunu söylediler: Asırlar evvel gidip kaybolan gençlerin hali, Dünya'nın doğusuna da batısına da giden seyyahın hadisesi ve rûhun mahiyeti.¹²⁶⁵ Bu

¹²⁶⁴ İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Girnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî, (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 248.

¹²⁶⁵ Rivayetin tamamı için bkz. Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 21, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 391-392; İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 249; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, (Dârü'l-Fazilet), s. 105; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 199; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 335-336.

Ne Sahîhayn'da ne de Kütüb-i Sitte'de yer almayan bu meşhûr sebab-i nüzûl rivayeti, Muhammed b. İshak (ö. 151/768) tarafından es-Sîretü'n-Nebeviyye adlı eserinde aktarılmıştır. Bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 249.

Elmalılı, bu rivayetin hadis usûlü açısından delil olarak gösterilmeye uygun bir haber olmadığını söylemiş ve altı tane gerekçe sıralamıştır: Seneddeki tanınmayan ravinin varlığı, bu rivayetin Sahîhayn'daki Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle gelen 'rûh' ile alakalı rivayetlere aykırı olması, Hz. İsa'yı kabul etmeyen yahudi âlimlerinin Hristiyanlık tarihinde geçmekte olan Ashâb-ı Kehf gençlerinin kerametini delil olarak sordurtması, Kehf Sûresi'nin nüzûlunun sebebi addedilen üç sorudan biri olan 'rûh' a başka bir sûrede değinilmesi, ayetlerde geçen *وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ* ve Zülkarneyn ile alakalı soru sorulduğu açıkça anlaşılırken Ashab-ı Kehf kıssasına girişte böyle bir şeye rastlanılmaması ve son olarak da Kehf Sûresi'nin 6. ayeti (*فَلَعَلَّكَ بَاجِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ*) baz alınarak burada üzüntüden dolayı bir azarlamanın var olduğunun söylenmesi ancak bunun hakikatte bir irşad ve takviye olması. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 337-338.

üç sorudan ilk ikisi Kehf Sûresi'nin başında ve sonunda beyan edilmiştir: Ashâb-ı Kehf ve Zülkarneyn kıssaları. Son soru ise, İsrâ Sûresi'nin 85.ayetinde¹²⁶⁶ Allah'a isnad edilerek cevaplandırılmıştır.¹²⁶⁷

Mezkur ayette, Allah'ın yahudilere hitaben dile getirmiş olduğu *وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا* ibaresindeki hakikatin, Kehf Sûresi'nde bahsi geçen Hızır ile Musa kıssasında daha açık ve net bir şekilde işlenmiş olduğu görülmektedir. Hadis-i Şerîf'te de geçtiği üzere, İsrâ 17/85.ayet nüzûl olduğunda Yahudiler, kendilerine içerisinde her şeyin bilgisinin (hakikatinin) bulunduğu Tevrat'ın verildiğini söylediler. Bunun üzerine Kehf 18/109 ayet¹²⁶⁸ nâzil oldu.¹²⁶⁹

Hızır ile Musa kıssası, başlı başına bir kıssa olmasının yanı sıra kendisinden önce zikredilen Ashâb-ı Kehf ile (iki) bahçe sahiplerinin kıssalarından da tamamen bağımsız değildir, bilakis onları destekleyici mahiyettedir. Mekke'nin kafir zenginleri, mallarının, evlatlarının ve taraftarlarının çokluğuyla Müslüman fakirlere karşı övünüyorlar, onları küçümsüyorlardı. Sûrenin ikinci kıssasında, İsrail oğullarından bahçe sahibi iki kardeş misali vasıtasıyla 'üstünlüğün mal veya mülk ile değil, ancak Allah'a itaat ve ibadet ile olduğu' mesajı verilmektedir. Hz. Musa'nın, kendisine bahşedilen onca lütuf karşısında fahretmeyip ilim elde etme amacıyla Hızır'a (a.s) tabi olmayı talep etmesi ve tevazu göstermesi, bu türden bir muamelenin tekebbürden daha hayırlı olduğunu göstermektedir. Ashâb-ı Kehf kıssası ile olan bağlantısına gelince, meşhûr sebep-i nüzûl rivayetinde geçtiği üzere müşrikler Hz. Peygamber'in (sav.)

Fahreddin er-Râzî'nin İsrâ 17/85.ayetin nüzûluna sebep olan hadiseyi aktardığı rivayette, yahudi âlimleri Hz. Peygamber'in nübüvvetinin hak oluşunu 'rûh' ile alakalı soruya cevap vermemesine, bu soru karşısında susmasına bağlamışlardır. Bunun akabinde Râzî, bazı kimselerin bu meşhûr rivayeti birkaç yönden eleştirdiğini belirtmiş ve hepsini sıralamıştır. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 392.

¹²⁶⁶ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

¹²⁶⁷ Âlûsî, 'rûh' mevzusunun İsrâ Sûresi kapsamında ele alınmasının sebebinin hem 'rûh' un hem de isrâ ve mi'râc hadiselerinin hakikatine ulaşmada beşer aklının yetersiz kalmasına bağlamaktadır. Ayrıca denilmiştir ki: İsrâ en yüce makama yükselişi kapsarken, rûh bu makamdan düşme halini barındırmaktadır. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 199.

¹²⁶⁸ قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا

¹²⁶⁹ Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, s. 106; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 199. İki sûre arasındaki şu ana kadar bahsedilen münasebetlere ilaveten:

... İsrâ' Sûresi'nin 104.ayeti, *فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا*, Kehf Sûresi'nin 98-100 ayetleri ile şerh edilmiştir: *قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا* (۹۸) *وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جُمُعًا* (۹۹) *وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا* (۱۰۰)

... Hicr 15/98 ve Nasr 110/3.ayetlerde geçen *وَبَخْمِدٍ* ibaresindeki tesbîh ve tahmîd sıralaması, İsrâ' Sûresi'nin başlangıcındaki *الَّذِي سُبْحَانَ الَّذِي* ile Kehf Sûresi'nin ilk ayetindeki *الَّذِي* ibarelerinde de görülmektedir. İlaveten, hem İsrâ' Sûresi'nin son ayeti hem de Kehf Sûresi'nin ilk ayetinde tahmîd vardır. Bkz. Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, s. 105-106; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 199.

nübüvvetinin hak oluşunu, kendisine yöneltile soruların tamamını cevaplamasına bağlamışlardı. Ancak Fahreddin Râzî'nin de belirttiği gibi bu, önemli bir şey değildir. Allah tarafından seçilen bir nebî ve resûl oluşu, onun 'olmuş, olan ve olacak her şeyi' bilmesini gerektirmemektedir ki bunu da Hz. Musa'nın Allah'ın emri ile Hızır'ın (a.s) yanına gidip ondan ilim talep etmesi hadisesinde açıkça görmekteyiz.¹²⁷⁰

Rivayet¹²⁷¹ edildiğine göre, Hz. Musa İsrâiloğullarına hitap ettiği bir esnada kendisine “İnsanların en bilgilisi kimdir?” diye soruldu. Buna cevaben “Ben.” deyince, Allah, ilmi kendisine nispet etmediği için Hz. Musa'yı kınadı. Diğer rivayette, Hz. Musa'ya “Yeryüzünde senden daha bilgili birisi daha var mı?” diye soruldu ve Hz. Musa bunu “Hayır.” diye cevapladı.¹²⁷² Allah, Hz. Musa'ya ondan daha bilgili bir kulunun

¹²⁷⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 477.

¹²⁷¹ Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâ'î, İbn Cerîr, İbnü'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim tarafından aktarılan iki rivayet. Bkz. Celâlüddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, c. 5, 8 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr), s. 409-412.

¹²⁷² Müslim'in (r.anh) naklettiği bir başka rivayette, Hz. Musa kavmine hitap ederken “Yeryüzünde benden daha bilgilisi yoktur” demiştir. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 412. Diğer rivayetlerde:

1) Hz. Musa, Beni İsrâil'e hitap ettiği bir esnada içinden kendisine verilen bu ilmin bir benzerinin daha hiçbir kimseye verilmediğini, ondan daha bilgili bir kimsenin olmadığını geçirmiştir. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 415, 417.

2) Hz. Musa ve İsrâiloğulları, Kıptilerin helak olmasından sonra Mısır'a hâkim olunca, Allah Hz. Musa'ya, İbrâhim 14/5.ayette de geçtiği üzere, ‘Allah’ın onlara yaşattığı güzel günleri hatırlatmasını’ buyurdu. Bunun üzerine Hz. Musa kavmine hitap etmeye başladı ve Allah’ın onlara verdiği nimetlerden, bahsettiği lütuflardan bahsettiği esnada Benî İsrâil’den bir adam Hz. Musa'ya “Yeryüzünde senden daha bilgili birisi daha var mı?” diye sordu. Hz. Musa da “Hayır.” şeklinde cevap verince, Allah, Cebail (a.s) yolladı ve buyurdu ki: “İlmimi nereye koyduğumu nereden bileceksin?” Yahut da, “Peki insanların en bilgilisi kimdir?” sorusuna “Ben.” diye cevap vermesi üzerine Allah, Hz. Musa'yı kınadı. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf`an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, 3. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407), s. 731; Nâsirüddin el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, 1. bs., c. 3, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418), s. 286; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 7, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 199; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 418; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 313.

3) Hz. Musa, Allah'a “Hangi kulun senin indinde daha sevimlidir?”, “Hangisi en iyi hüküm verendir?” diye sorular sormuş, Allah da bunlara cevap vermiştir. Sıra, “En bilgili kulun kimdir?” sorusuna gelince Allah “Kendisine hidayet yolunu gösterecek ya da kendisini yanlıştan döndürecek bir tek kelimeye rastlama ümidiyle insanların ilmini edinip kendi ilmine ilave etmek isteyen kişidir.” buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. Musa Allah'tan, eğer kendisinden daha bilgili bir kul varsa onun yerini kendisine göstermesini niyaz etmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 731-732; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 478; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 286; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 419; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 313; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 367.

4) Hz. Musa, kendisine levhaların verildiği ve Allah'ın onunla vasıtasız konuştuğu esnada Allah'a “Benden daha faziletli ve bilgili bir kulun daha var mı?” şeklinde bir soru sordu. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 478.

5) Hz. Musa, kendisine bahşedilen onca ilimden sonra, yeryüzünde kendisinin bir benzerinin daha olmadığını zannetti. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 478.

İkinci maddeyle alakalı olarak İbn Atiyye “Hz. Musa ve kavminin Mısır'a hâkim oldukları malumatını, bu sözün dışında başka bir yerde görmedim. Bu, Hz. Musa'nın, cebbâr kavmin diyarının fethinden önce Tih imtihanı esnasında öldüğü bilgisiyle de çelişmektedir.” diyerek itiraz etmiştir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 199.

olduğunu ve bu kulun da مجمع البحرين¹²⁷³ bulunduğunu vahyetti. Hz. Musa, bu kişiyi bulduğuna delalet etmesi için Allah'tan bir alamet istediğinde, Allah şöyle buyurdu: “Yanına azık olarak alacağın حوت'u kaybettiğin yerde kulumu bulacaksın.” Diğer rivayette حوت, ölü olarak vasıflandırılmıştır. Sonra, Hz. Musa yanına Yûşa‘ b. Nûn'u da alarak yola çıktı ve الصخرة¹²⁷⁴ ya kadar geldiler. Burada uyudukları esnada, حوت çantanın içinde çırpındı, zıpladı ve nihayetinde denize düştü. Süfyân (r.anh), “İnsanların iddia ettiğine göre, الصخرة nun ya(kı)nında عين الحياة vardır. Suyunun isabet ettiği ne varsa hemen dirilir.” demiştir. Tekrardan yola çıktıklarında, bir noktada Hz. Musa Yûşa‘ b. Nûn'dan azıklarının getirmesini istedi. Mezkur azığın yerinde olmadığını fark etmelerinin üzerine, izlerini takip edip geri döndüler ve الصخرة¹²⁷⁵ ya vardılar. Diğer rivayette Hızır'ı كبد البحر¹²⁷⁶ da buldular.

لَا أَزُولُ ile ilgili yapılan açıklamaların temelinde bu ifadenin bu siyakta لَا أَزُولُ (ayrılmayacağım) manasında mı yoksa لَا أَزَالُ (devam edeceğim) anlamında mı kullanılıp kullanılmadığı vardır.

- ¹²⁷⁷ لَا أَزَالُ, yani ‘... ulaşana kadar yürümeye, yolculuk etmeye devam etme’ manasındadır. لَا أَزُولُ manasında olması imkansızdır çünkü hem ‘mekanı

Âlûsî, tefsirinde Sahîhayn'daki ve üçüncü madde kapsamında zikredilen rivayetleri aktardıktan sonra, bu rivayetlerin olayın Mısır'da yahut da başka bir mekânda vuku bulduğuna delalet etmediğini belirtmiştir. Akabinde de bunun istisnası olarak ikinci madde çerçevesinde yer verdiğimiz rivayeti ve İbn Atiyye'nin yapmış olduğu itirazı aktarmıştır. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'âni*, s. 313.

Fahreddîn er-Râzî, beşinci maddede verilen rivayetin bir benzerini tefsirinde zikrettikten sonra, usûl âlimlerinin bu türden bir rivayeti zayıf addettiklerini belirtmiştir. Çünkü peygamberler, Allah'ın ilminin sonsuz olduğunu ve mahlukatının da sınırlı olması gerektiğini bilmelidirler. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 478.

¹²⁷³ Diğer rivayetlerde: عند الصخرة التي عندها العين; ساحل البحر. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 417, 419. على الساحل عند الصخرة. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 732. جزائر البحر. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 478.

¹²⁷⁴ Diğer rivayetlerde: الصخرة على ساحل البحر; Hızır'ın da su içtiği العين. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 416, 417.

¹²⁷⁵ Diğer rivayetlerde: الصخرة ya varmalarından sonra Hz. Musa حوت un denizde açtığı yolu takip etti, suyun üzerinde yürüdüler ta ki جزيرة من جزائر العرب a varıncaya kadar. Orada Hızır'ı buldular. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 416, 419.

¹²⁷⁶ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Ali Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 3, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 156; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 411.

¹²⁷⁷ لَا أَزُولُ ibaresinin aslı الْبَزَاح dan gelir. Tıpkı لَا أَزَالُ ifadesinin aslının الزَّوَال dan gelmesi gibi. لَا أَزُولُ ifadesinin manası “Kalıyorum.” dur. Çünkü الْبَزَاح kelimesi olumsuzdur. Başına bir de لَا olumsuzu gelince, iki olumsuzdan ortaya olumlu bir mana çıktı. Bundan hareketle لَا أَزُولُ ifadeleri süreklilik, devam ve sebat ifade eder. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 479.

Araplar indinde أَفْتًا وَلَا أَفْتًا وَلَا أَفْتًا hepsi birdir, aynıdır. Bunlarda ret manası bazen zahiren bazense muzmer olarak görülmektedir. Zahir olana örnek olarak, Hûd 11/118: وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُ النَّاسُ مُخْتَلِفِينَ. Enbiyâ 21/15: فَتَنَّاكَ بِتِلْكَ دَعْوَاهُمْ. Ra'd 13/31: فَتَنَّاكَ بِتِلْكَ دَعْوَاهُمْ. Aynı şekilde لَا أَزُولُ. Muzmer olana örnek olarak da, Yûsuf 12/85.ayet: فَتَنَّاكَ بِتِلْكَ دَعْوَاهُمْ. Yani, zahirde فَتَنَّاكَ olsa da aslında لَا فَتَنَّاكَ manasındadır. Bkz. Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk.

terk etmeme' manası olmadığı gibi hem de bulunduğu yerden ayrılmaz, orayı terk etmez ise o zaman yeryüzünde de yol kat edemez. Çünkü, Hz. Musa'ya Hızır ile o mekânda buluşması vaat edilmişti.¹²⁷⁸

İkamet manasına Yûsuf 12/80.ayet örnek verilebilir: فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْتِيَ لِي أَبِي.

- Eğer لَا أَبْرَحُ burada nâkıs fiil konumundaysa o zaman haberi nerede? Haberinin hazfedilmesi caiz midir?

Nakıs fiillerde haberin hazfedilmesi durumu çok nadirdir. Hazfedildiği takdirde de bu genellikle şiir(ler)de¹²⁷⁹ görülmüştür.

Ayette لَا أَبْرَحُ ibaresinin haberi hazfedilmiştir ancak var olan hal karinesine (sefere yönelme) ve akabinde gelen حَتَّى أَبْلُغَ ibaresine (amaç, gaye, varılacak yer) binaen burada 'yürüme, yol alma, gitme' manalarının olması münasiptir.

Zemahşerî, buradaki ifadenin aslının لَا يَبْرَحُ مَسِيرِي حَتَّى أَبْلُغَ olabileceği şeklinde bir yorumda bulunmuştur. O halde, haber حَتَّى أَبْلُغَ ifadesi olur.

مَسِيرِي kelimesi hazfedildiği için, muzâfun ileyh (ي) مَسِير kelimesinin yerine geçer ve neticede fiil gâib siygasından mütekellim siygasına kalb olur. Her ne kadar Zemahşerî bu yorumu ince ve hoş bulsa da Âlûsî beğenmemiştir.¹²⁸⁰

- لَا أَرْوُلُ, yani ayrılmayacağım manasındadır.

- Ulaşıncaya kadar üzerinde bulunduğum durumdan ayrılmayacağım.¹²⁸¹
- Senden ayrılmayacağım, seninle yolculuk edeceğim.¹²⁸²

“O vaat edilen yere ulaşana kadar seninle yolculuk etmekten ayrılmayacağım.” Mâtürîdî, burada sanki bir gizliliğin olduğuna işaret etmiştir. Kölenin efendisine, onun hacetini giderirken “Ben giderim, ben yaparım.” demesi gibi, sanki genç de Hz. Musa'ya böyle demiş, Hz

Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. bs., c. 2, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme), s. 154.

¹²⁷⁸ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 153; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve l-Râbuḥ*, thk. Abdulcelîl Abduḥ Şelebî, 1. bs., c. 3, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 298; Mâverîdî, *Tefsîru'l-Mâverîdî/en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 3, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), s. 323.

¹²⁷⁹ Ferezdak'a (ö. 114/732) ait bir beyitte şöyle geçmektedir: فَمَا بَرَحُوا حَتَّى تَهَادَتْ نَسَاؤُهُمْ ... بِيَطْحَاءِ ذِي قَارِ. عِيَابُ اللَّطَائِمِ. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, s. 198; Âlûsî, *Rûḥu'l-Me'ânî*, s. 311.

¹²⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 731; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, s. 198-199; Âlûsî, *Rûḥu'l-Me'ânî*, s. 311-312.

¹²⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 731; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 479.

¹²⁸² Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 322.

Musa olmadan o mekâna gitmeye kalkışmış, ve bunun üzerine Hz. Musa da ona “Seni yalnız bırakmayacağım, senden ayrılmayacağım ve seninle geleceğim.” demiştir.¹²⁸³

لَا أَبْرُحُ ifadesiyle ilgili yapılan açıklamalardan yola çıkarak bu yolculuğun uzun bir zaman aralığını kapsadığını anlamaktayız. Bu çıkarımı hem destekleyici hem de bu zaman zarfının ne kadar olduğuna dair açıklayıcı olması mahiyetindeki حُفْبًا kelimesinin neye delalet ettiği ile alakalı müfessirler demişlerdir ki: Kays¹²⁸⁴ veyahut da Kureyş lehçesinde ‘sene’; 80 yıl; zaman; 70 yıl; dehr; gayr-ı mahdûd, müphem zaman; seneler;¹²⁸⁵ مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ yi geçtiğini kesin bir şekilde bilene, bundan emin olana kadarki süre.¹²⁸⁶

Kur’ân’da بَحْرَيْنِ kelimesi, biri بَحْرَانِ şeklinde olmak üzere beş ayette¹²⁸⁷ geçmektedir. Ancak مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ terkihi sadece Kehf Sûresi’nde bulunmakla beraber, diğer dört ayetin Hızır ile Hz. Musa kıssasındaki buluşma noktası ile bir alakaları yoktur. Terkipteki ilk kelime ile başlayacak olursak, فِرْزَابَادِ, الْجَمْعِ kelimesinin Kur’ân’da 30 vücûh üzere geçtiğini söylemiştir. Bunlardan bir tanesi de ‘ilim talebi ve hikmetin bir araya gelmesi’ dir: حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقْبًا. ‘Buluşma yeri (الْمُلْتَقَى)’ manasındaki مَجْمَع kelimesinin, جَمْعِ يَجْمَع kavlinin mastarı olduğunu söylense de, Âlûsî onun daha çok ism-i mekân olduğu kanaatindedir.¹²⁸⁹

Terkipte geçen الْبَحْرَيْنِ kelimesi ile alakalı olarak âlimler burada iki denizin mi; bir nehrin ve bu nehrin döküldüğü gölün veya denizin mi; yoksa iki nehrin birleşip döküldüğü denizin mi kastedildiğini sorgulamışlardır. İlerleyen dönemlerde, günümüzde bir ülkenin ismi olan الْبَحْرَيْنِ ile, ‘İslam öncesi ve İslam’ın zuhur ettiği ilk dönemlerdeki Doğu Arabistan’ mı yoksa ‘Hint Okyanusu denizi sahilinde Basra ile Umman arasında birçok ülkeyi kapsayan bir kıta’ mı kastedilmiştir diye sorular sorulmuş ve

¹²⁸³ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 7, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 190.

¹²⁸⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 154.

¹²⁸⁵ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 4, 6 c. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 264-265; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 200; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 312-313.

¹²⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 200.

¹²⁸⁷ Kehf 18/60, Fûrân 25/53, Neml 27/61, Fâtır 35/12 ve Rahmân 55/19.

¹²⁸⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevi't-Temyîz*, s. 391-392.

¹²⁸⁹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 15, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 308; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 312.

ihtimal dairesini iyice genişletmişlerdir. Ayrıca, bunların birleştiği nokta da tespit edilmeye çalışılmıştır. ‘Boğaz’ mı yoksa ‘dar bir dil’ mi? Hem ayette hem de rivayetlerde geçen الصخرة den yola çıkarak bugünkü bilindiği haliyle Kudüs’teki Sahratullah mı?¹²⁹⁰ Görüldüğü üzere, ayette, sayılan ihtimalleri doğrulayacak kesin bir delalet bulunmadığından dolayı, ilk dönemden günümüze kadar birçok muhtelif fikir serdedilmiştir. Bu görüşler şunlardır:

- Rûm ve Fâris denizleri. (Bugünkü adlarıyla sırasıyla Akdeniz ile Hint Okyanusu)
Hz. Musa’nın Hızır’ı bulduğu yer de bu ikisinin birleştiği konumdur.¹²⁹¹
Taberî’nin dediğine göre yeryüzünde suyu buradakinden daha fazla olan bir başka mekân daha yoktur.¹²⁹²
- Rûm denizi ile Kulzüm denizi. (Bugünkü adlarıyla Akdeniz ile Kızıldeniz)
Bu bilgi doğrultusunda o zaman buluşma noktası Mısır’ın kuzeydoğusunda Süveyş Kanalı’nın geçtiği Timsah Gölü (بحيرة التمساح) ile Acı Göller (البحيرات المرة) olur. Yahut da Kızıldeniz’de Akabe Körfezi ile Süveyş Körfezi’nin birleştiği noktadır.¹²⁹³
- Tatlı deniz ile acı deniz.
Bu ikisinin birleştiği yer, Mağrib cihetindeki yeşil bir adadır.¹²⁹⁴
- Kulzüm denizi ile Mavi deniz (بحر الأزرق).
- Azerbaycan tarafındaki ‘Kürr ve Ress’ nehirleri.¹²⁹⁵
- Azerbaycan’ın ötesinde Fâris topraklarında kuzeyden güneye Atlas Okyanusu’ndan çıkan bir kol.¹²⁹⁶

¹²⁹⁰ Elmalılı Muhammed Hamdî, söze önce ‘boğaz’ ihtimaliyle başlar, hatta Sebte (yani Cebelitarık) Boğazı ile alakalı rivayetten bahseder. Ancak daha sonra ‘Fâris ve Rum denizleri’ rivayetlerine binaen ‘boğaz’ değil de ‘Süveyş kanalının açıldığı dar bir dil’ olması gerektiğini belirtir. Ayette geçen الْبَحْرَيْنِ kelimesinin özel isim olması ihtimaline de değinir, lakin bir sonraki ayette geçmekte olan مَجْمَعٌ بَيْنَهُمَا terkiibindeki tesniye zamirinin varlığına dikkat çekerek bu ihtimali çürütür. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 367-368.

¹²⁹¹ Ferrâ, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 154; Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 308-309; Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 263; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 322; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 157; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 731; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 479; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te`vîl*, s. 286; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 199; Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, s. 422; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 312.

¹²⁹² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 322.

¹²⁹³ Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 264.

¹²⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 200; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 312.

¹²⁹⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 312.

¹²⁹⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 199.

- Fas'ın kuzeybatısındaki tarihî bir şehir olan Tanca.¹²⁹⁷
- İfrîkiyye (Orta Çağ'da Mağrib'in doğusu, bugünkü Tunus ve civarı)¹²⁹⁸
- Hz. Musa ile Hızır, bir diğer rivayette de Hz. İlyas ile Hızır.
Hz. Musa zahirî ilmin denizi, Hızır da batınî ilmin denizi idi. Bu ikisinin buluşması, iki denizin birleşmesidir.¹²⁹⁹

Neticede, مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ nin mahiyeti ve net konumuyla alakalı kesin olan tek bir şey var ki bunu da, terkiplerle alakalı açıklamaları yaparken yukarıda zikrettiğimiz ihtimallere hiç yer vermeden, direkt “(Burası) Hz. Musa’ya Hızır ile buluşması vaat edilen mevzidir.”¹³⁰⁰ diyen Zeccâc’ın tefsirinde görüyoruz.

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Ele almakta olduğumuz ayette, مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ terkibine ilaveten, ب – ر – ح / Be – Ra – Ha kök harflerinden müştak olan ibare de yer almaktadır: لَا أَبْرَحُ. Daha önce geçmesi hasebiyle, evvela mezkur ibare değerlendirilecek olup, sonrasında asıl kök harf grubumuz altında yer alan kelimeye odaklanılacaktır.

Ayetin sebab-i nüzûlü kapsamında aktarılan rivayetleri göz önünde bulundurduğumuzda, Hz. Musa’nın, sahip olduğu ilmin Allah’tan vârid olduğunu bilmekle beraber, yeryüzündeki sair yaratılmışlara nazaran Allah’ın kendisine daha çok ilim bahşetmiş olduğuna inandığı; bir yandan, zannettiğinin aksine bir hakikatle karşı karşıya kalmasından ötürü şaşırdığı, diğer bir yandan ise, Allah’ın kınaması hasebiyle üzüldüğü ve mahcubiyet duyduğu; tüm bunlara rağmen, kendisine Allah nezdinden bir ilim lutfedilen bahsi geçen kuldaki ilim talep edecek kadar da mütevazî ve azimli olduğu görülmektedir. Yanına aldığı genç ile birlikte, kendisinin dahi ne kadar sürede sonuna varacağını bilmediği, belki de aylarca sürececek bir yolculuğa çıkmıştır. حُجُبًا kelimesinin delalet ettiği mana çerçevesinde aktarılan görüşler, bu

¹²⁹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 309; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 731; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 199; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, s. 423; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 312.

¹²⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 731; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 200; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, s. 423; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 312.

¹²⁹⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, s. 322; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 479; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vîl*, s. 286; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 200; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 312. Zemahşerî, bunu ‘bidat tefsiri’nden addederken, Ebû Hayyân da ‘bâtîniye tefsiri’ne benzetmiştir. Bu görüş, Nişaburî Tefsiri’nde bile ret ve tenkit edilmiştir. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 368.

¹³⁰⁰ Zeccâc, *Me’ânî’l-Kur’ân ve İ’râbuh*, s. 299.

çıkartım için burhan değeri taşımaktadır. Böyle bir halet-i ruhiye içerisindeyken لَا أَبْرَحُ demesi, bununla ister ‘hedefe varana kadar devam etme’yi ister ‘üzere bulunduğundan yahut yol arkadaşının yanından ayrılmama’yı kastetmiş olsun, zamansal açıdan ziyadeliğın göstergesi olmuştur.

İlim talebi gayesiyle çıkılan yolculuğun uzun sürdüğü ancak bunun ne kadar bir zamana tekabül ettiğine, nerede başladığına, (الصخرة)’ya varmaları, bir süre istirahat edip yola devam etmeleri ve sonrasında tekrar buraya dönmeleri müstesna) ve bu süreçte izlenen rotaya dair bir malumat verilmemiştir. Her ne kadar varış noktasının, yani Hızır’ın bulunduğu mevkiinin nere olduğu vahyedilmiş olsa da, Hz. Musa, Hızır’ı bulduğuna dair Allah’tan bir alamet istemiştir. Bu bilgi ise, sözü edilen mahallin, yani مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ nin mekânsal açıdan ziyadeliğine delil olarak öne sürülebilir. Peki, مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ terkinde geçmekte olan iki denizden muradın ne olabileceği ile ilgili serdedilen görüşlere nasıl bir yaklaşımda bulunmak gerekir? Aslında, aktarılan görüşlerden (bâtınî olan müstesna) hangisi tercih edilirse edilsin, her biri de mekânsal olarak ziyadeliğe delalet etmektedir. Peki, tercih etme noktasında, müreccah olanı diğerlerinden muhtelif kılacak olan fazladan bir malumat var mı? Yok. O zaman te’vîl yoluna gitmekte fayda olacaktır:

Kehf Sûresi’nin önceki sûre ile olan münasebetlerinde ve dahilinde barındırdığı mevzularında, bunlardan hassaten Hızır ile Hz. Musa kıssasında, ‘Allah’ın ilminin sonsuzluğuna ve ilminden dilediğine dilediğini dilediği kadar bahşetmesine’ şahit olmaktayız. Meşhûr sebep-i nüzûl rivayetinde, Hızır’ın Hz. Musa’ya (gemiye binmeden önce ya da gemiye bindiklerinde) dediği gibi: “Allah’ın sana ve bana bahşettiği ilim, şu gördüğün kuşun, bu denizden gagasıyla alabildiği suyun miktarı kadardır.” Burada Allah’ın sonsuz ilmi denize benzetilmiştir. Bize aktarılanlar doğrultusunda, Hz. Musa Hızır’ı bulduktan sonra, buluşma noktasından çok da uzaklaşmadan deniz yolculuğuna çıkmışlardır. O zaman, yolculuk yaptıkları deniz, terkipte geçen ‘mahiyetini ve konumunu tam bilemediğimiz’ الْبَحْرَيْنِ den birisidir. Allah’ın sonsuz ilminin, yolculuk yaptıkları bu denize benzetilmesinden elde edilecek çıkartım da, ‘bu denizin oldukça büyük, derin ve suyunun bol’ olmasıdır.

İkinci Aşama:

Önceki aşamada, hem لَا أَبْرَحُ ibaresinde hem de مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ terki binde ziyadelik manasının yakalandığı istidlâl edilmiştir. Peki, ayeti tefsir etme sürecinde, mezkur ibare ve terki bin esasen ortak manayı ihtiva ettikleri telakki edilseydi bunun ne gibi bir tesiri olurdu? Ya da bir tesiri olur muydu?

Hiz. Musa لَا أَبْرَحُ kelamı ile hangi manayı murad etmiş olursa olsun, sûrenin şümûl ettiği mevzular, ibarenin geçmekte olan ayetin bu insicâm içerisindeki konumu, sebebi nüzûl ve kıssanın bilcümlesi ile alakalı rivayetler, Hiz. Musa'nın haletiruhiyesi... vb. etmenler dikkate alındığında, ibarenin dahilinde barındırdığı 'ziyadelik' ortak manasından yola çıkılarak ayetin manası şu şekilde olur: “مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ ye varıncaya dek, durmaksızın, ne kadar süreceğini bilmediğim uzun bir müddet boyunca gideceğim, üzere olduğum bu hali yahut senin yol arkadaşın olmayı terk etmeyeceğim.”

Varış noktası olan مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ terki binde geçmekte olan iki denizin muazzam büyüklükte ve derinlikte olduklarının farz edilmesi, zikrolunan iki denizin mahiyeti hakkında bilgilendirici olsa da, konumuna dair böyle bir işlevinin olduğu söylenemez. Bundan ötürü, aktarılan ihtimaller arasından gene bir tercih yapılamamaktadır. Bu noktada denilebilecek tek şey, şayet Hiz. Musa ile Hızır'ın bu iki denizden birinde yolculuk ettikleri kabul edilirse, muazzam büyüklükteki bir denizde yolculuk etmişlerdi. Lakin, buna binaen yolculuğun uzun sürdüğü şeklinde bir zanna da kapılmamak lazımdır. Nitekim bunu takviye edecek ek bir malumat mevcut değildir. O halde, ayeti anlamlandırma sürecinde ortak mananın hiçbir etkisi yok mu? Var. Kıssanın tamamının anlatıldığı rivayette, (gemiye binmeden evvel yahut bunun akabinde) Hızır Hiz. Musa'ya, Allah'ın kendilerine lütfettiği ilim ile (üzerinde yolculuk etmekte oldukları ya da edecekleri) denizden kuşun gagasıyla aldığı su miktarı arasında bir teşbihte bulunmuştu. Bu noktadan hareketle, yolculuk edilen mahallin muazzam büyüklükte ve derinlikte bir deniz olması, Allah'ın ilminin ulviyetine beyyine vafında addedilebilir.

4.1.1.2. Rahmân 55/19: مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ

Hiz. Peygamber (sav.) tarafından عُرُوسُ الْقُرْآن ¹³⁰¹ diye vasıflandırılan Rahmân Sûresi¹³⁰², Mushaf tertibinde ondan önce gelen ve kendisi gibi Mekki bir sûre olan Kamer Sûresi ile birtakım ortak mevzulara değinmektedir: Kıyamet saati, cennet ve ehli, cehennem ve ehli. Allah, Kamer Sûresi'nin sonlarına doğru¹³⁰³ "Daha doğrusu onlara vaat olunan asıl (azabın) vakti, o 'saat' tir. O saat (in azabı) daha belalı, daha acıdır." buyurduktan sonra mücrimlerin¹³⁰⁴ ve muttakîlerin¹³⁰⁵ hallerini vasfetmektedir. Önceki sûrede icmâlen zikredilen bu mevzular, Rahman Sûresi'nde kapsamlı ve derinlemesine bir şekilde, gene bu icmâle uygun bir tertipte sıralanarak verilmiştir: Kıyametin acılığı vasfedilerek başlanmış ve sonra onun dehşetine işaret edilmiş (Rahmân 55/31-40), ardından da cehennem ateşi ve ehli (Rahmân 55/41-45) ile cennet ve ehli (Rahmân 55/46-78) tarif edilmiştir. Önceki sûrede mücmel bir şekilde zikredilen ibareler ile bu sûrede tafsilatlı bir şekilde şerh edilen ibareler arasında da bir uyum görülmektedir. Mesela, Allah Rahmân 55/41.ayette يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَفْدَامِ demiştir, 'kafirler' dememiştir. Çünkü, Kamer 54/47.ayette وَلَمَنْ خَافَ أَنْ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ diye geçmektedir. Rahmân 55/46.ayette إِنَّ الْمُنَافِقِينَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ ayetiyle ittifak halindedir.¹³⁰⁶

¹³⁰¹ Hiz. Ali'den gelen merfû' bir rivayete göre, Hiz. Peygamber'in (sav.) şöyle dediğini işitmiştir: "Her şeyin bir süsü vardır ve Kur'an'ın ziyneti (عروس القرآن) de er-Rahmân'dır." Bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, c. 7, 8 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr), s. 690; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 27, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 96.

¹³⁰² Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr ve Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk'ten gelen rivayetlere binaen Mekki'dir, ki cumhûrun görüşü de bu yöndedir. Hatta sahih bir kavle göre bu sûre, Mekke döneminde nâzil olan ilk sûrelere aittir. Esmâ bint Ebî Bekr es-Sıddîk, (sahih/hasen bir senedle) aktarılan rivayette şöyle demiştir: "Hiz. Peygamber (sav.), kendisine açıktan davet etme emri gelmeden önce Kabe'nin rûknünün yanında müşrikler de onu işittiği bir haldeyken namaz kılarak şunu okuduğunu işittim: فَيَايَ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ." Bkz. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fi Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî, (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 326; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 689. Ebû Hayyân'ın tefsirinde yer vermiş olduğu sebab-i nüzûl rivayetleri de aslında bu sûrenin Mekki oluşunu destekleyici mahiyettedir. Rivayetler için bkz. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhîti fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 10, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 54; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 7, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 360-361.

¹³⁰³ Kamer 54/46: بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ أَذَى وَأَمْرٌ.

¹³⁰⁴ Kamer 54/47-48: إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ (٤٧) يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ (٤٨).

¹³⁰⁵ Kamer 54/54: إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ.

¹³⁰⁶ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 327; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertibi'l-Kur'ân*, (Dâru'l-Fazîlet), s. 136; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 97; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 361.

Ebû Hayyân, sanki birisinin ‘Kamer Sûresi’nin son ayetinde¹³⁰⁷ münekker bir şekilde geçen مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ sıfatları ile vasıflı olan şeyin ne olduğunu’ sorduğunu ve buna cevaben de bir sonraki sûrenin ‘Rahmân’ diye başladığını söylemiştir.¹³⁰⁸ Akabinde Allah, rahmetine delalet eden bir mucizeyi zikreder: Kur’ân.¹³⁰⁹ Kamer Sûresi ise daha çok Allah’ın izzetine ve heybetine işaret eden bir mucize ile şürû` eder: Ayın ikiye bölünmesi. Rahmân Sûresi’nde, Kur’ân nimetinin zikredilmesinin ardından, bu dünya hayatında mahlukata bahşedilen nimetler sayılır, insanların işlerini idare edebilmesi ve hayatlarını sürdürübilmesi için lazım olagelen, yerde ve gökte onlar için hazırlanan ne varsa beyan edilir (Rahmân 55/2-30.ayetler).¹³¹⁰ Bunlar, Kamer Sûresi’nde önceki kavimlerin peygamberlerini yalanlamasının ve Allah’ın kudretinin onları göz açıp kapayıncaya kadarki bir sürede yerle bir etmesini göstermesinden (Kamer 54/9-42.ayetler) sonra zikredilmektedir. Bu da terhîb sonrası terğîb nev`indendir.¹³¹¹

Önceki sûrede, geçmiş ümmetlerden peygamberlerini yalanlayanların başlarına gelen her bir azabın zikredilmesinin ardından Allah öğüt ve nasihat almaları için وَلَقَدْ يَسَّرْنَا 1312 buyurmuştur. Benzer şekilde, bu sûrede de mahlukata bahşedilen dinî, dünyevî, enfûsî ve âfâkî nimetler hatırlatılıp, her birinin ardından şükür vazifesinin yerine getirilmemesine karşı فَبَايَ 1313 رَبِّكُمَا تُكَذِّبَان 1314 buyurulmaktadır. Bu ibare, sûre boyunca otuz bir kere tekrar edilmiş olsa da (İblâğ

¹³⁰⁷ Kamer 54/55: فِي مَقْعَدِ صَدَقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ.

¹³⁰⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 54; Âlûsî, *Rûhu 'l-Me`ânî*, s. 97.

¹³⁰⁹ Zemahşerî, sûrede zikredile gelen nimetler arasında ‘din’ nimetine evveliyat verilmesine, din nimetleri içerisinde de en öncelikle (kıyametin yaklaşmasına karşı ilahi rahmetten ortaya çıkan en büyük ve en önemli din nimeti olan) Kur’ân’ın ta`lîm ve beyan edilmesine, insanın yaratılışının ise Kur’ân’dan sonra zikredilmesine dikkat çekmektedir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf`an Hakâ`iki Ğavâmizi` t-Tenzîl*, 3. bs., c. 4, 4 c. (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1407), s. 443; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 362.

¹³¹⁰ Fahreddin er-Râzî, nimetlerin türlü türlü olduğunu belirttikten sonra Rahmân Sûresi’nin içeriğine paralellik arz edecek şekilde şöyle bir grupta yapar ve sıralar: Yaratılması zaruri olan nimetler (yeryüzü, insanın hayatiyetini sağlayan rızıklar), zaruri olmasa da ihtiyaç duyulan nimetler (çeşitli tahıllar, Güneş ile Ay’ın yürütülmesi), ihtiyaç duyulmasa bile faydalı olan nimetler (sırf lezzet ve tat almak için tüketilen şeyler, denizlerin yaratılması), faydalı olmasa da süs babındaki nimetler (inci ve mercan). İnsanın salsâlden ve cinin de ateşten yaratılması, nimet kategorisinde değil, Allah’ın yarattığı enteresan, harikulade şeyler başlığı altına düşmektedir. Buna ilaveten, zikredilen nimetleri ulvî ve süflî olanlar olmak üzere ikili bir şekilde daha ele almıştır: Kur’ân’ın meleklerle ta`lîm edilmesi ve insanlara beyan edilmesi; Güneş ve Ay ile otlar ve ağaçlar... Bu sınıflandırmada, ulvî olanlar her zaman süflî olanlardan önce gelmektedir, ve aralarında tam bir denge vardır. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb/Tefsîru’l-Kebîr*, 3. bs., c. 29, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420), s. 352, 337-338.

¹³¹¹ İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 327.

¹³¹² “Şüphesiz biz Kur’an’ı öğüt almak için kolaylaştırdık. Düşünüp öğüt alan yok mudur?”

¹³¹³ “Rabbimizin nimetlerinden hangisini yalanlıyorsunuz?”

¹³¹⁴ Tefsir kaynakları incelendiğinde, ayet açıklanırken iki ana mevzuya odaklanıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki, buradaki ‘muhababın kim olduğu’ dur. Çoğunluğun görüşüne göre insanlar ve cinlerdir. Rahmân 55/10.ayette geçmekte olan الْأَنْعَامُ lafzının muhtevasına insanların ve cinlerin de dahil olmasına, Rahmân 55/14.ayette insanın ve Rahmân 55/15.ayette de cinlerin yaratılmasından bahsedilmesine,

ve İşbâ') her biri kendinden önceki cümleye bağlı bir özellik taşımaktadır (Terdîd veya Tercî').¹³¹⁵

Allah'ın nimetleri dâhilinde zikredilen ve incelememize konu olan bu ayette, مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ, geçmekte olan الْبَحْرَيْنِ ifadesinden maksadın ne olduğunun daha iyi anlaşılabilmesi adına akabinde gelen 20. ve 22.ayetler¹³¹⁶ de ele alınacaktır.

İlk dönem tefsir eserlerini incelediğimizde, مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ ayetinin tefsiri kapsamında yapılan açıklamalarda daha çok, مَرَجَ¹³¹⁷ ifadesinin burada ne manaya geldiği zikredilirken, الْبَحْرَيْنِ ifadesinde geçen iki denizin ne olduğu ve de يَلْتَقِيَانِ ibaresinin neye delalet ettiği pek tartışılmamıştır. Bu hususlarla alakalı izahatlar, ileriki dönemlerde yapılmıştır.

Rahmân 55/31.ayette geçen آيَةُ الْفَلَاحِ ibaresinin zikredilmesine ve Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayete binaen böyle bir sonuca varılmıştır. Bkz. Mâverdi, *Tefsîru'l-Mâverdi/en-Nüket ve'l-'Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), s. 427; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, s. 58; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 104.

Bahsi geçen rivayette, (bir gün) Hz. Peygamber (sav.) bu sûreyi başından sonuna kadar ashâbına okudu (ancak) onlar (bu esnada) sükût etmekteydiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav.) dedi ki: "Ne oluyor da sizi böyle suskun görüyorum. Bu sûreyi gece vakti cinlere de okudum, (fakat) onlar sizden daha güzel bir şekilde karşılık veriyorlardı. Ne zamanki تَكْذِبَانِ آيَةٍ رَبِّكُمْ ayetini okusam, "Senin nimetinden yalanladığımız hiçbir şey yok ey Rabbimiz. Hamd ve şükür sadece Sana'dır." dediler." Bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 326; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 690.

Muhatabın kim olduğu ile alakalı diğer görüşler: Sadece 'insan', çünkü Araplarda müfred bir kimseye tesniye siygasıyla hitap etme gibi bir adet vardır. İlaveten, Ademoğlundan erkek ve dişi; iki kısım, yani umûmîlik; kalp ve dil; Resûlü, Kur'ân'da var olan naklî delilleri, kendisinde var olan aklî delilleri yalanlayanlar; bilfiil yalanlayan ve yalanlama teşebbüsünde bulunacağın şüphelenen kişiler. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 346-347.

İkinci mevzu da آيَةٍ lafzı ile neyin kastedilmiş olabileceğidir. Çoğunluğun görüşüne göre 'nimet' olmakla beraber 'kudret' de denilmiştir. Bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 22, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 189-191; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 426.

¹³¹⁵ Elmalılı, *Hak Dîni*, s. 361.

¹³¹⁶ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ (۲۰) ... يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ (۲۲)

¹³¹⁷ İçerisinde bulunan çeşitli nebatla otlanması için hayvanların salıverildiği, otlandığı geniş araziye الْمَرْجُ; bu hayvana الْمَرْجُ denmiştir. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî, c. 6, 8 c. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), s. 120. Çobanın, hayvanını otlanması için çayıra salıvermesi مَرْجُ الدَّابَّةِ مَرْجًا ve مَرْجُ الدَّابَّةِ أَمْرُجُ ibareleriyle ifade edilmiştir. Bir görüşe göre الْمَرْجُ kelimesinin mevzusu مَرْجُ الشَّيْءِ بِالشَّيْءِ ibaresiyle alakalıdır: Bir şeyi bir şeyle karıştırmak. Çünkü otlanılan alanda karışık birçok bitki, ot, nebat vardır. İşlerin karışması, fâsid olması, bozulması da مَرْجُ الْمَرْجُ ibaresiyle dile getirilmiştir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fi Müessesetü'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 205. İbn Fâris, ج - ر - م ve müştaklarının aslının 'gidiş, geliş ve ihtilâl ile iztirâb' olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 315. Ancak Râgıb'a göre, 'bir şeyi başka bir şeyle karıştırmak' tır. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 764.

- مَرَج

- İki denizi salıverdi, yolladı ve terk etti. Yahut, birini diğerinin üzerine salıverdi. Bir kimsenin hayvanını (davarını) çayıra götürüp otlaması için salması مَرَجْتُ دَابَّتِي ve أَمَرَجْتُ الدَّابَّةَ; sultanın halkını ihmal ve terk etmesi مَرَجَ السُّلْطَانُ النَّاسَ ibareleri ile ifade edilmiştir. Ayette geçen مَرَجَ lafzı da bunlardan mecazdır.¹³¹⁸
- İki deniz(i) birbirine karıştı(rdı), yahut biri diğerinin içine döküldü.¹³¹⁹
- İki denizi akıttı.¹³²⁰
- İki denizi ayırdı, araladı, ayırt etti, birbirinden uzaklaştırdı.¹³²¹
- İki deniz aynı seviyede oldu.¹³²²

- الْبَحْرَيْنِ

- Biri gökte (semada) diğeri de yeryüzünde olan iki denizdir.¹³²³ Taberî, “Çünkü Allah, Rahmân 55/22.ayette يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ ayette buyurmuştur. İnciler ve mercanlar, gökteki suların yağmur damlaları yoluyla yeryüzündeki denizin sedeflerinden çıkmaktadırlar.” şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹³²⁴ Buna ilaveten, Kamer 54/11-12.ayetler¹³²⁵ de, bu görüşü destekler mahiyettedir.

¹³¹⁸ Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me`âni'l-Kur`ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. bs., c. 3, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme), s. 115; Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzû'l-Kur`ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin, c. 2, 2 c. (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381), s. 243; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu'l-Kur`ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 438; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 199; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 9, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 468; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 445; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 5, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 171; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 695; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 105; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 371.

¹³¹⁹ Zeccâc, *Me`âni'l-Kur`ân ve İ'râbu*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, 1. bs., c. 5, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 100; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîti fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 8, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 117.

¹³²⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 430; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîti*, s. 117.

¹³²¹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 430.

¹³²² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 430; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 695.

¹³²³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 199-200; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 470; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 429; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 350; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîti*, s. 118; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 696; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 371.

¹³²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 201.

¹³²⁵ ﴿فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ﴾ (١١) ﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ﴾ (١٢) Biz de göğün kapılarını dökülürcesine yağın bir yağmurla açtık. Yeryüzünü pınar pınar fişkırttık. Derken sular takdir edilmiş bir iş için birleşti.

- Her ikisinin de suyu acı olan Fâris denizi (Hint Okyanusu) ile Rûm denizi (Akdeniz).¹³²⁶ Bu ikisi Okyanus'ta bir araya geldi, çünkü her ikisi de ondan çatallanan körfezlerdir.¹³²⁷ Ancak bu, Furkân 25/53.ayetle¹³²⁸ muvafık değildir.
- Furkân 25/53.ayete mutabık olmak üzere acı deniz ve tatlı deniz.¹³²⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi bu noktada “Mesela Şap denizine Nil, Basra Körfezi'ne Dicle dökülmüş olduğu gibi, diplerindeki suların birbirlerine kavuşmasıyla beraber birdenbire diğeri ile karışmaksızın bir hayli mesafeleri uzayıp giden büyük sularla temsil edilmiştir.” demiştir.¹³³⁰
- Rûm denizi ve Hint denizi.¹³³¹
- Acı deniz ve tatlı nehirler.
- Doğu (maşrik) denizi ve Batı (mağrip) denizi. O ikisinin uçları bir araya gelir.
- İnci denizi ve mercan denizi.¹³³²
- En genel manada acı-tatlı, iç-dış, semavî-arzî hatta hakikat-mecaz her iki türüyle deniz.
- Yeri etrafından kuşatan dış denizle yerin kıtaları arasındaki iç deniz.¹³³³
- Tatlı olan bol miktarda su ve acı olan bol miktarda su.
- Muayyen iki deniz.
- Acı denize dökülen nehirlerin suları.¹³³⁴

¹³²⁶ Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 200; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 469; Mâverî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 429; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 118; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 696; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 105; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 371.

¹³²⁷ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 171.

¹³²⁸ وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً وَجُجْراً مَحْجُوراً

¹³²⁹ Zeccâc, *Me`ânî'l-Kur`ân ve l`râbuh*, s. 100; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 469; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur`ânî'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Âli Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 4, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 220; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 445; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 350; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 171; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 105; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 371.

¹³³⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, s. 371.

¹³³¹ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 469.

¹³³² Mâverî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 430.

¹³³³ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 351; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 371.

¹³³⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 117-118.

Bir araya gelen, bitişen, birbirine komşu olan ancak birbirine karışmayan, Allah'ın yaratmış olduğu الْبَحْرَيْنِ nin ne olduğuna dair yukarıda sıralanan olasılıklar doğrultusunda, aradaki 'berzah'ın mahiyeti ve لَا يَبْغِيَانَّ ifadesiyle işaret edilen işlevinin ne olduğuna dair birçok açıklama yapılmıştır.

- بَرْزَخٌ: Araplar indinde iki şey arasında kain olan her şey 'berzah' tır. Dünya ile ahiret arasında olan ne varsa 'berzah' tır.¹³³⁵
 - Berzah, 'perde, engel' manasına gelmekle birlikte bu engel kimisinin nazarında 'Allah'ın kudreti' iken kimisine göre de 'Allah'ın kudreti ile olan' dır. (الْبَحْرَيْنِ: Acı deniz ve tatlı deniz)
لَا يَبْغِيَانَّ: İçlerinden hiçbirisi diğerinin, onunla kaynaşma ya da onun kendine has özelliğini bozma suretiyle, Allah'ın onlar için belirlemiş olduğu sınırını aşmaz. Yani, ne tatlı su aradaki sınırı aşar da acı suya karışır ve her ikisi de tatlı olur, ne de acı su aradaki sınırı aşar da tatlı suya karışır ve her ikisi de acı olur. Nehirlerin suları acı suya karışmaz, aksine bizatihi onun içinde kalır.
 - Yeryüzünün tamamı ve sakinleri. (الْبَحْرَيْنِ: Gökteki deniz ve yeryüzündeki deniz)
لَا يَبْغِيَانَّ: Yani, insanlara ve medeniyetlere (uygarlıklara, imarın olduğu yere) zulmetmezler, onlara karşı sınırı aşmazlar ve onları boğmazlar.
 - Arap adası veya Süveyş kanalı. (الْبَحْرَيْنِ: Rûm denizi ve Fâris denizi)
 - Halk, yerliler, ahali, ikamet edenler. (الْبَحْرَيْنِ: Rûm denizi ve Hint denizi)
 - Yeryüzünün genişliği, mesafesi, uzaklığı.¹³³⁶
- Eğer ki ayette geçen لَا يَبْغِيَانَّ ibaresindeki بَغِيَ kelimesinin burada, şu ana kadar zikrede geldiğimiz 'zulmetmek' anlamında değil de 'talep etmek' manasında olduğunu söylersek, o zaman ayetin manası şöyledir: Yaratıldıkları ve tabi tutuldukları halden başka bir hal istemezler.¹³³⁷

¹³³⁵ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, s. 243; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 201.

¹³³⁶ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 469; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 10, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 59-60; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 372.

¹³³⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 59; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 106.

Rahmân'ın, الْبَحْرَيْنِ yi birbirlerine kavuşmak üzere salıvermesindeki ve böyle iken aralarına yekdiğerinin sınırını aşmasına mâni olan berzah koymasındaki hikmet, bu ikisinden inci ve mercan çık(art)masıdır. Ayetin tefsiri kapsamında ele alınan konulardan 'inci ve mercanın ne oldukları' na ve farklı kıraatlere burada yer verilmeyecektir. Odak noktamız, gene başa dönersek, ayette bahsi geçen ziynetlerin çıktığı الْبَحْرَيْنِ dir: İnci ve mercan her ikisinden de mi yoksa sadece birinden mi çıkmıştır?

- مِنْهُمَا

- Ayette her ikisine de atıf vardır. أَكَلْتُ خُبْرًا وَلَبَنًا ibaresindeki mantığın aynısı burada da görülmektedir.¹³³⁸

... Ayetin zahirinde de görüldüğü üzere, inci ve mercan her iki denizden de, yani hem tatlı denizden hem de acı denizden çıkmaktadır.¹³³⁹

... Bu ikisi iki denizdir, birinden inci diğerinden de mercan çıkmaktadır.¹³⁴⁰

... Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet olunan kavline binaen, buradaki iki deniz gök denizi ve yeryüzü denizidir. Çünkü gökyüzü suyu yeryüzündeki denizin sedefine düştüğü zaman inci kıvamına gelir. Böylelikle ikisinden de çıkmış olur.¹³⁴¹

- Tatlı deniz ile acı deniz bir araya geldiğinde, tatlı deniz sanki acı suya girmiş, katılmış gibi olur. Böylelikle her ikisine de nispet edilir. Bu aynı, 'bebeğin bir erkekten ve bir diğiden vücut bulmasına rağmen onu doğuran kişinin dişi olması' na benzer. Bu sebepten ötürü denmiştir ki: İnci ve mercan tatlı deniz ile acı denizin buluşma noktasından başka hiçbir yerde çıkmaz.¹³⁴²
- İzâfet her ikisine olsa da burada ikisinden biri kastedilmektedir. Bu, dilde caizdir. Örneğini En`âm 6/130.ayette görmekteyiz: يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ dense de, peygamberin

¹³³⁸ Taberî, *Câmi`u l-Beyân*, s. 208.

¹³³⁹ Mâtürîdî, *Tefsîru l-Mâtürîdî*, s. 470; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 60.

¹³⁴⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 61.

¹³⁴¹ Taberî, *Câmi`u l-Beyân*, s. 208-209; Mâverîdî, *en-Nüket ve l-Uyûn*, s. 431; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 60; Âlûsî, *Rûhu l-Me`ânî*, s. 107.

¹³⁴² Mâtürîdî, *Tefsîru l-Mâtürîdî*, s. 471; Mâverîdî, *en-Nüket ve l-Uyûn*, s. 431; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 60; Âlûsî, *Rûhu l-Me`ânî*, s. 107.

gelmesi hem insanlara hem de cinlere izafet edilse de, aslında cinlerden peygamber gelmiş değildir. Bunu Kur'ân'da çokça görmekteyiz.¹³⁴³

... Sadece acı denizden çıkar. مِنْهُمَا burada mecaz yoluyla söylemedir.¹³⁴⁴

... İçerisinde tatlı suların ve nehirlerin bulunduğu mevzilerdeki acı denizden çıkmaktadır. Dalgıçlar arasında meşhurdur bu.¹³⁴⁵

... Burada muzâf hazfedilmiştir. Takdiri: يَخْرُجُ مِنْ أَحَدِهِمَا. Bunun bir benzerini Zuhrûf 43/31.ayette görmekteyiz: وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ. Yani, 'iki şehrin birinden'.¹³⁴⁶

- Bu ikisi tek bir türdür, her ne kadar tafsilatta sınırlar tek birine mahsus kılınsa da inci ve mercanın çıkması bu ikisindendir. Diğer bir deyişle, ikisinden birinden çıksa da, ikisinden çıkmış gibi olur. Bu durumda, nasıl ki "İnci ve mercan tek bir denizden çıkmaktadır." deniliyorsa, aynı şekilde "İnci ve mercan iki denizden de çıkmaktadır." denilmesi de caizdir. Kaldı ki denizin tümünden de çıkmamakta, sadece belli bir kısmından çıkmaktadır. Bunun aynısını Nûh 71/15-16.ayetlerde görmekteyiz: أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا ﴿١٥﴾ وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا ﴿١٦﴾. Yani, aslında Ay dünya semasında (yani yedi kat göğün en altında) yer almasına rağmen, Allah onu yedi kat göğün içindeymiş gibi zikretmiştir. Aynı şey Güneş için de söylenmiştir.¹³⁴⁷

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Araştırmamızın ana konusu olan الْبَحْرَيْنِ, Rahmân 55/19.ayette geçiyor olmasına rağmen, kendisine bir sonraki (Rahmân 55/20, 22) ayetlerde de atıf yapıldığı için bu üç ayet birlikte ele alınmıştır. الْبَحْرَيْنِ ifadesinin mahiyetine ve konumuna dair (Rahman 55/19.ayetin tefsiri kapsamında) yapılan ilk açıklamalar daha çok 'gök denizi ile yer denizi', 'Rûm denizi ile Fâris denizi' ve 'acı deniz ile tatlı deniz' görüşleri etrafında şekillenmiştir. Bir sonraki ayette geçen 'berzah' etkeni de, bu üç görüşle uyumlu bir

¹³⁴³ Mâtürîdî, *Tefsîru 'l-Mâtürîdî*, s. 470; Mâverdî, *en-Nüket ve 'l-'Uyûn*, s. 431.

¹³⁴⁴ Ferrâ, *Me`âni 'l-Kur`ân*, s. 115; Ebû Ubeyde, *Mecâzü 'l-Kur`ân*, s. 244; Mâtürîdî, *Tefsîru 'l-Mâtürîdî*, s. 470; Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 60.

¹³⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 60.

¹³⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 60; Âlûsî, *Rûhu 'l-Me`ânî*, s. 107.

¹³⁴⁷ Zeccâc, *Me`âni 'l-Kur`ân ve 'l-Râbuḥ*, s. 100; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 220; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 446; Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 60; Âlûsî, *Rûhu 'l-Me`ânî*, s. 106.

şekilde te'vîl edilmiştir. Ancak, devreye inci ve mercan amilleri girdiği zaman, bahsi geçen üç görüş içerisinde 'Rûm denizi ile Fâris denizi' görüşünün saf dışı bırakıldığı, buna mukabil ise bilhassa 'acı deniz ile tatlı deniz' ve 'gök denizi ile yer denizi'ne odaklanıldığı müşahade edilmektedir. Fahreddin er-Râzî, 'inci ve mercanın sadece acı denizden çıktığı' şeklindeki izaha karşı, 'tatlı denizden de çıkıp çıkmadığının nasıl bilinebileceğini' sorarken, Elmalılı Muhammed Hamdi 'tatlı sudan inci ve mercan çıkmasının te'vîle dayalı olduğunu' söylemiştir. Aslında bu noktada, mezkur iki görüşten hangisi tercih edilirse edilsin, bir ziyadelik manası istidlâl edilebilmektedir. Lakin gene de ortada bir müphemlik vardır. Bunun sebebini de Allah'ın ayetlerde geçen iki denizi vafederken tahsis yoluna gitmemesine, umumi olarak zikretmesine bağlayabiliriz. Kanaatimizce bu bağlamda tercihe en layık olan sonuç, Taberî'nin de ifade ettiği gibi: "Doğru olan da Allah'ın umumileştirdiği gibi umumileştirmektir." Peki, الْبَحْرَيْنِ ifadesindeki iki denizin 'büyük, derin, sularının bol' olması ortak manasına delalet edip etmediklerini nasıl anlayacağız?

Rahmân Sûresi'nin bir önceki sûre ile olan münasebetini tetkik sürecinde sûrenin ana konularına da değinilmiştir. Bunlardan en barizi de Allah'ın, (genelde) mahlukatın tamamına dünya hayatında sunmuş olduğu, (özelde) kullarına hem dünya hem de ahiret hayatları için bahşettiği dinî ve dünyevî nimetlerin keyfiyetleri açısından benzersiz, kemiyetleri bakımından da namütenahi oluşudur. Bir başka mevzu da, dipnotta ج - ر - م ve müştaklarından bahsederken zikretmiş olduğumuz الْمَرْجُ kelimesidir. Bu iki noktadan hareketle, hayvanların otlanması için çeşitli nebatın bulunduğu arazinin geniş olmasına istinaden, Rahmân olan ve birçok nimet bahşeden Allah'ın salıverdiği الْبَحْرَيْنِ yi kucaklayan alanın da geniş ve derin olması pek mümkündür.

İkinci Aşama:

İlk aşamada, الْبَحْرَيْنِ ifadesinde ziyadelik manasının mevcut olduğu istidlâl edilmiştir. Peki, mezkur ifadenin bahsi geçen ortak manayı zaten dahilinde barındırdığı farz edilirse, acaba ayetin tefsiri sürecinde ve neticesinde herhangi bir istihale tahakkuk eder mi?

Ayette geçmekte olan الْبَحْرَيْنِ ifadesinin mahiyeti ve konumu kapsamında serdedilen görüşlerden en meşhur üç tanesinden ve bunların nasıl oldu da ikiye indirgendiğinden

bahsedilmişti, ancak hangisinin daha tercihe şayan olduğu hakkında karar verilmemişti. Sûrenin teması ve mevzuları ile ayetin genel akış içerisindeki konumu tarzındaki amillere ilaveten ortak manayı da hesaba kattığımızda, kalan iki görüşten birisinin tercih edilmesinin artık mümkün olduğu görülmektedir: Gökteki deniz ve yeryüzündeki deniz.

4.1.1.3. Tûr 52/6: وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ

Tûr Sûresi,¹³⁴⁸ Mushaf tertibinde ondan önce gelen ve kendisi gibi Mekkî bir sûre olan Zâriyât Sûresi ile birtakım müşterek konulara değinmektedir: Haşrın ve ahiret hallerinin beyanı, müminlerin nail olacakları mükafatlar, kafirlerin karşılaşacakları azaplar.¹³⁴⁹ Zâriyât Sûresi'ne haşrın, hesabın ve cezanın mutlaka vuku bulacağına dair yemin ederek başlanılmasının (Zâriyât 51/1-6)¹³⁵⁰ akabinde, insanları ölümden sonra diriltmesi hususunda Allah'ın kudretine dair deliller sunulmuş ve evvelki ümmetlerin durumları örnek verilerek Allah'ın muradı karşısında aciz bırakılmaları gösterilmiştir. Bu vesileyle Allah, Kureyş'in kafirlerini ve onların takipçilerini, önceki ümmetlerden yalanlayanların başına gelenlerin onların da başına geleceği bildirerek uyarmıştır. Sûrenin bitimine yakın, maruz kalacakları bu aşağılamaya ve acıklı azaba dair işaret vardır (Zâriyât 51/59).¹³⁵¹ Benzer şekilde, Allah, Tûr Sûresi'ne bir önceki sûrenin içeriğini tekit eden yeni kasemlerle giriş yapmış ve azabın mutlak surette

¹³⁴⁸ İbn Abbâs'tan nakledilen kavle binaen, Mekkî olduğu hususunda ulemanın tamamı ittifak etmişlerdir. Bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, c. 7, 8 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr), s. 626; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 27, 30 c. (İdâretü't-Tıbâati'l-Müniriyye), s. 26. Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd tarafından aktarılan bir diğer rivayet de bunu destekleyici mahiyettedir: Ümmü Seleme (r.anha) dedi ki: "Hz. Peygamber'e (sav.) hastalığımdan ötürü şikâyetlerimi arz ettiğimde bana, bineğime binerek tavaf eden insanların arkasında tavaf etmemi buyurdu." (Ümmü Seleme (r.anha), Hz. Peygamber'in (sav.) buyurduğu gibi bineğiyle Kâbe'nin etrafında tavafını yaptığı) bu esnada Hz. Peygamber (sav.), Kâbe'nin yan tarafına doğru Tûr Sûresi'ni tilâvet ettiği halde namazını kılıyordu: وَالطُّورِ وَكِتَابٍ مُسْتُورٍ. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 626.

¹³⁴⁹ Süyûtî ve Âlûsî, 'her iki sûrenin de kıyamete dair her şeyi şümûl etmeleri'nin, 'başlangıçları ile bitişlerinin benzemesi'nin dışında başka bir münasebetten bahsetmemişlerdir. Buna göre, başlangıçta (Zâriyât 51/15 ve Tûr 52/17) muttakilerin durumları vasfediliyor: إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ. Bitişte (Zâriyât 51/60 ve Tûr 52/42) de kafirlerin durumu tarif ediliyor: الَّذِينَ كَفَرُوا. Bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, (Dârü'l-Fazîlet), s. 133; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 26.

¹³⁵⁰ وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا ﴿١﴾ فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا ﴿٢﴾ فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا ﴿٣﴾ فَالْمُقْسِمَاتِ أَمْرًا ﴿٤﴾ إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ ﴿٥﴾ وَإِنَّ الْإِنشِينَ لَوَاقِعٌ ﴿٦﴾: Tozutup savuranlara, ağırlık taşıyanlara, kolaylıkla akanlara, iş bölüştürenlere and olsun ki, size vaat olunan şey elbette doğrudur. Hesap ve ceza mutlaka gerçekleşecektir.

¹³⁵¹ فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ Şüphesiz zulmedenler için (önceki müşrik) arkadaşlarının azap payı gibi payları vardır. Artık azabımı acele istemesinler.

gerçekleşeceğini bildirmiştir (Tûr 52/1-7).¹³⁵² Zâriyât Sûresi'nin son ayetinde¹³⁵³ “Uyarıldıkları günlerinden dolayı vay o inkâr edenlerin haline!” ifadesi bulunurken, Tûr 52/11.ayette¹³⁵⁴ Allah “İşte o gün yalanlayıcıların vay haline!” buyurmuştur.¹³⁵⁵

1356

İncelenmekte olunan ayet, Allah'ın kudretine ve müşrikleri cezalandırmasının hak oluşuna dikkat çekme, dahası bu husus kapsamında muhataplarını uyarma maksadıyla sûrenin bidayetinde yemin edilen altı mahlûkâtta sonuncusunu içermektedir. İlk beşinden muradın ne olabileceğine, aralarında herhangi bir münasebetin var olup olmadığına ve Allah'ın bu şeyleri zikretmesindeki hikmete burada değinilmeyecek, sadece ilgili ayete odaklanılacaktır: وَالْبَحْرُ الْمَسْجُورُ. Lügat ehlinin ve müfessirlerin ayetin tefsiri kapsamında yaptıkları açıklamalar, bahsi geçen denizin konumunun ve mahiyetinin ne olabileceği soruları doğrultusunda şekillenmiştir.

- وَالْبَحْرُ الْمَسْجُورُ

- Cehennem.¹³⁵⁷

Rivayetlerde Hz. Ali'nin Yahudi'nin birisine “Sizin kitabınıza göre cehennem nerede?” diye sorduğu geçmektedir. Yahudi buna cevaben

¹³⁵² وَالطُّورُ (۱) وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ (۲) فِي رَقٍّ مَّنْشُورٍ (۳) وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ (۴) وَالسَّفِّ الْمَرْفُوعِ (۵) وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ (۶) إِنَّ عَذَابَ (۷) رَّبِّكَ لَوَاقِعٌ: Tûr'a, yayılmış ince deri sayfalarla düzenle yazılmış kitaba, 'Beyt-i Ma'mur'a, yükseltilmiş tavana (göğe), kabaran denize and olsun ki, şüphesiz Rabbinin azabı mutlaka gerçekleşecektir.

¹³⁵³ Zâriyât 51/60: قَوْلٍ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ

¹³⁵⁴ Tûr 52/11: قَوْلٍ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ

¹³⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 28, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 198; İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî, (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 317.

¹³⁵⁶ Muhteva ettikleri ana konularda her iki sûrenin de içerik ve sıralama açısından paralellik arz etmelerinin yanı sıra, sonrakinin öncekini derinlemesine ele alıp açıkladığı kısımlar da mevcuttur: Zâriyât Sûresi'nde kafirlerin, kendilerine gönderilen peygamberlerini yalanlamasından ve Allah'ın onlara nasıl bir cevap verdiğinden mücez bir şekilde bahsedilirken (Zâriyât 51/52), Tûr Sûresi'nde bu mevzunun şerh edildiği görülmektedir (Tûr 52/29-49). Bkz. Süyûtî, *Esrâru Tertibi'l-Kur'ân*, s. 133. Bununla alakalı olarak, Cübeyr b. Mut'im, Hz. Peygamber'in akşam namazını kıldırırken Tûr Sûresi'ni tilavet ettiğini ve 35-37.ayetlere geldiği zaman kalbinin bu sağlam argümanlar karşısında az kalsın yerinden fırladığını söylemiştir. Bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 317; Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Cemâ'atün mine'l-Ulemâ, 1. bs., c. 6, 9 c. (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), s. 140.

¹³⁵⁷ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 21, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 568; Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdi'en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), s. 378; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil*, 3. bs., c. 4, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), s. 408; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîti fî't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 9, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 567; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 630; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 28.

“Denizde.” deyince, Hz. Ali de şöyle demiştir: “Ben bu bilginin doğru olduğunu düşünüyorum; çünkü Allah Teâlâ وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ (Tûr 52/6) ve وَإِذَا الْبَحَارُ سُجِّرَتْ (Tekvîr 81/6) buyuruyor.”

- Arş’ın altındaki semada yer alan deniz.¹³⁵⁸

Hız. Ali ve Abdullah b. Ömer’den aktarılan rivayetlerde geçmektedir. Suyu derin ve yoğun olan bir denizdir. Kendisine ‘Hayat Denizi’ (بَحْرُ الْحَيَاةِ) denmiştir. İlk sûranın üfürölmesinden sonra bu denizden kırk sabah (gün) boyunca kulların üzerine serpiştirilir, yağmur yağdırılır. Böylelikle kullar kabirlerinde adeta filizlenip çıkarlar. Kelbî ve Mukâtil dedi ki: “Bununla iki sûra arasında ölüleri diriltir.”

Bir başka rivayette, Arş’ın altındaki Mele-i a’lâ’dır. Sanki meleklerle ağzına kadar dolu olan geniş feza (uzay, boşluk) murad edilmiştir.

- Fıravun’un boğulduğu deniz.¹³⁵⁹

Sûrenin başında geçmekte olan وَالطُّور ayetinden hareketle böyle bir görüş ortaya atılmıştır.

- Yeryüzündeki deniz.¹³⁶⁰

Zahirden anlaşılan da budur. وَإِذَا الْبَحَارُ سُجِّرَتْ (Tekvîr 81/6) ayeti, bu görüşü de temellendirmede dayanak olarak görölmüştür.

- الْمَسْجُور

- Tutuşturulmuş.¹³⁶¹

Nitekim Arapça’da, bir kimsenin ‘fırını yakması, tutuşturması’ سَجَّرَتْ ibaresi ile ifade edilmiştir. Ateşi yakılmış, tutuşturulmuş bu fırına التَّنُّور ibaresi ile ifade edilmiştir. ‘Fırındaki ateşi yakmak, da التَّنُّور الْمَسْجُور terkihiyle işaret edilmiştir.

¹³⁵⁸ Taberî, *Câmi`u l-Beyân*, s. 570; Mâverdi, *en-Nüket ve l-Uyûn*, s. 378; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri l-Kur`âni l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Ali Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 4, 4 c. (Beyrut: Dâru l-Kütübi l-İlmiyye, 1415/1994), s. 185; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 198; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 567; Süyûtî, *ed-Dürrü l-Mensûr*, s. 629; Âlûsî, *Rûhu l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁵⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur`ân Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 7, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 273.

¹³⁶⁰ Mâverdi, *en-Nüket ve l-Uyûn*, s. 378; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 567; Âlûsî, *Rûhu l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁶¹ Taberî, *Câmi`u l-Beyân*, s. 567-568; Zeccâc, *Me`ânî l-Kur`ân ve l-Râbuḥ*, thk. Abdulcelîl Abduḥ Şelebî, 1. bs., c. 5, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 62; Mâverdi, *en-Nüket ve l-Uyûn*, s. 379; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 185; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 408; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 198; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü t-Tenzîl ve Esrârü t-Te`vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, 1. bs., c. 5, 5 c. (Beyrut: Dâru l-Hayâi t-Türâsi l-Arabî, 1418), s. 152; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 567; Süyûtî, *ed-Dürrü l-Mensûr*, s. 630; Âlûsî, *Rûhu l-Me`ânî*, s. 28.

tutuşturmak' manasından hareketle, bahsi geçen denizin tutuş(turul)tuğu ve cehennem ateşi haline geldiği söylenmiştir. İlaveten, وَإِذَا الْبَحَارُ سُجِّرَتْ (Tekvîr 81/6) ayetine burada da işaret edilmektedir.

Rivayet edilene göre, Allah, denizin tamamını ateş yapacak ve cehennem ateşine azık olacaktır (eklenecektir). Bir başka rivayette de, Allah Teâlâ tüm denizleri ateşe çevirecek ve onunla cehennem ateşini kızıştıracaktır.

- Ağzına kadar dolu, dopdolu.¹³⁶²

Bir kimsenin falanca bir eşyayı, kabı ağzına kadar doldurması سَجَّرَتْ/سَجَّرَتْ الْإِنَاءَ ibaresi ile dile getirilmiştir. Nemir b. Tevleb'in düzmüş olduğu bir şiirde geçen مَسْجُورٌ kelimesi de bu manaya delalet etmektedir: إِذَا شَاءَ طَالَعَ مَسْجُورَةٌ ... تَرَى حَوْلَهَا النَّبْعَ وَالسَّاسِمَا. Yani, "Onun çevresinde ağzına kadar su ile dolu olan pınarı/çeşmeyi görürsün."

Bahsi geçen denizin 'ne ile ağzına kadar dolu olduğu' konusunda iki görüş serdedilmiştir:

... Bundan murad edilen 'okyanus' tur.¹³⁶³

... مَسْجُورٌ بِالنَّارِ, yani ağzına kadar ateş ile dolu olan.¹³⁶⁴ Bu hususta Mâtürîdî şöyle bir beyanda bulunmuştur:

Ateş ile dolu olan deniz. Çünkü Allah onu yarattığından beri sıcak, dopdolu, derin, bir vakitten diğer vakitlere kadar veya bir halden diğer hale (hiçbir zaman ve hiçbir şekilde) değişmeyen bir şekilde yarattı. Tek bir hal üzere yani, sıcak (kızgın, ateşli), tuzlu, dopdolu, derin ve enli. Suyun kıtlığı, durgunluğu, yerin derinliği, çamurla dolması, kazma ihtiyacı ve içinde meydana gelen diğer değişiklikler nedeniyle yön değiştiren diğer nehirler gibi değildir. Deniz, tüm bu olası haller içerisinde daima tek bir hal üzeredir.¹³⁶⁵

¹³⁶² İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 423; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 568; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, s. 62; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 379; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 185; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 408; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 198; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 567; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 630; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 28.

¹³⁶³ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 152.

¹³⁶⁴ Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. bs., c. 3, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme), s. 91.

¹³⁶⁵ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 9, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 402.

- Suyu gitmiş ve kurumuş.¹³⁶⁶

Zürümme (ö. 117/735), İbn Abbâs'tan şöyle bir nakilde bulunmuştur: خَرَجَتْ أَمَةٌ لِّسْتَقْيٍ، فَقَالَتْ: إِنَّ الْحَوْضَ مَسْجُورٌ. Yani, köle kadın su çekmek için dışarı çıktı ve dedi ki: “Göl (havza, suyun toplandığı yer) boş.” Bu manaya göre, incelemekte olduğumuz kelime ezdâd'tan olmuş olmaktadır.

Rivayet edildiğine göre, Kıyamet günü denizlerin suları gidecektir, çekilecektir.

- Hapsedilmiş, alıkonmuş.¹³⁶⁷

Köpeği tutan, odundan veya demirden yapılan boyunluğa, tasmaya سَاجُورُ الْكَلْبِ denmiştir.

Bu görüşe göre, eğer ki denizler tutulmasaydı yeryüzüne taşarlardı, yeryüzünün tamamı sular altında kalırdı. Ya da tam tersi, bütün sular çekilirdi ve yeryüzünde su namına hiçbir şey kalmazdı.

- Kaynayıp fışkırtılan.¹³⁶⁸

وَإِذَا الْبَحَارُ فُجِّرَتْ (İnfîtâr 82/3) ayeti dikkate alınmıştır.

Bu görüşün, bir önceki maddede geçen ‘hapsedilmiş, alıkonmuş deniz’ manasının zıddı oluşunu göz önünde bulundurursak, o zaman aynı kelime farklı bir mana kapsamında tekrardan ezdâd olur.

- Salıverilmiş, gönderilmiş.¹³⁶⁹

- Karışık, muhtelit.¹³⁷⁰

Buradaki karışma,

... Denizlerin sularının birbirlerine karışmasıdır.¹³⁷¹

... Tatlı deniz suyunun acı deniz suyuyla karışmasıdır.¹³⁷²

... Su hayvanlarının, canlılarının birbirine karışmasıdır.¹³⁷³

- Suyundan içilmeyen, suyu ile tarlanın sulanmadığı deniz.¹³⁷⁴

¹³⁶⁶ Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 569; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 379; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 567; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 630; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁶⁷ Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 569; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 379; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 567; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 629; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁶⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 567; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁶⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 379; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 629.

¹³⁷⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 379; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te`vîl*, s. 152.

¹³⁷¹ Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁷² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 567; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁷³ Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 28.

¹³⁷⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 379.

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Ele almakta olduğumuz الْبَحْرُ الْمَسْجُورُ terkinin tefsiri çerçevesinde yapılan açıklamalar, evvela mezkur denizin konumu, akabinde de mahiyeti doğrultusunda tasnif edilmiştir.

Konumu kapsamında zikredilen aktarımlardan ilki olan ‘cehennem’ görüşü ile alakalı rivayetin sıhhat değerinin ihtilaflı; üçüncü sırada yer alan ‘Firavun’un boğulduğu deniz’ görüşünün ise sûrenin teması ile olan münasebetinin dolaylı olması hasebiyle, bu ikisi elenmiştir. Geriye kalanlardan ‘Arşın altındaki semada yer alan deniz’ görüşü, sûrenin teması ile doğrudan ilgili olmasına rağmen, mezkur terkinin mahiyetine dair yapılan izahatın ‘yeryüzündeki deniz’ görüşü etrafında şekillenmesi sebebiyle saf dışı bırakılmıştır. O halde değerlendirmeye, ‘yeryüzündeki deniz’ görüşü temelde olmak suretiyle devam edilecektir. Nitekim Cumhûr da bu görüşü benimsemiştir.

Bahsi geçen terkinin mahiyetine dair yapılan beyanları, ‘geçmişte vuku bulup şu an hala devam etmekte olan’ ve ‘gelecekte gerçekleşmesi beklenen’ şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Bunlar arasında en çok zikredilenler, tercihe ve redde konu olanlar ise ‘tutuşturulmuş deniz’ ile ‘ağızına kadar dolu olan deniz’ görüşleri olmuştur. Hatta, ikinci görüşün, ‘ateş ile ağızına kadar dolu olma’ te’vîlini dikkate alındığında aslında bu ikisinin birbirini tamamen dışlamadığı fark edilmektedir. Ancak, ‘su ile ağızına kadar dolu olma’ te’vîli hasebiyle birbirlerine zıt da düştükleri göz ardı edilmemelidir. Taberî, aktardığı muhtelif rivayetler neticesinde, bu ikisini bilhassa değerlendirmeye almış ve ‘ağızına kadar dolu olan deniz’i tercih etmiştir. Çünkü onun nazarında sahih olan sıfat, günümüzde geçerliliğini koruyandır. Yani, günümüzde denizler ağızına kadar su ile dolu ama tutuşturulmuşuna henüz rast gelinememiştir. Her ne kadar Taberî bu sebepten ötürü tercihini bu yönde yapmış olsa da, burada gene sûrenin teması ve ayetin siyakı göz önünde bulundurulunca, ‘geçmişte vuku bulup şu an hala devam etmekte olan’ ile ilintili nakilleri bir kenara koymak daha isabetli olacaktır. Bu durumda, mevzubahis edilen denizin mahiyeti şöyledir: Tutuşturulmuş; suyu gitmiş ve kurumuş; kaynayıp fışkırtılan. Âlûsî’nin ‘tutuşturulmuş deniz’ görüşünü daha uygun görmesine¹³⁷⁵ karşın, içlerinden herhangi birini diğerine tercih

¹³⁷⁵ Sûrede ahiret azabının tekidi, bu azabın var olması ve vuku bulacağı deliller ile ispatlanmaktadır. Varlığın başlangıcı ve sonu ile alakalı olmakla birlikte Allah’ın kudretinin kemaline delalet eden

etme noktasında, tamamının da müstakbelde tahakkuk edeceğinin farz edilmesinden ötürü sıkıntı yaşanmaktadır.

Ulaşılan bu neticeye, şu ana kadar muayyen bir denizin zikredilmemiş olması faktörünü eklersek, peki bahsi geçen denizin ‘geniş, derin’ olup olmadığını nasıl anlayacağız? Bu noktada ‘muksem bih’ ile ‘muksem aleyh’ arasındaki ilişkiye râci etmekte fayda olacaktır. Allah, sûrenin başlangıcında, azabın mutlak surette vuku bulacağına ve buna hiçbir şeyin engel olamayacağına altı adet mahlukatı ile yemin etmektedir. Muksem aleyh olan ‘haşir ve kıyamet’ olaylarının ne denli şiddetli olmasından ve bunun Allah’ın kudretine delalet etmesinden yola çıkarak, burada tekit amaçlı zikredilen muksem bih’in de bunu destekleyecek nitelikte bir azamete sahip olması gerekir. Buna istinaden, bahsi geçen denizin derin, kapladığı alanın da geniş ve büyük olduğu söylenebilir.

İkinci Aşama:

Birinci aşamada الْبَحْرُ الْمَسْجُورُ terkinde ‘ziyadelik’ ortak manasının var olduğu istidlâl edilmiştir. Peki, daha en başında, bahsi geçen terkinin mezkur ortak manayı muhteva ettiği telakki edilerek ayet tefsir edilseydi, bunun sürece ve neticeye bir tesiri olur muydu?

الْبَحْرُ الْمَسْجُورُ terkinin konumu ve mahiyetine dair yapılan elemelerin neticesinde, mezkur denizin yeryüzünde olduğu ve kıyamet vakti tecelli ettiğinde tutuşturulacağı; suyunun gidip kuruyacağı; kaynayıp fışkırtılacağı kanaatine varılmıştı. Ortak mananın bu noktaya kadar bir tesiri olmadığı gibi, zikrolunan vasıflarla olan müspet münasebeti hasebiyle aralarından birini tercih etme hususunda da etken bir amil değildir. Buna mukabil, bahsi geçen vasıflara sahip bu denize yemin edilerek zihinlerde resmedilen o dehşetli kıyamet saatinin şiddeti ziyadeleşmekte, dahası küffarın bu hakikati inkar etmekle ne vahim bir mâsiyet işlediği ziyadesiyle aşîkar olmaktadır.

şeylerin hepsiyle yemin etmiştir. الطور, Hz. Musa’nın Allah ile konuştuğu, başlangıç ve Ahiret ayetlerinin indiği mahaldir; كتاب الأعمال, azabın vuku bulmasına işaret etmekle beraber Allah’ın adaletinin tahakkuk edeceğini göstermektedir; الْبَيْتُ الْمَغْمُورُ, gökteki elçilerin tavaf ettiği, sadece Allah’ı takdis ve tesbîh ettikleri mekandır, Allah’ın azametinin emaresidir; السَّقْفُ الْمَرْفُوعُ, onların yerleşkesidir, oradan ayetler nüzûl eder, ve ayrıca Cennet de oradadır; الْبَحْرُ الْمَسْجُورُ, ateşin mahallidir. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 28-29.

4.1.1.4. Rûm 30/41: ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا أَلْعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

İnşikâk Sûresi'nden sonra nâzil olan Rûm Sûresi¹³⁷⁶, Mushaf sırasında Ankebût Sûresi'nden sonra gelmektedir. Her ikisi de hurûf-ı mukattaa ile başlayan Ankebût ve Rûm sûreleri, bu şekilde başlayan diğer sûrelerden farklı olarak, vahiy ve nübüvvetin ispatıyla ilgili ayetlerle söze başlamayarak genel üslûbun dışına çıkmışlardır. Ankebût Sûresi'nin, inananların birtakım fitne ve belâlara uğratılıp imtihana tabi tutulacaklarını bildiren ayetlerle; Rûm Sûresi'nin Bizanslıların uğradıkları mağlubiyetin akabinde yakın zamanda galip geleceklerini müjdeleyen, gaybtan haber veren mucize niteliğindeki ayetlerle başlamalarındaki hikmetlerden bir tanesi de Müslümanlar ile münafıkların ayırt edilmesindeki etken faktörlerden olmalarıdır. Buna ilaveten, Allah bir önceki sûrenin 46.ayetinde¹³⁷⁷ ehl-i Kitâb ile en güzel bir yolla mücadele edilmesini ve her iki tarafın da ilahının bir (aynı) olduğunu, devamında gelen ayetle¹³⁷⁸ de ehl-i Kitâb'ın pek çoğunun Allah'a iman ettiğini bildirerek, Müslümanlar ile ehl-i Kitâb'ın müşrikler karşısındaki konumunu ortaya koymuştur. Nitekim, Rûm Sûresi'nin sebebi nüzûlünde¹³⁷⁹ de görüldüğü üzere, önceleri ehl-i Kitâb'a danışıp duran Mekkeli

¹³⁷⁶ İbn Abbâs'tan gelen rivayete binaen, Rûm Sûresi cumhûrun indinde bilâ-hilâf Mekkî'dir. Ancak, sûrenin 17.ayetinin, فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ, Medenî olduğu söyleyenler de olmuştur. Bkz. Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 25, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420), s. 79; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 8, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 373; Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, c. 6, 8 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr), s. 478; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 21, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 16.

¹³⁷⁷ وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَالْحَقُّ وَالْهَيْمُ وَالْهَيْمُ وَاجِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ. İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehl-i Kitâb ile mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: “Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur.”

¹³⁷⁸ وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ. İşte biz kitabı sana böyle indiriyoruz. Kendilerine kitap verdiklerimiz ona iman ederler, şunlardan da ona inananlar var. Ayetlerimizi kafirlerden başkası inkâr etmez.

¹³⁷⁹ Fârisiler, Bizanslılarla savaşıma gitti, onlara Ezriât ve Busra'da ulaştı ve onları yendi. Bunun haberi Hz. Peygamber'e (sav.) ve ashabına onlar Mekke'de iken ulaştı. Bu durum onlara ağır geldi, onları baya üzdü. Hz. Peygamber (sav.), Mecûsilerin, ehl-i Kitâb olan Bizanslıları yenmesini hiç hoş görmedi. Mekkeli kafirler ise bu duruma çok sevindiler, Bizanslıların başına gelen bu musibetten dolayı mesrur oldular. Mekkeli kafirler, Hz. Peygamber'in (sav.) ashâbı ile karşılaştıklarında onlara şöyle dediler: “Sizler de Hristiyanlar da ehl-i Kitâb'dansınız. Fârisi kardeşlerimiz sizin kardeşlerinizi mağlup ettiler. Eğer ki sizler bizimle savaşırsanız biz de sizi yeneceğiz.” Bunun üzerine Allah, Rûm 30/1-2.ayetleri (الَّذِينَ ظَلَمُوا) nâzil etti. Akabinde Ebû Bekir (r.anh) kafirlerin yanına varıp dedi ki: “Sizler, kardeşlerinizin bizim kardeşlerimizi yenmelerine mi sevindiniz?! Çok sevinmeyin. Allah gözlerinizi bağlamasın. Allah'a yemin ederim ki Bizanslılar Fârisilere galip gelecektir. Hz. Peygamber (sav.) bizi bundan haberdar etti.” Bunun üzerine Übey b. Halef ayağa kalkıp dedi ki: “Yalan söylüyorsun. Yalancı.” Ebû Bekir (r.anh) de “Asıl sen yalancısın, yalan söylüyorsun Allah'ın düşmanı seni! Bahse girelim. On dışı deve benden, on dışı de senden. Eğer ki Bizanslılar Fârisileri mağlup ederse sen kaybettin, eğer ki Fârisiler Bizanslılara galip gelirse ben kaybettim. Bahsin müddeti üç sene.” Böylelikle bahse giriştiler. Sonra Ebû Bekir (r.anh) Hz. Peygamber'in (sav.) yanına vardı ve ona durumu izah etti.

müşrikler, ehl-i Kitâb'dan olan Bizanslılar Fârisilere mağlup düşünce oldukça sevinmişlerdi.¹³⁸⁰ Halbuki Mekkeli müşriklerin, önceki sûrenin 67.ayetinde¹³⁸¹ de işaret edildiği üzere, sayılarının az olmasına rağmen civardaki yağmalardan, soygunlardan, ölümlerden, kadınlarının ve zürriyetlerinin esir düşmesinden emniyette oluşlarının sebebi, onların kendi kuvvetlerinden veya memleketlerini sıkı bir şekilde savunmalarından değil, bilakis Allah'ın evine ve haremine komşu oluşlarındandı. Allah, müşriklere bu hakikati takdim ettikten sonra, onlardan birçok yönden daha önde ve iyi durumda olan Bizanslıların yenildiğini, ancak birkaç sene sonra Allah'ın yardımıyla galip geleceklerini zikrederek devam etmiştir: Rûm 30/2-5¹³⁸². Önceki sûrenin bitiminde¹³⁸³, Allah, O'nun yolunda çaba sarf edenleri Hakk'a varan yollara yönelttiğini ve zâtının iyilik yapanların yanında olduğunu buyurmuştur. Bunu müteakip, Rûm Sûresi'nin başlangıcında müminlerin, müşrik düşmanlarının Bizanslıların mağlup olmasından ötürü duydukları sevinçlerinin Fârisilerin yenilmesiyle bertaraf edilmesinden doğan zaferi dile getirilmiştir.¹³⁸⁴ Fahreddin er-

Hz. Peygamber (sav.) dedi ki: "Bu dediğin nedir böyle? Muhakkak ki بضع üç ila dokuz arasına delalet etmektedir. Git ve bahsin süresi ile miktarını artır." Bunun üzerine Ebû Bekir (r.anh) hemen yola düştü ve Übey b. Halef ile karşılaştı. Übey dedi ki: "Galiba pişman oldun." Ebû Bekir (r.anh) dedi ki: "Asla. Aksine bahsin süresini ve miktarını artırmaya geldim." Böylelikle bahsin miktarı 100 dişi deve yavrusuna çıktı, süresi de 9 seneye uzatıldı. Ebû Bekir (r.anh) hicret etmek istediği vakit, Übey ondan Fârisilerin yenmesi ihtimaline karşın bir kefil tayin etmesini istedi, o da oğlu Abdurrahman'ı kefil olarak tayin etti. Übey, Uhud Savaşı'na katılmak istediğinde bu sefer Abdurrahman, Übey'den bir kefil tayin etmesini istedi, o da bu istediğini yerine getirdi. Übey, Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in (sav.) açtığı bir yaradan öldü. Yedinci senenin başında Bizanslılar Fârisileri mağlup etti. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 373; Âlûsî, *Rûhu 'l-Me'ânî*, s. 17-18.

Başka rivayetlerde:

... Bizanslılar Fârisileri Hudeybiye gününde mağlup etti.

... Bedir günü. Hatta, Ebû Bekir (r.anh) Übey'in varislerinden alacağını aldı ve Hz. Peygamber'in (sav.) yanına gitti. Hz. Peygamber (sav.) dedi ki: "Tasadduk et."

... Hz. Peygamber (sav.) dedi ki: "Bu haram ve kirli bir maldır. Tasadduk et." Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Süyûtî, *ed-Dürri 'l-Mensûr*, s. 479-482.

¹³⁸⁰ Fahreddin er-Râzî, *Me'âtihi 'l-Gayb*, s. 79-80; Celâlüddin es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi 'l-Kur'ân*, (Dârü'l-Fazilet), s. 121.

¹³⁸¹ أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَنْتَحِطُّ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَقْبَالًا بَاطِلٍ يُؤْمِنُونَ وَيُغْمَرُ اللَّهُ يَكْفُرُونَ: Görmezler mi ki, çevrelerindeki insanlar durmadan yerinden koparılıp götürülürken biz (Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz belde yapmışızdır! Hâlâ asılsız şeylere inanıp Allah'ın nimetine karşı nankörlük mü edecekler?

¹³⁸² غُلِبَتِ الرُّومُ ﴿٢﴾ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ﴿٣﴾ فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِ وَيَوْمَئِذٍ يَفِرُّ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٤﴾ يَنْصُرُ اللَّهُ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّجِيمُ ﴿٥﴾: Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.

¹³⁸³ وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٦٩﴾: Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarf edenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz. Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır.

¹³⁸⁴ İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri 'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî, (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 273-274; Âlûsî, *Rûhu 'l-Me'ânî*, s. 17. Süyûtî, önceki sûrenin son ayetini zikrettikten sonra Rûm Sûresi'ne ehl-i Kitâb'dan olan Hristiyanların Allah'ın yardımıyla galip olacağı vaadiyle başladığını, Müslümanlar bununla felaha erdiklerini, bunun öncesinde hezimet türünden olan şeylerin artık onlara bir zararının olmadığını söyleyerek iki sûre arasındaki münasebeti bu şekilde açıklamıştır. Ancak Âlûsî, Hristiyanların Allah

Râzî, Bizanslıların Fârisilere mağlup düşmesiyle alakalı şöyle bir çıkarımda bulunmuştur:

İşte Allah, galibiyetin haklılığı göstermediğini, aksine Allah'ın sevdikleri kimselerin mükafatını artırmak istediğinde bazen onlara bela verip, düşmanlarını onlara musallat kıldığını, bazen de ahiret günü gelmezden önce, yine ahiret için, büyük azabı değil de peşin dünya azabını onlar için tercih edeceğini göstermek için bu ayetleri indirdi.¹³⁸⁵

Sûrenin 41.ayetinde Allah, 'insanların kendi elleriyle yapıp ettiklerinden dolayı karada ve denizde fesâd zuhur edince, belki dönüş yaparlar diye işlediklerinin bir kısmını onlara bu dünyada tattırmasından' bahsetmiştir. Bundan bir önceki ayette¹³⁸⁶ de Allah, kafirlere puta tapma hususundaki hitabını tekrarlamış ve kafirlerin O'nun bir şerikinin olduğunu katiyen iddia edemeyecekleri suretteki fiillerini ve icraatlarını zikretmiştir: Yaratma, (mahlûkâtın hayatlarını idame ettirebilmesi için) rızıklandırma, öldürme ve diriltme. Nitekim, Allah'ın Enbiyâ 21/22.ayette¹³⁸⁷ buyurduğu gibi, şirk fesâdın sebebidir. Bir sonraki ayette¹³⁸⁸ de, yeryüzünde gezip dolaşılmasını emretmiştir ki böylece önceki kavimlerin şirk koşmalarından ve günah işlemelerinden dolayı nasıl da helak edildiklerini görsünler, idrak etsinler. Bu, Allah'ın, Kureyşlilere önceki ümmetlerden ibret almaları için yaptığı bir uyarıdır.¹³⁸⁹

Araştırmanın konusu olan ayeti incelerken öncelikle *فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ* ile murad edilenin ne olabileceği hususuna odaklanılacak, akabinde buradan elden edilen verileri de göz önünde bulundurarak *ظَهَرَ الْفَسَادُ* ile *ظَهَرَ الْفَسَادُ* ibareleri beraber ele alınacaktır.

- *الْبَرِّ وَالْبَحْرِ*

- *الْبَرِّ ve الْبَحْرِ* zahiri manaları üzeredir.¹³⁹⁰

yolunda cihat etmedikleri için bu münasebetin zayıf kaldığını belirtmiştir. Bkz. Süyûtî, *Esrâru Tertîbi 'l-Kur'an*, s. 121; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 17.

¹³⁸⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 79.

¹³⁸⁶ *اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ* (٤٠). Sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra hayatınızı sona erdirecek ve nihayet size tekrar can verecek olan, Allah'tır. Peki sizin o ortak koştuklarınız arasında bunlardan herhangi birini yapabilecek olan var mı? Allah onların ortak koştuklarından tamamen münezzehtir, yüceler yücesidir.

¹³⁸⁷ *لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ* (٢٢). Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.

¹³⁸⁸ *فَلْ سَبِّحُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ* (٤٢). De ki: “Yeryüzünde gezip dolaşın da öncekilerin âkıbeti nice oldu bir bakın. Onların çoğu şirke sapmış kimselerdi.”

¹³⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 394, 396.

¹³⁹⁰ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 18, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 511; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 48.

- Arapların planı su üzerine kurulu olduğu için şehirlere بُحُورُ adını verirler.¹³⁹¹

... İbn Abbâs dedi ki: النَّبْرُ: Nehir harici yerlerin üzerinde bulunan, kurulan ülkeler ve şehirler. الْبَحْرُ: Nehir kenarında bulunan, kurulan ülkeler ve şehirler.

... Mücâhid dedi ki: النَّبْرُ: Denizden uzak şehirler. الْبَحْرُ: Nehirlerin ve denizlerin kıyısında/yanında bulunan şehirler ve sahiller.

... İkrime dedi ki: النَّبْرُ: Çöller, bozkırlar, susuz otsuz yaban ovalar. الْبَحْرُ: Şehirler. Araplar, şehirleri -genişliğinden ötürü- الْبَحْرُ şeklinde isimlendirmişlerdir.

... Dahhâk dedi ki: النَّبْرُ: Arapların badiyeleri, çölleri, kırları. 'Atâ' dedi ki: الْبَحْرُ: Adalar.

... Süddî dedi ki: النَّبْرُ: Denizden uzak, ırak olan her şehir. Mekke ve Medine gibi. الْبَحْرُ: Denizin üzerinde bulunan, üzerine kurulan şehirler. Kûfe, Şâm ve Basra gibi.

... الْبَحْرُ kelimesi zahiri manası üzere olabilir ancak burada muzâf hazfedilmiş olması gerekmektedir. مَدُنُ الْبَحْرِ gibi mesela. Yûsuf 12/82.ayette olduğu gibi: وَسَّئِلِ الْقَرْيَةَ, yani ehline sor. Nehhâs bunu caiz görmüştür.

- Katâde dedi ki: النَّبْرُ: Otağda yaşayan kimseler. الْبَحْرُ: Şehirde ve köyde yaşayan kimseler.¹³⁹²
- Denilmiştir ki:
... النَّبْرُ ile nefis; الْبَحْرُ ile kalp kastedilmektedir.

¹³⁹¹ Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, s. 510; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve l-râbuḥ*, thk. Abdulcelil Abduḥ Şelebî, 1. bs., c. 4, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 188; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 8, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 283; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 5, 6 c. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 266; Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî/en-Nüket ve l-'Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm, c. 4, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), s. 317-318; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Alî Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğânî el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 3, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 435; Zemahşerî, *el-Keşşâf `an Hakâ'iki Ġavâmizi't-Tenzîl*, 3. bs., c. 3, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407), s. 482; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 105; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 4, 5 c. (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 208; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîṭ*, s. 395; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 496-497; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 48.

¹³⁹² Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, s. 511; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 284; Mâverdî, *en-Nüket ve l-'Uyûn*, s. 318.

... ile lisan; الْبُحْر ile kalp kastedilmektedir. Dilde zuhur etmesi, kalpte de gizli kalması dolayısıyla.¹³⁹³

- بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ ve ظَهَرَ الْفَسَادُ

- Âdemoğullarının amellerine râci olunan fesâd

... Şirk ve küfür.¹³⁹⁴

بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ: Yol kesme, hırsızlık, zulüm ve her türlü kötü ameller.

Bunlar, Allah'ı inkâr etmelerinin, O'na şirk koşmalarının sebepleri idi.

Bu yüzden şirkleri ve küfürleri, onların kalplerini perdelemektedir öyle ki gönüllerinde iman tecelli etmemektedir (Mutaffifin 83/14¹³⁹⁵ ve Tevbe 9/77¹³⁹⁶)

... Günah işleme ve isyan etme¹³⁹⁷

Şirk bazen sözde ve inançta (kalpte) değil, yapılan işte olur. Bu, fiske ve isyan adını alır.

... Karadaki (ilk) fesâd, Hz. Âdem'in oğlunun (Kâbil) kardeşini (Hâbil) öldürmesi; denizdeki (ilk) fesâd, Umman Meliki Cülendâ'nın bütün sağlam gemileri gasp ederek alması ile zuhûr etti.¹³⁹⁸

Dahhâk dedi ki: Yeryüzü yemyeşildi, Âdem oğlu hangi ağaca denk gelirse onda mutlaka meyve bulunurdu. Denizin suyu tatlıydı. Ne aslan, sığırcı avlardı ne de kurt kuzuyu. Kâbil, Hâbil'i öldürdüğü zaman, yeryüzünde ne varsa titredi, ağaçlarda dikenler ortaya çıktı, denizin suyu zehirli bir acıya döndü, hayvanların bazısı bazısının canına kastetti.¹³⁹⁹

- Kulların günahları hasebiyle Allah'a râci olunan fesâd

¹³⁹³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 318.

¹³⁹⁴ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 283; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 266; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 317.

¹³⁹⁵ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ : Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.

¹³⁹⁶ فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ : Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söyledikleri için o da kalplerine, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar (sürecek) bir nifak soktu.

¹³⁹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 511, 513; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 317; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 395.

¹³⁹⁸ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 317; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 395; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 497; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 47.

¹³⁹⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 47-48.

... Kuraklık, çoraklık, kıtlık, ölümler ve salgınlar, yangının ve boğulmanın artması, dalgıçların inci avından elleri boş dönmeleri ve avcılarının başarısızlığı, her şeyden bereketin noksanlığı, menfaatin tamamen azalması, zararın artması.

Araplar dediler ki: Yağmur kesilince, denizdeki hayvanlar körelir.

Atiyye dedi ki: Yağmur azaldığı zaman inci avcılığı da azalır.

Denildi ki: Denizde fesâdın zuhur etmesi, gözelerin suyunun azalması demektir.

Çünkü gözeler de denizden sayılır.

İbn Abbâs dedi ki: Yeryüzü çoraklaştı, denizi meydana getiren unsurlar ve asıllar kesildi, paramparça oldu.

بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ: Kulların şirki, küfrü, kendilerine helal olmayan şeyleri elden ele gezdirmeleri. Yani, bahsi geçen kıtlık, kuraklık, yağmurun ve bereketli rızkın ve azığın azlığı, darlık, buhran, sıkıntı vb. şeyler onların şirkleri, küfürleri ve kendi iradeleriyle yapmayı seçtikleri amelleri sebebiyledir.¹⁴⁰⁰

... الْفَسَادُ kelimesindeki 'ال' takısı cins isme delalet eder. Yani, kuraklık, kıtlık ve ölüm (salgın)... vb. şeklindeki fesâd cinsi.¹⁴⁰¹

- Kötü yöneticiler¹⁴⁰²

İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden الْبَرِّ ve الْبَحْرِ da fesâdın zuhur etmesinin Hz. Peygamber'in (sav.) bi'setinden evvel olduğu söylenmiştir. Yeryüzü dalalet ve zulüm ile dolmuştu, ancak Allah, Hz. Peygamber'i (sav.) yolladığı zaman insanlardan dönenler döndü.¹⁴⁰³

¹⁴⁰⁰ Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me`âni'l-Kur`ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. bs., c. 2, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme), s. 325; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu'l-Kur`ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 342; Zeccâc, *Me`âni'l-Kur`ân ve İ'râbuh*, s. 188; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 283-284; Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 266; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 317; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 435; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 482; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 208; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 395; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 496-497; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 47.

¹⁴⁰¹ Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 48.

¹⁴⁰² Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 317.

¹⁴⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 511; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 395; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 497; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 48.

... Denildi ki: Hz. Peygamber'in (sav.) peygamberliğinin ilk yıllarıydı. Kureyşli kafirler, günah cinsinden yapacaklarını yaptılar, şirkte diretiler ve Hz. Peygamber'e (sav.) eza ettiler. Akabinde Hz. Peygamber (sav.) dua etti ve kuraklık oldu, üzerlerine bela üzerine bela indi. Hz. Peygamber'in (sav.) bu yaptığı, müşriklerin yaptıklarının (işledikleri günahların) bazı kötü sonuçlarını bu dünyada tatmaları ve böylelikle mâsiyetten Hakk'a dönmeleri içindi. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 48.

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Rûm Sûresi'nde 'Allah'ın birliğine ve ahirete imana; inananların, Yaratana ve yaratılmışlara karşı olan sorumluluklarına' dair hususlar vurgulanmaktadır. Bir başka deyişle, 'fıtrata ait düzen; bu düzenin Yaratıcısı; bu Yaratıcıya inananlar, inanmayanlar ve şirk koşanlar; düzenin gerektirdikleri; bunlara uyanlar ve uymayıp bozgunculuk çıkaranlar; küfrün, şirkin ve bu asiliğin dünyadaki karşılığı olarak hem tabiatta hem de sosyal şartlarda zuhûr eden düzensizlik; asıl hesabın görüleceği ahiret ahvâli ve kıyamet' gibi konular işlenmektedir. Ele almakta olduğumuz ayet de, mezkûr fesâd mevzusu kapsamına girmektedir.

Ayetin tefsiri çerçevesinde, fesâdın mahiyetine dair mütenevvi açıklamalar zikredilmiştir ki bunlardan bazısında tahsis yoluna gidilmiştir. Ne var ki, 'nüzü'l ortamı' ve 'vahye direkt muhatap olan kitle' amilleri göz önünde bulundurulunca, yapılan bu tahsisin pek de mümkün olmadığı fark edilmektedir. Zikrolunan bu amillere mukabil, 'fesâd' kelimesinin cins isme delalet etmesi hesaba katılınca, kıyamete kadar zuhûr edecek olan bir 'fesâd' mevzubahis olmaktadır. Nitekim Âlûsî de ayetten çıkarılan hükmün böyle olduğunu belirtmiştir. İlaveten, fesâddan murad edilen ister 'Âdem oğullarının amellerine râci olan' ister 'kulların günahları sebebiyle Allah'a râci olan' olsun, her ikisi de makbuldür. Çünkü bunların her ikisi de fesâttır ve esasen birbirlerinden tamamen de bağımsız değildir. Bahsedilen fesâd nevilerinin ortak yönü, beşerden ve dahası toplumsal düzenden bağımsız olmayışlarıdır. İnsanoğlunun yeryüzünün her bir tarafına dağılması, الْبَرِّ ve الْبَحْرِ ile hem doğrudan hem de dolaylı olan münasebeti, fesâdın zuhûr ettiği alanı daha da tevsî etmektedir.

الْبَرِّ ve الْبَحْرِ ile ilintili olarak yapılan zahiri ve te'vîle dayalı izahların her biri, hem kendi içlerinde hem de mabeyinlerinde birbirlerini tamamlamaktadırlar. Lakin, ayette

... Vâhidî, بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ, ayetinin açıklarken bahsi geçen kişilerin Mekkeli müşrikler ve kafirler olduğunu söyleyerek tahsis yoluna gitmiştir. Akabinde, لِيَذِقَهُمْ ile alakalı olarak, Mekkeli müşriklerin ve kafirlerin yedi sene açlıkla cezalandırılmasını zikretmiştir. İbn Mes'ûd'tan gelen rivayette, Hz. Peygamber (sav.) "Allah'ım! Şiddetini artır ve eziyet edenlerin senelerini Yûsuf'un yedi senesi gibi yap." demiştir. İbn Mes'ûd'tan aktarılan diğer bir rivayette, Hz. Peygamber (sav.) insanların sırt çevirdiklerini, topukları üzere döndüklerini gördüğü zaman dedi ki: "Allah'ım! Onların senelerini Yûsuf'un yedi senesi yap." Sonra, Mekkelilerin başına bir sürü musibet geldi. Buna artık dayanamayan Ebû Süfyan gelip dedi ki: "Ey Muhammed! Allah'a itaate ve sıla-i rahme davet ediyorsun. Kavmin helak oldu. Onlar için Allah'a dua et." Buradan hareketle, Vâhidî'nin nazarında ayette geçmekte olan الْبَرِّ ve الْبَحْرِ ile dünyadaki bütün الْبَرِّ ve الْبَحْرِ murad edilmemektedir. Burada murad edilen, Hz. Peygamber'in (sav.) duasıyla kuraklığın ve kıtlığın zuhur ettiği yerdir. Bkz. Vâhidî, *el-Vasît*, s. 435-436.

bunlardan birini diğerlerine tercih etmeye yönlendirecek ilave bir malumat ise mevcut değildir. Üstelik, fesâdın hangi türü söz konusu olursa olsun, الْبَرِّ ve الْبَحْرِ ile alakalı yapılan beyanların her biri ile münasip düşmektedir. Yalnızca, yapılan açıklamalardan ikincisi, yani denizden uzak ve denize yakın olan şehirler, zihinlerde tasavvur edilen alanı daha bariz kılmaktadır. Buradaki soru, aranan ‘derinlik, genişlik, büyüklük’ manaları yakalanabiliyor mu? Evet. Zîrâ, tasrih edilen fesâd ile alakalı, zamansal ve mekânsal olarak herhangi bir tahdidin var olmadığı malumdur.

İkinci Aşama:

Evvelki aşamada, fesâd, الْبَرِّ ve الْبَحْرِ tabirleri hep birlikte değerlendirmeye tabi tutulmuş ve sonuç olarak ayette geçmekte olan الْبَحْرِ ifadesinin dahilinde ‘ziyadelik’ ortak manasının var olduğu istidlâl edilmiştir. Peki, bunun tefsirdeki sürece ve varılan neticeye bir tesiri var mıdır?

الْبَحْرِ tek başına ele alındığı zaman, muhteva etmekte olduğu ziyadelik manasından yola çıkılarak, mezkûr fesâdın tahakkuk ettiği alanın ne denli geniş olduğu idrak edilmektedir. Ki bu da, ayetin siyakına gayet mutabık kalmakta ve varılacak hükmü takviye etmektedir. Nitekim, diğer etmenler ile beraber ele alındığında, kıyamete kadar vuku bulmuş, bulmakta ve bulacak; toplumsal düzenin mevcut bulunduğu neresi var ise oraya doğrudan ve dolaylı biçimde tesir etmiş, etmekte ve edecek olan bir fesâdın varlığı gözler önüne serilmektedir. Bu hakikat ise, muayyen bir zaman dilimi içerisinde, muayyen bir topluluğa nüzûl eden Kur’ân’a dair ortaya konan tarihselci yaklaşımın ne kadar yersiz ve asılsız olduğunu gösteren burhanlardan sadece biridir.

4.1.1.5. Mâide 5/103: مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَثُرُوا لَا يَعْقِلُونَ

Mâide Sûresi¹⁴⁰⁴ ‘münâsebâtü’l-âyât ve’s-süver’ çerçevesinde değerlendirilirken sadece Nisâ Sûresi¹⁴⁰⁵ ile yetinilmemiş, mushaf sırasında kendisinden önce gelen Fâtiha¹⁴⁰⁶, Bakara¹⁴⁰⁷ ve Âl-i İmrân¹⁴⁰⁸ sûreleri de buna dahil edilmiştir. Mâide

¹⁴⁰⁴ İbn Abbâs, Katâde ve Mücâhid’ten gelen kavillere binaen Mâide Sûresi’nin tamamının Medenî olduğu söylenmekle birlikte, “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim.” (Mâide 5/3) ayeti bundan müstesna tutanlar da olmuştur. Hudeybiye Antlaşması sonrası nâzil olmaya başlamış, bir kısmı Mekke’nin fethedildiği yıl bir kısmı da Veda Haccı’nda inmiştir. Bir başka kavilde ise, bu sûre Medine’de değil, Veda Haccı esnasında Mekke ile Medine arasında ve kimilerince Arefe günü tek seferde, kimilerince de yolculuk esnasında Hz. Peygamber (sav.) devesi üzere iken nâzil olmuştur. Esmâ bint. Yezîd’ten (r.anha) aktarılan rivayette, vahyin ağırlığından Resûlullah’ın (sav.) devesi Adba’nın omuzları çatlamış, bunun üzerine Hz. Peygamber (sav.) hemen onun üzerinden inmiştir. En son nüzûl olan sûre(lerden)dir. Hz. Peygamber’den (sav.) gelen rivayette, “Mâide, Kur’ân’dan en son nâzil olandır. Onda helal kılınanları sizler de helal kılın, onda haram kılınanları sizler de haram kılın.” buyurmuştur. Bkz. Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, c. 6, 30 c. (İdâretü’t-Tibâati’l-Müniriyye), s. 47; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 3, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 139. Kendisini okuyan kişiyi, azap meleklerinden kurtardığı için el-Münkize; toplumsal hayatla alakalı birçok hükme dair fûrû’ şümûl etmesi, genel karakteristiğinin amelî ahkâmı, toplumsal muâmelâtı ve bunların arasından insanların ister sefer ister mukîm hal üzereyken ihtiyaç duydukları şeyleri açıklıyor olması hasebiyle el-’Ukûd; mushaf tertibinde kendinden bir önce gelen Nisâ Sûresi, insanlar arasındaki ahkamların sebeplerini tazammun ederken, Mâide Sûresi’nin bunu tamamlayıcı mahiyette olmasından ötürü Tekmil olarak isimlendirilmiştir. Bkz. İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Şa’bânî, (Mağrib: Vizâratü’l-Evkâf ve’s-Şuûnî’l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 201; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 47; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 140.

¹⁴⁰⁵ ... Nisâ Sûresi, akitlerin bazısını sarîh bir şekilde bazısını da zımnen zikretmektedir. Sarîh olanlar: Nikah akdi, mihir akdi, yemin akdi (Nisâ 4/33), ahitleşme ve emân akdi (Nisâ 4/90, 92). Zımnî olanlar: Vasiyet, emanet, vekalet, borç, kira akdi. Umumi olarak “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor.” (Nisâ 4/58) buyurulmuştur. Bir sonraki sûre, akitlere vefalı olma emri ile başlamaktadır: Mâide 5/1.

... Nisâ Sûresi’nde zırh çalan hırsız hakkında nazil olan ayet zikredilirken, hırsızlık ve hainlik ile alakalı hükümler Mâide Sûresi’nde daha tafsilatlı ele alınmıştır: Nisâ 4/105.

... Nisâ Sûresi’nde “İnsanlar arasında Allah’ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!” (Nisâ 4/105) buyrulurken, Mâide Sûresi’nde bu durum kafirler arasında dahi Allah’ın indirdiği ile hükmetmekten bahsetme şeklinde tekrar ediliyor: Mâide 5/44-46. Bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi’l-Kur’ân*, (Dârü’l-Fazîlet), s. 77-78; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 48.

¹⁴⁰⁶ Gazaba uğramışlar ve dalaletle sapmışların burada açıklaması vardır: Mâide 5/60, 77. Bkz. Süyûtî, *Esrâru Tertîbi’l-Kur’ân*, s. 76; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 48.

¹⁴⁰⁷ ... Yiyecekler ve kurbanlıklar ile alakalı ayetler bu sûrede Bakara Sûresi’nde olduğundan daha geniş bir şekilde zikredilmiştir: Mâide 5/3-5, Bakara 2/172-173.

... Bakara Sûresi’nde öldürülenler için kısas yapılması zikredilmiştir. Bu sûrede de ilk kez cana kıyan kimseden, bu öldürmenin sebebinden daha uzunca bahsedilmektedir: Mâide 5/32, Bakara 2/179.

... Bakara Sûresi’nde yemin bahsi mücez iken burada kefareten de bahsedilmiştir: Mâide 5/89, Bakara 2/225.

... Bakara Sûresi’nde içki ve kumar zikredilmekle beraber bu sûrede ise bunların günah iğrenç oluşu ve haram kılınması izhar edilmiştir: Mâide 5/90-91, Bakara 2/219. Bkz. Süyûtî, *Esrâru Tertîbi’l-Kur’ân*, s. 75-76; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 48.

¹⁴⁰⁸ Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinde ‘Vahdâniyet, Nübüvvet ve Kitâb’ takriri bulunurken, Nisâ ile Mâide sûrelerinde hükme dair fûrû’ takriri vardır. Bkz. Süyûtî, *Esrâru Tertîbi’l-Kur’ân*, s. 77-78; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 48.

Sûresi'nin bu sûrelerle olan ilişkisindeki rolünün ise daha çok 'mübeyyin ve mufassıl' olma yönü ön plana çıkarılmıştır. Buradan hareketle, ele almakta olduğumuz ayet, Bakara Sûresi'nde mücezz bir şekilde dile getirilen 'kafirlerin, ecdatlarının yaptığı gibi bazı şeyleri kendilerine haram kılmaları' hususuna dair daha ayrıntı bilgileri vermektedir: "Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yiye!" (Bakara 2/168), "Allah ne Bahîre ne Sâibe ne Vasîle ne de Hâm diye bir şey meşru kılmamıştır." (Mâide 5/103).

Mâide Sûresi'ni 'ahit(leşme), ahdin muhtevası, ahde vefa ile emrolunma, bu emre tabi olanlar ile olmayanlar, bunların akıbetleri' noktalarına ile ele alanlar da olmuştur.¹⁴⁰⁹ Nitekim, sûre boyunca zikredilen 'çeşitli mükellefiyetlerin, şer'î hükümlerin ve hususların' beyanını müteakip, ahitleşmenin vaki olduğu taraflar arasında elçi konumundaki resûl ve nebîlerin sonuncusu olan Hz. Peygamber'in (sav.) 'üzerine düşenin ancak tebliğ' (Mâide 5/99) olduğu buyurulmuştur. O halde inanlardan beklenen, Hz. Peygamber'in (sav.) tebliğ ettiğini almak ve tebliğ etmediği hususları da çok kurcalamamak ki böylelikle kişi, kendisine ağır ve güç gelecek şeylerle mükellef tutulma vaziyetine düşmemiş olur (Mâide 5/101). Müminin, nasıl ki mükellef tutulmadığı şeyleri araştırıp sorması menedilmişse, aynı şekilde Allah'ın "ne Bahîre ne Sâibe ne Vasîle ne de Hâm diye bir şey meşru kılmadığı"nı (Mâide 5/103) buyurmasına istinaden, şeriatta olmayanları kendisine zorunlu kılmasının da önüne geçilmiş, böylelikle bahis 'şeriatta helal ve haram kılınan şeyler' den 'şeriatın dışında helal ve haram kılınan şeyler' e gelmiştir.¹⁴¹⁰

Müfessirler, araştırmamızın öznesi olan ayeti tefsir ederken Cahiliye adetinin ürünleri olan 'bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî' nin mahiyetinin; bu adeti Cahiliye ehline ilk kez takdim edenin kimliğinin; 'inkar edenler' den ve 'çoğunluk' tan murad edilenin; insan azadı ile hayvan azadı arasındaki farkın ne olabileceği hususlarına açıklık getirmişlerdir. Ancak burada konuyla direkt alakasının bulunması hasebiyle sadece 'bahîre' ye ve 'sâibe' ye odaklanılacaktır.

¹⁴⁰⁹ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 203.

¹⁴¹⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 12, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 443, 446; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 4, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 381, 384.

- Bahîre (بَحِيرَة)

‘Yarmak’ manasına gelen الْبَحْرُ mastarından, الْفَعِيلَةُ vezninde bir kelimedir. Arapların “Şu dişi devenin kulağını yardım.” mealindeki kavlından gelmektedir: بَحَرْتُ أُذُنَ هَذِهِ النَّاقَةِ. Kulağı yarılan dişi deveye مَبْحُورَةٌ denir. الْمَفْعُولَةُ vezni daha sonrasında الْفَعِيلَةُ veznine tasrif edilmiştir.¹⁴¹¹ Bir diğer görüş ise, bu kelimenin iştikakının ‘bir şeydeki genişlik’ ile alakalı olduğu yönündedir. Burada da ‘deniz’ e benzetme vardır.¹⁴¹²

• Anne

... Bir deve ‘beş’ yahut ‘yedi’ veyahut ‘on’ batın doğurduğu zaman, bu dişi devenin kulağı yarısına kadar yarılırdı, otlanmağa ve suvarılmaya salıverilirdi, ondan hiçbir şekilde istifade edilmezdi. Öldüğü zaman eti kadınlara haram kılınırdı, erkeklere ise helal olurdu.¹⁴¹³

... Bir deve beş batın doğurduğunda, beşincisi eğer

- erkek¹⁴¹⁴
- ölü bir erkek¹⁴¹⁵
- erkek değil¹⁴¹⁶

ise, o zaman anne devenin kulağı yarıılır, sonra salıverilir. Bu dişi devenin sütünden içilmez, sırtına bin(dir)ilmez, kendisi sudan ve meradan menedilmez.

¹⁴¹¹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi`u'l-Beyân `an Te`vîli Âyi'l-Kur`ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 9, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 29; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur`âni'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Alî Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 234; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 446.

¹⁴¹² Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 2, 6 c. (Mekke: Câmi`atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 371.

¹⁴¹³ Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 32-33; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te`vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 3, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 633; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 234-235; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378; Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Me`âni fî Tefsîri'l-Kur`âni'l-`Azîm ve's-Seb`i'l-Mesânî*, c. 7, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 42.

¹⁴¹⁴ Ebû Ubeyde, Ma`mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur`ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin, c. 1, 2 c. (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381), s. 180; Zeccâc, *Me`âni'l-Kur`ân ve İ`râbuh*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, 1. bs., c. 2, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 213; Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 370; Zemahşerî, *el-Keşşâf`an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzîl*, 3. bs., c. 1, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), s. 684; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 447; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te`vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 2, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 146; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`âni*, s. 42; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 348.

¹⁴¹⁵ Mâverdi, *Tefsîru'l-Mâverdi/en-Nüket ve'l-`Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), s. 73.

¹⁴¹⁶ Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 34; Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me`sûr*, c. 3, 8 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr), s. 212.

... Bir deve beş batın dişi doğurduğunda, bu dişi devenin kulağı yarılr, sonra salıverilir.¹⁴¹⁷

... Kavmin biri ise, onun bilhassa dişi koyun olduğuna hükmetti. Beş batın doğurduğu zaman kulağı yarılr ve sonrasında salıverilirdi.¹⁴¹⁸

- Anne ve Yavru

... Cahiliye ehli bahîrenin etini, sütünü, yününü ve üzerine bin(dir)ilmesini kadınlarına haram kılmışlardı. Ancak bunlar erkeklere helaldi. Doğurmuş olduğu dişi ve erkek yavru da aynı muameleyi görmekteydi. Öldüğü zaman etinden hem erkekler hem de kadınlar yerdı.¹⁴¹⁹

- Yavru

... Dişi devenin

- yeni doğan erkek yavrusudur. Doğduğu zaman kulağına çentik atılırdı (kesilirdi ama koparılmazdı). Öldüğünde yenirdi.¹⁴²⁰
- ilk yavrusudur. Bu yavru, putlar için kurban edilirdi.¹⁴²¹
- beşinci batındaki yavrusu eğer

... erkek ise o zaman

- bu yavru boğazlanırdı, etinden sadece erkekler¹⁴²² yahut hem erkekler hem de kadınlar¹⁴²³ yerdı.
- kulağı yarılırdı. Ona binmeyi ve onu kesmeyi kendilerine yasaklarlar ve onu putları için salıp azad ederlerdi.¹⁴²⁴

... ölü erkek ise o zaman etinden erkeklerin yanı sıra kadınlar da yerdı.¹⁴²⁵

... dişi ise o zaman bu yavrunun kulağı yarılr ve ona bahîre denirdi. Üzerine bin(dir)ilmez, sudan ve meradan menedilmez, acayip derecede yorgun bir kimse rastlasa dahi gene de

¹⁴¹⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁴¹⁸ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, s. 179.

¹⁴¹⁹ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, s. 177; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 34; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 212.

¹⁴²⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁴²¹ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, s. 179.

¹⁴²² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 35, 37; Nehhâs, *Me'ânî'l-Kur'ân*, s. 370; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 73; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 211.

¹⁴²³ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 634.

¹⁴²⁴ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 147.

¹⁴²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 35.

bin(e)mezdi. Eti ve sütü kadınlara haramdı. Öldüğü zaman bu haram ortadan kalkardı ve helal olurdu.¹⁴²⁶

... ölü dişi ise o zaman etinden hem erkekler hem de kadınlar yerdi.¹⁴²⁷

... Sâibenin dişi yavrusudur. Kulağı yarılr ve annesiyle birlikte salıverilirdi. Annesine yapıldığı gibi bunun da üzerine bin(dir)ilmez, sütü sağılmaz/içilmez.¹⁴²⁸

- Sâibe (سَائِبَة)

‘Yeryüzünde akıp giden’ manasına gelen سَاب fiilinin ism-i fâilidir. Nitekim, suyun akması سَابَ الْمَاءُ; yılanın akması, hızla gitmesi سَابَتْ الْحَيَّةُ ibareleri ile ifade edilmiştir. O halde sâibe, ‘istediği yere gidip dolaşsın diye salıverilen hayvan’ manasına gelmektedir. Bu kelime de ‘salıverilmiş’ manasında ism-i mef’ûl karşılığında kullanılmıştır.¹⁴²⁹ Kelimenin iştikâkı hakkındaki diğer görüş ise “Onu terk ettim, ihmal ettim, salıverdim.” mealindeki سَيَّيْتُه fiilinin فَاعِلَةٌ veznidir. Bu kimse سَائِبٌ dür.¹⁴³⁰

• İlâh, Put, Azad

... Putlar adına azad edilip salıverilen hayvan demektir. Kişi, malından istediği kadar hayvanı azad eder ve onları putların hizmetçilerine getirirdi. O hizmetçiler de bu hayvanların sütünü yolculara içirirlerdi.¹⁴³¹

... İlâhlara, putlara deve, koyun ve keçi tarzında hediye edilen hayvanlardır. Bunları ilahlarının yanında bırakırlardı. Sonra bu hayvanlar, insanların koyunlarının ve keçilerinin arasına karıştırdı. Bu hayvanların sütünden sadece erkekler içirdi. Eğer ki bunlardan biri ölürse, o zaman hem erkekler hem de kadınlar beraber yerlerdi.¹⁴³²

¹⁴²⁶ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, s. 147; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 35, 37; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 634; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 370; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 73; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 211; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁴²⁷ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 370-371; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 73.

¹⁴²⁸ Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme), s. 322; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 73; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁴²⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 447; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378.

¹⁴³⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁴³¹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 322; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 447; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 379; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁴³² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 33.

... İlahları için salıverilen hayvan(lar)dı. Üzerine bin(dir)ilmezdi, hiçbir şey yük yüklenilmezdi.¹⁴³³

... Üzerinde hac vazifesi yerine getirilmesi için salıverilen, terk edilen hayvandır.¹⁴³⁴

- Köle, Azad

Üzerinde bir velâ (mülkiyet), bir diyet ve bir miras olmamak üzere salıverilen köleydi.¹⁴³⁵

- Adak

Bir kimse hasta olduğunda veya sefere çıktığında, iyileşmesi veya seferden sağ salim dönmesi halinde veyahut da bunlara şükür babında adak adardı. Bir erkek yahut dişi deve¹⁴³⁶ azad ederdi, salıverirdi. Kendisinden istifade edilmemesi, sulanmasından ve otlanmasından alıkonmaması gibi hususlarda bahîre gibiydi.

- Doğum

... Bir deve on batın doğursa ve doğurdıkları hep dişi olsa, sahibi onu salıverirdi. Bu dişi deveye binilmez, yünü veya kılı kırkılmaz, sütünden - kendi yavrusu veya misafirler istisna- ölene kadar içilmezdi. Öldüğü zaman da etinden hem erkekler hem de kadınlar yerdı.¹⁴³⁷

- Bu devenin dişi yavrusunun kulağı yarılırdı. Bahîre, sâibenin dişi yavrusudur. Annesiyle aynı muamele görür.
- Bu devenin (on batın sonrasında) bir tane daha dişi yavrusu olduğunda, bu dişi yavrunun kulağı yarılırdı, annesiyle birlikte o da salıverilirdi, üstüne bin(dir)ilmezdi, yünü kırkılmazdı, sütünden

¹⁴³³ Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 36; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 235; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 210-211.

¹⁴³⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 42.

¹⁴³⁵ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur`ân*, s. 179; Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 30; Zeccâc, *Me`âni'l-Kur`ân ve İ`râbuh*, s. 213; Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 371; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 73; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 685; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 447; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 379; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 42.

¹⁴³⁶ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur`ân*, s. 180; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur`ân*, s. 147; Zeccâc, *Me`âni'l-Kur`ân ve İ`râbuh*, s. 213; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 634; Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 371; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 73; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 235; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 685; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 447; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te`vîl*, s. 146; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 348.

¹⁴³⁷ Ferrâ, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 322; Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 31; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 73; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 235; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 447; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 378; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 42.

misafirler dışında kimse içmezdi. Bu dişi yavruya bahîre denilmiştir, sâibenin dişi yavrusudur.¹⁴³⁸

... Doğurduğunun doğurduğuna erişen devedir. Bu deve salıverilir ve üzerine bin(dir)ilmez.¹⁴³⁹

... Davar cümlesindendir. Yedinci batında bir yahut iki erkek doğduğunda, boğazlanırdı ve etinden sadece erkekler yiyebilirdi.¹⁴⁴⁰

... Beş batın doğurmasının akabinde salıverilen, otlanmaktan ve suvarılmaktan menedilmeyen hayvandır.¹⁴⁴¹

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Ele almakta olduğumuz ayette, Cahiliye ehlinin kimi zaman yalnızca kadınlarına kimi zamansa kadınlarının yanı sıra erkeklerine de haram kıldıkları, bazense ilahlarına adadıkları, ‘bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî’ isimleriyle müsemma olan hayvanlardan bahsedilmektedir. Taberî’nin Câmî’u’l-beyân’da belirttiğine göre, bu türden bir Cahiliye adeti onun zamanında artık mevcut değildi, varlığına ve mahiyetine dair bilgilere, aktarılan rivayetler aracılığıyla ulaşılmaktaydı.

Ayetin tefsiri amacıyla yapılan bu kısımda, mezkur hayvanlardan doğrudan ‘bahîre’ ye ve bahîre ile olan yakın alakasından dolayı ‘sâibe’ ye odaklanılmıştır. Her ikisinin de ne olduğuna dair müfessirlerin yaptıkları açıklamalardan ortaya iki sonuç çıkmaktadır: İlki, tanımlama babında yapılan aktarımların kemiyeti çok olmakla beraber keyfiyetleri de farklıdır. İkincisi, buna rağmen bir ortak paydaya ulaşmak mümkün olmuştur. Nitekim bahîre şeklinde isimlendirdikleri hayvanın, ister deve ister bir başka hayvan olsun; ister anne ister yavru ister bir başka başlık altına düşsün, neticede kulağı yarılmakta ve akabinde de salıverilmekteydi. Sâibeye gelince, ister azad edilsin ister adak olarak adansın ister doğumla bir alakası olsun, neticede salıverilmekte ve kendisinden faydalanmama hususunda bahîre gibi telakki edilmekteydi. Buradaki asıl soru, bahîrenin, ‘ziyadeliğe’ ortak manasına delalet etme gibi bir durumu var mı? Bahîre hususunda zikredilen ortak paydada, hayvanın kulağı

¹⁴³⁸ Taberî, *Câmî’u’l-Beyân*, s. 31; Mâverî, *en-Nüket ve’l-’Uyûn*, s. 73.

¹⁴³⁹ Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 42.

¹⁴⁴⁰ Ebû Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, s. 178; Taberî, *Câmî’u’l-Beyân*, s. 34; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, s. 634; Süyûtî, *ed-Dürü’l-Mensûr*, s. 212.

¹⁴⁴¹ Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, s. 633.

enden veya boydan derinlemesine yarılmakta, tamamen kesilip koparılmamaktadır. Bunun neticesinde, kulağın yarılan kısmının uçları sağa ve sola çekildiği zaman, kulağın kapladığı alanın öncekine nazaran daha geniş olacağı tahmin edilmektedir.

İkinci Aşama:

Evvelki aşamada, bahîre tabirinin ‘ziyadelik’ ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, bu türden bir amilin ayetin tefsir sürecine ve varılan neticeye bir tesiri var mıdır? Bahîrenin mahiyetine dair aktarılan rivayetlere mutabık olmasının ve bunları teyit etmesinin haricinde bir başka işlevi olmadığına kanaat edilmiştir.

4.1.2. ح – ر – ب / Be – Ra – Ha

ح fiilinin ‘tam’ ve ‘nâkıs’ kullanımlarının her ikisi de Kur’ân’da mevcuttur. Fiil-i tam olduğunda ‘mekandan ayrılma; zail olma; meydana çıkma’, fiil-i nâkıs olduğunda da ‘daim ve sabit olma, devam etme’ manalarına gelmektedir.¹⁴⁴² Nâkıs kullanımı, Kehf 18/60.ayetin ele alınması sürecinde değerlendirilmiş ve neticede, dahilinde ‘zamansal açıdan bir ziyadelik, genişlik’ manasını barındırdığı belirtilmiştir. Velhâsıl-ı kelâm, bu kısımda ‘tam kullanımına’ örnek olması bakımından sadece Yûsuf 12/80.ayet incelenecektir.

¹⁴⁴² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît fi’t-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 6, 10 c. (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420), s. 311-312; Fîrûzâbâdî, *Besâ’iru Zevi’t-Temyîz fi Letâ’ifi’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, c. 2, 6 c. (Kâhire: Meclisü’l-A’la li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye - Lecnetü İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, 1996), s. 236; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu’l-Me’ânî fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, c. 13, 30 c. (İdâretü’t-Tibâati’l-Müniriyye), s. 36.

4.1.2.1. Yûsuf 12/80: فَلَمَّا اسْتَيْسَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ

Yûsuf Sûresi,¹⁴⁴³ hem mushaf tertibinde hem de nüzûl sıralamasında Hûd Sûresi'nden sonra gelmektedir.¹⁴⁴⁴ Hûd Sûresi'nin yaklaşık olarak üçte ikilik kısmında (Hûd 11/25-99) kendilerine gönderilen resûlleri inkar eden, yalanlayan, onlara iftiralar atan kavimler ve bunların su-i akıbetleri kıssa edildikten sonra,¹⁴⁴⁵ Allah bu kıssaların Hz. Peygamber'in (sav.) kalbini tatmin ve tesbît edici; müminler içinse hem öğüt verici hem de uyarıcı¹⁴⁴⁶ olan rollerine vurgu yapmıştır ki bu, Yûsuf Sûresi'nin başlangıcına¹⁴⁴⁷ pek münasip düşmektedir. Bir önceki sûrede, Hz. İbrahim'in kıssa edildiği kısımda, 'Hz. Ya`kûb' ile 'ehl-i beyt'<sup>1448</sup> mücmel bir şekilde zikredilmişken bu sûrede Hz. Ya`kûb ile evlatlarının durumu daha geniş bir şekilde beyan edilmiştir. Kıssa, Hz. Yûsuf'un gördüğü rüya ile başlar; akabinde (sırasıyla) kardeşlerinin, Aziz'in karısının ve Mısır'ın üst tabakasındaki hanımların ona karşı kurduğu tuzaklar ile devam eder; neticede Hz. Yûsuf zindana atılır; bu sıralarda Kral karmakarışık bir rüya görür. Olay örgüsünün buraya kadarki kısmında düğüm üstüne düğüm atılmıştır. Bundan sonra ise atılan her bir düğüm kaldığı yerden teker teker çözülmeye başlar: Hz. Yûsuf, Kral'ın rüyasını te'vîl eder; bunun akabinde Kral, Hz. Yûsuf'u zindandan

¹⁴⁴³ Hicretten önce nâzil olmuştur ve bütünüyle Mekkî bir sûredir. Ancak, İbn Abbâs ve Katâde'den aktarılan rivayetlere binaen sûrenin ilk üç ayetini bundan müstesna tutanlar olduğu gibi bazıları da لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلْمُتَّقِينَ ayetini bu çerçevede zikretmişlerdir. Ne var ki bunların hepsi de kendilerine iltifat edilemeyecek kadar zayıf ve temelsizdirler. Bkz. Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 12, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 170. Elmalılı Muhammed Hamdi, 'Nişabûrî Tefsiri'nde bu sûrenin hicret sırasında Mekke ile Medine arasında nâzil olduğunun söylendiğini aktarmıştır. Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 5, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 27.

¹⁴⁴⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, (Dârü'l-Fazîlet), s. 96; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 170.

¹⁴⁴⁵ Buna mukabil, Hz. Yûsuf'un gönderilmiş olduğu ümmetin akıbetinin diğer ümmetler gibi olmaması, bilakis Allah'ın onları hidayete erdirmesi, onları affetmesi, emniyette ve güvende kılması, onların üzerine olan nimetini devam ettirmesi hasebiyle Yûsuf Sûresi, başta Hûd Sûresi olmak üzere diğerlerinden ayrılmıştır. Mevzuları bir ve aynı olsa da neticeleri farklıdır. Bir diğer temayüz ettiği nokta da, Hz. Yûsuf kıssasının müstakil bir sûrede zikredilmesi ve diğer kıssaların farklı sûrelerde tekrarlandığı gibi tekrarlanmamasıdır. Bunun sebebini Yûsuf 12/7.ayette geçen لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلْمُتَّقِينَ sualiyle alakalandırarak te'vîl yoluna gidenler olmuştur: "Bu da, sûrenin tamamının tek bir yerde zikredilmesini zorunlu kılmıştır. Sorulan sorunun cevabının başka bir sûrede geçmesi çok da yeterli olmazdı. Çünkü ihtiyaç anında sorunun cevabının te'hîr edilmesi caiz değildir." Bkz. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî, (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 227-228.

¹⁴⁴⁶ Hûd 11/120: وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرٌ لِلْمُؤْمِنِينَ

¹⁴⁴⁷ Yûsuf 12/3: نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْعَاقِلِينَ

¹⁴⁴⁸ Hûd 11/71: وَأَمَّا أَنْتُمْ فَائِمَّةٌ فَتَجَعَلُكُمْ فَيَسِّرْهَا يَا سَحَقُ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبُ

Hûd 11/73: قَالُوا اتَّعَجِبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمْتَ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ

Aziz'in karısının suçunu itiraf ettiği ancak Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin henüz böyle bir girişimde bulunmadığı zaman aralığına denk gelmektedir. Hz. Yûsuf'a tuzak kurduklarını bildiğimiz bu kardeşleri, Hz. Yûsuf ile anne bir kardeş olan Bünyamin hakkında bu derece endişelenmelerine, öyle ki içlerinden birini, bulunduğu mekanı terk etmeme kararı almasına iten etken(ler) ne(ler) idi? Vaziyetin daha iyi anlaşılması adına, kıssanın bilhassa kardeşlerle alakalı olan kısımları en başından itibaren psikolojik ve sosyolojik açılardan tahkike tabi tutulacaktır.

Kıssa, Hz. Yûsuf'un gördüğü bir rüyayı babasına anlatmasıyla başlar. Lakin, Hz. Ya`kûb'un buna verdiği ilk tepki, rüyanın te'vîlinde gizlenmiş olan, Allah'ın Hz. Yûsuf'a lütfedeceği nimeti ona müjdelemek şeklinde olmamıştır. Bilakis onu bu rüyayı kardeşlerine anlatmaması hakkında uyarmış, aksi halde ona tuzak kurabilecekleri konusundaki endişesini belirtmiştir.¹⁴⁵⁸ Baba ile oğul arasında geçen karşılıklı hitap üslubuna (بَنِيَّ, أَبَتِ) dikkat edilirse, aralarındaki sevgi bağının ne derece derin ve güçlü olduğu aşikardır. Buna karşın kardeşler, Hz. Yûsuf'a karşı içlerinde derin bir haset duygusu beslemektedir. Bu duruma işaret babında belli başlı emareler zuhur etmiş olacak ki kardeşlerin ona tuzak kurma ihtimali bile mümkündür. Bir diğer husus da, kardeşlerin tamamının yahut da bir kısmının bu rüyayı tabir edebilecek kadar derin bir anlayışa sahip olduklarıdır.¹⁴⁵⁹

Hz. Yûsuf'un, bahsi geçen rüyayı kardeşlerine anlatıp anlatmadığı yahut da kardeşlerin, bu rüyayı duyup duymadıkları bildirilmemekle beraber, bir sonraki ayetlerde kardeşler arasında bir konuşma geçmektedir. Konuşmanın ana konusu, Hz. Yûsuf ile onun anne bir kardeşi olan Bünyamin'in babaları tarafından daha çok sevilmesi ve babalarının aslında bu hususta hata ve haksızlık etmesidir.¹⁴⁶⁰ Kardeşler, kendilerinin Hz. Yûsuf ile Bünyamin'e hitap ediş şekillerine (لِيُؤْسَفَ وَأَخُوهُ) bakılırsa, ikisinin farklı bir anneden doğduğunu özellikle belirterek aslında aralarındaki gruplaşmadan bu ikisini dışlamaktadırlar. Hitabın başında bulunan 'lâm-ı ibtidâiyye' ile, babalarının bu ikisine karşı apaçık bir şekilde aşırı sevgi gösterdiğini vurgulamak istemektedirler. Yani, bu türden bir sevgiye mazhar olması gerekenler aslında

¹⁴⁵⁸ Yûsuf 12/4-5: (٤) قَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ (٥)

¹⁴⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 444-445; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 420.

¹⁴⁶⁰ Yûsuf 12/8: إِذْ قَالُوا لِيُؤْسَفَ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِنْكَ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

kendileri idi. Peki neden? Çünkü onlar hem yaş hem de kuvvet bakımından bu ikisinden daha ileriydiler ve kabilenin her işine onlar koşmaktaydılar. Sahip oldukları bunca meziyete karşın ise babaları o ikisini tercih etmekteydi.¹⁴⁶¹

Babaları yanılmaktadır ama buradaki asıl suçlu Hz. Yûsuf'tur. Babalarını onlara teveccüh etmesinden alıkoyan, babalarının sevgi ve alakasını sürekli olarak kendi üzerinde tutan odur. Bu durumda problemin hallolması için Hz. Yûsuf'un babalarının gözünün önünden gitmesi gerekmektedir. Ancak nasıl? Önce öldürmeye karar verirler, fakat daha sonra kardeşlerden birisi kuyuya atma fikrini öne sürer. Belki kuyunun civarından geçen bir kervan onu bulup alır da böylelikle babalarından ve kendilerinden olabildiğince uzaklaşmış olur.¹⁴⁶² Kardeşler, Hz. Yûsuf'u öldürmeyi bir cinayet olarak görmemektedirler. Onların indinde bu işin mahiyeti, sevgi odaklarını ellerinden alan engeli ortadan kaldırmaktır. Kardeşleri, içerisine girmiş oldukları bu grup/kitle psikolojisinden tamamen vazgeçiremeyeceğini, aksi halde onun da Hz. Yûsuf yanlısı olduğuna kanaat getireceklerini tahmin eden o kişi (قَائِلٌ مِنْهُمْ), 'kuyuya atma' gibi alternatif bir fikirle diğerlerini yönlendirmiştir.¹⁴⁶³ Buradan anlaşılan da, aile bireylerinin hepsinin aynı oran ve ölçüde sevgi yahut nefret ile dolu olmadığıdır.¹⁴⁶⁴ Ayette geçmekte olan غِيَابَتِ الْجُبِّ terkihi, kardeşlerin içlerinde saklı tuttukları haset duygusunun artık had safhalara vardığını gösteren bir başka delildir. الْجُبِّ nün normal kuyulardan farkı, yerleşim yerinden oldukça uzak olması ve kenarlarının bulunmamasıdır. Yani uzaktan bakan birisi orada kuyu var mı yok mu anlayamaz. Kuyunun bulunduğu konumun böyle ücra olmasına ilaveten, غِيَابَتِ ile bahsi geçen kuyunun en derin, en karanlık, en gözle görülmeyen kısmı kastedilmektedir.¹⁴⁶⁵

Yapacakları iş hususunda uzlaşmaya varan kardeşler harekete geçerler ve babalarından Hz. Yûsuf'u kendileriyle beraber çöle göndermesi için ısrar ederler. Babalarına, kendilerine neden güvenmediğini; onların aslında Hz. Yûsuf'un iyiliğini istediklerini; eğer Hz. Yûsuf onlarla giderse hep birlikte yiyip, içip, oynayabileceklerini; onu

¹⁴⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 446; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 423; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 36.

¹⁴⁶² Yûsuf 12/9-10: أَفْتَلَوْا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ (٩) قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَالْقَوَّةَ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ (١٠)

¹⁴⁶³ Eyyup Aksoy, "Yusuf Kıssası'nın Sosyo-Psikolojik Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi, 1996), s. 38, 41-42.

¹⁴⁶⁴ İbrahim Sürücü, "Yusuf Suresinde Aile Psikolojisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9, sy 46 (Ekim 2016), s. 975.

¹⁴⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 447; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 425.

mutlaka koruyacaklarını söylerler. Bu konuda pek de istekli olmayan babalarının izin vermesinin ardından çöle vardıkları vakit, Hz. Yûsuf'a karşı içten içe besledikleri hasetlerini, kinlerini, öfkelerini artık açığa vurup onu aşağılarlar ve darp ederler. En nihayetinde onu kuyuya atarlar.¹⁴⁶⁶ Buradan, babalarının normal zamanda Hz. Yûsuf'u kardeşleriyle beraber bir yere göndermediği, Hz. Yûsuf ile diğer kardeşler arasında sevgi bağı oluşturacak ve bunu kuvvetlendirecek bir beraberliğin vaki olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁷ Kardeşler, içlerinde aslen haset ve nefret benzeri duygular besleyip, zahirde bunun zıddı bir sevgi gösterisinde bulunmaktadırlar. Bunun modern psikolojideki karşılığı 'karşıt tepki geliştirme' dir. Ayrıca, babalarından izin almaya çalışırken sarf ettikleri sözlerden, kardeşlerin bir 'iç çatışma' yaşadıkları ortaya çıkmaktadır. Nitekim, bir yandan Hz. Yûsuf'un iyiliğini istediklerini söylerken bir yandan da içlerinde saklı tuttıkları kötü niyetin beyne olan etkisi hasebiyle 'güvensizlik' kelimesi de ağızlarından çıkıvermiştir.¹⁴⁶⁸

Akşam vakti ağlaya ağlaya babalarının yanına geri dönerler ve kurdun Hz. Yûsuf'u yediğini söylerler. Delil olarak da Hz. Ya`kûb'un eline kanlı bir gömlek tutuştururlar. Babaları oğullarının yalan söylediğini bilir¹⁴⁶⁹ ve artık bu noktadan sonra üzerine düşenin güzel bir sabır olduğunu dile getirir.¹⁴⁷⁰ Babalarının bu tutumunu, Hz. Yûsuf'a olan aşırı sevgisine ve kendilerine karşı her daim önyargılı olmasına bağlamışlardır. Burada hem babalarını hem de Hz. Yûsuf'u suçlamaktadırlar.¹⁴⁷¹

¹⁴⁶⁶ Yûsuf 12/11-15: قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ (١١) أَرْسَلَهُ مَعَنَا غَدًا يَزْتَعِ وَيَلْعَبُ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (١٢) قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ (١٣) قَالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّا إِذَا لَخَاسِرُونَ (١٤) فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَاجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (١٥)

Çöle vardıkları vakit Hz. Yûsuf'a yaptıkları muameleyle ilgili rivayetler için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 449; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 427.

¹⁴⁶⁷ İbrahim Sürücü, "Yusuf Suresinde Aile Psikolojisi", s. 975.

¹⁴⁶⁸ İbrahim Sürücü, "Yusuf Suresinde Aile Psikolojisi", s. 975-976.

¹⁴⁶⁹ Kardeşlerin sözlerinde ve davranışlarında, suçlu olduklarına dair birçok delil bulunmaktadır:

... Akşam eve ağlayarak geldiler. 'Ağlama' eylemi, bir savunma mekanizması ve kamufler; dikkatleri başka konulara çekme aracıdır.

... Hz. Yûsuf'u oyun oynamaya diye çöle götürdüler ama çöldeyken kıyafetlerine gözcülük yaptırıldılar.

... Güçlü olduklarını ilan ettiler ama Hz. Yûsuf'u bir tane kurttan bile koruyamadılar.

... Babaları onlara açık bir şekilde güvenmediğini dile getirmediği halde ona, "Ama doğru söylemiş olsak da sen bize inanmazsın." diyerek peşin bir hükme vardılar.

... Babaları onlardan durumla alakalı bir delil istemediği halde ona, üzerine başka bir canlının kanını bulaştırdıkları Hz. Yûsuf'un gömleğini verdiler. Hz. Yûsuf'u parçalayan bu kurt, onun gömleğine nasıl olduysa hiçbir zarar vermemişti. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Eyyup Aksoy, "Yusuf Kıssası'nın Sosyo-Psikolojik Tahlili", s. 43-44.

¹⁴⁷⁰ Yûsuf 12/16-17: قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ (١٦) وَجَاؤُ آبَاهُمْ عِشَاءَ يَبْكُونَ (١٧)

¹⁴⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 451; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 429.

Hız. Yûsuf'un Kralın rûyasında gerçekteşceğini te'vîl ettiğı kılığın hüküm sürdüğü o yıllarda, insanlar erzak almak için Mısır'a akın etmekteydiler. Aynı sebepten ötürü Mısır'a gelen kardeşler, Hız. Yûsuf'un huzuruna çıktıklarında durumlarını arz ederler, Hız. Yûsuf ise kardeşlerini tanıdığını belli etmeden onlara ikramlarda bulunur ve yüklerini hazırlatır. Fakat yola çıkmalarından evvel, eğer erzak temin etmek istiyorlarsa arkada bıraktıkları baba bir kardeşlerini kendisine getirmelerini şart koşar. Aksi taktirde kendilerine ne bir şey verilecektir ne de Hız. Yûsuf'un huzuruna tekrardan çıkma fırsatları olacaktır. Babalarının yanına dönen kardeşlerin, yüklerini bile açmadan yaptıkları ilk iş, kendilerine kesinlikle hiçbir şeyin verilmediğini, bu sebepten ötürü Bünyamin'i de beraberlerinde götürmeleri gerektiğini söylemek olmuştur.¹⁴⁷² Halbuki Hız. Yûsuf bunu ileriye dönük bir şart olarak öne sürmüşken, onlar mutlak anlamda kullanarak istekte bulunmaya başlamışlardır. Sözlerinin başında babalarına 'Mısır'a adeta boş yere gidip geldikleri, elleri boş döndükleri' havasını verip asıl isteklerini ise daha sonrasında söylemişlerdir. Burada, kendilerine erzak verilmemesinin sebebini Bünyamin'in en başında onlarla gelmemesine bağlamışlardır.¹⁴⁷³

Babaları ise kardeşlerin bu isteğine kabul ile ret arası bir cevap verir. Nasıl ki Hız. Yûsuf'u onlarla göndermekte isteksiz idiyse şimdi de öyledir, onlara güven(e)memektedir. Mısır hazînedârının (Hız. Yûsuf) erzak bedellerini kendilerine iade ettiğini fark etmelerinin neticesinde babalarına yaptıkları ısrarların ve babalarının kendilerinden Bünyamin'i koruyacaklarına dair sağlam bir söz almasının ardından kardeşler tekrardan, ama bu sefer Bünyamin ile, Mısır'a giderler ve şehre babalarının tembihlediğı üzere ayrı ayrı kapılardan girerler.¹⁴⁷⁴ Hız. Ya`kûb'un oğullarına hitap ediş şeklinden (بَنِيَّ) onlara karşı, Hız. Yûsuf'a tuzak kurmuş olmalarına rağmen gene de, bir sevgi ve muhabbet beslediğı anlaşılmaktadır. Bu muhabbet tek taraflı olmamakla birlikte, bunun 'emre itaat' şeklindeki tecellisi, çocuklarının babalarının emir buyurduğu gibi şehre ayrı kapılardan girmelerinde görölmektedir. Peki, Hız. Ya`kûb neden böyle bir istekte bulundu? Muhtemel sebeplerden bir tanesi,

¹⁴⁷² Yûsuf 12/63: ﴿٦٣﴾ فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَىٰ آبَائِهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَأَرْسِلْ مَعَنَا آخَانًا نَّكَتِلْ وَإِنَّا لَهُ لَخَافِطُونَ

¹⁴⁷³ Elmalılı, *Hak Dini*, s. 67.

¹⁴⁷⁴ Yûsuf 12/65-68: ﴿٦٥﴾ وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مَا نَبْغِي هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا وَنَمِيرُ أَهْلَنَا وَنَحْفَظُ أَخَانًا وَنَزِدَادُ كَيْلَ بَيْتٍ كَيْلَ بَيْتٍ ﴿٦٦﴾ قَالَ لَنْ أَرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّىٰ تُؤْتُوا مِنِّي مُوَيْثَةً قَالُوا لَنْ نَمِيرَ وَلَا نَعْمَلُ بِمِثْلِ مَا أَمَرْنَاكَ بِهٖ وَكَانَ أَوَّلَ مَا نَمِرَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكَيْلَ ﴿٦٧﴾ وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُّتَفَرِّقَةٍ وَمَا أَغْنَىٰ عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ۚ إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ ﴿٦٨﴾ ...

çocuklarının Mısır hazînedârından gördükleri ikram ve ilgi sonrası ünlenmeleri ve şehrin ilgi odağı haline gelmeleri idi. Bu ise birtakım insanların onlara karşı haset etmesine ve zarar verme girişiminde bulunmasına sebep olabilirdi. Bir diğer ihtimal de kardeşlerin tek bir adamın çocukları olmaları, (çehrelerinin, eşkallerinin, giyim kuşamlarının) güzellikleri ve olgunlukları hasebiyle nazara gelebilecek olmalarındandı.¹⁴⁷⁵

Şehre girmelerinin ardından Hz. Yûsuf'un huzuruna çıkan kardeşler, Bünyamin'i ona arz ederler. Anne bir kardeşler artık bir aradadır. Kardeşi Bünyamin'i bir müddet daha yanında tutabilmek amacıyla Hz. Yûsuf, kendi su kabını onun yüküne koydurtur. Erzaklarını yüklenen kardeşler yola çıktıklarında bir münâdî tarafından hırsızlıkla itham olunurlar.¹⁴⁷⁶ Mısır hazînedârından gördükleri izzet ve ikramın ardından bir anda hırsızlıkla itham olunan kardeşler için bu oldukça acı bir vaziyettir.¹⁴⁷⁷

Bu türden bir teşhir ve suçlamaya maruz kalan kardeşler münâdîye dönerek ne kaybettiklerini sorarlar.¹⁴⁷⁸ Kendilerine yaklaşan ve onları hırsızlıkla itham eden gürüha “Neyiniz çalındı?” diye sormak yerine kibarca “Neyinizi kaybettiniz?” demeleri, kardeşlerin kendilerinden oldukça emin olduğunu gösteren ince bir ayrıntıdır. Muhataplarını, ellerinde henüz bir delil olmadan kendilerini böyle kaba bir üslupla ‘hırsız’ diye damgalamamaları konusunda hakîmâne bir şekilde uyarmaktadırlar. Nitekim bundan başarılı olmuş olacaklar ki kardeşlerin sorduğu soruya (مَاذَا تَفْقِدُونَ), sorudaki aynı fiille (نَقُودٌ) cevap vermişlerdir. Muhataplarının ithamkâr tutumlarını devam ettirmeleri karşısında olan bitene taaccüb eden kardeşler, masum oldukları konusunda ısrar edip buna delil olarak, Mısır’a geldikleri her iki seferde de saray içinde ve dışında sergiledikleri güvenilir tavırlarını ve bu hakikatin hem saray erbabı hem de halk tarafından bilinmesini öne sürmüşlerdir.¹⁴⁷⁹ Mısır’a fesat çıkarmak için gelmedikleri ve hırsızlıkla uzaktan yakından bir alakalarının bulunmadığı hususunda Allah’a yemin dahi ederler.¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 485, 488; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 479, 481, 484-485; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 67-70.

¹⁴⁷⁶ Yûsuf 12/70: فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ جَعَلَ السِّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيُّهَا الْعَبْرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ

¹⁴⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, s. 73-74.

¹⁴⁷⁸ Yûsuf 12/71-72: (٧٢) قَالُوا نَقُودٌ صَوَّاعُ الْمَلِكِ وَلَمْ يَأْتِ بِهِ جَمْلٌ بَعِيرٌ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ (٧٣) قَالُوا وَقَبِّلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقِدُونَ (٧٤) قَالُوا نَقُودٌ صَوَّاعُ الْمَلِكِ وَلَمْ يَأْتِ بِهِ جَمْلٌ بَعِيرٌ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ

¹⁴⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 490; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 75-76.

¹⁴⁸⁰ Yûsuf 12/73: قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ

Tüm bu ikna çalışmalarına rağmen su kabı Bünyamin'in yükünden çıkınca, bunun gayet normal olduğunu çünkü Bünyamin'in anne bir kardeşinin de hırsız olduğunu söylerler.¹⁴⁸¹ Daha az önce kendilerini delil göstermeden hırsızlıkla itham etmemeleri konusunda karşılarındaki güruha edep dersi veren kardeşler, su kabının Bünyamin'in yükünden çıkması meselesiyle ilgili aynı hassasiyeti göstermeden, gereken soruşturmayı yapmadan hem onu hem de Hz. Yûsuf'u hırsız olmakla suçlamışlardır. Böyle yapmakla bu türden kötü bir hasletin yalnızca anne bir kardeş olan bu ikisine has olduğunu, kendilerinin onlardan farklı olduklarını ve bu hırsızlık olayıyla uzaktan yakından alakalarının olmadığını ima etmişlerdir. Halbuki asıl hırsızlar, Hz. Yûsuf'u babasından çalan bu kardeşlerdir.¹⁴⁸²

Lakin her şeye rağmen Bünyamin'in onlarla Ken`ân diyarına dönmesi gerekmektedir. Bu amaçla, Hz. Yûsuf'a öncelikle yaşlı babalarından bahsederler, sonra Bünyamin yerine içlerinden dilediği bir başkasını alıkoymasını talep ederler ve en nihayetinde, adeta emr-i vâki yapar gibi, ondan en başından beri kendilerine gösterdiği lütufları aynen devam ettirmesini isterler. Ancak Hz. Yûsuf bu taleplerini reddeder. İşler bu raddeye varınca, Hz. Yûsuf'tan ve onun bu taleplere icabet etmesinden ümitlerini kesen kardeşler insanların yanından ayrılırlar, fısıldaşarak kendi aralarında konuşmak amacıyla bir kenara çekilirler. İçlerinden en büyüğü, kardeşlerine, babalarına verdikleri sözü ve geçmişte Hz. Yûsuf'a karşı işledikleri kusuru hatırlattıktan sonra, Ken`ân diyarına onlarla dönmeyeceğini, babası kendisine izin verinceye ve Allah onun hakkında hükmedinceye kadar oradan ayrılmayacağını bildirir.¹⁴⁸³ Bünyamin'in alıkonmasıyla alakalı problemin hallinin çetrefilli ve uzun bir süreç olacağını kestiren kardeşlerin böyle bir çözüme başvurmalarının ardında birçok sebep vardır. Ken`ân diyarında bıraktıkları yaşlı babalarının kabile işlerini bir başına, yanında genç ve kuvvetli oğulları olmadan yürütmesi oldukça zordur. Aradaki mesafe oldukça uzak olduğu için Mısır'da neler olup bittiğinden habersiz bir şekilde çocuklarının tamamına bir şey olduğu düşüncesiyle sürekli kederlenecektir. Babalarının yanı sıra diğer kabile fertleri de büyük bir yokluk içerisindeyler, yemeğe oldukça muhtaçtırlar. Kendileri

¹⁴⁸¹ Yûsuf 12/77: قَالُوا إِنَّ يَسْرُقَ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلٍ فَأَسْرَهَا يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ وَلَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ

¹⁴⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 492; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 487, 489-490; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 79.

¹⁴⁸³ Yûsuf 12/80: فَلَمَّا اسْتَيْسَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ آبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْتَقًا مِنَ اللَّهِ وَمِنْ قَبْلٍ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ قُلْنَ أَيْرَحَ الْأَرْضِ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ

dönmezse baş gösterecek olan belli başlı sorunlar bunlardır. Eğer ki Bünyamin onlarla dönmezse, hem babalarına vermiş oldukları sözü tutamamış olacaklar hem de babalarının nazarında bu söze pek de ehemmiyet vermiyormuş izlenimini uyandıracaklardır. Bu büyük bir mahcubiyettir. Buna ilaveten, Hz. Yûsuf meselesinden dolayı babalarının güvenini yitiren kardeşler, bu sefer hakikaten masum olmalarına rağmen, Bünyamin'in alıkonması meselesinde de töhmet altında bırakılacaklardır.¹⁴⁸⁴

Nitekim kardeşlerden babalarının yanına dönenlerin kendilerine yöneltilen töhmeti başlarından savabilmek adına yaptıkları ilk şey Bünyamin'in hırsızlık yaptığını söylemek olur Akabinde, kendilerini haklı çıkartmak amacıyla babalarına eğer isterse Mısır halkına yahut kervandakilere işin hakikatini sorabileceğini söylerler.¹⁴⁸⁵ Babalarıyla konuşurken kavillerinin başında 'kardeşimiz' değil de 'oğlun' (ابْنُكَ) demeleri oldukça manidardır. Sözlerinin bitiminde ise إِنَّا لَصَادِقُونَ diyerek, burada babalarını kendilerine karşı ön yargılı olmakla ve ona arz edilen deliller ile açık hüccetleri bu ön yargısından dolayı gereği gibi değerlendirmemekle suçlamaktadırlar. Yani eğer babaları, onlara olan ön yargısını defederse ve delilleri objektif bir şekilde değerlendirirse, o da hakikate mazhar olacak ve anlayacak ki çocukları masumdur.¹⁴⁸⁶

Kıssanın bundan sonraki kısmında, kardeşler üçüncü bir defa daha Mısır'a giderler. Hz. Yûsuf nihayet kendini onlara tanıtır ve bunun akabinde kardeşler suçlarını itiraf edip, hata ettiklerini kabullenirler.

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

'Hz. Yûsuf ile kardeşleri' arasında vuku bulan olaylar, kıssanın ana teması çerçevesinde değerlendirildiğinde, zulme uğrayan tarafın yanı sıra bu işin fâ'il(ler)inin de aslında bir nevi imtihana tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bahsi geçen kardeşler, babalarının Hz. Yûsuf ile Bünyamin'e olan sevgisinin derecesini ve keyfiyetini kıskanmalarından ötürü kendilerini değersiz hissetmişler ve, insanın apaçık

¹⁴⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 493-495; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 492.

¹⁴⁸⁵ Yûsuf 12/81-82: وَسَلِّ (٨١) كُنَّا لِلْغَيْبِ خَافِظِينَ (٨٢) أَلْفَرِيَّةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ (٨٢)

¹⁴⁸⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 493-495.

düşmanı olan şeytanın¹⁴⁸⁷ Hz. Yûsuf ile kardeşlerinin arasına girmesiyle¹⁴⁸⁸, kıskançlığın verdiği dürtülere daha fazla sabredemeyince olacak olanlar olmuştur. O halde, kardeşlerin tamamı da bütünüyle kötü mizaçlı mıdır? Babalarını, Hz. Yûsuf ile Bünyamin'i daha çok sevmekle, buna mukabil ise kendilerine itimat etmemekle, bilakis peşin hükümlü davranmakla suçlamalarına; bu tür sebeplerden ötürü babalarının büyük bir yanılgıda olduğunu dile getirmelerine; Hz. Yûsuf ile Bünyamin'i dışlamalarına rağmen, Hz. Ya'kûb'un evladının bilcümlesi ona kat'i sûrette muhabbet beslemiştir. Ne var ki, kardeşlerin Hz. Yûsuf ile Bünyamin'e olan menfi hisleri, artık dışlamanın da ötesine geçip cinayet suretini aldığı anda, içlerinden birisi Hz. Yûsuf'u kuyuya atmayı önererek diğerlerini onu öldürmekten caydırabilmiştir. Bu iki malumata binaen, mezkur sorunun cevabı "hemen hemen hayır" olur. Peki, kardeşlerin hepsi de aynı seviyede akıl, vicdan ve sorumluluk sahibi midir? Olup olmadıkları tartışmalıdır, ancak içlerinden bazılarının bu kapsamın dahilinde olduğu da bir hakikattir. Şöyle ki, kardeşlerden bazıları, Hz. Yûsuf'un gördüğü rüyayı tabir edecek, babalarının kendilerine güvenmediğini idrak edecek, kabilenin vaziyetine vâkıf olacak kadar derin bir anlayışa sahipken, Hz. Yûsuf'a kurdukları tuzakta bariz noksanlıkların mevcut olması ve yıllar sonra Hz. Yûsuf'un onlara kurduğu tuzağın içinden çıkamamaları, 'hırsızlık' problemine çözüm getirememeleri; kardeşlerin, kendilerinin hırsızlık yapmadıklarından emin olan tavırlarına istinaden, Allah'ın dinine tabi olurken hassas davrandıkları, lakin yıllar öncesinde Hz. Yûsuf'u babalarından çalmış olmaları; tabîî şartlarda, bilhassa Mısır'daki hırsızlık vakasında müşahade edildiği üzere, sükunetlerini koruyabilmelerine karşın, Bünyamin mevzubahis olunca fevri bir şekilde mukabelede bulunmaları bu hakikatin belli başlı emsâlidir. Esasen, hasedin etkisiyle birdenbire izhar etmiş oldukları söz ve davranışlar, yalnızca Bünyamin'e hasredilmiş değildi, Hz. Yûsuf'a da tevcih edilmişti. Mamafih, babalarının Hz. Yûsuf ile Bünyamin'e olan sevgisini kıskanıp bu duruma sabırsızlanmalarının yanı sıra, hem Hz. Yûsuf'a karşı işlediği suçun farkında olan ve bundan ötürü vicdan azabı çeken hem de babasına verdiği söze sadık kalma sorumluluğunu taşıyan, o kadar ki Mısır topraklarından babası ona izin verene kadar ayrılmayacağını kesin bir dille ilan eden kardeşteki sabır ve istikrar da zikrolunan hakikate verilen misaller arasındadır. Günümüzde Filistin ve Lübnan toprakları ile Ürdün, Mısır ve Suriye'nin kıyı

¹⁴⁸⁷ Yûsuf 12/5: إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ

¹⁴⁸⁸ Yûsuf 12/100: مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَعَ الشَّيْطَانُ نَبِيَّيْنِ إِخْوَتَيْ

kesimlerini kapsayan Ken'ân diyarının¹⁴⁸⁹ Mısır'a olan uzaklığı¹⁴⁹⁰ itibara alınınca, bahsi geçen kardeşin bulunduğu yerden uzun bir müddet ayrılmadığı ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle, لَنْ أَبْرَحَ ibaresinin, sûrenin ana temasına ve siyaka bağlı olarak, zamansal açıdan bir ziyadelik, genişlik manası içerdiği söylenebilir.

İkinci Aşama:

Evvelki aşamada, لَنْ أَبْرَحَ ibaresinin -zamansal açıdan- 'ziyadelik' ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, ayeti tefsir ederken, en başından itibaren bu amilin işlevselliğinin de hesaba katılmasının sürece ve neticeye bir tesiri olur muydu?

لَنْ أَبْرَحَ ibaresi, sûrenin teması ve siyak da göz önünde bulundurularak, münferiden değerlendirildiğinde, bu kelimayı eden kişinin haletiruhiyesinin ne vaziyette olduğuna dair hüccet değeri taşımaktadır. Nitekim, tam olarak ne kadara tekabül ettiği bilinmeyen uzun bir müddet boyunca olduğu mekandan ayrılmayacağını dile getirmektedir. Akabinde gelen هَلْ يَأْذَنُ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمُ اللَّهُ لِيَّ ibaresinin de değerlendirmeye ilave edilmesiyle, mekansal açıdan ziyadeliğe delalet eden beyyine vasfını da yüklenmiş olur.

4.1.3. ح – ب – ر / Ha – Be – Ra

'Beğenilen ve kabul gören iz, eser' kök manasından hareketle, ح – ب – ر / Ha – Be – Ra ve müştaklarının Kur'ân'daki kullanımı iki şekilde olmuştur:

- جَبْرًا: Âlim kimse. Bu şekildeki isimlendirmenin sebebi, âlimin hem ilmiyle hem de fiilleriyle ardında başkalarınca taklit ve rehber edinilen izler

¹⁴⁸⁹ 'Tanakh' ı (תנ"ך) teşkil eden üç kısımdan biri olan 'Torah'ın (תורה) dördüncü kitabı 'Sayılar' ın (במדבר) otuz dördüncü bölümünde, üçüncü ile on ikinci maddeler arasında Ken'ân diyarının her yönden sınırları verilerek tam bir konumu belirlenmiştir. Bkz. "Numbers Chapter 34 במדבר", Mechon Mamre, Nisan 4, 2022, <https://mechon-mamre.org/p/pt/pt0434.htm>.

¹⁴⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, yazmış olduğu Mu'cemü'l-büldân adlı eserinin كُنْعَان maddesinde, bazılarının 'aradaki mesafenin yüz fersah olduğunu' söylediğini aktarmıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2. bs., c. 4, 7 c. (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), s. 484.

- **حَبْرَةٌ**: Kişinin üzerinde izi, alameti zuhur eden mutluluk, neşe, sevinç. Rûm 30/15.ayet¹⁴⁹³ bunun örneğidir.¹⁴⁹⁴

4.1.3.1. Tevbe 9/31: **اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ**

1491 اِنَّا اَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيْهَا هُدًى وَنُورٌ يَّحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِيْنَ اَسْلَمُوْا لِلَّذِيْنَ هَادُوا وَالرَّبَّائِيُوْنَ وَالْاَحْبَابُ بِمَا اسْتَخْضَوْا مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ وَكُلُّوْا ۗ عَلَيْهِ شَهِدَةٌۭۤ اَنْ لَّا تَخْشَوْا النَّاسَ وَتَخْشَوْا اللّٰهَ ۗ الَّذِيْ هُوَ اَعْلٰى دَرَجَةً ۚ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُوْنَ

Şüphesiz Tevrat'ı biz indirdik. İçinde bir hidayet, bir nur vardır. (Allah'a) teslim olmuş nebler onunla yahudilere hüküm verirlerdi. Kendilerini Rabb'e adanmış kimseler ile âlimler de öylece hükmederlerdi. Çünkü bunlar Allah'ın kitabını korumakla görevlendirilmişlerdi. Onlar Tevrat'ın hak olduğuna da şahit idiler. Şu halde siz de insanlardan korkmayın, benden korkun ve ayetlerimi az bir karşılığa değişmeyin. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kafirlerin ta kendileridir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصَدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْتُرُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ
وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِئْسَ هُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (٣٤)

¹⁴⁹⁵ Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr ve Katâde'den aktarılan rivayetler ışığında, Tevbe Sûresi Mekke'nin fethinden sonra, hicretin dokuzuncu senesinde, Medine'de nâzil olmaya başlamıştır. Bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, c. 4, 8 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr), s. 119; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 10, 30 c. (İdâretü't-Tibââtî'l-Münîriyye), s. 40. Mekke'nin, hicretin sekizinci yılında, fethedilmesinden yaklaşık olarak bir yıl yahut on dört ay sonra, Tebük Seferi'nin akabinde, Hz. Peygamber (sav.) Hz. Ebûbekir'i (r.anh) hac emiri olarak tayin edip Müslümanları hacca gönderdi. Kafilenin Medine'den yola çıkmasının ardından Tevbe Sûresi nâzil olunca, Hz. Peygamber (sav.) sûrenin özellikle müşrikleri ilgilendiren hükümlerinin tebliği için arkadan Hz. Ali'yi (r.anh) de yolladı. Hz. Ali (r.anh), kurban günü Müslümanlara sûrenin yaklaşık olarak ilk kırk ayetini okuduktan sonra, Hz. Peygamber'in (sav.) kendisinden müminlere iletmesi istediği hususları onlara bildirdi. Nitekim sûrenin ilk bölümünü oluşturan ayetler, onun bu tebligatı çerçevesi dahilindedir. Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 4, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 260-261. Ekseriyetin görüşü bu yönde olmakla beraber, Tevbe 9/113, 128, 129.ayetlerin Mekki olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 40. Sûrenin, 'Tevbe' dışında daha birçok ismi vardır: Berâe, Fâdiha, Hâfira, Muba'sira, Muhziye, Mukaşkışa, Munkira, Musîra, Muşerride, Müdemdime, Münekkile, Sûrettü'l-'Azâb. Daha ayrıntılı okuma için bkz.

ayrı sûre mi' olup olmadığı sorularını da beraberinde getirmiştir. Nitekim, her iki sûrenin de savaş hukuku ve meseleleri hakkında inzâl olması; ilkinde 'ahitler', ikincisinde ise 'ahitlerin geri alınması' mevzubahis edilmesi; ilkinin bitiminde 'müminlerin birbiriyle dost olmaları ve kafirlerden tamamen uzak durmaları gerektiği' (Enfâl 8/72-73) dile getirilmesinden sonra, bu husus ikincisinde "Allah'tan ve Resûlü'nden (sav.) bir ultiमतodur." (Tevbe 9/1) ayetiyle beyan edilmesi gibi, iki sûre arasındaki mevcut münâsebetler,¹⁴⁹⁶ bu sorgulayışın vuku bulmasındaki diğer faktörler olmuşlardır.¹⁴⁹⁷

Tevbe Sûresi'nin içeriğini 'Müslüman hakimiyetinin ilanı, münafıkların ve müminlerin vasıfları' olarak üç başlık halinde gruplamak mümkündür. Ele almakta olduğumuz (Tevbe 9/31.) ayet, bunlardan ilkinin altına düşmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması adına, ayet, önceki ve sonraki (Tevbe 9/29-34.) ayetlerle¹⁴⁹⁸ beraber

Zemahşerî, *el-Keşşâf`an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil*, 3. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), s. 241; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 15, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 521; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 120-121; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 40.

¹⁴⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 242; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 522. Bu iki sûre arasındaki diğer münâsebetler şöyledir:

... Enfâl 8/58.ayette mücmel bir şekilde zikredilen mevzu, Tevbe 9/3-5.ayetlerde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

... Tevbe Sûresi'ndeki savaşma emri ile alakalı ayetler, Enfâl 8/60.ayet ile bağlantılıdır. Bundan dolayıdır ki münafıklarla alakalı kıssada Allah, Tevbe 9/46.ayetdeki gibi buyurdu.

... İki sûre arasındaki bir diğer bağlantı da, Enfâl 8/41.ayette ganimetlerin; Tevbe 9/60.ayette de sadakaların kaçta kaçının kime ait olduğu belirtilmiştir. Bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertibi'l-Kur`ân*, (Dârü'l-Fazîlet), s. 93; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 40-41.

¹⁴⁹⁷ Neticede, iki ayrı sûre oldukları görüşüne istinaden birbirinden ayrı yazılmakla beraber, ikisinin tek bir sûre olduğu görüşüne binaen de aralarına Besmele yazılmamıştır. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 242; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 521-522; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 41; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 261-263.

¹⁴⁹⁸ قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ ﴿٢٩﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ غَيْرُ ابْنِ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتِلْهُمْ اللَّهُ أَمَّا يُؤْفَكُونَ ﴿٣٠﴾ اتَّخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَرَهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَمَا أَمَرُوا إِلَّا لِيُعْبَدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٣١﴾ يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَبَغْيُوا اللَّهَ إِلَّا أَنْ يُنَزِّلَ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٣٢﴾ هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٣٣﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لِبَاطِلٍ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِئْسَ مَا يَكْنِزُونَ ﴿٣٤﴾ Ehl-i Kitâb'dan Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın. (29) Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğludur" dediler, Hristiyanlar da "Mesih (İsâ) Allah'ın oğludur" dediler. Bunlar, daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir. Allah onları kahretsin! (Gerçeklerden) nasıl da yüz çeviriyorlar! (30) Allah'ı bırakıp da din âlimlerini, rahiplerini, özellikle Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Oysa tek bir Tanrı'ya kulluk etmekle emrolunmuşlardı. O'ndan başka tanrı yoktur; O yüceler yücesidir, onların yakıştırdıkları eş ve ortaklardan bütünüyle uzaktır. (31) İsterler ki Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürüversinler; ama inkârcılar hoşlanmasalar da Allah nurunu muhakkak tamamlamayı istiyor. (32) Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur; müşrikler hoşlanmasalar da! (33) Ey iman edenler! Bilin ki yahudi din bilginlerinin ve Hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele! (34)

değerlendirilecektir. Sürenin başlangıcında, Müslümanlarla puta tapanların dinî, siyâsî ve sosyal konumlarının bundan böyle tamamen birbirinden ayrı olduğu bildirilmektedir. İncelememizin konusu olan ayet grubunda da, Allah’a verdikleri ahdi tam olarak yerine getirmeyen ehl-i Kitâb ile onlar cizye verinceye kadar savaşılması emredilmekte (Tevbe 9/29); Allah’a gereği gibi inanmayan Yahudi ve Hristiyanların, nasıl şirke düştükleri detaylandırılmakta (Tevbe 9/30); ehl-i Kitâb’ın, âlimlerini rab edinmeleri (Tevbe 9/31) ve rab edinilen bu ahhâr ile ruhbân takımının pek de uygun olmayan vasıfları (Tevbe 9/34) zikredilmektedir.

Tevbe 9/29.ayette geçtiği üzere, dört adet vasıfla nitelendirilen ehl-i Kitâb’ın¹⁴⁹⁹ önünde üç seçenek vardır: Ya Müslüman olacaklar, (İslam üzere olmayı reddetmeleri halinde ise) ya savaşacaklar, ya da cizye vereceklerdir.

- Allah’a hakkını vererek iman etmemektedirler.¹⁵⁰⁰

Muvahhitlerin, ehl-i İslâm’ın iman ettiği gibi iman etmemektedirler. Zahirde Allah’ın birliğini ikrar etmektedirler, ancak onların ilah inancında, ilaha oğul da atfedilmektedir. Nitekim Tevbe 9/30.ayette bu açıkça görülmektedir. Kendisine oğul atfedilen bir ilaha iman, tam manasıyla bir iman değildir. Fahreddin er-Râzî bu hususla alakalı şöyle bir açıklama yapmıştır:

Yahudiler, “Biz Allah’a iman ediyoruz.” diyorlar. Ancak gerçek şu ki Yahudilerin ekserisi ‘müşebbihe’ dir. Müşebbihe ise, cisim veya cisme hulûl eden şeyden başka bir varlık bulunmadığını iddia eder. Halbuki ilahın, Allah’ın cisim olmayan ve herhangi bir cisme hulûl etmeyen bir varlık olduğu delillerle sabittir. Bu durumda müşebbihe, ilahın olduğunu kabul etmiyor demektir. Böylece de Yahudilerin, ilahın varlığını kabul etmedikleri sabit olmuş oluyor.

¹⁴⁹⁹ Ayette geçmekte olan اٰلِ الْكِتٰبِ اَوْ تُوُوْا الْاٰلِ الْكِتٰبِ ibaresindeki kişiler, ya kendilerine Kitâb verilenlerin atalarıdır, yahut da Hz. Peygamber (sav.) zamanında yaşamakta olanlardır. Çünkü, tâbi olmada onlar da ataları gibidir. Bkz. Mâverdî, *Tefsîru’l-Mâverdî/en-Nüket ve’l-’Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-İlmiyye), s. 351. Bir diğer husus da, buradaki مَنْ edatının görevi ‘beyan etme’ dir, yoksa ‘bir kısmını’ anlamını katmak için değildir. Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 78.

¹⁵⁰⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuh*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, 1. bs., c. 2, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 441; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî/Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 5, 10 c. (Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-İlmiyye, 1426/2005), s. 337; Ebû Ca’fer en-Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 3, 6 c. (Mekke: Câmî’atü Ümmü’l-Kurâ, 1409), s. 197; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Âli Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-İlmiyye, 1415/1994), s. 489; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru’l-Muhîr fî’l-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 5, 10 c. (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420), s. 399.

Hristiyanlara gelince onlar baba, oğul, rûhu'l-kudûs, hulûl ve ittihâd akidesini savunurlar. Bütün bunlar ise ulûhiyyete aykırıdır.¹⁵⁰¹

- Ahiret inançları olması gerektiği gibi değildir.¹⁵⁰²

Kıyamet gününü, ehl-i cennetin yiyip içtiğini ikrar etmemektedirler. Bu durumda onların imanı, 'Kıyamet gününü, ruhların ve bedenlerin dirilişini ikrar edenlerin' imanından farklı bir konuma düşmektedir. Ahiret gününü ikrar etmek, onu bütün hukuku ile ikrar etmeyi gerektirir. Onlar ise bütün hukuku ile ikrar etmeyi terk etmişler, böylece tıpkı hiç ikrar etmeyen kimse gibi olmuşlardır.

- Allah ve Resûlü'nün (sav.) haram kıldıklarını haram olarak addetmemektedirler.¹⁵⁰³

Haramlığı 'vahy-i metluv' yahut da 'vahy-i gayri metluv' ile sabit olan şeyleri haram olarak görmediler. 'Resûl' ile kastedilen, Hz. Peygamber'dir (sav.). Yahut da, 'onların resulünden' murad edilen, kendisine tabi olduklarını iddia ettikleri ancak sonrasında onun şeriatını tebdil ettikleri, haram kıldığını kendilerince hevalarına tabi olarak helal saydıklarıdır. Bu demektir ki, ne kendi resûllerinin şeriatına ne de Hz. Peygamber'in (sav.) şeriatına ittibâ etmemekteydiler. Kamil bir imanın şartı, peygamberlerin ve kitapların tamamına da iman etmekle olur. Ancak onlar, bunların bazısına iman etmeyi terk etmişlerdir. Her kim ki peygamberlerden ve kitaplardan birini -kitaplardaki tek bir harfi- bile inkar ederse Allah'ı inkar etmiş olur.¹⁵⁰⁴

- Hak dini, din olarak kabul etmemektedirler.

¹⁵⁰¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 16, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 23-24.

¹⁵⁰² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve l'râbuh*, s. 441; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 337; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 197; Mâverdî, *en-Nüket ve l-Uyûn*, s. 350; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 489; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 25; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 399.

¹⁵⁰³ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 340; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 262; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 25; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 399-400; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 78.

¹⁵⁰⁴ Bununla alakalı diğer açıklamalar şöyledir:

... Muhtemeldir ki, kitapların tahrif edilmesini ve Hz. Peygamber'in (sav.) niteliklerini, sıfatlarını, lakaplarını açığa vurmamayı haram kılmamışlardır. Yahut da, Allah ve Resûlü'nün (sav.) haram kılmasına karşın putlara tapmayı haram kılmamışlardır. Yahut da, Allah ve Resûlü'nün (sav.) içki ve domuz eti... vb. şeylerden haram kıldıkları şeyleri haram kılmamışlardır. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 340; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 489.

... Allah'ın onların şeriatlerinden nesih edilmesini emrettiği şeyleri haram kılmamışlardır. Bkz. Mâverdî, *en-Nüket ve l-Uyûn*, s. 350.

... Allah hakkında yalan söylemeyi haram kılmadılar, "Bizler Allah'ın oğullarıyız." yahut da "Cennete Yahudi ve Hristiyan olanların dışında kimse giremeyecek." dediler. Yahut da, ribâyı ve ümmilerin mallarını haram kılmadılar. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 400.

... Allah'a hakkını vererek, doğru bir itaatle; yahut da Ehl-i İslâm'ın itaat ettiği gibi itaat etmiyorlardı.¹⁵⁰⁵

... الْحَقُّ burada Allah'tır. Dînü'l-Hakk ifadesinden maksat, 'Allah'ın (Hakk'ın) dini' dir.¹⁵⁰⁶ Yani, başka bir din ile neshedilmeyen ve kendisiyle diğer dinlerin nesholunduğu İslam'a; yahut da Allah'ın peygamberlerine indirmiş olduğu ve kulları için kurallarını koyduğu dinlerden bir dine itaat ve ittibâ etmiyorlardı. Bu da demektir ki, içerisinde hakkın olduğu dine değil de hakkın olmadığı dine itaat ediyorlardı. Bu, şeytanın dinidir. Şeytan da onları putlara ibadete/kulluğa çağırıyor, onlar da buna icabet ediyorlardı.¹⁵⁰⁷

Allah, ehl-i Kitâb'ın kendisine iman noktasında kusur ettiklerini bildirdikten sonra, bir sonraki (Tevbe 9/30.) ayette bu mevzuyu biraz daha tafsilatlı bir şekilde ele almış, bunun sebebini belirtmiş ve bu hususta onların müşrikler kategorisine girdiklerini tekrar eylemiştir. Nitekim Yahudiler, Üzeyir'in; Hristiyanlar da, Mesih'in 'Allah'ın oğlu' olduklarını iddia etmişlerdir. Peki, bu kavillerin söylenme sebepleri ne olabilirdi?

- Yahudilerin, "Üzeyir, Allah'ın oğludur." şeklinde bir söylem geliştirmelerinin nedeninin beyanı babında, İbn Abbâs, Ka'b, Kelbî ve Süddî'den olmak üzere birden fazla rivayet aktarımı mevcuttur. Bu rivayetlerin ortak yanı, 'Yahudilerin, önceleri Allah'ın emrettiği (dilediği) şekilde Tevrat ile amel ediyorlarken, sonraları kendi hevâ vü heveslerine uyarak, onunla bâtil bir biçimde amel etmeye başladıkları, peygamberlerini

¹⁵⁰⁵ كُلُّ مُطِيعٍ مَلِكًا أَوْ ذَا سُلْطَانٍ، فَهُوَ ذَائِنٌ لَهُ؛ وَمَنْ كَانَ فِي طَاعَةِ سُلْطَانٍ فَهُوَ فِي دِينِهِ؛ وَكُلُّ مَنْ أَطَاعَ مَلِكًا فَقَدْ دَانَ لَهُ. Buradan hareketle denmiştir ki: دَانَ فُلَانٌ لِفُلَانٍ فَهُوَ يَدِينُ لَهُ دِينًا. Bkz. Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzû'l-Kur'ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin, c. 1, 2 c. (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381), s. 255; Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân `an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 11, 26 c. (Dârü Hicr, 1422/2001), s. 406; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbu*, s. 441; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 197; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 489; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 400.

¹⁵⁰⁶ Nitekim bir kimse bir dini benimseyip din olarak ona inandığı zaman, دَانَ فُلَانٌ يَدِينُ بِكَذَا denilir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 262; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 400.

¹⁵⁰⁷ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 340; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 351; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 489; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 262; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 25; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 400; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 78. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin bu hususla alakalı yaptığı açıklamalar, bu ve bundan önceki görüşü uzlaştırmacı mahiyettedir: "Allah katındaki din İslam'dır." (Âl-i İmrân 3/19) uyarınca Vâcibü'l-vücûd olan Allah katında din, İslam'dan ibarettir. Yani dinin hakiki manası, Allah'ın emirlerine teslimiyettir. Ceza, sorumluluk vesaire gibi dinin öbür anlamları hep bu manadan çıkarılmışlardır. Şu halde teslimiyet neye ait ise o din ve diyanet de ona ait olmuş olur. Bu da batıl veya haksız, isteyerek veya istemeyerek olabilir. Bundan dolayı birçok haksız dinler veya dindarlık anlayışları bulunabilir. O halde 'Allah dini' de Allah'a teslimiyettir. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 312.

öldürdükleri' dir. Tevrat'ı zayi etmelerinin ardından ise, Allah, üzerlerine Buhtunnasr'ı yahut da Amâlikalıları salmış (Tevrat'ı ezbere yahut yüzünden okumayı bilen kim varsa öldürülmüş, sağ kalanlar ise firar etmiş); ellerinden Tevrat'ı ve Tâbût'u almış; onları hastalıkla iptilâ etmiş; gönüllerinden ve zihinlerinden Tevrat'ı söküp atmıştır. Rivayetlerde, Üzeyir'e Tevrat'ın hıfzettirilmesi o daha çocukken; ilim tahsili için gzmekte olan ya da dağ başlarına ibadet etme amacıyla çıkan genç bir delikanlı iken; Tevrat'ın kendilerine unutturulmasından sonra Allah'ın dilediği kadar vaktin geçmesinin ardından, henüz ölmemişken; öldükten yüz yıl sonra, Allah tarafından diriltilmesinin akabinde vuku bulmuştur. Sonrasında, rivayetlerde gene ortaklaşa bir şekilde belirtildiğine göre, Üzeyir insanların yanına gelmiş, onlara Tevrat'ı ezberinden okumuş, yazmış ve yazdırmıştır. Bunun üzerine insanlar yahut da hassaten âlimler, Üzeyir'in Allah'ın dilemesiyle canlandırmış olduğu Tevrat ile, kendilerinin dağlarda gömdükleri ancak sonradan gün yüzüne çıkarmış oldukları Tevratları ya da Allah'ın onlara tekrardan lütfuyla bahşettiği Tâbût'un içindekileri karşılaştırmışlar ve onların tıpatıp aynı olduklarını müşahade etmişlerdir. Böyle bir şeyin ise ancak 'Üzeyir'in Allah'ın oğlu olması' ile gerçekleşebileceğini söylemişlerdir. Yapılan nakillerde fark edilen bir başka husus da, Üzeyir'in ehl-i Kitâb âlimlerinden olduğudur.¹⁵⁰⁸

... Bu kavli Yahudilerin hepsinin; onların seleflerinden bir taifenin; Hz. Peygamber (sav.) zamanında yaşayan, ahabardan Finhâs/Fenhâs adlı tek bir kişinin yahut da gene ahabardan Sellâm b. Mişkem, Numân b. Evfâ, Şâs b. Kays ve Malik b. Sayf'ın söylediği aktarılmıştır.¹⁵⁰⁹

- Hristiyanlar da Mesih hakkında, babasız dünyaya gelmesinden yahut da Allah'ın izniyle ve yardımıyla göstermiş olduğu mucizelerden ötürü, onun

¹⁵⁰⁸ Daha ayrıntılı bir okuma için bkz. Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me`âni'l-Kur`ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâil eş-Şelebî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme), s. 432; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 409-411; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 352; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 489; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 263; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 28; Nâsirüddin el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, 1. bs., c. 3, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 78; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 402; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 171-172; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 80-81; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 316.

¹⁵⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 408-409; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 352; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 263; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 28; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 402; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 81; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 316.

Allah'ın oğlu olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁵¹⁰ Bunların dışında, Vâhidî'nin aktarmış olduğu, Hristiyanlarla olan mücadelesinde onların oyuna getirmek amacıyla kendisini kiliseye kapatıp İncil öğrenen Yahudi Pavlos'un sapkın fikirlerini etrafa nasıl yaydığıyla alakalı rivayet,¹⁵¹¹ bu söylemin sebeplerinden biri olarak addedilse de, Âlûsî'nin nazarında bu çok da sahih değildir.¹⁵¹²

Allah, ehl-i Kitâb'ın dillendirdiği bu tarz kavillerinin temelinde hiçbir aklî delilin var olmadığını buyurmaktadır. Burhan ile desteklenmemiş, dahilinde tek bir mana bile barındırmayan, herhangi bir anlama delalet etmeyen bu söylemlerin kalpte bir etkisinin olması söz konusu bile değildir.¹⁵¹³ Hakikat-i hal, şirk, küfür, Allah hakkında yalan ve iftira bağlamındaki bu söylemler, yakınlarda zuhur etmiş değildir, eskilere dayanıyordu. Nitekim Allah, onların bu kavillerinin, daha önceden inkar etmiş olanların kavillerine benzediğini buyurmuştur: Yahudi ve Hristiyanların kavilleri ya seleflerinin¹⁵¹⁴ yahut da müşriklerin¹⁵¹⁵ ("Melekler; Lât, Menât, Uzza Allah'ın kızlarıdır."¹⁵¹⁶ şeklindeki) kavillerine; Hristiyanların Mesih ile ilgili kavli, Yahudilerin Üzeyir hakkındaki kavline benzemiştir.¹⁵¹⁷

¹⁵¹⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 353; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 78; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 82.

¹⁵¹¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 28-29.

¹⁵¹² Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 82.

¹⁵¹³ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve l'râbuh*, s. 443; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 357; Nehhâs, *Me'ânî'l-Kur'ân*, s. 200; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 353; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 264; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 29-30; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 403; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 82; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 316. *ذَٰلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ* ibaresiyle alakalı olarak yapılan diğer açıklamalar şu şekildedir:

... 'Kavil' kelimesi ile 'görüş, mezhep' anlamı kastedilmektedir. Nitekim 'Ebû Hanîfe'nin kavli' dendiğinde, onun ve görüşlerini kabul edenlerin mezhebi kastedilir. Ayette adeta "Onların sadece ağızları ile ifade ettikleri fakat kalben inanmadıkları görüşleri, dinleri budur; çünkü bunun delili yoktur, [asılsız olduğu konusunda] hiçbir şüphe içermediği için kalplere tesir etmez." denilmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 264.

... Bundan maksat, onların halkı bu inanca davet etmeleridir. Bundan dolayı bu söz onların ağızlarına iyi yerleşir. Onların, halkı kendi inançlarına davet etmede ileri gitmiş olmalarıdır. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 30.

¹⁵¹⁴ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 184.

¹⁵¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, s. 317.

¹⁵¹⁶ Nahl 16/57: *وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ*: Yine onlar -hâşâ- "Kızlar Allah'ındır" diyorlar. Akıllarınca beğendikleri de kendilerinin oluyor!

Necm 53/19-20: *أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ (۱۹) وَمَنْوَةَ الثَّالِثَةِ الْآخَرَىٰ (۲۰)*: Gördünüz değil mi (âciz durumdaki) Lât'ı, Uzza'yı ve üçüncüsü olan diğerini, Menât'ı?

¹⁵¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 413-414; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 353; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 490; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 264; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 30; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 78; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 403; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 83.

Ehl-i Kitâb'ın, önceki ayetlerde geçen, Allah'a karşı işlemiş oldukları küfürlerine ziyade babında, Tevbe 9/31.ayette, 'ahbârı ve ruhbânı rab edindikleri' buyurulmaktadır. Müfessirlerin 'ahbâr' ve 'ruhbân' kelimeleri ile alakalı yaptığı açıklamalar şöyledir:

- الْأَخْبَارُ¹⁵¹⁸

... Fukahâ, ulemâ. Zimmî olsun Müslüman olsun, o kimse âlim ise ona ahabâr denilirdi. Bunun delili olarak, Abdullah b. Abbâs'a 'hibr' denilmesi örnek verilebilir. Hangi kökten müştâk olduğu konusunda iki görüş vardır: 'Güzelleştirme, tezyin etme' manasına gelen تَحْيِيرُ kelimesinden müştâktır. Âlim, yaptığı açıklamalarla manayı güzelleştirir.

Bazı âlimlerin indinde ise, 'mürekkep' anlamındaki حَبْرُ kelimesinden müştâktır. Âlim, mürekkebin konulduğu şey, yani hokka, ile isimlendirilmiştir. Nitekim bu kimse, eserlerini mürekkep ile yazmıştır.

... Örfte, Hz. Harun'un çocuklarından itibaren Yahudi ulemâsı.

... Yahudilerin ehl-i manastırı.

... Kurrâ.

- الرُّهْبَانُ¹⁵¹⁹

... Âbid ve zâhit kullar. Müfredi رَاهِبٌ dır. رَهْبَةُ اللَّهِ den, yani 'Allah korkusu'ndan müştâktır. Kesret-i istimalden dolayı bu manayı karşılamak için kullanılır hale gelmiştir. Kalbine yerleşmiş olan bu korkunun izi, yüzünde ve kıyafetinde de görülmektedir.

... Örfte, dünyadan elini eteğini çekmiş, inzivaya çekilmiş, manastırda yaşayarak yaratılmışlarla aradaki bağı kesmiş Hristiyan ulemâsı.

Allah'ın buyruklarını yerine getiren, O'nun dininin hükümlerini anlayan ve anlatan bir konumda olması gereken ahabâr ve ruhbân takımını, adeta dinde Allah gibi hükümler veren ve kurallar koyan varlık konumuna yükselttiler, Allah'ın emirlerine ters düşüp düşmediğini dikkate almaksızın onlara mutlak bir şekilde tabi oldular. Buradaki ahabâr ve ruhbâna olan itaat ve teslimiyet, Allah rızası için değil, bilakis O'na ve O'nun emirlerine rağmen bir ittibâdır. Nitekim, Adî b. Hâtim'den (r.anh) aktarılan

¹⁵¹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 12, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 366; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 16, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 30-31; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 84.

¹⁵¹⁹ Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 354; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 30-31; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 405; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 84.

rivayette,¹⁵²⁰ Hz. Peygamber'in (sav.) bu hususla ilgili yaptığı açıklamadan yola çıkarak varılan netice, 'ahbâr ve ruhbânın, Allah'ın haram kıldığını helal kıldıkları, helal kıldığını da haram kıldıkları ve her iki vaziyette de insanların onlara kayıtsız şartsız bir şekilde tabi oldukları'dır. İcmâ ile sabittir ki, Allah'ın haram kıldığını helal kılmak küfürdür. Hakkı batıl, batılı hak yapmaya çalışan bu ahabâr ve ruhbân takımı, hakikatte ilmi haysiyetten mahrum birer tağutturlar. Onlar insanlara kendilerine secde etmelerini, tapınmalarını emretmiyorlardı ancak Allah'a isyan etmeyi, O'nun emrinden çıkmayı, O'na karşı günah işlemeyi emrediyorlardı ve insanlar da buna itaat ediyorlardı. Bu sebepten ötürü Allah, bunu, rab edinme olarak isimlendirdi.¹⁵²¹ Ahabâr ve ruhbânı rab edinme olayı temsilî olsa da, Mesih'i rab edinme kısmı hakikat idi. Onlar artık müşriklere benzemekle kalmıyorlar, bilfiil Allah'a şirk koşuyorlardı. Çünkü onlar, Mesih için 'Allah'ın oğlu' demektedirler. Allah, ilah olduğuna göre, ilahın oğlu da mantıken ilah olmaktadır.¹⁵²² Buna karşın, ayette Mesih'in özellikle zikredilmesi, Yahudilerin Üzeyir'i rab edinmediklerini göstermektedir.¹⁵²³

¹⁵²⁰ Adî b. Hâtîm'den (r.anh) aktarılan rivayette kendisi şöyle demiştir: Boynumda altından bir haç olduğu üzere Hz. Peygamber'in (sav.) yanına vardım. Hz. Peygamber (sav.) "Ey Adî! Boynundan şu putu çıkar at!" buyurunca dediğini yaptım, boynumdan haçı çıkarıp attım ve Hz. Peygamber (sav.) 'Berâe Sûresi'ni okurken yanına tekrardan vardım. O esnada "اتَّخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَرُحْبَانَهُمْ أَزْيَاباً مِنْ دُونِ اللَّهِ" (Tevbe 9/31) ayetini tilavet etti. Dedim ki: "Ey Allah'ın Resûlü (sav.)! Biz onlara tapmıyorduk ki." Hz. Peygamber (sav.) şöyle buyurdu: "Allah'ın helal kıldığını sizlere haram kılınca, sizler de o şeyi haram kabul etmediniz mi? Allah'ın haram kıldığını sizlere helal kılınca sizler o şeyi helal kabul etmediniz mi?" Buna "Evet." diye cevap verdim. "İşte o, onların ibadetidir, tapınmasıdır." buyurdu Hz. Peygamber (sav.). Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 417-418; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 202; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 491; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 264; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 31; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, s. 174; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 84; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 317-318.

¹⁵²¹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 433; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, s. 184; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 417, 419-420; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 358-359; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 491; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 264; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 31; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 404; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 84; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 317-318.

Bu hususta yapılan diğer açıklamalar şöyledir:

... Denildi ki: Allah'a secde ettikleri gibi onlara secde ediyorlardı. Ancak, secde Allah dışında hiç kimse ve hiçbir şey için olmaz. Bundan ötürü onlara bu vasıf mecazen verilmiştir.

... Denildi ki: Allah, insanların, hulûl ideasına ve Allah'ın onlarda tecelli ettiğine inandıklarını biliyordu. İnsanlar, Allah'ın onlara hulûl ettiğine ve onlarda tecelli ettiklerine inanarak onlara secde ediyorlardı. Böylece onlar hakikaten de onları rab edinmiş oluyorlardı. Bkz. Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 31; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 404.

Ancak Âlûsî, Hz. Peygamber'den (sav.) gelen rivayetten sonra, buradaki rab edinmenin hakiki manada bir rab edinme, yani onlara secde etme olduğunu söylemenin doğru olmadığını belirtmiştir. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 84.

¹⁵²² Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 359; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 265; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 84; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 320.

¹⁵²³ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 84.

Hal böyle iken, Allah, bahsi geçen ‘rab edinme’ eyleminin hem fâ’illerinin hem de mef’ûllerinin, aklî ve naklî¹⁵²⁴ delillere binaen, yalnızca O’na ibadet ve itaat etmekle ve O’nu birlemekle emrolunduklarını buyurarak herkesi olması gereken konumuna geri koymuş, onlara hadlerini bildirmiştir.¹⁵²⁵ Ahbârı ve ruhbânı rab edinen ehl-i Kitâb’ın uygun olmayan vasıflarının beyan edildiği bu ayetten, âlim tabakasının ne halde olduğu ile alakalı ufak ipuçları bulunmakla beraber, Tevbe 9/34.ayetin başlangıcında, insanları yoldan çıkaran, mal ve makam düşkünü bu ahbâr ve ruhbân takımının kötü halleri hakkında daha tafsilatlı bilgilere ulaşılmaktadır.

Ayette zemmedilen iki haslet mevcuttur: Malı haksız yollarla yeme¹⁵²⁶ ve birik(tiril)en malı¹⁵²⁷ Allah yolunda sarf etmeme.

- Ahbâr ve ruhbân, insanların mallarını, Allah’ın kitabını tahrîf ve tebdîl ederek yiyorlardı.¹⁵²⁸ Çünkü onlar, eğer Müslüman olurlarsa, bu malın, mülkün ve menfaatlerin ellerinden gitmesinden korkuyorlardı. Böylece bir

¹⁵²⁴ Bu husus onlara, Tevrat ve İncil’de, peygamberlerinin; Kur’ân’da, Hz. Peygamber’in (sav.); indirilen kitapların hepsinde, peygamberlerin tamamının diliyle emredilmiştir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 405.

¹⁵²⁵ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 421; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, s. 359; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 265; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 405; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 84-85; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 320.

¹⁵²⁶ Ayette geçen ‘الْأَكْلُ’ işleminin ‘الْأَكْلُ’ ile tabir edilmiştir çünkü

... bu alınan bu mallar, insanların yediklerinin sekizde biriydi. Yenilen şeylerin sekizde birine الْأَكْلُ ismi verilmiştir. Bkz. Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, s. 357.

... bu alının bu mallar, insanların yediklerinin sekizde biriydi. Yenilen şeylerin sekizde birine الْأَكْلُ ismi verilmiştir. Bkz. Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, s. 357.

... yiyecekler para ile satın alındığından dolayı mal, yemenin sebebi konumundadır. (Mecâz-ı mürsel) Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 266; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 86.

... mal biriktirmenin en büyük gayesi onu yemektir. Buradan da, en büyük maksatlarının ne olduğu ortaya çıkmaktadır.

... nasıl ki kişi bir şey yerken, o şeyi yanına çeker de başkalarının ona uzanmasına mani olur, aynı şekilde mal biriktiren kimse de, o malları sıkıca yanında tutar da kimsenin onlara dokunmasına izin vermez. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 34; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 86.

¹⁵²⁷ كَنْز kelimesinin lügatte aslı, ‘biriktirmek, bir araya getirmek’ tir. Altın veya gümüşe mahsus değildir. Ancak kesret-i istimalden ötürü, zamanla, toprağın altında gömülü olan altın ve gümüşü ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. كَنْز ün gömülü olması şart değildir, bilakis ‘mutlak manada bir araya getirilmesi, biriktirilmesi ve korunması’ yeterlidir. كَنْز kelimesinin ıstılâhî manasıyla ilgili olarak, âlimlerin yaptığı açıklamalar şöyledir:

... Zekatının verilmesi vacip olan ancak zekatı eda edilmemiş malın tamamı. İbn Ömer (r.anh) dedi ki: “Zekatını vermiş olduğun her mal, yerin altında gömülü olsa dahi, كَنْز değildir (Bu mal çok olsa da biriktirmek haram değil). Kur’ân’da geçen, zekatını vermen gereken ancak bunu eda etmediğin her bir mal, yerin altında gömülü olmasa dahi كَنْز dır.”

... Dört bin dinarın üzerinde olan her mal كَنْز dır. Zekatı eda edilmiş olsun veya olmasın. Hz. Ali (r.anh) dedi ki: “Dört bin dinarın altında olan nafakadır, üstünde olan ise كَنْز dır.”

... Kişinin, malından ihtiyaç duyduğundan geriye kalan, artan ne varsa onun hepsidir. Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 425-427; Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, s. 357-358; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 35-36; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 409, 411.

¹⁵²⁸ Âl-i İmrân 3/78: هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَهُمْ يَغْلَمُونَ: Onlardan (Kitap ehlinden) bir grup var ki, Kitâb’dan olmadığı halde Kitâb’dan sanasınız diye (okudukları) Kitap’tanmış gibi dillerini eğip бүkerler ve, "Bu, Allah katındandır" derler. Halbuki o, Allah katından değildir. Bile bile Allah'a karşı yalan söylerler.

önceki ayette geçtiği üzere, insanların mallarını kendilerinin yapmalarından ve o kişileri kendilerine kul etmelerinden ötürü bunlara ‘rab’ denilmesi caiz olmaktadır.¹⁵²⁹ Avam tabakasının mallarını bâtıl gerekçelerle yemeleri ise şu yollarla oluyordu:

Kendilerine ittibâ edenlerden kilise adına vergi talebinde bulunuyorlar, bunun dışındaki şeylerde nafaka vermenin şeriatan olduğunu ve bunun kişiyi Allah’a yaklaştırdığı vehmini veriyorlar, hüküm verirken rüşvet alıp bunun karşılığında şeriatla birtakım gevşetmeler ve hafifletmeler yapıyorlar, insanların dinlerini korumayı üstlendiklerini ve bu görevi yerine getirmek için güçlenmeleri gerektiği ki bunun da ancak âlim tabakasının zengin olmasıyla olacağı konusunda onları aldatıyorlardı.¹⁵³⁰

Hem rüşvet almakla avam tabakasını haktan menediyorlardı hem de kendi dinlerine mensup kişilerin gönlüne şüphe sokarak İslam’a girmesine mani oluyorlardı.¹⁵³¹

- Biriken malı Allah yolunda harcamama eyleminin fâ’ilinin kimse râci olduğu hususunda üç görüş beyan edilmiştir:

... Ahabbâr ve ruhbândan çoğunluk. Çünkü ayetin başında onların, insanların mallarını haksız yollarla yemedeki hırslarından bahsedildi.

Ayetin bu kısmından da, kendi mallarının zekatını vermekten kaçındıkları ve son derece cimri oldukları anlaşılmaktadır.

... Müslümanlar. Çünkü ayetin devamında *وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ* geçmektedir. Allah, ahabbâr ve ruhbân takımının mal ve makam edinmedeki hırslarından ve bunlara elde etmek için başvurdukları yollardan bahsederek, Müslümanları, mallarının zekatını vermeleri için teşvik etmiş ve bunun zıddını yapmaları halinde akıbetlerinin nice olacağı şeklindeki tehdit içerikli uyarısını yapmıştır.

... Bazı muhakkikler, umuma hamletmeyi tercih ettiler. Bunun içerisine en başta ahabbâr ve ruhbân girmektedir.¹⁵³²

¹⁵²⁹ Mâtürîdî, *Teşîru’l-Mâtürîdî*, s. 361-362; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 34-35.

¹⁵³⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 424; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-’Uyûn*, s. 357; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 34; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 410-411; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 86-87; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 324.

¹⁵³¹ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-’Uyûn*, s. 357; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 34-35.

¹⁵³² Nehhâs, *Me’ânî’l-Kur’ân*, s. 204; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 492; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 266; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 35; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vîl*, s. 79; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 411; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 87; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 325.

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Toplu bir şekilde incelemiş olduğumuz ayetlerin her biri, dikkatleri kendinden sonrakine çekmekte; öncekini ise tasdîk, tefsîr ve tafsîl etmektedir. Nitekim, sûrenin ‘Müslüman hakimiyetinin ilanı’ başlığı altında, evvela ehl-i Kitâb’a tatbik edilmesi gereken muamelenin keyfiyeti ve savaş hukuku kapsamına giren belli başlı mevzular izah edilmekte; bunun müsebbibi mahiyetinde, ehl-i Kitâb’ın genelinin (halk ve âlim tabakası ayrımı yapmaksızın) iman noktasında taşımış/taşımakta olduğu şirk ve inkar kokan vasıfları gözler önüne serilmekte (Tevbe 9/29); bunların akabinde, inanç noktasında yaşanan mezkur problemin kökenine inilmekte; ehl-i Kitâb’dan olan Yahudi ve Hristiyanların genelinin (gene halk ve âlim tabakası ayrımı yapmaksızın), artık kalplerinde olup biteni dışa vurduğu, aklî ve naklî hiçbir delile dayanmadan ettiği kaviller izhar edilmektedir (Tevbe 9/30). Bahsolunan kavil nevilerinin benzeşmesi ve intikal edilmesi, bunda insan parmağının olduğunun ve hak dinin beşer tarafından tahrîf ve tebdîl edildiğinin müş’îridir. Bu ise, halk tabakasının idrak derecesinin noksan olduğunu ve âlim-âbid zümrenin hakikati açığa vurmadıklarını/vurmayı dilemediklerini göstermektedir. İlkinden, âlim-âbid zümreye kayıtsız şartsız tabi olan, onları adeta rab edinen bir topluluk; ikincisinden de, sahip oldukları ilme ve bunun menşei olan hak din ile şeriata muhalif tavırda bulunan bir topluluk olmak üzere, iki ayrı cemiyet tasavvuru ortaya çıkmaktadır. Tam bu noktada, Üzeyir’e Allah’ın oğlu denmesinin sebebi bağlamında aktarılan rivayetlerde geçmekte olan halk tabakası ve âlim zümrenin tutumlarını hatırlamakta fayda olacaktır. Bir sonraki ayette artık ahhbârı, ruhbanı ve Hz. İsa’yı rab edinen halk tabakasına odaklanılmaktadır (Tevbe 9/31). Mamafih, bahsi geçen rab edinmeyi reddetmeyen, bilakis bu vaziyetten hoşnut olan âlim-âbid zümreye dair malumatın elde edinilmesi de gene buradan hareketle mümkün olmaktadır. Bu ayetin, ilk ayette zikrolunan Allah’a iman; Allah ve resûlünün haram kıldığını haram addetmeme; hak dine tabi olmama bahisleri ile doğrudan, ahirete iman meselesi ile ise dolaylı olarak alakası bulunmaktadır. Ayet grubunun nihayetinde, mal ve makam düşkünü olan ahhbâr ve ruhban kesiminin cebine giren malın Allah’ın rızasına uygun olmayan surette elde edildiği ve harcanıldığı beyan edilmektedir (Tevbe 9/34). Bunun ise, rab edinme mevzusu ile doğrudan ilgisi vardır. Tüm bu menfi vasıflara rağmen, ahhbâr ve ruhban zümresinin halk tabakasını hak yoldan saptırabilmesi -ister va`d ister va`îd vasıtasıyla olsun- ikna ve (bununla ilintili olarak) kelamı güzelleştirme kabiliyetlerinin ne derece kamil olduğunun göstergesidir. Öyle

ki bu zümre, hem muasırlarınca hem de haleflerince körü körüne takip ve taklit edilmiştir. Velhasıl, bu iki hakikate istinaden, ahbâr tabirinin muhtevasında ziyadelik orta manasının var olduğu ortaya çıkmaktadır.

İkinci Aşama:

Bir önceki aşamada, ahbâr tabirinin ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, ayetin tefsirinin daha en başında bu amil de göz önünde tutulursa, sürece ve neticeye bir tesiri olur mu?

Şayet ahbâr tabiri -ortak manayı itibara alarak, ancak siyaktan bağımsız olarak- münferiden değerlendirilirse, mevzubahis edilen bu kişinin, ziyadesiyle ilim kesbettiği; kendisine mal etmiş olduğu bu ilmi, ardında -hem hakiki hem de mecazi anlamda- fazlasıyla eser bırakarak aktardığı; böylelikle çağdaşlarını ve kendisinden sonra gelen birçoklarını etkisi altına aldığı aşikar olmaktadır. Lakin, bu noktadan bakıldığında, sözü edilen etkinin müspet mi yoksa menfi mi olduğu anlaşılamamaktadır. Ele almış olduğumuz (Tevbe 9/31.) ayette de ahbâr, iman noktasında muayyen sorunlar yaşayan ehl-i Kitâb genellemesinin dahilinde olmakla beraber, sanki rab edinme eyleminde bir rolü yokmuş gibi pasif bir konumdadır. Ne var ki, ortak manayı hesaba katınca, bahsolunan eyleme kendilerinin de iştirak ettiği idrak edilmektedir. Zira bu zümre, muhatabını kolayca etkisi altına alabilecek kadar güzel kelimeler eden kimselerden vücut bulmaktadır. Nitekim halk tabakasının bizatihi kendisi, ahbârı rab edindiğinin farkında dahi değildir. Buna, Adiy b. Hatim aracılığıyla aktarılan rivayette şahit olmaktayız. Demek ki, âlim zümresi o derece ustalıkla kelimeler etmekte ve halkı etkisi altına almakta; halk tabakası da o derece düşünüp taşınmadan ittibâ etmekte idi.

4.1.3.2. Rûm 30/15: فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ

Rûm Sûresi'nin genel karakteristiğinden, daha önce 41.ayet ele alınırken gereken miktarda bahsedildiği için burada tekrara düşülmeyecektir. Bununla beraber, ele alınmakta olan ayetin siyakına açıklık getirmek adına ufak bir girizgah yapmakta da fayda vardır.

Sûreye, Fârisilere mağlup olan Bizanslıların, birkaç yıl içerisinde onlara galip geleceğini müjdeleyen gaybî içerikli ibarelerle giriş yapılmıştır. Nitekim öyle de olmuştur. Bu tarihî vaka, Kur'ân'ın doğrudan ve dolaylı bütün muhataplarına 'ilahî iradenin mevcudiyeti'ni gösteren bir hüccet mahiyetindedir. Allah'ın vuku bulmuş, bulmakta ve bulacak olan her şeyden haberdar olmasına karşın, insanların ekseriyeti dünya hayatının yalnızca zahirine vakıf olmalarına ilaveten, ahiret hayatından da tamamen gafildirler. Halbuki, Allah'ın yaratmış olduğu göklere, yere ve ikisinin arasında bulunanlara dikkatli bir şekilde nazar eden bir kimsenin, bir yaratıcının var olduğunu ve mahlukatın boş yere yaratılmadığını idrak etmesi kaçınılmazdır. Yaratılışla alakalı diğer bir hakikat de, bir sonunun olmasıdır. Nitekim bedenen güçlü kuvvetli, malî açıdan epey zengin, kendilerine oldukça sağlam yapılar imar etmiş olan geçmiş ümmetlerden nicesi, Allah onları kıyamet gününde tekrardan diriltene dek toprağın altında kalmaya devam edeceklerdir. Yaratılış, Yaratıcı, dünya hayatının son bulması ve diriliş ile ilgili bu hakikatleri inkar edenler ve yalanlayanlar, kıyamet günü ümitlerini iyiden iyiye kesmiş bir şekilde suskun kalacaklardır. (Rûm 30/1-13) Bunu müteakip ayetlerde Allah, 'kıyamet gününde insanların birbirlerinden ayrılacaklarını, müminler ile kafirlerin vasıflarını ve bunların akıbetlerinin ne olduğu'nu bildirerek, o günde gerçekleşecek bir diğer hususu daha beyan etmiştir. (Rûm 30/14-16) İncelememizin konusu olan (Rûm 30/15.) ayet, daha iyi anlaşılabilmesi adına, burada olduğu gibi kendisinden bir önceki ve sonraki ayetlerle¹⁵³³ beraber değerlendirilecektir.

Allah, kıyamet gününü يَوْمَ الْجَمْعِ¹⁵³⁴ ve يَوْمَ الْإِفْتِرَاقِ¹⁵³⁵ şekillerinde tasvir etmiştir. Evvelâ, dünya hayatındayken bir arada olan insanlar gene hep birlikte diriltilecekler ve haşrolunacaklar, akabinde ise bir araya gelmenin ebediyen mevzubahis olmayacağı şekilde birbirlerinden ayrılacaklardır.¹⁵³⁶ Buradaki firâk, ahvâl (kulların dünya

¹⁵³³ Rûm 30/14-16: ﴿١٤﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ ﴿١٥﴾ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْفَخُونَ ﴿١٦﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْأُخْرَىٰ فَلَأُولَٰئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ ﴿١٧﴾ Yine kıyamet koptuğunda, işte o gün insanlar birbirinden ayrılacaklar. (14) İman edip dünya ve ahirete yararlı işler yapanlar güzel bir bahçede (cennette) ağırlandılar. (15) İnkâr edenlere, ayetlerimizi ve ahiret buluşmasını yalan sayanlara gelince, onlar da azabın içine bırakılırlar. (16)

¹⁵³⁴ Teğâbün 64/9: يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ: Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman; işte o, kayıp ve kazancın (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı zamandır.

¹⁵³⁵ Rûm 30/14: وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْفَخُونَ

¹⁵³⁶ Şûrâ 42/7: وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ: İşte sana, Ümmülkurâ (Mekke) ve çevresindekileri uyarman ve hakkında asla şüphe bulunmayan toplanma gününün dehşetini haber vermek için böyle Arapça bir Kur'an indirdik. Onların bir kısmı cennette, bir kısmı da cehennemde olacaktır.

hayatındayken yaptıklarının karşılığı, sevap ve azab; Müslüman ve kafir olmaları)¹⁵³⁷ ve mahâl (cennet ve cehennem, yani akıbetleri) kabilindendir.¹⁵³⁸ Buna, hem önceki (Rûm 30/11.) ayette¹⁵³⁹ ‘yaratılmışların umumu’nun zikredilmesi hem de sonraki (Rûm 30/15-16.) ayetlerde bu fırkatin tafsilatlı bir şekilde açıklanması delalet etmektedir.¹⁵⁴⁰ Allah ve Resûlü’ne inanan, Allah’ın emirlerini yerine getiren ve O’nun nehyettiği şeylerden uzak duran ehl-i iman, رَوْضَةٌ¹⁵⁴¹ içerisine buyur edilecektir. Akabinde zikredilen يُخْبِرُونَ ibaresinin ne manaya geldiği ile alakalı yapılan açıklamalar, farklı olmakla birlikte birbirlerine taban tabana zıt da değildir:

- Razı, hoşnut ve memnun edilirler, sevindirilirler, feraha erdirilirler. Mutluluktan yüzleri parıldar, o mutluluğun izleri yüzlerinde zuhur eder. Üstelik bununla alakalı Arap meselleri de vardır: امْتَلَأَتْ بُيُوتُهُمْ خَبْرَةٌ فَهُمْ يَنْتَظِرُونَ: كَلَّ خَبْرَةٌ تَتَّبِعُهَا تَعْقِبُهَا عِبْرَةٌ ve الْعِبْرَةُ¹⁵⁴²

¹⁵³⁷ Zeccâc, *Me’âni l-Kur’ân ve l-râbuh*, thk. Abdulcelîl Abdüh Şelebî, 1. bs., c. 4, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 180; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmizi t-Tenzîl*, 3. bs., c. 3, 4 c. (Beyrut: Dâru l-Kütübî l-İlmiyye, 1407), s. 471; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü t-Tenzîl ve Esrârü t-Te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 4, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâi t-Türâsi l-Arabî, 1418), s. 203; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru l-Muhîd fi t-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 8, 10 c. (Beyrut: Dâru l-Fıkr, 1420), s. 379.

¹⁵³⁸ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi l-Kur’ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Türkî, 1. bs., c. 18, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 469-470; Mâverîdî, *Tefsîru l-Mâverîdî/en-Nuket ve l-Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm, c. 4, 6 c. (Beyrut: Dâru l-Kütübî l-İlmiyye), s. 302; Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri l-Kur’ânî l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Alî Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman Uveys, 1. bs., c. 3, 4 c. (Beyrut: Dâru l-Kütübî l-İlmiyye, 1415/1994), s. 430; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb/Tefsîru l-Kebîr*, 3. bs., c. 25, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi t-Türâsi l-Arabî, 1420), s. 85; Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd, *Rûhu l-Me’ânî fi Tefsîri l-Kur’ânî l-Azîm ve s-Seb’i l-Mesânî*, c. 21, 30 c. (İdâretü t-Tibâati l-Münîriyye), s. 26.

¹⁵³⁹ Rûm 30/11: اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ: Allah, varlığı ilkin yaratır, sonra bunu tekrar eder. Sonunda da O’na döndürüleceksiniz.

¹⁵⁴⁰ ... Yahut da, o günde vaki bulacak olan firâk, dünya hayatındayken birlikte olan âbid ve ma’bûd için söz konusudur. Bu iki grup, hesabın akabinde tekrardan birlikte cehenneme atılacaktır. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru l-Mâtürîdî/Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 8, 10 c. (Beyrut: Dâru l-Kütübî l-İlmiyye, 1426/2005), s. 257.

Ancak bu te’vîl, önceki ayetten anlaşılan ‘yaratılmışların umumu’ çıkarımıyla uyuşmamaktadır. Bkz. Âlûsî, *Rûhu l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴¹ İçerisinde nebatın (bitkilerin) ve suyun bulunduğu yer. İbn Kuteybe: İçerisinde bitkilerin bulunduğu ancak suyun olmadığı yere رَوْضَةٌ denilmez. Denildi ki: İyi, hoş(a giden) bağ, bahçe, bostan. Denildi ki: Yeşilliğin, zerzevatın bulunduğu yer. Denildi ki: Örfte, içerisinde nehirlerin bulunduğu bağa, bahçeye, bostana mahsustur. Bkz. Âlûsî, *Rûhu l-Me’ânî*, s. 26.

Ancak burada kastedilen, cennet bahçelerinden bir bahçe yahut cennetin kendisidir. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru l-Mâtürîdî*, s. 257; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 471; Âlûsî, *Rûhu l-Me’ânî*, s. 26.

Ayette tenvinli bir şekilde zikredilmesi, ‘ululama, yüceleştirme, gözde büyütme’ amaçlıdır. Nitekim Arapçada “Falancanın öylesi bir malı ve makamı var ki!” anlamına gelecek şekilde وَجَاءَ مَالٌ وَجَاءَ denmiştir. Buralarda tenvin, tazim ifade eder. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 471; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 85; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhîd*, s. 380; Âlûsî, *Rûhu l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴² Ebû Ubeyde, Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü l-Kur’ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin, c. 2, 2 c. (Kâhire: Mektebetü l-Hâncî, 1381), s. 120; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu l-Kur’ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru l-Kütübî l-İlmiyye, 1398/1978), s. 340; Mâtürîdî, *Tefsîru l-Mâtürîdî*, s. 257; Mâverîdî, *en-Nuket*

- Saygı gösterilerek rahatları sağlanır, ikram edilirler, ağırlanırlar, hürmet görürler.
- Nimetlendirilip, rahat ve refah sahibi kılınırlar, bolluk içinde yaşatılırlar.¹⁵⁴³
- Nimetlerin izi üzerlerinde takip edilebilir, izlenebilir. Arapların عَلَى أَسْنَانِهِ خَيْرٌ kavliyle alakalıdır.¹⁵⁴⁴
- Güzelleştirilirler, kendilerine iyi davranılır (muamele edilir). ‘Güzelleştirme’ anlamındaki التَّحْيِيرُ mastarından gelmektedir. Nitekim bir kimsenin heyeti hoş kendisi güzel olduğu zaman فُلَانٌ حَسَنُ الْحَبْرِ وَالسَّبْرِ denilir.¹⁵⁴⁵
- Cennetteki işitmeleri ve nağmeler ile hoşnut edilirler.¹⁵⁴⁶
- Başlarına taç giydirilir.
- (Baştan aşağı) donatılırlar.¹⁵⁴⁷

Neticede, aslında hepsi de ilk zikredilen manaya râci olmaktadır. İbarenin ‘teceddüd’e delalet eden muzâri fiil sîgasında buyurulmasından, cennet ehline anbean, kendisiyle mesrur olacakları şeylerin geldiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴⁸ Fark edileceği üzere, bu kimselerin neyden dolayı, ne ile, neye binaen mesrûr oldukları belirtilmemiştir ki bu, sevincin çokluğunun beyanı içindir.¹⁵⁴⁹ Buna mukabil, Tevhit inancını inkar eden, Allah’ın peygamberlerini yalanlayan, ölümden sonra dirilmeyi ve ahiret yurdu için dirilişi inkar eden ehl-i küfür ise ilelebet sürecek azapta kalmak üzere ihzar olunacaktır. Ne cehennemden çıkabileceklerdir, ne de üzerlerindeki azap hafifletilecektir. Bu hakikate, Kur’ân’da geçmekte olan diğer ayetler¹⁵⁵⁰ işaret ettiği

ve ‘l- ‘Uyûn, s. 302; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 430; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 471; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu ‘l-Gayb*, s. 85; Beyzâvî, *Envârü ‘t-Tenzîl ve Esrârü ‘t-Te’vîl*, s. 203; Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-Muhît*, s. 380; Âlûsî, *Rûhu ‘l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴³ Taberî, *Câmi ‘u ‘l-Beyân*, s. 471; Mâtürîdî, *Tefsîru ‘l-Mâtürîdî*, s. 257; Ebû Ca’fer en-Nehhâs, *Me’ânî ‘l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 5, 6 c. (Mekke: Câmi’atü Ümmü ‘l-Kurâ, 1409), s. 248; Mâverdî, *en-Nüket ve ‘l- ‘Uyûn*, s. 302; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 430; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 471; Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-Muhît*, s. 380; Âlûsî, *Rûhu ‘l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴⁴ Nehhâs, *Me’ânî ‘l-Kur’ân*, s. 248; Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-Muhît*, s. 380.

¹⁵⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-Muhît*, s. 380; Âlûsî, *Rûhu ‘l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴⁶ Taberî, *Câmi ‘u ‘l-Beyân*, s. 472; Zeccâc, *Me’ânî ‘l-Kur’ân ve İ’râbu*, s. 180; Nehhâs, *Me’ânî ‘l-Kur’ân*, s. 248; Mâverdî, *en-Nüket ve ‘l- ‘Uyûn*, s. 302; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 471; Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-Muhît*, s. 380; Âlûsî, *Rûhu ‘l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 471; Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-Muhît*, s. 380; Âlûsî, *Rûhu ‘l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu ‘l-Gayb*, s. 85; Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-Muhît*, s. 380; Âlûsî, *Rûhu ‘l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁴⁹ Âlûsî, *Rûhu ‘l-Me’ânî*, s. 26.

¹⁵⁵⁰ Mâide/37: يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرَجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ: Onlar ateşten çıkmak isterler, fakat oradan çıkamayacaklardır. Onlar için sürekli bir azap vardır.

gibi, burada مُحْضَرُونَ kelimesinin ‘sübût’a delalet eden isim sîgasında gelmesi de bir diğer faktördür. Allah’ın ehl-i küfürden ve onları bekleyen azaptan önce, ehl-i imandan ve onlara verilecek mükafatlardan bahsetmesindeki hikmet de, küffârın pişmanlığını artırmaktır.¹⁵⁵¹

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Ele almakta olduğumuz ayet grubunda, Allah’ın bilhassa Tekvîn, İlim, Kudret ve Bekâ sıfatlarına dikkatler çekilmekte, lakin buradan mahlukata dair malumat kesbetmek de mümkün olmaktadır. Nitekim, bidayet ve nihayet tabirleri, mahlukat için istimal edildiğinde anlamlı bir hal almakta; beşerin bu hususla alakalı ne bir iradesi ne de bir gücü olmadığı gibi, ilmi de noksan kalmaktadır. Allah’ın bildirmesinin haricinde, beşerin asla akıl erdiremeyeceği kıyamet günü ve mümin ile kafir zümrelerin o günkü ahvali ile ilgili malumata da, mezkur ayet grubunda edilen tasavvurdan ulaşılmaktadır. Araştırmamızın odak noktası olan (Rûm 30/15.) ayette, hassaten cennet ve ehlinden bahsedilmekte, bu kimselerin cennet bahçelerine buyur edildiği ve mutluluktan yüzlerinin parıldadığı beyan edilmektedir. Simalarına aksedecek derecede ziyadesiyle mesrur olmaları, maddî ve manevî anlamda, muhtelif birçok nimete mazhar olmaları hasebiyledir. Mevzubahis edilen nimetin mahiyetinin muayyen olmayışı, bunun kemiyetini ve keyfiyetini de tâmin etmekte, bu da mutluluğa sevk eden vesilelerin bir hayli olmasına işaret etmektedir. Bu da tekrardan, cennet ehlinin mesut olmasının çokça oluşunun alameti olmaktadır. Dahası, bu vaziyetin an be an, sürekli tahakkuk etmesi, zamansal açıdan da bir kesretin var olduğunu göstermektedir. Ahîren, A`râf 7/50.ayetten¹⁵⁵² malum olduğu üzere cehennem ehli, cennet ehline nida edecek ve onlara verilen nimetten istifade etmeyi talep edecektir. O halde cehennem ehli, cennet ehlini müşahade edebilecektir. Pekâlâ, cehennem ehli neye gıpta eder? Cennet ve ehline. Velhâsıl, küffârın cehennemdeki azabını katlayacak amillerden birisinin de, cennet ehlinin nail olduğu nimetlerin çokluğu olması mümkündür.

Hacc/22: كَلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ: İstiraptan ötürü oradan çıkmaya her teşebbüs ettiklerinde oraya geri döndürülecekler ve onlara, “Tadın bakalım bu yakıcı azabı!” denilecek. Zuhuruf/74-75: (٧٥) إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ مُّهِينٍ (٧٤) لَا يُقَاتِلُونَهُمْ فِيهِمْ مُّؤَلَّفُونَ (٧٥): Günaha batıp kalmış olanlar kuşkusuz cehennem azabında devamlı kalacaklar, azapları hafifletilmeyecek ve (kurtuluştan) ümit kesip susacaklar!

¹⁵⁵¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 85.

¹⁵⁵² وَنَادَىٰ أَصْحَابَ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ: Cehennem ehli cennet ehline, “Suyunuzdan veya Allah’ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin!” diye seslenirler. Onlar da, “Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır” derler.

İkinci Aşama:

Evvelki aşamada, يُخْبِرُونَ ibaresinin ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, ayetin bu amil de göz önünde bulundurularak tefsir edilmesi halinde, süreçte ve neticede herhangi bir değişiklik hasıl olur mu?

Ziyadelik ortak manasının katkısı daha çok süreçte aşıkâr olmakta, neticeye ise pek bir etkisinin olmadığı müşahade edilmektedir. Nitekim, ayetin tefsiri kapsamında aktarılan rivayetlerin ve yapılan aklî çıkarımların esasen mezkur ortak manaya delalet ettiği gözlemlenmiştir. Binaenaleyh, zikrolunan ortak mananın buradaki vazifesi, aklî ve naklî delilleri takviye etmektir.

4.1.4. ح - ر - ب / Ha - Ra - Be

ح - ر - ب / Ha - Ra - Be aslından müştak olan حَرْبٌ kelimesi, Kur'ân'da üç vücûh üzere geçmektedir: İtaatsizlik ve karşı gelme (المُخَالَفَةُ)¹⁵⁵³, küfür ve dalalet (الْكُفْرُ)¹⁵⁵⁷, savaş (الْقِتَالُ)¹⁵⁵⁵.¹⁵⁵⁶ Bu asıldan gelen bir başka kelime olan مَحَارِبٌ¹⁵⁵⁷, Kur'ân'da zikredildiği yerlerde 'muayyen bir mâbede ve bu mâbedin hususi bir kısmı'na delalet etmekteyken, aynı kelimenin çoğulu olan مَحَارِبُ¹⁵⁵⁸ ise daha ziyade, 'yüksek, ihtişamlı ve korunaklı binalar, mekânlar; kaleler; saraylar; mâbedler' gibi oldukça kapsamlı bir çerçevede kullanılmıştır. Bu münasebetle ele alınacak ayet grubu, başta Bakara 2/279 olmak üzere sırasıyla Muhammed 47/4, Enfâl 8/57 ve Âl-i İmrân 3/37 şeklindedir.

¹⁵⁵³ Bakara 2/279: فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ: Bunu yapmazsanız Allah ve Resûlü tarafından size bir savaş açıldığını bilin.

Mâide 5/33: إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ: Allah'a ve Resûlü'ne karşı savaşanların cezası...

¹⁵⁵⁴ Muhammed 47/4: حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا: Ki böylece savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin).

¹⁵⁵⁵ Mâide 5/64: كُلَّمَا أَوقَعُوا نَارًا لِلْحَرْبِ: Ne zaman savaş ateşini tutuşturmuşlarsa...

Enfâl 8/57: فَلَمَّا تَتَفَقَّهُمْ فِي الْحَرْبِ: Savaş esnasında eline düşerlerse...

¹⁵⁵⁶ Firûzâbâdî, *Besâ'iru Zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, c. 2, 6 c. (Kâhire: Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye - Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1996), s. 444.

¹⁵⁵⁷ Âl-i İmrân 3/37: كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا: Zekeriyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur...

Âl-i İmrân 3/39: فَذَاتْنَاهُ الْمَلَكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ: O mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler...

Meryem 19/11: فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ: Bunun üzerine Zekeriyâ, mâbedden kavminin karşısına çıkarak...

Sâd 38/21: وَهَلْ أَتَاكَ نَبِيُّ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ: Davalaşanlara dair bilgi sana ulaştı mı? Bu adamlar mâbedin duvarına tırmanıp...

¹⁵⁵⁸ Sebe 34/13: يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ: Onlar Süleyman'a, isteğine göre yüksek ve görkemli binalar imal ederlerdi.

yer verilmiştir.¹⁵⁶¹ Bu dua, Fâtiha Sûresi'nde icmâlî bir şekilde yapılarak nazaran daha tafsilatlıdır.

- Sûrenin baştan ikinci konusu, Hz. Adem'in yaratılışı, bundaki güzellik ve hikmet, Allah'a iman ve itaatin önemi, şeytanın bir tür hile ile (cennette o kadar ağaç varken) Hz. Adem ile eşini kandırıp (Allah'ın yasakladığı ağaçtan meyve koparmalarına neden olarak) ayaklarını cennetten kaydırmasıdır. Yahudilik ve Hristiyanlık'ta 'aslî günah teorisi'nin başlangıcı kabul edilen bu olayda öne çıkan ana tema, 'tamah, açgözlülük, hırs'tır. Sûrenin sondan ikinci konusu ise, kişinin parasını/malını Allah'ın nazarında nasıl en iyi (sadaka), en kötü (ribâ') ve normal (iş, borçlanma) bir şekilde harcadığıdır. Bu üç harcama nev'i hakkında yapılan açıklamalar neticesinde, insanların açgözlülüğünün kontrol altına alınması, sırât-ı mustakîme ileilmeleri ve bu konuda onlara rehberlik edinilmesi hedeflenmektedir. Nitekim, insanların ribâ almalarının, iş hayatında aldatmalarının, paralarını Allah yolunda harcamak istememelerinin tek ve temel sebebi tamahkar olmalarıdır.
- Sûrenin baştan üçüncü konusu, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi iki milletin kökü olan Benî İsrâîl, onlara verilen nizâmât, onların ise bu kuralları çiğneyip durmalarıdır. Sûrenin sondan üçüncü konusu da, Müslümanlara bildirilen kanunların toplamıdır.
- Sûrenin baştan dördüncü konusu, sırât-ı mustakîm ehlinin en önde gelenlerinden olan Hz. İbrahim'in imtihanları ve sınanmasıdır. Sûrenin sondan dördüncü konusu da, Müslümanların, yani Hz. İbrahim'in ardında bıraktığı mirasının takipçilerinin korku, açlık... vb. diğer şeylerle sınanacak olmasıdır.
- Sûrenin tam ortasında Allah, kıblenin değişiminden bahsetmektedir. Hz. İbrahim tarafından inşa edilen ve Müslümanların hayatının merkezi olagelen Kabe'ye eski statüsü verildiği, yani yeni kible olarak tayin edildiği

¹⁵⁶¹ Bakara 2/286: رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme! Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri boynumuza borç kılma! Bizi bağışla, ayıplarımızı ört ve bize rahmetinle muamele buyur! Sen bizim sahibimiz ve yardımcımızsın; artık inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!

o esnada, bizlerin orta bir ümmet olduğu ilan edilmektedir.¹⁵⁶² Bu da demektir ki, bizler, ‘orta ayet’te ‘orta ümmet’ olarak çağırılmışızdır.

Sözün kısası, bu sûrenin cümlesi, ‘sırât-ı mustakîm’in kapsamlı ve kamil bir şekilde beyanından meydana gelmekte, bu yolu tuturanların ve terk edenlerin vasıfları ile bu iki zıt kutbun akıbetleri açıklanmaktadır.¹⁵⁶³

Araştırmamıza konu olan (Bakara 2/279.) ayet¹⁵⁶⁴, sûrede ribâ¹⁵⁶⁵ ile alakalı hükümlerin zikredildiği ayet grubunun sonuncusudur. Bu sebeple, mevzunun daha iyi ve net bir şekilde anlaşılabilmesi için, önceki (Bakara 2/275-278.) ayetler¹⁵⁶⁶ de değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Ribâ ile alakalı bu ayet grubunun hemen evvelinde, Allah indinde oldukça sevilen ve razı olunan bir harcama nev’i -sadaka- ile alakalı

¹⁵⁶² Bakara 2/143: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا. İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık.

¹⁵⁶³ İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Şa’bânî, (Mağrib: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 194-195; Süyûtî, *Esrâru Tertibi’l-Kur’ân*, s. 53, 55-56, 60-62; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 145-146.

¹⁵⁶⁴ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ زُؤُسٌ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلُمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ: Bunu yapmazsanız Allah ve Resûlü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir.

¹⁵⁶⁵ Bir şeyin ziyade olması, büyüyüp artması رَبَّا رَبُّو الشَّيْءِ يَرْبُو رَبُّو ibaresiyle ifade edilmiştir. Kendisini çevreleyen düzlüklerden daha ziyade, daha yukarı konumda olması hasebiyle yüksek tepeye رَابِيَةً denmiştir. Benzer şekilde, kavmi içerisinde diğerlerine nazaran daha şerefli ve onurlu olan kimsenin bu hali رَبَّا قَوْمِهِ ibaresiyle dile getirilmiştir. Falancanın falanca kimseye bir şeyi artırmasına, o kimseden ziyade almasına; ribâ ile amel etmesine de رَبَّا عَلَى رَبِّي ibaresiyle işaret edilmiştir. Buraya kadarki kısım, ribânın lugavî beyanıdır, şer’î açıklamasına gelince: Karşılıklı faydaya yönelik bir sözleşmede karşılıksız kalan herhangi bir fazlalık. Bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 5, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 37; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmecîd-Şeyh Alî Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman ‘Uveys, 1. bs., c. 1, 4 c. (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), s. 393; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb/Tefsîru’l-Kebîr*, 3. bs., c. 7, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420), s. 72; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît fî t-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, c. 2, 10 c. (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420), s. 703; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, c. 3, 30 c. (İdâretü’t-Tibâati’l-Müniriyye), s. 48; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Boilelli-Abdullah Yücel, c. 2, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 236.

¹⁵⁶⁶ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٢٧٥) يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ (٢٧٦) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (٢٧٧) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (٢٧٨) Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, “Alım satım da ancak faiz gibidir” demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır. Artık kime Allah’tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisininindir, durumunun takdiri Allah’a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir. (275) Allah faizi tüketir, sadakaları ise arttırır ve Allah hiçbir inkârcı günahkârı sevmeyiz. (276) Şüphe yok ki iman edip dünya ve ahiret için yararlı şeyler yapanlar, namaz kılanlar ve zekât verenlerin rableri katında ecirleri vardır; onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir. (277) Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın. (278)

ayetler zikredilmektedir. Sadaka, Allah'ın rızası için kişinin malından verip noksanlaştırması iken, ribâ, Allah'ın haram kıldığı bir yoldan kişinin malına ziyade yapıp artırması, büyültmesidir. Fark edileceği üzere, sadaka ile ribâ arasında zıt bir alaka bulunmaktadır. Bundan dolayı olsa gerek ki Allah, sadaka bahsinin akabinde ribâdan bahsetmiştir.

Birinci Mesele: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا

Cahiliye devri insanları arasındaki borç alıp-verme mevzusu, toplumsal nizamı ifsâd eden yönü başta olmak üzere pek çok açıdan uygunsuz olan ancak herkesin normal karşıladığı ve oldukça da yaygın bir düzene oturtulmuştu. Bunlardan en malumu, ayetin tefsirlerinde de işaret edildiği üzere, borcun vadesinin dolmasına karşın, borçlu kimsenin bunu eda etmeye muktedir olamaması üzerine, borcun vadesinin belli bir müddet daha uzatılması karşılığında ana sermayenin üzerine ziyade yapılmasıydı. Ne var ki, yapılan bu ziyadenin gerçek hayatta bir karşılığı yoktur. Zîrâ 'zaman' alınıp-satılan bir şey değildir. Kişinin yüz liralık bir eşyayı, üzerine bir yüz lira daha ekleyerek iki yüz liraya satması ve böylece bundan yüz lira kâr etmesinin ribâdan farkı, alıcının alışverişi en başında bu eşyayı iki yüz liralık olarak kabul etmesi ve yapılan bu ziyadenin gerçek hayatta bir karşılığının olmasıdır. Ribâ ise, bir muamelede hem karşılık maksadıyla yapılan ziyade olması hem de bu ziyadenin gerçek hayatta karşılıksız kalması hasebiyle kendi kendisiyle çelişmektedir.¹⁵⁶⁷ Altın veya gümüş türü nakit borçlanmalar esnasında yapılan bu ribâ türünün yanı sıra, o günün geleneksel anlayışlarında 'ribâ' diye yer edinmemiş, ancak insanların farkında olmadan yaptıkları ribâlar da mevcuttu ki bunun en güzel örneği, Hz. Peygamber'in (sav.) 'eşyâ-ı sitte'

¹⁵⁶⁷ Taberî, *Câmi`u'l-Beyân*, s. 38, 43; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 72, 77; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 237.

hadisinde¹⁵⁶⁸ görülmektedir.¹⁵⁶⁹ Ribânın bir bedel verilmeden alınan bir fazlalık olması, ihtiyaç sahibinin ihtiyacını hafifletecek yerde onun emeğini ve üretimini karşılıksız gasp etmekte, dolayısıyla borç yükünü daha da ağırlaştırmakta ve gerçekte o toplum ribâcılara çalışmış olmaktadır. Bu da demektir ki, düzeninde ribânın var olduğu bir toplum, henüz istenen yahut da olması gereken mükemmel seviyeye ulaşamamıştır. Böyle bir seviyede olmayan toplumdaki da ribânın kaldırılması oldukça zordur. Bu çıkarımı, ribânın oldukça yaygın olduğu Cahiliye öncesi ve sonrası o dönemde, ribâ ile alakalı ayetlerin nüzûlünün Mekke'nin fethedildiği yıllara rastlamasından ve halka duyurulup ilk uygulamasının da Veda Haccı'nda¹⁵⁷⁰ olmasından elde etmekteyiz. Ele almakta olduğumuz ayet grubunun, ribânın kesin bir şekilde haram kılınmasının ve ribâda ısrarcı olanların Allah ve Resûlü'nün düşmanları olduklarının ilan edilmesinin, evvelinde Allah Rûm 30/39.ayette¹⁵⁷¹ ribâ hususundaki

¹⁵⁶⁸ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُسْلِمٍ الْعَدَنِيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو الْمُتَوَكِّلِ النَّاجِيُّ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "الذَّهَبُ بِالذَّهَبِ وَالْفِضَّةُ بِالْفِضَّةِ وَالْبُرُّ بِالْبُرِّ وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ وَالْتَّمَرُ بِالتَّمْرِ وَالْمَلْحُ بِالْمَلْحِ مِثْلًا بِمِثْلٍ" Bkz. Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, c. 3, 5 c. (Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374/1955), s. 1211.

Bu husus kapsamında zikredilen diğer rivayetler şöyledir:

... مَا كَانَ يَدًا بِيَدٍ فَلَيْسَ بِهِ بَأْسٌ، وَمَا كَانَ نَسِيئَةً فَلَا يَصْلُحُ ... Bkz. Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Cemâ'atün mine'l-'Ulemâ, 1. bs., c. 5, 9 c. (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), s. 70; Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Cemâ'atün mine'l-'Ulemâ, 1. bs., c. 3, 9 c. (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), s. 74, 140; Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, s. 1212, 1218.

... "Ribânın gizli, kapalı olmayan birtakım bölümleri vardır ki, onlardan birisi de hayvan alışverişlerindeki selemidir." Bkz. Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Kâmil Karabellî, 1. bs., c. 5, 7 c. (Dimaşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009), s. 243.

... مِنْ أَجْبَى فَقَدْ أَرَبَى "Kim icbâ (ürünün iyice kendini belli etmeden onu toptan satmak) yaparsa faizle alışveriş yapmış olur." sözü de böyledir. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 72.

¹⁵⁶⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 72-73; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 238. Hadis literatüründe, Kur'an'da yer alan borç faizi ve sadece sünnetin koyduğu alışveriş faizi olmak üzere iki grup hükmün bulunduğu tesbit edilmektedir. Borç faizi hakkındaki hadisler çok azdır. Bu durum borç faizinin yeterince bilindiğini göstermektedir. Resûl-i Ekrem'in (sav.) Vedâ haccında faiz yasağıyla ilgili olarak yaptığı açıklama da yine borç faiziyle ilgilidir. Alışveriş faizi Arapların daha önce bilmedikleri, ilk defa Hz. Peygamber (sav.) tarafından açıklanan bir faiz çeşididir. Peşin alışverişlerde ortaya çıkan faize "fazlalık faizi" (ribe'l-fadl), vadeli alışverişlerde ortaya çıkan faize de "veresiye faizi" (ribe'n-nesie) denilmiştir. Bkz. İsmail Özsoy, "Faiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 12, 44 c. (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), s. 110-126.

Hz. Ömer (r.anh) demiştir ki: "Ribâ ayeti, Kur'an'ın en son nâzil olan ayetlerindendir. Hz. Peygamber (sav.), bunu bize bütün yönleriyle açıklamadan göçtü. Bundan dolayı ribâyı ve ribeyi bırakınız." Bkz. İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, c. 2, 2 c. (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî), s. 911; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 78; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 50; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 239.

¹⁵⁷⁰ وَرَبَا الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعٌ وَأَوَّلُ رِبَاً أَضْعَافُ رِبَانَا رِبَا عَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ فَإِنَّهُ مَوْضُوعٌ كُلُّهُ Bkz. Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, c. 2, 5 c. (Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374/1955), s. 886.

¹⁵⁷¹ وَمَا أَنْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيَرْبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا أَنْتُمْ مِنْ رُكُوةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْغَفُونَ İnsanların mallarında artış olsun diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (mânevî kârlarını) kat kat arttıranlar onu verenlerdir.

hoşnutsuzluğunu belirtmiştir. Bu da Allah'ın ribânın haram kılınmasında tedricî bir yöntem izlediğini göstermektedir.¹⁵⁷²

Toplumsal hayatın iktisadî yönünü ribâ üzerine temellendiren, buradan, topluma başta ekonomik olmak üzere sosyal, ahlakî, vb. birçok bakımdan menfî bir şekilde etki eden ehl-i ribânın ahirette yahut kıyamet koptuğunda diriltildikleri andaki ahvali oldukça vahimdir. Ayette geçmekte olan الْمَسْكِينُ terkinin mütealliki eğer لَا يَقُومُونَ olarak kabul edilirse, ayetin manası “şeytanın çarpmasıyla akıllarını kaçırmış olmalarından ötürü kabirlerinden (normal bir şekilde) kalkamayacaklardır” olur. İsrâ ve mi'râc ile alakalı hadiste¹⁵⁷³ de geçtiği üzere bu kimselerin kabirlerinden kalkamamaları, Allah'ın kıyamet günü onların dünya hayatındayken yedikleri ribâyı karınlarında büyütmesine, ağırlaştırmasına bağlanmıştır. Bu kimselerden her birinin karnı adeta kocaman bir ev gibi olacaktır. Onlar ayağa kalktıklarında karınları da o yöne meyledecek ve yere yıkılacaklardır. Koşmak ve acele etmek isteyecekler ancak buna muktedir olamayacaklardır. Eğer ki الْمَسْكِينُ terkinin müteallikinin يَقُومُ olduğu farz edilirse, o zaman ayet “şeytanın çarpmasıyla uzuvlarının şekli şemali bozulduğu o hal üzere kalkacaklardır” manasına gelir.¹⁵⁷⁴ Bir diğer te'vîl de, ribâ ile muamelede bulunan kimsenin, dünya hayatındayken çalışarak bir kazanç ve kâr elde etmesindeki tutumu ve hırsı, kendisine şiddetle vurulmuş, cin yahut şeytan çarpmış da yere yığılmış, sarası tutmuş kimseye benzetilmiştir. Zira dünyalığa karşı olan bu hırsı ve arzusu onu o kadar çok kışkırtmaktadır ki, azalarında, tıpkı aceleci bir kimsenin yürüme esnasında hareketlerindeki nizamı karıştırması gibi, düzensizlik ve dengesizlik vuku

¹⁵⁷² Elmalılı, *Hak Dini*, s. 239-240.

¹⁵⁷³ ثُمَّ نَظَرْتُ فَإِذَا أَنَا بِقَوْمٍ لَهُمْ بُطُونٌ كَأَنَّهَا الْبُيُوتُ وَهِيَ عَلَى سَابِلَةِ آلِ فِرْعَوْنَ، فَإِذَا مَرَّ بِهِمْ آلُ فِرْعَوْنَ تَارُوا، فَيَمِيلُ بِأَحْدِهِمْ بَطْنُهُ فَيَفْعُ، فَيَبْتَطِنُوهُمْ آلُ فِرْعَوْنَ بِأَرْجُلِهِمْ، وَهُمْ يُغْرَضُونَ عَلَى النَّارِ غَدَاً وَعَشِيًّا، قُلْتُ: مَنْ هَؤُلَاءِ يَا جِبْرَائِيلُ؟ قَالَ: هَؤُلَاءِ أَكْلَةُ الرِّبَا رَبًّا فِي بَطُونِهِمْ، فَمَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسْكِينِ Bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 14, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 438-439.

¹⁵⁷⁴ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 5, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 38-40; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbu*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, 1. bs., c. 1, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 358; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 1, 6 c. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 305-306; Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî/en-Nûket ve'l-Uyûn*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), s. 348; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil*, 3. bs., c. 1, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407), s. 320; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 74-76; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 1, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 162; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 705; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 49.

bulmaktadır. Böylelikle bu kimseye ahirette de, dünyada yaptıklarının bir benzeriyle karşılık verilir.¹⁵⁷⁵

Dünya hayatında yaptıklarının karşılığının eksiksiz bir şekilde verildiği o günde, ehl-i ribânın böylesine elîm verici bir şekilde cezalandırılmasının sebebi “Alım satım da ancak ribâ gibidir.” demelerinden, böyle bir zihniyete sahip olmalarındandır. Bu yöndeki kavilleri bizlere o dönemin insanların neden ribâ ile muamele ettiklerini ve bunu gayet normal karşıladıklarını da açıklamaktadır. Onların indinde, ‘ister ilk anda ister borcu öderken ana sermayeye ziyade yapılmıştır, ikisi de eşittir’. Hakikatte, Allah alışverişi helal; ribâyı ise haram kılmıştır. Yani, satışın evvelinde kâr amacıyla yapılan ziyade ile borcun vadesi dolduğunda, verilen müddetin uzatılması için yapılan ziyade birbirinden muhtelif şeylerdir. Buradan elde edilen bir başka çıkarım da, bu kimselerin gözünde ribâ yahut ribâ ile muamele helaldir. Bu ise, Allah’ın haram kıldığını helal kıldıkları anlamında gelmektedir ki nihayetinde küfre düşmüş olmaktadırlar.¹⁵⁷⁶ Bir diğer husus da, ribâyı alışverişe değil de, alışverişi ribâyâ benzetmeleri, ondan bir cüz olarak görmeleridir. Böyle diyerek, alışveriş ile ribâ arasında bir fark olmadığını, bilakis (alışverişin helal olduğu künhünden yola çıkarak) ribânın daha helal olduğunu ima etmektedirler.¹⁵⁷⁷

İkinci Mesele: فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

Ribâ ile muamele etmenin ve ribâyı helal görmenin ahiretteki karşılığı ile alakalı Allah katından gelen uyarı ve tehditten, ve ribânın haram kılındığına dair yapılan bilgilendirmeden sonra kişinin önünde üç seçenek bulunmaktadır: Ya bu hakikati kabul eder ve ribâ ile alakalı ne varsa ona bir son verir, ya da bu hakikati kabul etmez ve ribâ ile muamele etmeye ve onu helal görmeye devam eder, yahut da bu hakikati kabul etmekle beraber ribâ ile yapageldiği şeyi devam ettirir. İlk gruptakiler, ribâ yemenin haram olduğu emri ve bu husustaki öğüt gelmeden evvelki yedikleri ribâdan

¹⁵⁷⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 76; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 705; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 49.

¹⁵⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 43; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 2, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 269-270; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 394; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 162; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 707; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 50.

¹⁵⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 321; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 162; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 707; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 50; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 241-242.

ve onu helal kabul etmelerinden dolayı, dünyada iken mesul tutulmazlar ve yedikleri ribâyı geri ödemeleri de beklenmez. Kıyamet gününde, hakkında verilecek hükme gelince, hesaba çekilmesi ve bunun neticesi; affedilmesi ve cezalandırılması; yapmış olduğunun eciri, tüm bunlar Allah'a kalmıştır.¹⁵⁷⁸ İkinci gruptakilerin akıbeti malumdur. Üçüncü gruba gelince, bunların işi Allah'a kalmıştır, yani dilerse affeder, dilerse azab eder.¹⁵⁷⁹ İlk grubun mensubu bir kimse, eğer ki ribâyı helal kılmaya ve ribâ ile muamele etmeye geri dönerse, bu kimse kafir olur, akıbeti de cehenneme atılmak ve orada ebediyen kalmaktır. Ölme yahut da oradan çıkabilme gibi bir durum onlar için mevzubahis değildir.¹⁵⁸⁰

Üçüncü Mesele: يَمَحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ

Ribânın kat'î bir şekilde haram kılınmasının akabinde bunu ikrar etse de etmese de her halükarda ribâ ile muamele etmeye devam eden; önce ribâ ile alakalı ne varsa bırakıp terk eden ancak daha sonradan tekrardan ribâ ile hemhal olan kimseyi ehl-i ribâdan

¹⁵⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 44; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 350; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 394; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 321; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 79; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 162; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 709; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 50-51; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 245.

... Bu ayetin nâzil olmasının öncesinde yaptıkları affedilir, bağışlanır. Allah onun velisidir. Bkz.

Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve'l-Râbuḥ*, s. 358. Fahrreddîn er-Râzî bu izahı zayıf bulmuştur. Çünkü bu ayet inmeden önce, bu iş ne haramdı ne de günahı. Bkz. Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 79.

... Cahiliye zamanında yaptıkları affedilmiştir. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 270.

... Bu, kafir, tövbe edip yaptığından tövbe ederse, yaptığına bir daha dönmez ve işlediği her günahı pişmanlık duyarsa, Allah'ın ondan sadır olan her kötülüğü bir iyilik yapmasıdır. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 270.

... *وَأْمُرُ إِلَى اللَّهِ* ibaresinin tefsiri kapsamında yapılan başlıca açıklamalar şöyledir:

Zahirde *أْمُرُ* terkindeki zamir 'ribânın helal olduğunu düşünmeyi ve ribâ ile muamele etmeyi bırakanlar'dır. Ancak zamirin *مَا سَلَفَ* terkinde, ribâ sahibine ve ribâyâ râci olduğu da söylenmiştir:

... Zamir *مَا سَلَفَ* terkinde râci olur, yani geçmişte yapmış oldukların affedilmesi ve ondan mesuliyetin düşmesi. Bkz. Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 307; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 709.

... Zamir, ribâ sahibine râci olur, yani ribâyı tamamen bırakması yahut da aynı günahı işlemeye geri dönmesi hususunda. Bkz. Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 307; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 350; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 395; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 709; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 51.

... Zamir, ribâyâ râci olur, yani haram kılınmasının devamında. Bkz. Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 307-308; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 350; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 709.

¹⁵⁷⁹ Fahrreddîn er-Râzî, kişinin neyi terk ettiğinin, neyden vazgeçtiğinin ve daha sonrasında neye geri döndüğünün ayette açıkça zikredilmediğini, ancak bunun siyaka binaen 'ribâyı helal görme, "alışveriş de ribâ gibidir" kavlini etme' olduğunu belirtmiştir. Yani, ayetin bu kısmı, ribâ yiyip yemediğinden bahsedilmeksizin, ribâyı helal görme ile ilgilidir. Nitekim Beyzâvî ve Elmalılı Muhammed Hamdi de, ayette bahsi geçen geri dönme olayının 'ribâyı helal sayma'ya olduğunu söylemiştir. Bkz. Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 79; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 162; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 246.

¹⁵⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 44; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve'l-Râbuḥ*, s. 358-359; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 709.

Zemahşerî, bu ayetin, fâsıkların cehennemde ebedi olarak kalacaklarının delili olduğunu belirtmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 321.

olmaya iten temel sebep, malını artırma noktasındaki hırsı ve arzusudur. Bu kimse borç verirken ribâyâ başvurur, tasadduk etmekten ise kat'î şekilde uzak durur. Çünkü, tasadduk etmek demek, malının noksanlaşması demektir ki bu, ehl-i ribânın en son isteyeceği şeydir. Lakin, işin hakikati, dünya hayatında ribânın (getirisi ne kadar çok olursa olsun) bereketi tamamen bertaraf oluncaya dek yavaş yavaş gider,¹⁵⁸¹ ve içerisine ribânın girdiği mal helak olur; kıyamet gününde de ribâ sahibi bu kimseye azap edilir.¹⁵⁸² Buna mukabil, sadakanın kendisi ve içerisinden sadakanın çıktığı maldaki kazanç dünya hayatında bereketlenir; ahirette de, tasadduk etmenin karşılığında verilen ecirler ve hasenat katbekat artar.¹⁵⁸³ Buna rağmen, inatla ve ısrarla¹⁵⁸⁴ yapmakta olduğunu devam ettiren bu iki grup insan¹⁵⁸⁵, Allah indinde kesinlikle hoş karşılanmamaktadır.

Dördüncü Mesele: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ

Önceki ayette ribâ ile amel etmeyi ve ribâyı helal görmeyi tamamen bırakan kişinin, tahrîm emri gelmezden evvelki aldıklarından mesul tutulmadığı ve bunları geri ödeme gibi bir zorunluluğunun da olmadığı beyan edilmişti. Lakin, مَا سَلَفَ ibaresi, ‘öncesinde yapılan akitler’e de hamledilebilir. İşbu olunca, ribâdan kabzedilen ile henüz kabzedilmeyen arasında bir fark kalmamaktadır. Ribânın tahrîminden sonra, ribâ içeren akitlerin yapılması engellenmiş, bu ayetle de, tahrîmden önce yapılan akdın içerisindeki ribâ cinsinden kalan şeylerin dahi terk edilmesi emredilmiştir. Bu da, borç veren kimsenin borçlusundan ana sermayenin dışında bir şey alamayacağı anlamına

¹⁵⁸¹ الْمُخَقُّ, bir şeyin azar azar, yavaş yavaş noksanlaşması, azalmasıdır. Nitekim, gittikçe inceldiği ve noksanlaştığı, öyle ki ayın (otuz günün) son üç gününe girmekle görünmez hale geldiği için aya (gök cismi) الْمَخَاقُ denilmiştir. Bkz. Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzû'l-Kur'ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin, c. 1, 2 c. (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381), s. 83; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 350; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 395; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 80; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 703.

¹⁵⁸² Yapılan bir diğer açıklama: Allah, bu kimsenin dünya hayatındayken tasadduk etmiş olduğu ribâyı kıyamet günü yok eder, lağveder. Bkz. Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 350.

¹⁵⁸³ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 351; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 321; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 80-81; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 162; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 709-710; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 51-52.

¹⁵⁸⁴ Ayette geçmekte olan كَفَّارٌ تَكْفِيرٌ terkindeki kelimeler sırasıyla فَعَالٌ ve فَعِيلٌ vezinlerinde gelmişlerdir. Araplar, bir şey üzerinde daim olan ve ondan hiç ayrılmayan kimseyi bu vezinlerle isimlendirirler. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 81.

¹⁵⁸⁵ Taberî, Vâhidî ve Râzî'nin görüşleri bu yönde olmakla beraber, Zemahşerî ve Ebû Hayyân, ribâ ile alakalı hususların daha da pekiştirildiği bu ayetten ‘bunun ehl-i küffârın fiilinden olduğunun, ehl-i İslam'ın fiilinden olmadığı ilan edildiğini, bildirildiğini’ dile getirmişlerdir. Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 45; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 396; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 321; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 81; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 710.

gelmektedir.¹⁵⁸⁶ Ancak, uzun bir müddettir hem ana sermayesini hem de ribâyı almayı beklemekte olan borç veren için bu hiç de kolay değildir. Hal böyle olunca, mal sahibini bundan vazgeçirmek ve aksine bir girişimde bulunmasına mahal vermemek adına “Allah’tan korkun” buyurulmuştur. Nitekim ayetin sebab-i nüzûlü kapsamında zikredilen farklı rivayetlerdeki¹⁵⁸⁷ fâ’il de böyledir: Müslüman olmadan evvel ribâ ile muamele eden (yiyen), ribânın bir kısmını henüz Müslüman olmamışken kabzeden ancak kalanını almaya vakit kalmadan Müslüman olan kimse/kavim. Bu kimse(lerin) hakikaten inanan kimseler olması, imanları üzere sebat göstermeleri ve imanlarını kemale erdirmeleri, Allah’ın bu hususla alakalı emrine itaat edip etmediklerine bağlanmıştır.¹⁵⁸⁸

Beşinci Mesele: فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

Ribâ ile alakalandırılan ‘ne’ ve ‘kim’ varsa, buna bir son verilmesi ferdî bir görev olmakla beraber, daha çok ictimaî bir farizadır. Buradan hareketle, sahih ve kamil bir imana sahip olan mümin, ribâdan arta kalanları terk eder. Şayet kişi Allah’ın bu buyruğunu yerine getirmez, ribânın haram kılındığını ikrar etmesine rağmen onunla ile muamele etmekte ısrar eder (fâsık) yahut da “alım satım da ancak faiz gibidir” deyip de ribâ ile muamele eder (kafir), ise o zaman Allah ve Resûlü’nden kendisine ilan edilen¹⁵⁸⁹ harbe maruz kalır. Bu da bu kimseyi Allah ve Resûlü’nün düşmanı yapar. Buradaki ‘harp ilanı’, işlenen günahın büyüklüğünü ve zararını tasvir için uyarı makamında mecaz olarak kullanılmış olabileceği gibi hakiki manada bir harbin murad edilmiş olması da mümkündür. Nitekim Allah’ın harbinin, cehennem ateşi;

¹⁵⁸⁶ Taberî, *Câmi’u l-Beyân*, s. 49; Mâverdî, *en-Nüket ve l-’Uyûn*, s. 352; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 322; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 82-83; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 711-712.

¹⁵⁸⁷ ... Mukâtil’den aktarılan rivayete binaen, Beni Mahzûm kabilesine mensup olan Beni Muğîre’ye faizle borç veren Sakîf kabilesinden Amroğulları hakkında nâzil olmuştur.

... Atâ ile İkrime’den aktarılan rivayette bu ayet, Hz. Peygamber’in (sav.) amcası Abbas (r.anh) ile damadı Osman b. Affan (r.anh) hakkında nâzil olmuştur.

... Süddî’nin rivayetine göre bu ayet, Abbas (r.anh) ile Hâlid bin Velîd (r.anh) hakkında nâzil olmuştur. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 711; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 253.

¹⁵⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 322; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 83; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 712.

¹⁵⁸⁹ فَإِذَا نُوا (rubâ’î), فَأْذَنُوا (sülâsî) ve فَأَيُّتُوا olmak üzere üç kıraat şekli vardır.

... فَأَيُّتُوا, yani kendi nefislerinize; bazınız bazınıza; sizin dışınızdakilere bildirin ve haber verin ki Allah ve Resûlü onlara karşı harp açmıştır.

... فَأْذَنُوا, yani yakinen bilin, kâni olun ki Allah ve Resûlü harp açmıştır. Bkz. İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu l-Kur’ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru l-Kütübi l-İlmiyye, 1398/1978), s. 98; Taberî, *Câmi’u l-Beyân*, s. 51; Zeccâc, *Me’âni l-Kur’ân ve l-Râbuḥ*, s. 359; Nehhâs, *Me’âni l-Kur’ân*, s. 309; Mâverdî, *en-Nüket ve l-’Uyûn*, s. 352; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 397-398; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 322; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 83-84; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 714.

... فَأَيُّتُوا kıraati de فَأْذَنُوا ile aynı anlama delalet etmektedir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 322; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 84; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 714.

Resûlullah'ın (sav.) harbinin, kılıç olduğu söylenmiştir. Her halükârda, Allah ve Resûlü'nün düşmanları maddi veya manevi anlamda ilahi harpten kurtulamayacaklar ve buna karşı koymaya da güçleri yetmeyecektir.¹⁵⁹⁰ Kafirlerle girilecek olan harbin mahiyeti ve keyfiyeti malumdur. Fâsıklarla yapılacak olan harbin niteliği hakkında ise Fahreddin er-Râzî şöyle bir açıklama yapmıştır:

Eğer ribâda ısrar etmek tek bir şahıs tarafından vaki oluyor ve imam da (devlet reisi) ona güç yetirebiliyorsa, onu yakalar ve, o tevbe edinceye kadar ona hapis ve tazir cezaları gibi, Allah'ın hükümlerini uygular. Eğer ribâda ısrar etmek, ordusu ve gücü kuvveti olan bir kimseden vaki oluyorsa imam, tıpkı azgın bir grup ile muharebe ediyordusuna onunla savaşır. Nitekim Ebû Bekir (r.anh), zekatı vermeyenlerle savaşmıştı. Nitekim İbn Abbâs (r.anh), “Kim ribâ ile muamele yaparsa, ondan tevbe etmesi istenir. Tevbe ederse ne âlâ, aksi halde boynu vurulur...” demiştir.¹⁵⁹¹

Altıncı Mesele: *وَإِنْ تَبَيَّنْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ*

Kişi, ribâ ile muamele etmekten ve ribâyı helal saymaktan pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar vermesi halinde ana sermayesi onun olur. Böylelikle, ne borç verirken ana sermaye üzerine bâtil ziyadeler yaparak karşı tarafa zulmeder ne de borcun vadesi dolduğunda ana sermayenin tamamını noksansız ve tam zamanında alarak kendisi zulme uğrar.¹⁵⁹² Lakin tevbe etmemesi halinde, dinden çıkmasından veya zulmünden dolayı ilahi harbe muhatap olmakla her türlü zarara uğrar, ana sermayesini ve hatta bütün malını bile kaybedebilir.¹⁵⁹³

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Ele almakta olduğumuz ayet grubunda, ‘Allah’ın rızasına uygunluk’ esası itibara alınarak, malın tasarruf edilme nevilerinden olan ribâ ve sadakaya dair hükümler beyan edilmiştir. Sadaka vesilesiyle, zâhiren menfî telakki edilmesine rağmen, hakikatte hem alan hem de veren kâr etmekte; ribâ ise, görünüşte müspet telakki edilmesine karşın, aslında her iki tarafı da ferdî ve içtimâî açıdan zarara uğratmaktadır. Zîrâ, sadaka veren kimsenin malı bereketlenmekte; sadaka alan kimsenin de, malum olacağı üzere,

¹⁵⁹⁰ Vâhidî, *el-Vasît*, s. 397; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 84; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 714-715; Âlûsî, *Rûhu'l-Me`ânî*, s. 53; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 251-252.

¹⁵⁹¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 84. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 52-53; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 272; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 714.

¹⁵⁹² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 54-56; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 322; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 84; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 163.

¹⁵⁹³ Vâhidî, *el-Vasît*, s. 398; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 322; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 163; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 716.

ihtiyacı giderilmektedir. Bunun mukabilinde, ribânın kök salıp iyice yerleştiği toplumda, borç alan kimse daha da borç altına girmekte; borç veren kimsenin kesbetmiş olduğu ribânın bereketi ise tamamen giderilmektedir. Bahsolunan malî muamele şekilleri, Bakara Sûresi’nde şümullü bir sûrette işlenen, ‘Allah’ın tayin etmiş olduğu sırât-ı müstakim üzere olma; bu yoldan sapıp dalâlete düşme; birbirine muhalif bu iki sınıfın akıbetleri’ ana temasına oldukça münasip düşmektedir. Nitekim, mezkur ayetlerde meseleye öncelikle ribâ ehlinin kıyamet gününde (kendilerine verilen ceza mahiyetinde)ki ahvalinden bahsedilerek giriş yapılmaktadır. Akabinde, bahsi geçen topluluğun işlemiş olduğu hata ile sebebine işaret edilmekte ve ribânın haram kılındığı bildirilmektedir. Bu noktada, ribâ ile muamele etmek bir yana, ribâyı helal görmenin yanlışlığı belirtilerek, aslında mevzuya zihinlerde ve gönüllerde kökünden bir son verilmektedir. Ribânın toplum içerisinde oldukça yaygın olmasına ve cemiyet tarafından da pek tabiî karşılanmasına paralel olarak, tahrîm emri de tadrîcen tahakkuk etmiştir. Tahrîm sonrası ise üç farklı insan tasavvurunun ortaya çıktığı müşahade edilmektedir: Ribâyı ne helal görmekte ne de onunla muamelede bulunmakta; ribâyı hem helal addetmekte hem de onunla muamele etmekte; ribânın haram olduğunu kabul etmesine karşın onunla muamele etmeyi sürdürmekte olanlar. Ayetlerden yola çıkarak bu kimseler hakkında verilen hükümlerde,

- tahrîm emri sonrası tevbe etme; küfür ve fıkta ısrarcı olma; evvelâ tevbe edip, bilahare küfre rücu etme
- tevbenin akabinde, tahrîm öncesi yapılan akitten kalan ribâyı terk etme; almaya devam etme

tarzındaki amiller göz önünde tutulmuştur. Velhasıl, kişinin ribâ meselesiyle olabilecek münasebetinin her türlüüne ana hatlarıyla temas edilmiş, muhtemel durumlar ve bunların her birinin akıbeti etraflıca zikredilmiştir. Tüm bunlara rağmen ribâ ile muamele etmeyi öyle ya da böyle sürdüren kimseye Allah ve Resûlü -hakiki veya mecazi anlamda- harp ilan etmiştir. Buraya kadar yapılan izahların neticesinde, ribânın ne derece büyük bir günah olduğu idrak edilmektedir. O halde, bu türden günaha verilen cezanın da bir o kadar, belki de daha muazzam olması icap etmektedir. Mevzubahis edilen harbi ilan eden tarafın Allah ve Resûlü olması ise, yapılan bu çıkarımı takviye eden bir diğer etkidir.

İkinci Aşama:

Bir önceki aşamada, ‘harb’ tabirinin ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, başlangıçtan itibaren bu amil de hesaba katılarak ayet tefsir edilirse, sürece ve sonuca bir tesiri olur mu?

Ortak mananın burada, tefsirin sonucundan ziyade sürecine etki ettiği gözlemlenmiştir. Şöyle ki, Allah ve Resûlü tarafından ribâ ehline karşı ilan edilen mezkur harbin ehemmiyetini ve şiddetini ziyadeleştirmektedir. Bu ise, istihlâl ve irtikâb edilen mâsiyetin, yani ribâyı helal görmenin ve onunla (haram olduğunu bile bile) muamele etmenin, ne derece büyük bir günah olduğunu destekleyen ve kuvvetlendiren bir hüccet niteliğindedir.

4.1.4.2. Muhammed 47/4: فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثْنَتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ ۖ فَإِمَّا مَنَّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ۚ ذَٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانتَصَرْنَا مِنْهُمْ وَلَكِن لِّيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ ۚ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَن يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ

Ele almakta olduğumuz ayet, mushaf sırasında Ahkâf Sûresi’nden sonra gelen Muhammed, yahut Kıtâl, Sûresi’nde geçmektedir. Her ne kadar Ahkâf Sûresi Mekkî, Muhammed Sûresi ise Medenî olsa da iki sûre arasındaki münasebet, irtibat, iç içe geçmişlik o kadar aşikârdır ki, aradaki besmele kaldırılrsa, tek bir sûre olarak addedilebilirler. Nitekim Ahkâf Sûresi’nin sonlarına doğru, ‘Allah’ı inkar eden ve O’na olması gerektiği gibi iman etmeyen Mekkelilerin, Hz. Peygamber’e (sav.) ve iman edenlere çektiydikleri eza ve cefa’, akabinde, bu tavırlarına bir son vermeleri için öğüt ve tehdit babında, ‘geçmiş ümmetlerden Âd kavmindeki küffârın, Hz. Hûd’un onca tebliğine ve hakka davetine rağmen Allah’ı inkarda ısrarcı olmasının neticesinde azab dolu bir rüzgar ile silinip süpürülmesi, helak edilmesi’ anlatılmaktadır. Sûre, Hz. Peygamber’e (sav.), maruz kaldığı eziyetler ve sıkıntılar karşısında kendinden önce gönderilmiş olan ‘ülû’l-`azm’ peygamberler gibi sabır ve sebat göstermesi tavsiye edilerek ve günahkarların sonlarının yakın olduğu müjdelenerek hatmedilmektedir. Bunu müteakip, Muhammed Sûresi’nin dördüncü ayetinde¹⁵⁹⁴, Mekkelî küffârın ve

¹⁵⁹⁴ فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثْنَتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ ۖ فَإِمَّا مَنَّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ۚ ذَٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانتَصَرْنَا مِنْهُمْ وَلَكِن لِّيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ ۚ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَن يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ: Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri sağlam bağlayın. Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak. Ki böylece savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin). İşte böyle; Allah

müşriklerin en nihayetinde uğrayacakları hezimetin, Müslümanların kılıcıyla gerçekleşeceğine delalet eden cihâd emri zikredilmektedir ki bu da aslında sabrın bir başka versiyonudur.¹⁵⁹⁵

Cihâd ile alakalı emrin dile getirilmesinin evvelinde, ilk üç ayette¹⁵⁹⁶, savaşın vuku bulacağı tarafların belli birtakım vasıfları sıralanmakta ve aralarında kıyaslamalar yapılmaktadır. Buna göre, bir tarafta hem kendisi inkar eden ve hak yoldan sapan hem de başkalarını inkara ve sapkınlığa sürüklemeye çalışan küffâr güruhu bulunmaktadır. Allah, bu grubun yapmış olduğu (yedirme, içirme, köle azadı, sıra-i rahim... vb. gibi) iyi amelleri de (Hz. Peygamber'e (sav.) ve müminlere karşı kurdukları tuzaklar ve insanları hak yoldan çevirme çabaları şeklindeki) kötü amelleri de boşa çıkarmaktadır. İkincisi anlaşılır olmakla beraber, ilkinin boşa çıkması, yapılan bu iyi amelleri kabul edecek ve bunların karşılığını verecek bir varlığın bulunmaması ve bu türden faziletli davranışların inkarları ile günahları içerisinde, sütün içinde özelliğini yitiren su misali, yok olması dolayısıyladır. Diğer tarafta, Allah'a ve Resûlü'ne iman eden, kendilerinden bir günah yahut bir mâsiyet sâdır olsa dahi, tevbe etmeleri ve salih amellerde bulunmaları hasebiyle bunların üzerinin örtüldüğü, dinî ve dünyevî işlerinde hallerinin düzeltildiği mümin topluluğu yer almaktadır. Ameller ve akıbetleri kapsamında iki taraf arasında müşahede edilen bu tezatlığın sebebinin, taraflardan birinin batıla diğerinin ise hakka tabi olmasından ötürü olduğu ortaya çıkınca, taraflar

dileseydi onları bizzat cezalandırırdı, fakat sizleri birbirinizle denemek istiyor. Allah, yolunda öldürülenlerin amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.

¹⁵⁹⁵ İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî, (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 306; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, (Dârü'l-Fazîlet), s. 131; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 26, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 36; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 7, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 124.

¹⁵⁹⁶ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ (۱) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ (۲) ذَلِكَ بِأَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ وَأَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ لِلنَّاسِ أَمْثَالَهُمْ (۳) İnkâr edip din ve dünyaya yararlı işler yapanların, rablerinden gelmiş bir gerçek olarak Muhammed'e indirilene inananların ise günahlarını affetmiş ve durumlarını düzeltmiştir. (2) Bunun da sebebi şudur ki, inkâr edenler boş şeylerin peşine düşmüşlerdir, iman edenlerse rablerinden gelen gerçeğe uymuşlardır. Allah insanlara kendilerinden örnekleri işte böyle vermektedir. (3)

nezdinde, savaş gerekli oldu. Öyleyse ey müminler, küffâr¹⁵⁹⁷ ile muharebede¹⁵⁹⁸ karşılaştığınız vakit boyunlarını vurun!¹⁵⁹⁹

Allah'ın bu buyruğundan istidlâlen, müminlerin artık savunmayı bırakıp, saldırı ve def etme pozisyonuna geçtiği anlaşılmaktadır. فَضْرَبِ الرَّقَابِ ifadesi, mecâz-ı mürseldir ve 'öldürme' manasına delalet etmektedir.¹⁶⁰⁰ الرَّقَابِ kelimesinin hassaten zikredilmesi, insanlarda öldürme olayının çoğunlukla boyna vurulmasıyla gerçekleştiği içindir. Eğer ki bir başka hayatî organa vurulursa, aynı boyna vurulmuş gibi olur. Çünkü buradaki asıl maksat, öldürmektir. Yoksa 'boynun' tahsîsi mevzubahis değildir. Zira harp halindeyken illa ki her daim boyna vurulması pek de mümkün değildir, bilakis uzuvlardan vurulması imkan dahilinde olan yer neresi ise oraya vurulur,¹⁶⁰¹ ancak bunun için en net ve kesin mahal de gene boyundur.¹⁶⁰² Buna ilaveten, فَضْرَبِ الرَّقَابِ ibaresi, 'öldürün' lafzına nazaran, daha katı ve şiddet içeriklidir. Nitekim, boynun kesilmesi, insan gövdesinin en üst kısmında yer alan ve insan vücudundaki uzuvların en görünür, en seçkin ve en şerefli olan (baş)ının uçurulması, ve neticede bedeninin ayıplanacak bir halde yerde yığılı kalması, öldürme eyleminin en çirkin şekildeki tasviridir.¹⁶⁰³

¹⁵⁹⁷ Ayette geçmekte olan الَّذِينَ كَفَرُوا ibaresindeki fâ'ilin, bilhassa puta tapan kimseler yahut da ister müşrik ister ehl-i Kitâb olsun, ahit veya zimmet sahibi değilse, İslam dinine muhalif olan herkes olduğu söylenmiştir. Bkz. Mâverîdî, *Tefsîru'l-Mâverîdî/en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 5, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye), s. 293.

¹⁵⁹⁸ فَضْرَبِ ibaresindeki fiil, 'savaş' anlamındaki 'لَقَاء' dan gelmektedir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, 3. bs., c. 4, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1407), s. 316. Ayrıca bu ibareden, küffârın, saldıran konumunda olana ters düştüğü çıkarımı elde edilmektedir. Çünkü bahsi geçen ibare, hakimiyetin ve idarenin müminlerin elinde olduğuna delalet eder. Bkz. Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 28, 32 c. (Beyrut: Dâru'l-Hyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 38.

¹⁵⁹⁹ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ (Muhammed/4), "Onlarla her ne zaman karşılaştığınızda"; وَجَدْتُمُوهُمْ (Tevbe/5), "Onları her ne yerde bulursanız" öldürün. Böylelikle zaman ve mekan umumileştirilmiştir. Bkz. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 9, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 459.

¹⁶⁰⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 39.

¹⁶⁰¹ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ (Enfâl/12) buyurulmuştur. Yani, harp ve çarpışmada, mafsallardan (eklemlerden) zahirde olan ve güç yetirilebilen neresi varsa oraya vurun ve öldürün. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 9, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 263-264.

¹⁶⁰² Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve'l-Râbuḥ*, thk. Abdülcelîl Abduḥ Şelebî, 1. bs., c. 5, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 6; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 264; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 6, 6 c. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 461; Vâhidî, *el-Vasût fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Ali Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 4, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 119; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 316; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 5, 5 c. (Beyrut: Dâru'l-Hyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 120; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 460.

¹⁶⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 316; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 120; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 460; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 39.

Muharebe esnasında, küffârın en şiddetli ve ifrat-kârâne bir biçimde öldürüldüğü ve yaralandığı, kuvvetlerinin kırıldığı ve iyice alt edildiği¹⁶⁰⁴ o zamanda artık geriye öldürme emri kalmaz, ancak buna cevaz (müsaade) verilir. Bu noktada, aralarından boyunları vurulmayanlar esir alınır ve ne o anda (kaçarak yahut da öldürme teşebbüsünde bulunarak) ne de kaçmasının akabinde (güçlenip savaşmak için geri dönerek) müminlere bir şerri dokunmasın diye sımsıkı bağlanır, yani esir alınır.¹⁶⁰⁵ Bundan sonra esirleri, ya herhangi bir karşılık almadan yahut da fidye karşılığında serbest bırakırsınız. Bu terdîd (iki ihtimalle anlatman)in zahiri, esir alındıktan sonra ya azad yahut da fidyeden başka bir şey yapılamayacağını gösterir.¹⁶⁰⁶ Ayette zikredilen, harbin olağan sürecinde cereyan etmekte olan bu olaylar “ta harp ağırlığını bırakıncaya kadar” devam edecektir. Peki, bundan murad edilen nedir? Evvelâ, حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ibaresi ile alakalı birkaç mevzuya açıklık getirmek icap etmektedir:

- Ayetin bu kısmında geçen حَتَّى edatının neye taalluk ettiği ile ilgili üç görüş bulunmaktadır:
... Ayetin en başında zikredilen ‘boyuna vurma (şiddetli bir şekilde öldürme) ve esir alma’ya.¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰⁴ الإِثْخَانُ, yaralamayı ve öldürmeyi artırma manasındadır. Öyle ki bu kimse zayıf düşer de ayağa kalkmak bir yana hareket etmeye bile muktedir olamaz. Bu, hareket etmeye mani olmasından dolayı الإِثْخَانُ عَلَيْهِ de mecazdır. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 39.

Mâverdî, buradaki الإِثْخَانُ ile ‘zafer’in murad edildiğini söylemiştir. Bkz. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 293.

¹⁶⁰⁵ الْوُثَاقُ, ‘kendisiyle bir şeylerin bağlandığı şey, ip veya başka türden edevat’tır. شُدُّوا الْوُثَاقُ ibaresi ile, ‘esir almak’ kastedilmektedir. Bkz. Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 461; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-`Uyûn*, s. 293; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 316.

¹⁶⁰⁶ فَلَمَّا مَنَّا بَعْدَ وَإِنَّا فِدَاءُ ibaresinin tefsiri kapsamında, karşılıksız salıvermeden ve fidye karşılığında salıvermeden murad edilenin ne olabileceği; ayetin bu kısmının Tevbe 9/5 ve Enfâl 8/57.ayetler tarafından nesh edilip edilmediği ya da kendisinin bu ayetleri nesh edip etmediği; bir önceki mesele ile bağlantılı olarak, imamın (liderin) elindeki esirlere nasıl muamelede bulunmasının lazım geldiği; imamın (liderin) esirleri öldürme ve köleleştirme hususunda muhayyer olup olmadığı; kafirin, esir alınmasının evvelinde yahut da sonrasında Müslüman olmasına binaen nasıl muamele görmesinin icap ettiği... vb. bahisler gündeme getirilmiş ve her birine cevaben muhtelif açıklamalar yapılmıştır. Ancak araştırmamızın ana mevzusu ile pek de alakalarının bulunmamasından dolayı bu izahlara burada yer verilmeyecektir. Bu hususla alakalı olarak, kaynakların çoğunun açıklama yapmasının yanı sıra en kapsamlı bilgi aktarımını Âlûsî ve Elmalılı Muhammed Hamdi yaptığı için, daha ayrıntılı okuma yapmak isteyenler bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 40-41; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 127-133.

Ayet grupları arasındaki nesih etme ve edilme konusu ile alakalı olarak Elmalılı Muhammed Hamdi’nin uzlaştırmacı açıklaması için bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 130-132.

Ayette, esirlere muamele konusunda sunulan iki seçeneğe (azad ve fidye), öldürme ve köleleştirme seçeneklerinin ilave edilemeyeceğinin nedeni ile ilintili olarak Fahreddin er-Râzî ile Elmalılı Muhammed Hamdi’nin yaptığı açıklamalar için bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 38-39; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 132-133.

¹⁶⁰⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, s. 6; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 464; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 317; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 39; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 462.

... Bu ibarenin hemen öncesinde söylenen ‘esirleri karşılıksız yahut da fidye karşılığında salıverme’ye.¹⁶⁰⁸

... Her ikisine de.¹⁶⁰⁹

- الْحَرْبُ dan maksadın ne olduğu hakkında iki görüş mevcuttur:

... Zahirinde olduğu üzere ‘harp, savaş’.¹⁶¹⁰

... Muharebe eden, savaşan, ehl-i harb.¹⁶¹¹

- الْحَرْبُ, zahirine göre kabul edilirse, kelimenin başına gelen lââm-ı ta`rîfin delalet ettiği mana ile alakalı iki görüş vardır:¹⁶¹²

... Ahid. Bu da iki muhtemel mana barındırmaktadır: Ya muayyen bir savaş (Bedir Savaşı) söz konusudur yahut da ‘ayetin başında başlatılan harp’ mevzubahis edilmektedir.

... Cins. Yani, genel olarak ‘harp’ anlamındadır.

- الْأَوْرَارُ kelimesi ile neyin kastedildiğine dair üç görüş bulunmaktadır:

... Savaşın ancak kendisiyle gerçekleşebileceği silah, heybe gibi alet ve ağırlıklar. (İstiâre-i tasrîhiyye)¹⁶¹³

... Günahlar, mâsiyetler, şirk.¹⁶¹⁴

... İzler.¹⁶¹⁵

Eldeki veriler hakkında birkaç değerlendirme yapmak lazım gelmektedir.

Birinci Adım: Ayette geçmekte olan الْحَرْبُ kelimesi, zahiri manasına göre mi yoksa bundan muradın ‘ehl-i harp’ olduğu görüşü doğrultusunda mı anlamlandırılmalıdır? Harbin hakiki manada sona ermesi, muharebe edenlerin ölmesi yahut da taraflardan

¹⁶⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 317; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 39; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 462.

¹⁶⁰⁹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 21, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 187; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 265; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 317; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 462.

¹⁶¹⁰ Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. bs., c. 3, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme), s. 57-58; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 187-188.

¹⁶¹¹ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 409; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 188.

¹⁶¹² Elmalılı, *Hak Dini*, s. 133.

¹⁶¹³ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'an*, s. 409; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 187; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 265; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 293; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 317; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 39; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 120; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 41.

¹⁶¹⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, s. 57; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 187; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, s. 293; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 120; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 317; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 39; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 120; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁶¹⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 39.

birinin diğerine teslim olması ile değil, ‘harp etme fikri’nin tamamen ortadan kalkması ile tahakkuk eder. Buradan hareketle, ayete mana verme sürecinde الْحَرْبُ kelimesinin zahiri manası dikkate alınacaktır.

İkinci Adım: Eğer bahsi geçen harp, Bedir Savaşı olarak tayin edilirse, o zaman ayetin manası şu şekilde olur: “Bedir Savaşı yüklerini indirinceye, yani sona erinceye kadar...” Bu durumda ayette bahsi geçen küffârın kimler olduğu da bellidir. Fakat sebab-i nüzûl temelli bu tahsis, genel kaideye uygun düşmemektedir. Bundan dolayı, ‘başlatılmış ancak muayyen olmayan’ yahut da ‘genel manada’ bir harbin söz konusu edildiği kabul edilecektir.

Üçüncü Adım: اَوْرَارَهَا izafetindeki zamir (muzâfun ileyh), الْحَرْبُ kelimesine râci etmektedir. Bu terkibe ‘harbin silahları’ (istiâre-i mekniyye) şeklinde bir mana verildiğinde, harp, başında yahut sırtında yük taşıyan bir insana benzetilmekte, sanki bu aletleri sırtına alıp taşımakta, taşırken iyice ağırlaşmakta, savaş sona erince de sanki onları sırtından yere bırakmaktadır.¹⁶¹⁶ Ancak, الْأَوْرَارُ kelimesinin harp kelimesine ‘günahlar’ manasını barındırırken izafet edilmesi hoş bulunmamıştır.¹⁶¹⁷ Bu sebeple, ayetin bu kısmı, “Harp, müşriklerin günahlarını ve şirkini sınır dışı edinceye, onlar Müslüman yahut teslim oluncaya kadar...” beyan edilir. Nitekim harbin yüklerini indirmesi, sona ermesi, düşmanın şirklerinden dönüp tevbe etmesi, Allah’a ve Resûl’ü’ne iman etmesi, Allah’ın emrine ve nehyine itaat etmesi ileldir.

Dördüncü Adım: Ayette kademeli bir şekilde bahsedilen ‘öldürme, esir alma, alınan esirleri karşılıksız yahut da fidye karşılığında salıverme’ ne zamana kadar devam edecek? Bir başka deyişle, harp ne zaman son bulacak? Bu suale cevaben, ‘yeryüzünde Müslümanlarla savaşılan bir tane bile kafir ve müşrik kalmayınca; şirk ve küfür tamamen yok oluncaya; İslam, diğer bütün dinlere galip gelinceye; Hz. İsa zuhur edinceye¹⁶¹⁸ kadar’ denilmiştir.¹⁶¹⁹ Nitekim Hz. Peygamber de (sav.), ‘Allah’ın onu

¹⁶¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 317; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 41.

¹⁶¹⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 42.

¹⁶¹⁸ Buna delil olarak aktarılan rivayet: «كذبوا فالآن جاء القتال ولا تزال طائفة من أمتي يقتلون في سبيل الله لا يضرهم من خالفهم بزيغ الله تعالى قلوب قوم ليرزقهم منهم وتقاتلون حتى تقوم الساعة ولا تزال الخيل معقودا في نواصيها الخير حتى تقوم الساعة ولا تضع الحرب أوزارها حتى يخرج بأجوج ومأجوج» Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 42; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 134.

¹⁶¹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 188; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, s. 265; Nehhâs, *Me’ânî’l-Kur’ân*, s. 463-464; Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, s. 293-294; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 120; Fahreddîn er-Râzî,

(sav.) peygamber olarak gönderdiği günden itibaren ümmetin son ferdinin Deccâl ile savaşıacağı güne kadar sürekli cihâd yapılacağını¹⁶²⁰ dile getirmiştir. Ne var ki, Elmalılı Muhammed Hamdi'nin bu rivayetin nasıl anlaşılması gerektiği ile alakalı yaptığı açıklamadan, 'cihadın harpten daha genel manada yahut kıyametin daha özel bir manada te'vîl edilmesi gerektiği' ya da 'bu hadisin zahirine uygun olmak üzere, harbin ağırlıklarını atmasının kıyamete kadar sürüp gideceği'¹⁶²¹ ortaya çıkmaktadır.

Şayet Allah dileseydi, harbe hiç gerek kalmadan, küffâra karşı tek başına da galip gelir, onlardan melekleriyle,¹⁶²² yerin dibine geçirme, deprem, gökten taş yağdırma, suda boğma ve toplu ölüm gibi helâk sebeplerinden biriyle,¹⁶²³ başlarına en zayıf ve en alçak mahluku tasallut ederek, hakim kılarak¹⁶²⁴ intikamını alabilirdi. Muhakkak ki Allah buna kâdirdir ve herhangi bir şeye de muhtaç değildir. Fakat böyle yapmak yerine Allah, müminlere küffâr ile savaşmayı emrederek tarafları birbirleriyle imtihan etmekte, sınamaktadır. Müminin imtihanı, Allah'ın buyurduğu savaş emrine itaat ve sabır noktasında; kafirin imtihanı ise, ahirette göreceklelerin azabın bir kısmını dünya hayatında iken müminlerin elinden tatalmaları ve bundan öğüt alıp da Hakk'a yönelip yönelmemeleri hususunda olmaktadır. Neticede, müminlerden şehadetle şereflendirilenler sevaba nail olurken, kafirlerden ölümle rezil rüsve edilenler bu sefer de ahiretteki azaba maruz kalmaktadır.

Harbin kaybedeni her ne kadar küffâr olsa da müminler de hak uğrunda kayıplar vermektedirler. Ancak hakikatte, müminin Allah rızası için savaşması, öldürmesi ve dahi öldürülmesi¹⁶²⁵ kârların en büyüğüdür. Nitekim Allah, mümin kulunun bu yoldaki

Mefâtihu'l-Gayb, s. 39; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 120; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 462; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁶²⁰ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَنْصُورٍ، حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ بُرْقَانَ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي نُسَيْبَةَ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ثَلَاثَةٌ مِنْ أَصْلِ الْإِيمَانِ: الْكُفُّ عَنْ قَالٍ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَلَا تُكْفِرُهُ بِذَنْبٍ وَلَا تُخْرِجُهُ مِنَ الْإِسْلَامِ بِعَمَلٍ، وَالْجِهَادُ بِمَا مَضَى مِنْهُ بَعَثَنِي اللَّهُ إِلَى أَنْ يُقَاتَلَ آخِرُ أُمَّتِي الدَّجَالُ لَا يُبْطِلُهُ جُورُ جَائِرٍ وَلَا عَدْلُ عَادِلٍ، وَالْإِيمَانُ بِالْأَقْدَارِ". Bkz. Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Kâmil Karabellî, 1. bs., c. 4, 7 c. (Dimaşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009), s. 184.

¹⁶²¹ Elmalılı, *Hak Dini*, s. 133.

¹⁶²² Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, s. 58; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, s. 294.

¹⁶²³ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 266; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 318; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 462; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 42.

¹⁶²⁴ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 266.

¹⁶²⁵ قَاتِلُوا، قَاتِلُوا، قَاتِلُوا، قَاتِلُوا. Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 190; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve l-râbuḥ*, s. 7; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 318.

... Ferrâ, "Üç adet kıraat şekli vardır ve hepsi de doğrudur: قَاتِلُوا، قَاتِلُوا، قَاتِلُوا" demiştir. Bkz. Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, s. 58.

... Taberî, zikredilen kıraatlerden en doğrusunun "وَالَّذِينَ قَاتَلُوا" olduğunu söylemiştir. Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 190.

amellerini, çalışmalarını, çabalarını ve fedakarlıklarını karşılıksız bırakmayacaktır. Ne var ki, küffâr için böyle bir şey söz konusu bile değildir.¹⁶²⁶

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

İslam Devleti'nin inşası sürecinde nâzil olan bu ayette Allah'ın müminlere müdafaadan taarruza geçmelerini emretmesi, muhatapların artık siyasî ve askerî açıdan kuvvetlendiklerine ve hasımları karşısında üstün bir konumda olduklarına delalet etmektedir. Nitekim, mezkur savaşta küffâr boyunları vurularak, yani en kat'î, en tahkir edici ve pek şiddetli bir biçimde öldürülmekte; o derece kuvvetli bir hücumla maruz kalmakta ki, yerinden kıpırdamaya dahi takat getirememekte; hayatta kalmaya muvaffak olsa bile, bu sefer de esir alınmaktadır. Üstelik mevzubahis edilen harb, küffâr tevbe edinceye yahut da teslim oluncaya; yeryüzünde İslam'dan gayrı din kalmayınca; belki de kıyamete kadar sürecektir. Netice itibariyle ise, hem böyle meşakkatli bir cihâd emrine itaat, tahammül ve öncülük eden, dahası şehit düşen Müslümanlar hem de zikrolunan harbin sonrasında tevbe eden küffâr büyük bir kâr elde etmekteyken; küffârdan tevbe etmeden ölenler (kaçınılmaz ve vahim bir şekilde) ve sağ kalanlar ise bir hayli zarara uğramaktadırlar. Tüm bunlara binaen, vasıfları beyan edilen harbin ziyadelik ortak manasını dahilinde barındırdığı söylenebilir.

İkinci Aşama:

Evvelki aşamada, ayette geçmekte olan harb tabirinin ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, başlangıçtan itibaren bu amil de hesaba katılarak ayet tefsir edilirse, sürece ve sonuca bir tesiri olur mu?

... Nehhâs, “Üç kıraat şekli vardır: قَتَلُوا، قُتِلُوا، قَتَلُوا” diye beyan etmiştir. Bkz. Nehhâs, *Me`âni'l-Kur`ân*, s. 465.

... Râzî'nin aktardığı ve bunlar doğrultusunda ayete mana verdiği üç kıraat şekli şöyledir: قَاتِلُوا، قُتِلُوا، قَتَلُوا. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 40.

... Elmalılı Muhammed Hamdi'nin tercihi, “öldürülenler” şeklinde olmuştur. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 134.

¹⁶²⁶ Fahreddîn er-Râzî: “Allah, kafir hakkında, mazi siygasıyla أَضَلَّ “boşa çıkardı” buyurmuş, onun amelinin meydana gelir gelmez yok olduğuna ve adeta meydana gelmemiş ve yapılmamış gibi olduğuna işaret etmek için، يُضِلُّ “boşa çıkarır” kelimesini kullanmamıştır. Ama mümin kimse hakkında أَضَلَّ “asla boşa çıkarmayacak” demiş, mümin kimsenin, ameline devam ettiği sürece, o amelin kendisi için sabit kılınacağına, yok edilmeyeceğine bir işaret olsun diye مَا أَضَلَّ “boşa çıkarmadı” dememiş de, ebedilik ve süreklilik manasını ifade eden لَنْ يُضِلَّ “asla boşa çıkarmayacaktır” ifadesini getirmiştir.” Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 41.

Mezkur ortak mananın buradaki işlevi, taraflar arasında vuku bulan harbin haddinden fazla şiddet içerdiğini; zamansal açıdan tahdit edilmediğini; bu süreçte katledilenlerin ve şehit düşenlerin kemiyetinin kesretini; yaptıkları amellere mukabil taraflara verilen karşılığın muazzamlığını takviye eden hüccet niteliğindedir.

4.1.4.3. Enfâl 8/57: فَأَمَّا تَثَقَّفَتْهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرِدَ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَدْكُرُونَ

Mushaf tertibinde, Enfâl Sûresi'nin hemen bir öncesinde yer alan A'râf Sûresi'nin ilk yarısında (Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Lût ve Hz. Şu'ayb'ın gönderilmiş olduğu) geçmiş ümmetlerden, ikinci yarısında daha ayrıntılı bir şekilde Hz. Mûsa ve Firavun hanedanından, bu toplulukların dünyada iken helak edilmelerinden ve sonrasında ahirette de azab görmelerinden bahsedilmektedir. Tüm bu kıssalardan, sünnetullâh ile bağlantılı olarak iki çıkarım elde edilmektedir. Bunlardan ilki, Allah'ın, küffârı dünya hayatında iken (yerin dibine geçirme, deprem, gökten taş yağdırma, suda boğma ve toplu ölüm gibi helâk sebeplerinden biriyle) helak etmesidir. İkincisi, helakın büyüğünün evvelinde, küçük cezalandırmaların vuku bulmasıdır. Sünnetullâh, Hz. Peygamber (sav.) döneminde yaşayan küffâr için de tahakkuk edecektir, ancak nasıl? Hz. Peygamber (sav.) ile kavmi arasında cereyan eden olayların aktarıldığı Enfâl¹⁶²⁷ Sûresi'nde Allah, Mekkeli küffârın, sahâbenin kılıcıyla helak olacağını haber vermektedir.¹⁶²⁸

¹⁶²⁷ Sûre, adını ilk ayette geçen 'enfâl' kelimesinden almaktadır. Enfâl, 'fazlalık' anlamındaki ن - ف - ل kökünden gelen 'nefel'in çoğuludur. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin, enfâlin mahiyeti kapsamında yaptığı açıklama şöyledir: "... Bunun üzerine, ziyade olan ve ilave olarak elde edilen ganimete de 'nefel' denilmiştir. Bundan başka bir gaziye, ganimetteki payından fazla olarak mesela, "şu sipere ilk girene şu verilecektir" gibi tenfil yoluyla verilmesi şart koşulan mala da 'nefel' denilir. Üçüncü bir husus olarak denilmiştir ki, burada 'enfâl'den maksat, genel anlamda ganimetler değil, doğrudan doğruya 'humus'tur, yani Allah ve Resûlü adına alınan beşte birdir. Dördüncü olarak da denilmiştir ki, 'enfâl' müşriklerden savaşız olarak çıkıp Müslümanların eline geçen 'fey'dir." Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 4, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 199-200.

¹⁶²⁸ A'râf Sûresi'nde tafsilatlı bir şekilde kıssa edilen Firavun hanedanının ve onlar gibilerinin helak edilişi, Enfâl 8/52. ve 54.ayetlerde mücmel bir şekilde dile getirilmiştir. İki sûre arasındaki diğer münâsebetler: A'râf 7/203 ile Enfâl 8/31; A'râf 7/204-206 ile Enfâl 8/2 arasında içerik açısından paralellik mevcuttur. Bkz. Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 9, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 158. Ancak, Süyûtî, Enfâl Sûresi'nin Mushaf'taki sıralamasının tevkîfi olup olmadığını tartışmış ve en son vardığı netice, bu sûrenin Nûr Sûresi'nden sonra geldiği olmuştur. Bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, (Dârü'l-Fazîlet), s. 92.

Enfâl Sûresi bir anlamda, Allah'ın, Bedir Savaşı sonrası¹⁶²⁹ Müslümanlara yaptığı bir tür konuşma gibidir. Mekke dönemi boyunca, 'İslam'a davet' anlayışı çerçevesinde hayatlarını ikame ettirmeye çabalayan Müslümanlar, küffâra karşı misilleme yapmamalarına ilaveten, meşru müdafaada bile bulunmuyorlardı. Medine dönemine geldiğinde ise, artık kademe kademe bir İslam Devleti teşekkül etmekte ve bu süreçte içtimâî, idarî, iktisâdî ve askerî alanda değişimler ve dönüşümler meydana gelmektedir. Nitekim Mescid-i Kubâ' inşa edilmiş, ensâr ile muhâcir arasında muâhât; Yahudi ve diğer müşrik Araplar ile de Medine Vesikası imzalanmıştır. Bunlardan bir süre sonra da, Mekke'nin kervanlarına küçük gruplar tarafından düzenlenen baskınlar ve saldırılar yapılmaya başlanmıştır. Neticede Müslümanlar, hicretten sonra ilk kez, küffâr ile 'cihâd etme' gayesiyle Bedir'de karşı karşıya gelmiştir. Müminlerin galibiyetiyle neticelenen bu savaş, küffâra, ileride başlarına gelecek olan büyük helake (Mekke'nin Fethi'ne) dikkat çeken küçük çaplı bir uyarı ve cezalandırma niteliğindedir.

Enfâl Sûresi'nin en başında, her ne kadar Bedir Savaşı sonrası elde edilen enfâl ve bunun paylaşımı ile alakalı çıkan anlaşmazlığa çözüm getiriliyor olursa da, sûrenin genel akışı içerisinde, savaş öncesine ve savaşta tarafların karşı karşıya geldikleri anlara da Kur'ânî bir üslupla yer verilmiştir. Ele almakta olduğumuz (Enfâl 8/57.) ayet, 'Müslümanlarla aralarında halihazırda bir ahdin bulunduğu topluluğa mensup kişilerden bazılarının, ahde vefasızlık edip Bedir Savaşı esnasında Müslümanların karşısında savaşması halinde bu kimselere savaş anında nasıl bir mukabelede bulunması gerektiğine ve bundaki hikmet'e dikkat çekmekte ki bu vesileyle, savaş hukuku bağlamında yeni bir kaide ortaya koymaktadır. Ayetin daha iyi anlaşılması adına, kendinden önceki (Enfâl 8/55-56.) ve sonraki (Enfâl 8/58.) ayetlerle beraber değerlendirmeye tabi tutulacaktır.¹⁶³⁰

¹⁶²⁹ Cumhur indinde Enfâl Sûresi Medenî'dir. Lakin, otuzuncu ayetin; otuz ile otuz altıncı ayetler de dahil olmak üzere bu yedi ayetin; altmış dördüncü ayetin Mekkî olduğu da söylenmiştir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Meftâihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 15, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 447; İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî, (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1410/1990), s. 214-215. Ne var ki, sûrede Mekkeli küffârın ahvalinin ve Hz. Peygamber'e (sav.) kurdukları tuzakların zikredildiği ayetlerin geçmesi, ille de bu ayetlerin Mekkî olmasını gerektirmez. Bilakis, bu ayetlerin sebab-i vürûdu, Hz. Peygamber'e (sav.) hicretten sonra bir hatırlatmadır.

¹⁶³⁰ إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٥٥﴾ الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ ﴿٥٦﴾ فَمَا تَتَّقُهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرَّدَ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَذْكُرُونَ ﴿٥٧﴾ وَأَمَّا تَخَافُ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةٌ فَأَنْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ ﴿٥٨﴾: Allah katında canlıların en kötüsü, inkâr eden ve bir daha da imana gelmeyenlerdir; (55) Kendileriyle antlaşma yapıldığı halde, her defasında Allah'tan korkmadan yaptıkları antlaşmayı

Rablerinin ayetlerini yalanlayan zâlim küffârın, günahları hasebiyle helak edildiklerinin¹⁶³¹ beyanının akabinde Allah (Enfâl 8/55-56.ayetlerde), bu kimselerin arasında dahi, onlardan şer ve inatta daha ileri derecede olanların var olduğunu dile getirmiştir. Zâlim küffâr halkası dahilindeki bu kimselere münhasır olan birkaç vasıf vardır ki onlar da şöyledir:

- Allah'ı, Tevhîd ve Risâlet inancını inkar edip yalanlayan, bunda ısrarcı olan, inkardan katiyen vazgeçmeyip küfür üzere ölen.¹⁶³²

Enfâl 8/22.ayeti¹⁶³³ de göz önünde bulundurarak, bu kimselerin, Allah'ın ayetlerini işitmelerine ve bunların ardındaki hakikati anlamalarına rağmen bunlara iman etmedikleri, işitmelerinde vuku bulan ve öğrendikleri şeyler içerisinde künhüne vakıf olduklarından istifade etmedikleri anlaşılmaktadır. Pek tabii, bunun ahiret ile de alakası olabilir, nitekim dünya hayatındayken bunlardan istifade etmedikleri için ahirette sağır, dilsiz ve kör olarak diriltileceklerdir.¹⁶³⁴

- Daim surette verdiği ahdi bozan.¹⁶³⁵

Bu iki vasıftan yola çıkarak neticede, canlıların en şerlisi küffâr, küffârın en şerlisi küfründe ısrar eden, bunların içerisinde en şerlisi de ahitlerini sürekli olarak ihlal edenlerdir.¹⁶³⁶ Allah'ın burada, “insanların en şerlisi”

bozanlardır. (56) Savaş esnasında eline düşerlerse onlara geridekilere ibret olacak şekilde davran ki, belki akıllarını başlarına devşirirler. (57) Eğer bir topluluğun antlaşmayı bozacağından endişe edersen antlaşmayı derhal sona erdirdiğini onlara açıkça bildir. Allah ahdini bozanları asla sevmez. (58)

¹⁶³¹ Enfâl 8/54: كَذَّبَ آلُ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَكُلَّ كَاثِرٍ ظَالِمِينَ: Firavun hanedanıyla onlardan öncekilerin yapageldikleri gibi bunlar da rablerinin âyetlerini yalanladılar, biz de günahları yüzünden onları helâk ettik. Firavun hanedanını da suya gömdük. Bunların hepsi hak hukuk tanımaz kimselerdi.

¹⁶³² Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 11, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 235; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, 3. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), s. 230; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 497; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 3, 5 c. (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 64; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîl fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 5, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 339.

¹⁶³³ إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ: Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır.

¹⁶³⁴ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 5, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 242.

¹⁶³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 235; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 230; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîl*, s. 339.

ibaresi, muzâri/istikbâl siygasında gelmiştir. Burada, ahitleri tekrar tekrar bozduklarına dikkat çekilmektedir. Bu vasıf adeta onların adeti ve alışkanlığı olagelmiştir. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, s. 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîl*, s. 339; Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 10, 30 c. (İdâretü't-Tıbbâti'l-Müniriyye), s. 22.

¹⁶³⁶ الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ibaresi, الْبَيْنَ كَفَرُوا ibaresinden bedeldir. Buradan hareketle, الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ibaresinin, الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْ الَّذِينَ كَفَرُوا şeklinde olması caizdir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 230; Fahreddîn er-Râzî,

demeyip de “canlıların en şerlisi” demesinden, küffârın insan olarak bile addedilmediği, bilakis canlı türünden görülüp onların da en şerlisi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶³⁷

- Şerrin çeşitli envâmı kendi dahilinde toplamış olan bu küffâr güruhu,¹⁶³⁸ Allah’tan; yaptıkları düşmanlığın ve verilen söze ihanet etmenin bu dünyadaki (savaş) ve ahiretteki (cehennem) akıbetinden ve cezasından,¹⁶³⁹ Allah’ın müminlere yardım etmesinden¹⁶⁴⁰ hiç korkmazlar, sakınmazlar. Antlaşmayı ihlal etmekten, böyle bir alçaklığı yapmaktan dolayı hiç arlanıp utanmazlar. Şayet, vefasızlığın toplumdaki güven ortamını ne derece sarstığını, hatta yok ettiğini bilselerdi, belki bundan vazgeçerlerdi.

Mefâtîhu’l-Gayb, s. 497; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, s. 64; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 339.

Bir diğer husus da, مِنْهُمْ terkindeki مَنْ harf-i cerrinin, teb’iz (kısmîlik) ifade etmesidir. Zira antlaşma sadece onların ileri gelenleriyle yapılmıştır. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, s. 497; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, s. 64.

¹⁶³⁷ A`râf 7/179: وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أُذُنٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ And olsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.

¹⁶³⁸ Bahsi geçen kimselerin kimler olduğu ile ilgili farklı görüşler serdedilmiştir:

... Benî Kurayza Yahudileri, bunlardan reisleri Ka’b b. Eşref ve onun ashâbı. Bu görüşle alakalı olarak aktarılan rivayetlerde bu kimseler, Hz. Peygamber’e (sav.) onunla savaşmayacakları ve onunla savaşanlara yardım etmeyecekleri hususunda söz vermişlerdi. Ne var ki önce, Bedir Savaşı’nda küffâra silah yardımında bulunmak suretiyle ihanet etmişler, yaptıklarının anlaşılması üzerine de unuttuklarını ve hata ettiklerini dile getirip helak olmaktan bir süre daha kurtulmuşlar, Hz. Peygamber’in (sav.) aralarındaki ahdi yenilemesine rağmen daha sonra tekrardan Uhud Savaşı’nda küffâra yardım edip, onlarla birlik olup Müslümanlara karşı savaşmışlardır. Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 235; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, s. 243; Ebû Ca’fer en-Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 3, 6 c. (Mekke: Câmi’atü Ümmü’l-Kurâ, 1409), s. 164; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Alî Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1415/1994), s. 467; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 230; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, s. 497; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, s. 64; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 339; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 22; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 246.

Beğavî, bahsi geçen kişinin Ka’b b. Eşref olduğunu söyleyenin yanlış olduğunu, bilakis bu kişinin Ka’b b. Esed olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 339.

... Benî Kurayza ve Benî Nadîr. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 339.

... Kureyş’ten Abdüddâr oğulları. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 339; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 246.

... Küffârın azgınları ve zâlimleri. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, s. 243.

... Ahdi imzalamaya gelen reisler. Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 22.

¹⁶³⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 235; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 230; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 339; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 22.

¹⁶⁴⁰ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, s. 64; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 22.

Bahsi geçen küffâr gürhunun ahvâlinin zikredilmesinin akabinde Allah, bu kimseler ile savaş meydanında karşılaştığında ve dahi onlara galip gelindiğinde,¹⁶⁴¹ bunlara karşı nasıl davranılması gerektiği ile ilgili hükmünü (Enfâl 8/57.ayette) beyan ediyor: “Bu kimselere, sairlere (yani bu kimselerin dışındakilere yahut da artlarında bıraktıklarına) medâr-ı havf ve ibret olacak vecihle (mesela öldürerek veyahut esir alıp hayli şiddetli bir biçimde cezalandırarak) muamele et ki arkalarında¹⁶⁴² bu kimseler gibi ahitlerini bozacak olanlar ve bozma niyeti taşıyanlar, iyice korksunlar, dağılsınlar; bu kimseler ile araları olabildiğine açılsın; seninle [yani Hz. Peygamber (sav.)] savaşmaya cesaret edemesinler.”¹⁶⁴³ ¹⁶⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında, bu neviden bir muamelenin sairlere, bu kimselerin yaptıklarının bir benzerini (yani ahde vefasızlık etme ve küfre düşme) yapmama, yapmaya teşebbüs bile etmeme hususunda bir yasaklama ve engelleme vazifesi görme şeklinde bir faydası vardır. Bir başka deyişle Allah burada, düşman ile savaşmayı ve onlara savaş açmayı bir rahmet vesilesi kılmıştır.¹⁶⁴⁵

¹⁶⁴¹ İbn Fâris, ف – ق – ث kökünden iştikâk eden kelimelerin kök manasının ‘bir şeyi bertaraf etme, giderme, savma, def etme’ olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, c. 1, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), s. 382. Râgıb el-İsfahânî ise kök manayı, ‘bir şeyi idrak etmede, yapmada ve icra etmede usta ve mahir olma’ olarak zikretmiştir. Buradan hareketle, bakıştaki bir maharetten dolayı bir şeyi gözle idrak etme, algılama yahut da yakalama كَذَا يَفْتُ ibaresi ile dile getirilmiştir. Lakin, bu ibare daha sonrasında anlam genişlemesine uğrayarak, maharet vasıtasıyla olsun veya olmasın, ‘yakalama ve idrak etme’ anlamını karşılamak için kullanılagelmıştır. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Sâmiye, 1412), s. 173. Leys'in aktardığına göre, Araplar, falancayı falanca bir yerde yakaladıklarını, ele geçirdiklerini كَذَا فِي مَوْضِعٍ كَذَا ibaresi ile ifade etmişlerdir. Zeccâc da, bu yakalamanın ve ele geçirmenin ‘süratle gerçekleştiği’ne dikkat çekmiştir. Bkz. Vâhidî, *el-Vasît*, s. 467; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 497.

¹⁶⁴² Ebû Hayve, ayette عَنْهُمْ مِّنْ خَلْفِهِمْ şeklinde okumuştur. Buna göre mana şöyle olur: “Onları, peşlerini bırakmayarak darmadağın et.” Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 230-231; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 340; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 23. Ancak iki kıraat arasında, kesralı okuyuşta ‘mübalağa’ olmasının dışında, anlam açısından bir fark yoktur. Zemahşerî'nin bu hususta yapmış olduğu açıklama için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 231.

¹⁶⁴³ التَّشْرِيدُ kelimesi, ‘ızdırıp vererek dağıtmak’ anlamına gelir. Ayette geçmekte olan تَشْرُدُ ibaresini İbn Mes'ûd, تَشْرُدُ şeklinde okumuştur ki bu da, “darmadağın etme” manasına delalet etmektedir. Bu ibare, تَشْرُدُ fiilinin maktûbu gibidir. Bir başka kıraat nevi de, سَمِعَ بِهِمْ ibaresinde görüldüğü üzeredir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 230; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 340; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 22.

¹⁶⁴⁴ Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâil eş-Şelebî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme), s. 414; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 179-180; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 236-238; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 243-245; Nehhâs, *Me'ânî'l-Kur'ân*, s. 164; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 467; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 230; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 340; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 22; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 246.

¹⁶⁴⁵ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 244.

Son olarak, Allah, Hz. Peygamber'e (sav.), geçmişte aralarında bir ateşkesin ve ahdin yapılmış olduğu kavmin birisine,¹⁶⁴⁶ bahsi geçen kavmin kendisine ihanet edeceğini¹⁶⁴⁷ hissetmesi, ortada olup bitenlere ve belli bariz emarelere binaen onlardan vefasızlığın tahakkuk edeceğini bilmesi¹⁶⁴⁸ ve bundan korkması halinde ne yapmasını gerektiğini (Enfâl 8/58.ayette) bildirmektedir. Bir başka deyişle burada, geçmişe ihanet etmesinden korkulan kişiye gelecekte nasıl muamele edilmesi gerektiği öğretilmektedir. Bu türden bir vaziyete mukabil Hz. Peygamber'in (sav.) üzerine düşen, ahid geçerliliğini sürdürüyor varsayılırken bahsi geçen karşı tarafla savaşmakta acele etmemek, bilakis aradaki ahdi feshedip¹⁶⁴⁹ bunu karşı tarafa açıkça bildirdikten sonra harp ilan etmektir ki bu vesileyle taraflar indinde 'aralarında artık bir ahdin olmadığı bilme' ve 'düşmanlığı aleniyete vurma' açısından bir denklik vaki olabilsin. Eğer bunun aksini yapılırsa, ihanet Hz. Peygamber'den (sav.) sadır olmuş olur.¹⁶⁵⁰ Velhâsıl-ı kelâm, "Allah, peygamberlerine, ahdi bozan kimselere karşı, kendisinin de, en sert ve acımasız bir biçimde ahdi bozmasını ve ahde vefa etmeme ve onu bozmayı vehmettirecek her türlü şeyden de en titiz bir biçimde uzak kalmasını emretmiştir".¹⁶⁵¹

¹⁶⁴⁶ Mücâhid, bunların Benî Kurayza olduğunu söylemiştir. Ebû Hayyân ise, Benî Kurayza'nın ayette belirtilen 'ihanet etmesinden korkulan' sınırı dahilinde olmadığını, çünkü onların ihanetlerinin gayet meşhur ve bilinmekte olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 340.

¹⁶⁴⁷ الْحَيَاة lafzı, antlaşmanın takaddümüne delalet etmektedir, çünkü taraflar arasında ahit yoksa, yapılan muharebe bir ihanet olmaz. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 340.

¹⁶⁴⁸ Yahya b. Sellâm, تَخَافُ ibaresinin burada "eğer kesin bir şekilde bilersen" anlamında olduğunu söylemiştir. Yani, العلم dan müste'ârdır. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 340; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 23.

¹⁶⁴⁹ النَّبَذ kelimesinin lugavî manası 'kendisine değer ve önem verilmemesi yahut da hesaba katılmaması hasebiyle bir nesneyi kaldırıp atmak, fırlatmak, kendinden uzaklaştırmak'tır. Nitekim, "Onu eski bir ayakkabı gibi fırlatıp attım" demek için نَبَذَ النَّعْلَ الْخَلْقُ ibaresi kullanılır. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 788. Şer'î olarak ise, 'bir devletin antlaşma yaptığı başka bir devletle ilişkilerini kestiğini haber verip ilan etmesi'dir. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 246-247. Buna binaen, ayette geçmekte olan فَانْبَذَ ibaresinin mef'ûlû mahzûf olsa dahi, takdiri إِلَيْهِمْ عَهْدُهُمْ kavlinde görüldüğü gibi olur. Bir diğer husus da, فَانْبَذَ ibaresinin (tıpkı Âl-i İmrân/187 ve Kasas/40 ayetlerinde olduğu gibi) dahilinde barındırdığı bu 'değer veya önem vermeme' anlamı, gerçekleşen harbin, işin iç yüzünü öğrenmede ve onu iyice derinlemesine şümüllü bir şekilde araştırmada vesile olmasını gerektirdiğidir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 341.

¹⁶⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 238-240; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, s. 245-246; Mâverîdî, *Tefsîru'l-Mâverîdî/en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. c. 2, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye), s. 328; Vâhidî, *el-Vasîl*, s. 467; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 231; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 341; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 23; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 246-247.

¹⁶⁵¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 497-498.

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

A'râf Sûresi'nde zikredilen geçmiş ümmetlerden ve akıbetlerinden yola çıkarak Sünnetullâh'a dair varılan çıkarımın bir misli, Hz. Peygamber'in (sav.) devrinde yaşayan küffârın Bedir Savaşı'nda yaşadığı mağlubiyet ile tekrardan gözler önüne serilmektedir. Nitekim bu yenilgi, küffârın indinde daha büyük bir helak olarak addedilen Mekke'nin Fethi öncesinde, küçük bir uyarı ve ceza mahiyetindedir. Mezkûr savaş(ın evveline, vaki olduğu ana ve sonrasın)a dair malumatların zikredildiği Enfâl Sûresi'nde yer alan ve incelemekte olduğumuz ayet grubunda da, savaş hukukuna dair bir takım yeni hükümler bildirilmektedir:

- Aralarında ahdin bulunduğu iki topluluktan ihanete uğrayan tarafın, ahde vefasızlık eden tarafla savaşta karşı karşıya gelmesi ve bu kimseleri mağlup etmesi halinde nasıl bir muamelede bulunması gerektiği. (Enfâl 8/57)
- İlaveten, taraflardan birisinin, diğer tarafın kendisine fark ettirmeden ahdi bozacağını sezmesi halinde, hıyanete meyilli bu kişilere karşı sergileyeceği tutumun nasıl olması gerektiği. (Enfâl 8/58)

Peki, araştırmanın odak noktası olan ayet kapsamında, mezkur hain topluluğa karşı tatbik edilecek muamele nedir? Enfâl 8/55-56.ayetlerle alakalı yapılan izahlardan, mevzubahis edilen zümrenin vasıflarının alelâde olmadığı idrak edilmektedir. Öyle ki, bu kimseler, canlıların en şerlisi olan küffârdan küfründe ısrar eden, bunların arasından ise devamlı surette yapmış olduğu ahdi bozanlardır. Diğer bir deyişle, mahlukatın en şerlisinin (küffâr) en şerlisinin (anîd/anûd) en şerlisidirler (ahde vefasız). Bu sebeple, kendileriyle benzer ideolojiyi zaten paylaşmakta ya da bu ideolojiden etkilenmesi imkan dahilinde olanlara medâr-ı havf olması babında, ya savaş esnasında oldukları yerde şiddetli bir şekilde öldürülürler yahut da savaşın akabinde ağır bir biçimde cezalandırılırlar. Bununla, kendilerine tâbî olan ya da olması muhtemel kişilerin epeyce korkmaları, ki böylelikle aynı hataya onların da düşmelerinin önlenmesi amaçlanmaktadır. Bir sonraki (Enfâl 8/58.) ayette ise bilhassa, aradaki ahde rağmen her an ihanete uğrama ihtimali ile yüz yüze gelindiğinde bile savaş açma hususunda acele etmemeye, bilakis ahdi bozduğunu diğer tarafa alenen ilan etmeye, ki böylelikle ihanetin kendi tarafından sadır olduğu zannının oluşmasına dahi mani olmaya dikkat çekilmektedir. Vasıfları beyan edilen hasma; bunlara muharebe esnasında ve sonrasında yapılan muameleye; bunun, geridekiler üzerindeki tesirine; ahde vefalı

olmanın ve hıyanet vehmini vermekten dahi ihtiraz etmenin ehemmiyetine binaen, bahis konusu edilen harpte ziyadelik ortak manasının var olduğu söylenebilir.

İkinci Aşama:

Evvelki aşamada, ayette geçen ‘harb’ tabirinin ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. O halde, başlangıçtan itibaren bu amil de hesaba katılarak ayet tefsir edilirse, sürece ve sonuca bir tesiri olur mu?

Mezkur ortak mananın ayetin tefsiri sürecindeki işlevi, bahsi geçen harpte hainler üzerinde uygulanan muamelenin ve bunun geridekilere olan etkisinin haddinden fazla oluşunu takviye eden delil niteliğindedir. Nitekim bu da, dolaylı yoldan, vasıfları sarih bir şekilde sıralanan mezkur hainlerin hem Allah ile hem de beşer ile yapmış oldukları ahitlere ihanet etmelerinin muazzam bir hata ve mâsiyet olduğu hakikatini sağlamlaştırmaktadır.

4.1.4.4. Âl-i İmrân 3/37: فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

Mushaf tertibinde Bakara Sûresi’nin ardı sıra gelen Âl-i İmrân Sûresi, dahilindeki mevcut konular, bunların sıralanışı ve bu konuların kapsamına giren ayet grupları arasındaki münâsebetin ne şekilde arz edildiği bakımından, evvelki sûre ile benzerlik addetmektedir. Nitekim, ribâ bahsi çerçevesinde yaptığımız tetkiklerin mebdesinde, Bakara Sûresi’nin içeriğini dokuz kısma ayırmış, en başı ile en sonundan itibaren sûrenin merkezine doğru adım adım ilerlerken bu kısımlar arasında müşahede edilen, muhteva açısından, paralelliğe değinmiştik.¹⁶⁵² Bu konu dağılımına bir başka açıdan yaklaşırsak, ilk dört kısımda ehl-i Kitâb’dan Yahudilere; son dört kısımda bu ümmete; en ortasında (143.ayette) da ‘aşırılıklardan uzak (vasat) bir ümmet’in bildirilmesine yer verilmiştir. İşbu üslûbun bir benzeri ile Âl-i İmrân Sûresi’nde de karşı karşıyayız: başlangıçta (21-99.ayetler) ehl-i Kitâb’dan Hristiyanlar, ortasında (110.ayet) ‘üstlendikleri misyon hasebiyle insanlığın faydası için seçilip çıkarılan en hayırlı

¹⁶⁵² Âl-i İmrân Sûresi’nin de en başı (1-20.ayetler) ile en sonu (190-200.ayetler); baştan ikinci kısmı (21-99.ayetler) ile sondan ikinci kısmı (116-189.ayetler) arasında muhteva açısından paralellik gözlemlenmektedir. Bahsi geçen kısımların tam ortasında (100-115.ayetler) da, bu ümmetin diğerlerine üstün kılınması ilan edilmektedir. Lakin, konuyla direkt bir alakası olmaması sebebiyle burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

ümme¹⁶⁵³ ve bunun arkasından da (116-189.ayetler) bu ümme (ki bilhassa yaklaşık altmış ayet boyunca Uhud Gazvesi) ile alakalı ayetler zikredilmiştir. İki sûrenin ihtiva ettiği meseleler arasındaki tāmim edilen bu yapısal benzerliğe ilaveten, detaya indikçe ayetlerin mabeynindeki bütünlük ve iç içe geçmişlik de göze çarpmaktadır. Şöyle ki, ilkinde insanın yaratılışı, burada mahlukatın anne karnında iken tasavvur edilişi; ilkinde Hz. Adem'in yaratılışının başlangıcı, burada Hz. Adem'in çocuklarının hilkatinin bidayeti; ilkinde Hz. Adem'in annesiz ve babasız dünyaya gelişi, burada Hz. İsa'nın da Hz. Adem'e benzer bir şekilde babasız tevellüt etmesi mevzubahis edilmiştir.¹⁶⁵⁴ Hz. İsa kıssası ancak, kendisinininkine benzer bir vakianın ortaya konmasının akabinde zikredilmiştir. Velhâsıl-ı kelâm, Âl-i İmrân Sûresi bir anlamda Bakara Sûresi'nden bir fer' konumundadır.

İlahi vahyin tek bir kaynaktan sudur ettiği ve Allah'ın nazarında dinin yalnızca İslam olduğu hakikatine benzer şekilde, bahsi geçen vahyin beşer indindeki ilk muhatapları olan peygamberler de aslında birbirlerinin nesillerinden gelmiş olan muazzam büyüklükteki tek bir peygamber ailesinin üyeleridir. Bunlardan birisi de, sûreye ismini veren Hz. İmrân ve ailesidir. Bu şekildeki bir isimlendirmeden yola çıkarak, sûrenin en mühim hedeflerinden bazılarının Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem hakkında ifrata kaçan Hristiyanlara ve tefrite düşen Yahudilere¹⁶⁵⁵ işin kühnünü bildirerek hak dini

¹⁶⁵³ Bu ümmetin diğerlerine üstün kılması ile ilintili olarak Bakara Sûresi'nde zikredilen (139. ve 143.) ayetlerde bu husus, târîzen ve müphem bir şekilde bildirilmektedir. Âl-i İmrân Sûresi'ne gelindiğinde ise, 110.ayette bu müphemlik giderilmiş (burada geçmekte olan كُنْتُمْ lafzı, Bakara Sûresi'ndeki جَعَلْنَاكُمْ lafzından daha sarihtir) ve ne yönden hayırlı oldukları üzerine ziyade de yapılmıştır (تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ). Bu, art arda gelen iki sûre arasındaki münâsebet kaidelerinden biri olan 'öncekinde mücmel bir şekilde zikredilen bahislerin sonrakinin şerh etmesi'ne verilen örneklerden sadece bir tanesidir. 'Kitâb'ın içerisinde hiçbir şüphe barındırmaması' (Bakara 2/2, Âl-i İmrân 3/3); 'savaşma, çarpışma' (Bakara 2/190, 216, 244, Âl-i İmrân 3/121-175); 'Allah yolunda öldürülenler' (Bakara 2/154, Âl-i İmrân 3/170); 'ribâ' (Bakara 2/275-276, Âl-i İmrân 3/130); 'haccın vücûbiyeti' (Bakara 2/196, Âl-i İmrân 3/97)... vb. mevzular, bu türün altına düşen misallerdendir. Daha fazlası için bkz. Celâlüddîn es-Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, (Dârü'l-Fazîlet), s. 64-65.

¹⁶⁵⁴ Bu münâsebetten istidlâlen, Âl-i İmrân Sûresi, Bakara Sûresi'nin devamı ve onun tamamlayıcısı gibidir. Diğer bir deyişle, bahsi geçen iki sûre, sanki tek bir sûredir. O halde, Âl-i İmrân Sûresi'nin sonunun, Bakara Sûresi'nin başlangıcına münasip düşmesini beklemek pek tabiidir. Nitekim, Bakara Sûresi, muttaki kullardan ve onların felaha ereceklerinden bahsederek başlamış, Âl-i İmrân Sûresi de, بِأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ buyurularak son bulmuştur. Bu münâsebet türü altında verilen diğer misallerin daha fazlası için bkz. Süyûtî, *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*, s. 66-68.

¹⁶⁵⁵ Sûrenin, Hristiyanların ortaya çıkarttıkları ifrattan mı yoksa Yahudilerin içine düştükleri tefritten mi ötürü nüzûl edildiği tartışılmış, birkaç (Âl-i İmrân 3/10.) ayetin Yahudilere hitaben inzâl edilmesinin daha muhtemel olduğu belirtilmiş, ancak gene de çoğunluğun nazarında mübâhele (Âl-i İmrân 3/61.) ayetinin sonuna kadar olan kısımın sebeb-i nüzûlünün Hristiyanlara müteallik olduğunda ittifak edilmiştir. Kaynaklarda geçen rivayetlerden, Necrân'dan Medine'ye gelen Hristiyan vefdin bir tanesinin, Hz. Peygamber (sav.) ile münazara ettikleri anlaşılmaktadır. Buna sebep olan faktör, gelen bu vefdin liderlerinin kaldıkları süre boyunca Hz. Peygamber (sav.) ile yaptıkları konuşmalarda Hz. İsa'ya kâh Allah, kâh Allah'ın oğlu, kâh üçün üçüncüsü anlamına gelen "sâlisü selâse" demeleri idi.

yerli yerine oturtmak ve onun hakimiyetini sağlamak, taraflar arasında uzlaşmayı tahakkuk ettirebilmesi için diğer ümmetlere üstün kılınan bu en hayırlı ve vasat ümmete her hususta hak ile batılı birbirinden ayıran bir ferman bağışlamak olduğu söylenebilir. Ele almakta olduğumuz (Âl-i İmrân 3/37.)¹⁶⁵⁶ ayet de bu ehemmiyetli hedeflere mutabık olarak, Hz. Meryem kıssası ile Hz. Zekeriyâ kıssasının kesişim noktalarından biri olan o malum mucizevi vakıayı nakletmektedir: Hz. Meryem’in, çocukluk yıllarının önemli bir bölümünü kapsayan mâbed dönemi süresince içerisinde ikamet ettiği mihrâpta, Allah tarafından lütfedilen nimetler ile rızıklandırılması. Ayetin bilhassa Hz. Meryem’in mihrâbı ile alakalı kısmına odaklanmakla beraber, bahsi geçen mihrâptan maksadın ne olabileceğinin daha da belirginleşmesi adına, Âl-i İmrân 3/39.ayette¹⁶⁵⁷ geçen, Hz. Zekeriyâ’nın içerisinde namaz kılarken meleklerce Hz. Yahyâ ile müjdelendiği mihrâba da değinilecektir.

Hz. Meryem kıssası, Hz. İmrân’ın zevcesinin Allah’a, karnındaki bebeği kayıtsız şartsız O’na nezrettiğini dile getirmesiyle başlamaktadır (Âl-i İmrân 3/35).¹⁶⁵⁸ Ele almakta olduğumuz (Âl-i İmrân 3/37.) ayetten de, Allah’ın bu nezri kabul ettiği ve Hz.

Sonrasında, Hz. Peygamber (sav.) bu kimseleri İslam’a davet etmiş, ancak bu davete icâbet edilmemiş, üstüne üstlük kendilerinin zaten Hz. Peygamber (sav.) ve ashabından” daha önce İslam’a girdiklerini dile getirmişlerdir. Bunun akabinde de münazara başlamış, Hz. Peygamber (sav.) sorduğu aklı sorularla bu kimselerin düşüklükleri çelişkileri kendilerinin idrak etmelerini sağlamış, lakin ne var ki Müslüman olmamışlardır. Daha ayrıntılı okuma için bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 2, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 286-290.

¹⁶⁵⁶ فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكَ هَذَا ¹⁶⁵⁷ قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ Bunun üzerine Rabbi ona hüsnükabul gösterdi ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriyâ’yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve “Ey Meryem! Bu sana nereden?” diye sorar, o da “Allah tarafından” cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir.

¹⁶⁵⁷ فَذَاتَ الْيَمِينِ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بَيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ O mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler: “Allah’ın bir kelimesini (Hz. İsa’yı) tasdik edici, efendi, iffetli ve salih kullardan bir peygamber olarak Yahyâ’yı Allah sana müjdeliyor.

¹⁶⁵⁸ Bunun evvelinde, bahsi geçen hanımın ne kimliğinden ne de yaşının oldukça ilerlemiş olmasına rağmen kısırlıktan ötürü hiç çocuk sahibi olamamasından ve buna olan tahassüründen bahsedilmemektedir. Hz. Meryem’in ailesine, doğumuna ve çocukluğa dair bu türden bilgilere, tefsir kaynaklarındaki mevcut aktarımlar ve Apokrif İnciller (Infancy Gospels başlığı altına düşen Protevangelium Jacobi/Book of James ve Gospel of Pseudo-Matthew) aracılığıyla ulaşılmaktadır. Kanonik İncillerde ise Hz. Meryem’e daha çok Hz. İsa hasebiyle yer verilmekte, bunun dışındaki kısımlarda kendisinden çok az bahsedilmektedir. Mezkur Apokrif İncillerde Hz. Meryem’in annesinin adı Anna; İslami kaynaklarda ise Hanne bint. Fâzuka şeklinde geçmektedir. Bu da demektir ki, Hz. Meryem’in anne tarafından seçeresi Müslüman çevrelerce belirlenmiştir. Benzer şekilde, Hz. Meryem’in babasının ismi Kur’ân’da direkt olarak ‘İmrân’ şeklinde zikredilmişken, Kanonik İncillerde böyle bir bilgiye rastlanılmamakta, mezkur Apokrif İncillerde ise Ioacim/Joachim olarak sözü edilmektedir. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, s. 357; Günay Tümer, *Hristiyanlıkta ve İslâm’da Hz. Meryem*, 2. bs. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 65-93, 153-163; *The Apocryphal New Testament*, Translated by Montague Rhodes James, (New York: Oxford University Press, 1924), s. 39, 73.

Meryem'in himayesini üstlenen kişinin Hz. Zekeriyyâ¹⁶⁵⁹ olduğu anlaşılmaktadır. Bülûğ çağına erişinceye kadar Hz. Zekeriyyâ'nın zevcesinin, bir başka deyişle Hz. Yahyâ'nın annesinin yanında yaşamını sürdüren Hz. Meryem, bâliğ olmasının akabinde¹⁶⁶⁰ Hz. Zekeriyyâ tarafından, Hz. İmrân'ın zevcesinin nezrini yerine getirmek niyetiyle, Beytü'l-Makdis'e götürülmüş ve orada onun için hususî olarak inşa edilen mihrâba yerleştirilmiştir. Mihrâbın kapısı, Beytü'l-Makdis'in duvarının tam ortasında bulunmakta ve oraya ancak merdiven vasıtasıyla ulaşılabilmekte idi. Bu mihrâba Hz. Zekeriyyâ dışında kimse giremediği gibi, mihrâptan çıkarken Hz. Meryem'in üzerine yedi kapıyı üst üste kilitler ve anahtarları da kimseye vermezdi. Hz. Meryem, burada gece gündüz dua eder ve ibadetle meşgul olurdu. Hz. Meryem'in ikamet ettiği yerin mahiyeti ile alakalı olarak yapılan bu açıklama, mihrâb kelimesinin 'yukarıda ve yüksekte bulunan yer, oda' şeklindeki lugavî manasıyla da örtüşmektedir.¹⁶⁶¹ Nitekim şair Ömer b. Ebî Rebî'a'nın beytinde de bu manaya delalet etmektedir:

¹⁶⁵⁹ Hz. Zekeriyyâ'nın, Hz. Meryem'i ne zaman himayesine aldığı hususunda âlimler muhtelif görüşler serdetmişlerdir. Bu, (çoğunluğun görüşüne göre) Hz. Meryem daha bebekken; (kimilerince) Hz. Meryem süttan kesilince; (bazılarınca) Hz. İmrân'ın zevcesinin vefatından sonra tahakkuk etmiştir. Bir diğer husus da, Hz. Meryem'i himaye etmeye vesile olan meşhur kalem ile kur'a çekme hadisesinin ne zaman gerçekleştiğidir. Bahsi geçen bu hadise, tefsirlerde ekseriyetle, Hz. Meryem'in, Hz. İmrân'ın zevcesi tarafından Beytü'l-Makdis'e getirilip bırakılmasının akabinde meydana gelmiştir ki neticede kur'a Hz. Zekeriyyâ'ya isabet etmiştir. Bu rivayete ilaveten, Hz. Meryem'in himayesinin, yaşı bir hayli ilerleyen ve artık Hz. Meryem'le ilgilenemeyecek hale gelen Hz. Zekeriyyâ'dan bir başka kimseye (Benî İsrâîl'den Cüreyc denilen bir marangoza yahut da Hz. Meryem'in kuzeni Yûsuf'a) devrolması, Hz. Meryem'in bülûğa ermesinden sonra vuku bulmuştur ki burada da bir 'kalem ile kur'a çekme' yapılmıştır. Mezkur Apokrif İncillerde ise bu kalem ile kur'a çekme hadisesi, Hz. Meryem'in bülûğa ermesinden dolayı evlenip mabetten ayrılması icap edince yaşanmıştır. Kur'anın isabet ettiği kişi (Joseph), onun hamisi; nişanlısı; kocası olmuştur. Çünkü bu kaynaklara göre, Hz. Meryem üç yaşını doldurunca mabede annesi ve babası tarafından getirilmiş ve bakirelik yemini ederek gece gündüz Allah'ı zikirle meşgul olan diğer bakirelerin yanına bırakılmıştır, yani bir kur'a olayı olmamıştır. Bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 5, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 357-358; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, 3. bs., c. 1, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), s. 357; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 8, 32 c. (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 205-206; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 3, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 122; *The Apocryphal New Testament*, s. 41-42, 73.

¹⁶⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 357; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 123.

¹⁶⁶¹ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 104; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 356-359; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 1, 6 c. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 388; Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Âlî Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman 'Uveys, 1. bs., c. 1, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 432; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 358; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 206-207; Nâsirüddin el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 2, 5 c. (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 15; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 123, 107; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, c. 3, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 139-140; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 357.

رَبَّةٌ مَحْرَابٍ إِذَا جُنُّهَا ... لَمْ أَدْنُ حَتَّى أَرْتَقِيَ سُلَّمًا¹⁶⁶²

Bir diğer görüşe göre, ‘meclislerin ve mescitlerin en öndeki, en yukarıdaki ve en şerefli kısmı’ için de mihrâb kelimesi kullanılmıştır. Buradan hareketle, Hz. Meryem bir anlamda Beytü’l-Makdis’in en kıymetli yerinde ikamet etmiştir.¹⁶⁶³ Son olarak, Benî İsrâîl’in o devirde mescitlerini mihrâb olarak isimlendirdiği de söylenmiştir (Zikr-i cüz, irade-i kül).^{1664 1665}

Hz. Meryem’e mihrâpta kaldığı süre zarfında bahşedilen sayısız rızkın ve daha sonrasında ise kendisine bir beşer eli dahi değmemişken müjdelendiği Hz. İsa’nın her biri Allah tarafından ona lutfedilen nimetler olup, tohumları insan idrakini aşan bir mahiyette atılmıştır. Nitekim bu hakikatin bir benzeri, Hz. Zekeriyyâ’nın yaşının oldukça ilerlemesine ve eşinin de kısır olmasına rağmen muştulandıkları Hz. Yahya bahsinde de görülmektedir. Bu vakıa, yapılan aktarımların birinde şöyle geçmektedir: “Hz. Zekeriyyâ, kurbanlar sunan, sunağın kapısını açan ancak kendisine izin verilene kadar içerisine girmeyen, ahbârdan büyük bir âlimdi. Mihrâbın iç tarafında, yani sunağın dahilindeki mescitte, namaz kıldığı günlerden bir gün, insanların içeri girmek için kendilerine izin verilmesi bekledikleri o esnada, birden beyazlara bürünmüş bir adam (Cebrail) Hz. Zekeriyyâ’nın yanına geldi...”¹⁶⁶⁶ Muştunun verildiği mekana dair yapılan bu açıklamaya ilaveten, (Bakara/39.) ayette ‘mihrâb’ olarak belirtilen bu yerin, Hz. Meryem’in mihrâbı olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁶⁶⁷

¹⁶⁶² Vâhidî, *el-Vasît*, s. 432; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 206.

¹⁶⁶³ Ebû Ubeyde, Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur’ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin, c. 1, 2 c. (Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, 1381), s. 91; İbn Kuteybe, *Garîbu’l-Kur’ân*, s. 104; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, s. 358; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuh*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, 1. bs., c. 1, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 403; Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, s. 388; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 358; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 207; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, s. 15; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 107; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 139.

¹⁶⁶⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuh*, s. 403; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 358; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 107; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 139.

¹⁶⁶⁵ Hz. Meryem’in Beytü’l-Makdis içerisinde ikamet ettiği yere, yani mihrâba dair yapılan bu türden açıklamalara ve aktarımlara ne Kanonik İncillerde ne de mezkur Apokrif İncillerde rastlanılmamaktadır.

¹⁶⁶⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 128-129.

¹⁶⁶⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, s. 129; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, s. 145.

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Ele almakta olduğumuz (Âl-i İmrân 3/37.) ayet, umumiyetle Hristiyanlar ile alakalı mevzuların zikredildiği (Âl-i İmrân 3/21-99) ayet grubunun içerisinde geçmekte, birbirinden gelme nesillerden teşekkül eden muazzam peygamber ailesinin üyelerinden Hz. İmrân'ın kerîmesi Hz. Meryem'in Beytü'l-Makdis'teki hayatının ilk zamanlarına dair malumat sunmaktadır. Yaratılıştaki Hz. Adem'inkine benzer surette dünyaya gelen Hz. İsa'nın kıssasına; Hristiyanların ve Yahudilerin işlemekte oldukları mâsiyete mukabil arz edilen hakikatin merhalelerine adeta girizgah mahiyetindedir. Ayetin tefsirinde, konumuzla olan direkt alakasından ötürü, bilhassa mihrâb ile müteallik izahlara yer verilmiştir.

- Beytü'l-Makdis'in duvarının tam ortasında; kendisine yalnızca merdivenle çıkılabilen; Hz. Zekeriya haricinde kimsenin giremediği; üzerine yedi kapının üst üste kitlendiği ve anahtarların sahibinin Hz. Zekeriya'dan başkasının olmadığı bir oda.

Bundan hareketle, mezkur odanın zemine nazaran yüksek bir noktada, kişinin ihtiyacını karşılayacak genişlikte ve ziyadesiyle korunaklı olduğu anlaşılmaktadır. (Bina edilme biçimi itibariyle.)

- Beytü'l-Makdis'in en kıymetli yeri. (Konumu itibariyle.)
- Henüz anne karnındayken Allah'a adanan ve vakti geldiğinde mabedin hâdimesi olan Hz. Meryem'in daimi surette ibadet etmesi, Allah'ın ona maddî ve manevî pek çok nimet bahşetmesi gene burada tahakkuk etmiştir. Bu ise, bahsolunan mekanın ehemmiyetini artırmaktadır. (Hz. Meryem itibariyle.)

Âl-i İmrân 3/39.ayette geçtiği üzere, Hz. Zekeriyyâ'nın içerisinde ibadetle meşgul olduğu ve meleklerin kendisine nida ettiği mihrâb şeklinde ifade edilen mahal ile ilgili yapılan açıklamalar, buranın ya Hz. Meryem'in mihrâbı ya da mâbedin dahilinde bulunan farklı bir mekan olduğu yönündedir. Bu bilgi üzerinden elde edilecek çıkarım ise, Hz. Meryem'in mihrâbının mâbeddeki diğer mihrâptan bina tarzı ve mevkie bakımından muhtelif olduğudur. Velhasıl, mevzubahis edilen mihrâbın, bina edilme biçimi, konumu ve Hz. Meryem zikrolunan vasıfları itibara alındığında, ziyadelik ortak manasını içerdiği söylenebilir.

Birinci Aşama:

Bir önceki aşamada, ayette geçmekte olan mihrâb tabirinin ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, başlangıçtan itibaren bu amil de hesaba katılarak ayet tefsir edilirse, sürece ve sonuca bir tesiri olur mu?

Mezkur ortak mananın, mihrâbın mahiyeti hususunda nakledilen rivayetlerle birlikte değerlendirilmesi halinde, ayetin tefsiri sürecindeki işlevi,

- Hz. Meryem'in mâbed içerisinde mesken edildiği bu mekanın ziyadesiyle korunaklı ve konumu bakımından pek ulvî oluşunu (doğrudan)
- şeytanın şerrinden muhafaza edilen;¹⁶⁶⁸ Allah tarafından kendisine mümtaz bir hususiyet verilen, pîrüpâk kılınan ve dünya kadınlarının fevkında seçilen;¹⁶⁶⁹ Allah'ın dilemesiyle, kendisine bir beşer eli dahi değmemişken, Hz. İsa'ya gebe kalan¹⁶⁷⁰ Hz. Meryem'in, dile getirilen bu faziletlerini (dolaylı olarak)
- Hz. Meryem'in iffetine dil uzatan Yahudilere; Hz. İsa'nın, Hz. Meryem'in oğlu, Allah'ın kulu ve resûlü olduğu hakikatine rağmen, Tevhîd ve Risâlet bağlamında iftiralarda bulunan Hristiyanlara verilen/verilecek karşılıkları (dolaylı biçimde)

takviye eden hüccet niteliğindedir.

4.1.5. ح – ب – ر / Ra – Be – Ha

ح – ب – ر / Ra – Be – Ha aslından müştak olan الرَّبُّ kelimesi, başlangıçta, 'alışverişteki kâr, kazanç, menfaat; ticaretten hasıl olan ziyade, fazlalık'ı, sonradan mecaz yoluyla, 'herhangi bir işin semeresinden, kazancından rücu eden her şey'i ifade etmek için

¹⁶⁶⁸ Âl-i İmrân 3/36: فَلَمَّا وَضَعَتْهَا رَبِّ إِبْنِي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَئِنَّ الذَّكَرَ كَأَلْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ: Onu doğurunca dedi ki: “Rabbim! Onu kız doğurdum. -Oysa Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilmektedir- erkek de kız gibi değildir. Ben onun adını Meryem koydum, işte ben onu ve soyunu kovulmuş şeytana karşı senin korumana bırakıyorum.”

¹⁶⁶⁹ Âl-i İmrân 3/42: وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَىٰ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ: Melekler şöyle demişti: “Ey Meryem! Allah seni seçti, seni tertemiz kıldı ve seni bütün dünyadaki kadınlara üstün eyledi.

¹⁶⁷⁰ Âl-i İmrân 3/47: قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمَسِّنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ: Dedi ki: “Rabbim! Bana bir erkek eli değmediği halde nasıl çocuğum olur?” Allah buyurdu: “İşte öyle, Allah dilediğini yaratır, bir işin olmasını istedi mi ona sadece ‘ol!’ der, o da olur.”

kullanılmıştır. ‘Ribh’, bazen malın sahibine bazen de malın kendisine nisbet edilmiştir ki bu ikinci nev’ine Bakara Sûresi’nin 16.ayetinde¹⁶⁷¹ rastlanılmaktadır.¹⁶⁷²

4.1.5.1. Bakara 2/16: **أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ**

Bakara Sûresi’nin ana temasına ve bu tema altında işlenen belli başlı konulara, hem bu ikisi arasındaki hem de konuların kendi mâbeynlerindeki münasebete ve bu tenasübe imkan veren üslûba tafsilatlı bir şekilde ribâ (Bakara 2/279.) ayetini ele alırken, dolayı olarak da Hz. Meryem’in mihrâbının incelendiği (Âl-i İmrân 3/37.) ayette, girizgahlarında, değinmiştik. Bu sebepten ötürü burada, tekrara düşmemek adına, tahlilini yapmakta olduğumuz (Bakara 2/16.) ayetin yalnızca sûredeki konumundan bahsetmekle yetineceğiz.

Allah, sûreye başlarken sırât-ı müstakîm üzere olan müminlerden (2-5), akabinde sırât-ı müstakîm üzere olmayan küffârdan (6-7) ve en nihayetinde hakikatte sırât-ı müstakîm üzere olmamasına karşın zahirde öyleymiş izlemine veren münafıklardan (8-20) bahsederek, bizlere üç tür insan tiplemesini ve bunların belli başlı vasıflarını sunmaktadır. Nitekim mezkur ayetlerin, Medine ve civarındaki birtakım münafıklar hakkında nüzûl olduğu hususunda ittifak edilmiştir. Bunlar, ehl-i Kitâb olan Yahudiler ile Evs ve Hazrec kabilesinin önde gelenleri arasından, iman etme noktasında inat eden kimselerdi.¹⁶⁷³ Ele almakta olduğumuz ayet, bu kimselerin yaptıkları alışverişten ve neticede kâr edememelerinden bahsetmektedir. Vaziyetin daha iyi anlaşılması nâmına, bahsi geçen alışverişin unsurlarına (taraflar, icap-kabul, mebî‘ ve semen) kısaca değinmekte fayda olacaktır. Bu amaçla, mukaddem (8-15) ayetler dikkate alınarak, en öncelikle münafıkların psikolojik ve sosyolojik noktadan değerlendirilmesi yapılacaktır.

Toplum içerisinde hem yüksek bir statü hem de mal mülk sahibi olan münafıkların nazarında, Hz. Peygamber’in (sav.) tebliğ ettiği ve müminlerin de tabi olduğu dinin

¹⁶⁷¹ أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ: Doğruya karşılık sapkınlığı satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.

¹⁶⁷² Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, c. 3, 6 c. (Kâhire: Meclisü'l-A'la li's-Şuûni'l-İslâmiyye - Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1996), s. 31.

¹⁶⁷³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 1, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 201-202.

aslı esası yoktu. Bu bâtil zihniyetlerinin uzantısı olarak da, kendileri dışındakileri cahil, akılsız ve sefiî kimseler olarak addetmekteydiler. Kalpleri bir yandan iman edenlere karşı kin, nefret, öfke ve haset ile dolup taşmakta, diğer bir yandan ise (Allah'ın, Hz. Peygamber'e (sav.) ve müminlere olan ilahî yardımını neticesinde İslam'ın ve inananların muzaffer bir konuma yükselmesinden ötürü) korku, zafiyet, gam ve keder içerisinde çalkalanmaktaydı. Hak dinin beraberinde getirdiği sorumluluklar karşısında gevşeklik göstermekte, buna ilaveten, mesuliyetlerin miktarı arttıkça kalplerindeki hastalık ve küfür de doğru orantılı bir şekilde şiddetlenmekte ve tezâyüd etmekteydi. Tüm bunlara mukabil, müminlerle birlikteyken Allah'a ve ahiret gününe iman ediyormuş gibi davranarak muhataplarını yanıltmakta ve kafalarını karıştırmakta,¹⁶⁷⁴ ancak ve ancak kendileri gibi olanların yanına varınca içlerindeki dışarıya vurmaktaydılar. Allah'ın zatından ve sıfatlarından bihaber bu kişiler, Allah'ı ve müminleri aldatma gayreti içerisinde olmaları bir yana, üstelik buna muvaffak olduklarını da zannetmekte idiler. Müminlerin huzurunda, bâtınlarındaki kötülüklerin tam aksini izhar etmelerine gelince bu, birtakım dünyevî menfaatlerini gözetmeleri hasebiyleydi: Müminlerin küffâra açacağı savaştan ve gayrimüslimlere gösterdikleri muameleden kendilerini sağlama alıp, üstüne üstlük inananlar arasındaki yardımlaşmadan ve savaş sonrası elde edilen ganimetten faydalanmayı da istihdaf edinmekteydiler. Oysa ki, 'sevap ve ceza' inancından yoksun olan bu nifak ehli filhakîka küffâra meyletmekte, inananların arasında yaşamlarını ikame ettirirken edindikleri malumatları düşman safına sızdırmakta, küffârı müminlere karşı kışkırtmakta, taraflar arasında fitne ve savaşın çıkmasına neden olmaktaydı. Bu ise yeryüzünde fesadın zuhur etmesine yol açmakta, mahlukatın dinî ve dünyevî menfaatlerinin tamamını zarara uğratmaktaydı.¹⁶⁷⁵ Velhasıl-ı kelim, aklî ve naklî delilden yüz çevirdiği halde zahirde bunun aksi bir vaziyet sergileyen, mezkûr delillere dayanan müminleri hor ve hakir gören, Hz. Peygamber'e (sav.) edilen düşmanlığın Allah'a yapılmış olmasından farksız olduğunu idrak edemeyen ve dalâlet uğruna hidayeti satan bir grup insanla karşı karşıyayız.

¹⁶⁷⁴ Bahsi geçen bu şahıslar, genel itibariyle şirk ve ehl-i Kitâb mensubu kişiler olsalar da, ikinci gruba bağlı olanların söylemiş olduğu yalan ilkininkine nazaran daha da fazladır. Şöyle ki, Yahudilerde Allah ve ahiret inancı bulunmakla beraber, bu inançları olması gerektiği gibi değildi, ancak müminlere böyle bir vehim vermekteydiler. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil*, 3. bs., c. 1, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), s. 55; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 2, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 301-302.

¹⁶⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 53-69; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 299-311.

Ele almakta olduğumuz (Bakara 2/16.) ayette mevzubahis edilen alışverişte, münafıkların konumunun ne olduğunun sarâhaten anlaşılabilmesi adına, evvelâ الْإِشْتِرَاءُ (iştirâ) kelimesinin aslında ne manaya delalet ettiğine açıklık getirmemiz gerekmektedir. İştirâ, ‘bir nesneyi terk edip, başka bir nesneye temessük eyleme; istibdâl’ manasına gelmektedir. Burada esasında ne bir ‘alım’ ne de bir ‘satım’ vardır. Zikredilen bu asıl ile bilinen manadaki alışverişin arasındaki ilişkiye gelince bu, ‘müşterinin semeni bırakması ve kıymeti tayin olunan şeye rağbet ve temessük etmesi’nde görülmektedir.¹⁶⁷⁶ Alışverişin para ve mal karşılığında olması halinde, ortada bir müşteri ve bir de satıcı olur. Lakin, alışveriş, malı malla satma şeklinde olursa, o zaman iki taraftan her biri de müşteri ve satıcı olarak düşünülebilir. ‘İştirâ’, bu hakiki kullanımının yanı sıra, zamanla mecazen ‘karşılığında başka bir şeyin elde edildiği her türlü alışveriş’ olarak istimal edilmeye başlanmıştır.¹⁶⁷⁷ O halde, münafıkların dalâlete¹⁶⁷⁸ temessük eylemeleri karşılığında semen olarak hidayeti terk etmelerinin keyfiyeti nasıl telakkî edilmelidir?

- Değiş tokuş, kişinin elindeki şeyi elinde olmayan diğer bir şeyle değiştirmesidir. Bu ise burada yoktur. Değiş tokuşun gerçekleşmemesi hasebiyle de, iştirâ hususunda mecaza gidilmiş ve bununla ‘tercih etme’ kinaye edilmiştir. Allah bu ayet ile sanki “Hidayete karşılık, dalaleti tercih ettiler.” buyurmaktadır.
- Değiş tokuş gerçek manada gerçekleşmiştir.

¹⁶⁷⁶ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), s. 42; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbu*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, 1. bs., c. 1, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 92; Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Alî Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman `Uveys, 1. bs., c. 1, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 92; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Mektebetü Tahkiki't-Türâs fi Müessesetî'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005), s. 1299.

¹⁶⁷⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 1. bs. (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412), s. 453.

¹⁶⁷⁸ Dalâletin aslı, ‘şaşkınlık, tereddüt, kararsızlık’tır. Söz gelişi ‘nisyân’, dalâlet olarak isimlendirilmiştir. Çünkü dahilinde bir şaşkınlık, tereddüt, kararsızlık hali vardır. Benzer şekilde ‘helak’ da dalâlet olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 1, 6 c. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 100. Az önce zikrolunanlardan çok farklı olmamakla beraber, dalâletin aslının ‘amaçtan sapmak, yolu kaybetmek’ olduğu da söylenmiştir. Din konusunda doğru olandan ayrılmayı ifade etmek için isti'âre yoluyla kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 70. İbn Abbâs, Hasen, Katâde ve İbn Süddî, dalâlet ve hidayet ile küfür ve imanın kastedildiğini söylemişlerdir. Buna ilaveten denilmiştir ki: Şek ve yakîn; cehalet ve ilim; bölünmüşlük ve birlik beraberlik; dünya ve ahiret; cehennem ve cennet. Bkz. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, c. 1, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 118.

- Ayet ile münafıklar kastediliyorsa, Mücâhid'in dediği gibi, zahirde şehadeti telaffuz etmeleri, namaz kılmaları, zekat vermeleri, oruç tutmaları, gazvelere ve savaşlara iştirak etmelerine binaen onlarda hidayet vardı. Lakin, bâtınlarında gizli tuttıkları şeyler zâhirlerindeki tasdik etmediği anda, hidayet karşılığında dalaleti seçmiş oldular. Böylece değiş tokuş ve gerçek manada bir alım satım tahakkuk etti. Yahut da, kişi İslam fitratı üzere doğduğunda, bu hal buluğ çağına kadar devam eder. Ne var ki bu kimseler mükellef olduklarında, kendilerindeki bu hali küfür ve nifak ile değiştirdiler. Böylelikle değiş tokuş gerçekleşmiş oldu.
- Veyahut da, doğruyu yanlıştan ayırmaya ileten ve hakikati idrak edebilen bir akla malik olduklarında, önlerinde apaçık bir delil var olmasına da rağmen, bu değerli istîdadı bırakıp hevalarına ve atalarını taklide tabi oldular, bu suretle değiş tokuş vuku buldu.
- Ayet ile ehl-i Kitâb kastedilmişse, Katâde'nin dediği gibi, bunlar Allah'a ve ahiret gününe inanan, Hz. Peygamber'in (sav.) gönderileceğini tasdik eden, bundan medet uman, küffarı bununla tehdit eden, hakikaten de iman eden kimselerdi. Hz. Peygamber (sav.) Medine'ye hicret ettiğinde, bu kimseler idarî ve ekonomik düzen mevzusunda korkuya düşmeleri sebebiyle Hz. Peygamber'e (sav.) ittibâ etmekten yüz çevirdiler ve onun risâletini inkar ettiler, "Bize böyle bir şey zikredilmedi ve kitabımızda da böyle bir şey bulunmamaktadır." deyip, beklenen resûlün vasıflarını değiştirdiler. Dolayısıyla imanlarının yerini küfür aldı, yani imanı küfür ile değiştirdiler. Bu da değiş tokuşun gerçekleşmesi demektir.
- Ayet ile diğer küffâr kastediliyorsa, İbn Mes'ûd ile İbn Abbâs'ın dediği gibi, gene değiş tokuş tahakkuk etmiştir. Bunlar belli bir müddet için İslam fitratı üzereydiler, fakat sonradan inkar ettiler. Bir başka deyişle, kendilerine kat'î ilme ulaştıran duyusal, görsel ve işitsel duyulara sahiptiler ama bunlarla ameli, küfür içere olan atalarının gelenekleriyle değiştirdiler.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 117-118. اُولَئِكَ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الصَّلَاةَ بِالْهَدْيِ ibaresinden maksadın ne olabileceği hususunda yapılan açıklamalar arasından burada bâhusus Ebû Hayyân el-Endelüsî'ninkine

Buraya kadarki kısımda, münafıkların yapmış olduğu alışveriş ve mezkur alışverişin temel unsurları tasvir edilmiştir. Bunu müteakip, yapılan alışverişin neticesine, münafıkların uğradıkları zarar ve ziyana dikkat çekilmekte, Allah bu hususta *فَمَا رِبْحُكُمْ* buyurmaktadır. Ticaret, tüccarın, yani kâr elde etmek için mal alıp satan kimsenin sanatıdır. Bu da demektir ki, tüccar ticarete iki şeyi gözetmektedir: Ana sermayenin hıfzı ve kâr edinimi.¹⁶⁸⁰ Şayet, zikrolunan alışverişteki mebi‘ (dalâlete temessük) ve semenin (hidayeti terk) mahiyetleri göz önünde bulundurulmazsa, ilk nazarda, ana sermayenin tamamıyla gitmediği şeklinde bir fikir oluşabilir zihinlerde. Zîrâ bu ibare kârı, yani ana sermaye üzerine olan ziyadeyi nefyetmekte ve kârın nefyedilmesi, sermayenin noksanlaştığını yahut tamamen bittiğini göstermemektedir.¹⁶⁸¹ Lakin, buradaki nefyin türü, nefy-i asıldır. Yani “Ticaretleri kâr etmedi.” diyerek aslında, “Bilakis ticaretleri zarar etti, hüsrana uğradı.” kastedilmektedir.¹⁶⁸² Çünkü kârlı olan kimse, sahip olduğu malını ondan daha değerli olan bir malla değiş tokuş eden yahut da aldığı fiyattan daha iyi bir fiyata satan tüccardır. Ne var ki daha az değerde olan bir şeyle değiş tokuş eden yahut da daha az bir fiyata satan tüccar da kesinlikle zarar etmektedir.¹⁶⁸³ Münafıkların yaptığı alışverişini değerlendirirken işin içine mebi‘ ve semeni dahil ettiğimizde, bu kimselerin ne ana

yer vermem, nazarımda en sistematik, en tafsilatlı ve en şümullü izâhâtleri onun vermesinden ötürüdür. Diğer kaynaklarda yapılan tasrihler de kısaca şöyledir:

...Taberî daha çok “Münafıklar hidayet sahibi olmamalarına rağmen, nasıl oldu da hidayet karşılığında dalâleti satın aldılar?” sorusuna cevap niteliğinde aktarımlarda bulunmuştur:

* İbn Abbâs: İman karşılığında küfrü satın aldılar. * İbn Mes’ûd: Dalâleti alıp, hidayeti terk ettiler. * Katâde: Dalâleti, hidayete tercih ettiler. * Mücâhid: Önce iman ettiler, sonra inkar ettiler, küfre düştüler. Taberî bunların içerisinde, İbn Abbâs ve İbn Mes’ûd tarafından aktarılan rivayetleri tercih etmiş; ayetin devamındaki *فَمَا رِبْحُكُمْ* ibaresinin, istibdâlin ve bedelin olduğu bir alışverişe işaret etmesi hasebiyle, Katâde tarafından aktarılan te’vile imkan vermediğini belirtmiş; Mücâhid tarafından aktarılan te’vilin ise Bakara 2/8-15.ayetlerde resmedilen münafık tablosuyla uyuşmadığını dile getirmiştir. Bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u l-Beyân ‘an Te’vili Âyi l-Kur’ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 1, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 324-329.

... Mâtürîdî, münafıkların dalâleti, davet edildikleri şeye yani hidayete tercih ettiklerini ve bunu hidayet sahibi olmadan yaptıklarını söylemiştir. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru l-Mâtürîdî/Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 1, 10 c. (Beyrut: Dâru l-Kütübi l-İlmiyye, 1426/2005), s. 388.

... Zemahşerî, satın alma fiilinde ‘bir bedel ödeme ve başka bir şeyi alma’ söz konusu olduğu için, ayetteki satın alma fiilinin isti’âre yoluyla kullanıldığını belirtmiştir. Buradan hareketle ayet, ‘dalâletin hidayete tercih edilmesi, onunla değiştirilmesi’ anlamına gelmektedir. Akabinde de, “Münafıklar hidayet ehli olmamalarına rağmen nasıl olur da hidayet karşılığında dalâleti satın alabilirler ki?” sorusunu cevaplandırmıştır: “Hidayete ulaşma imkânına sahip oldukları halde ondan yüz çevirmiş oldukları için, sanki hidayet ellerindeyken onu terk edip dalâlete yönelmiş, hidayeti ellerinden kaçırmış, onu dalâletle değiştirmiş gibi değerlendirilmişlerdir.” Bu açıklamanın bir benzerini Fahreddin er-Râzî’nin de yaptığını görmekteyiz. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 69-70; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 311.

¹⁶⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 71-72; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, s. 311; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 120; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 217.

¹⁶⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, s. 119-120.

¹⁶⁸² Mâtürîdî, *Tefsîru l-Mâtürîdî*, s. 389.

¹⁶⁸³ Taberî, *Câmi’u l-Beyân*, s. 330.

sermayeyi koruyamadıkları ne de kâr elde edemedikleri müşahade edilmektedir. Şöyle ki, münafıklar dalâlete temessük ettiklerinde, iki zıt bir arada olamayacağından ötürü, ana sermayeleri olan hidayeti kaybettiler. Elleri dalâlet, yani ‘hidayetin kaybı’ ile kalakalan bu kimseler, her ne kadar birtakım dünyevi maksatlarına ermiş olsalar da, gene de kârlı olarak nitelendirilemezler. Aksine, ortada ne kâr ne de bir kâr ihtimali, hatta kâra götüren yol dahi kalmamıştır.¹⁶⁸⁴

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Bakara Sûresi’nin ilk yirmi ayetinde, sırât-ı müstakîm çerçevesinde peş peşe üç insan tiplmesi zikredilmektedir: Mümin, kafir ve münafık. Ele almakta olduğumuz ayet, münafıkların hususiyetlerini konu edinen ayet grubunun içerisinde geçmektedir. Buna binaen, mezkur zümrenin içtimâî, siyasî ve iktisadî açıdan güç sahibi; Müslümanlara karşı kibirlenen, kin güden, ancak bir yandan da onlardan havf eden, çekinen; dünyevî çıkarları için zahiren Müslüman olduğu izlenimini veren, lakin hakikatte Müslümanların arkasından küffâr ile iş çeviren kimselerden mürekkep olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih bu topluluk, hidayeti terk edip dalâlete temessük etmekle, yaptığı ticarete umduğu kâra da ihraz edememiştir.

Ayetin tefsiri babında yapılan izahların evvelinde, mevzubahis edilen alışverişten hareketle, bey` akdinin üç ana unsuru (tarafklar; icap-kabul; mebi‘ ve semen) sıralanmış ve bu malumat bazında adım adım ilerlenmişti. Ne var ki, mezkur alışverişte taraflardan sadece birisinin (münafık) var olduğunun müşahade edilmesine istinaden, yapılan değış tokuşun hakiki anlamda tahakkuk etmediğı ve münafıkların hidayet karşılığında dalâlete temessük etmelerinin aslında bir tercih meselesi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu şahıslar,

- ya hakikate vâkıf olup ona ittibâ etmişler, lakin sonradan
- ya hakikate vâkıf olmalarına rağmen ona ittibâ etmemişler, tam aksine
- ya da hakikati idrak edebilecek aklî melekelerinin kemale ermesine karşın ona tâbi olmamışlar, bilakis

¹⁶⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 72; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhît*, s. 120; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 217.

Münafıkların ana sermayelerinin ‘her türlü engelden uzak olan akılları’ olduğu da söylemiştir. Onlar, bu sapıklıklara inanınca, elde ettikleri bu bozuk inançları gerçek inancı araştırmalarına mani olmuştur. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, s. 311.

dalâleti tercih etmişlerdir. Tasnif edilen ihtimallerden ilkinde kişi, kâra nail olmuşken; ikinci ve üçüncüsünde ise kâr etme imkanı varken, daha sonrasında zarara uğramıştır. Bir başka deyişle, ilk tasnif kapsamındakiler artılardan eksilere; ikinci ve üçüncüler ise artılara çıkamadan eksilere düşmüşlerdir. Nazarımızda, ilkinin kaybı diğerlerine kıyasla daha vahimdir. Velhasıl, münafıkların yaptıkları ticarete yaşadıkları kaybın muazzamlığına binaen, ayette geçmekte olan مَا رِبَحْتُ ibaresinde ziyadelik manasının yakalandığı söylenebilir.

İkinci Aşama:

Evvelki aşamada, مَا رِبَحْتُ ibaresinin ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, ayet başlangıçtan itibaren bu amil de hesaba katılarak tefsir edilirse, sürece ve sonuca bir tesiri olur mu?

مَا رِبَحْتُ ibaresinin muhtevasında bulunan mezkur ortak mana, ayetin tefsiri esnasında yapılan izahlarla birlikte değerlendirildiğinde, münafıkların uğradığı zararın ne derece büyük olduğunu takviye eden hüccet işlevi görmektedir.

4.1.6. ر - ح - ب / Ra - Ha - Be

ر - ح - ب / Ra - Ha - Be ve müştakları, ‘genişlik, bolluk, ferahlık’ şeklindeki asıla ilaveten, mecazi olarak ‘rahatlık, ferahlık, huzur’ manasında da kullanılmaktadır. Nitekim mezkur kullanım Kur’ân’da, hem sülâsî mücerred sâlim fiil (beşinci bâb) hem de masdar-ı mîmî vezinleri ile geçmektedir. Bu bağlamda ilkinde, Tevbe 9/25, 118.ayetler (ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ)¹⁶⁸⁵; ikincisine de, Sâd 38/59-60.ayetler (لَا مَرْحَبًا بِهِمْ¹⁶⁸⁶) misal getirilebilir.¹⁶⁸⁷ Lakin burada, farklı vezinlerde olsalar dahi benzer mecazî anlama delalet etmelerinden ötürü, yalnızca Tevbe 9/25.ayet ile yetinilecektir.

¹⁶⁸⁵ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرٍ وَإِذْ أَعْجَبْتَكُمْ كَثُرَتْكُمُ فُلُكٌ تَغْنُ عَنْكُمْ شَيْئاً وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَابْتَدَأْتُمُ مَدِينًا مِّنْ دُونِهَا وَمَا أَتَاكُمْ مِنْهُ فَاعْتَدُوا لَهُ عَسَىٰ أَنْ يَكُونَ بِكُمْ تَذَكُّرًا ﴿٢٥﴾

وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِفُوا خَتَنَ إِذْ وَضَعَتِ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١١٨﴾

¹⁶⁸⁶ هَذَا قَوْحٌ مُّقْتَحَمٌ مَّعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارَ ﴿٥٩﴾ قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ أَنْتُمْ قَدْ مَتَمَّمْتُمْهُ لَنَا فَيَنْسُ الْقُرْآنُ ﴿٦٠﴾

¹⁶⁸⁷ Firûzâbâdî, *Besâ'iru Zevî't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, c. 3, 6 c. (Kâhire: Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye - Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1996), s. 51.

4.1.6.1. Tevbe 9/25: لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ

Tevbe Sûresi'nin dahilinde barındırdığı belli başlı konularına ve kendinden bir önceki (Enfâl) sûre(sî) ile olan münasebetine dair bilgilere, ehl-i Kitâb ve âlimleri ile alakalı (Tevbe 9/29-34.) ayet grubunun tefsirinin girizgahında yeteri kadar yer verilmiştir. Burada ise, tekrara düşmemek adına, ele almakta olduğumuz ayetin sûredeki konumuna değinmekle iktifa edilecektir.

Sûrenin mukaddimesinden itibaren 'Müslümanlarla puta tapanların dinî, siyasî ve sosyal konumlarının artık bütünüyle birbirinden ayrı olduğu'nun beyan edildiği 'Müslüman hakimiyetinin ilanı' başlığı altında, en öncelikle, Müslümanlarla aralarında olan ahitlere riayet ve hıyanet eden müşriklere yapılacak muameleler hakkında talimatlar verilmektedir. Bunu müteakip de, Allah ve Resûlü'ne olan bağlılığın ve iman edenler arasındaki uhuvvet bağının diğer bütün dünyevî bağlardan ve alakalardan üstün tutulmasının gerekliliği bildirilmektedir. Bu noktada, Allah'ın dininin yayılıp yerleşmesine ve gönüller üzerinde hakimiyet kurmasına vesile makamında olan cihâdın her türlüşüne dikkat çekilmekte, muhalif safta yer alan kimse, müminin kendi ehlinden olsa da, cihâd ülküsünün müminin ehline ve malına olan muhabbetinden daha üstün tutulmasının icap ettiği ortaya konmaktadır. Bu, her ne kadar zahirde rahmet ve ihsan gayesine aykırıymış izlenimi verse de hakikatte, 'dininden ötürü dünyayı terk eden kimsenin mazhar olacağı lütuflar'a işaret etmekte ki müteakip ayetlerde darb-ı mesel babında Huneyn Gazvesi zikredilmektedir. Nitekim, sayılarının çokluğu ile övünen ve buna itimat eden Müslümanlar savaşın ilk evresinde mağlup olmuşlar (Tevbe 9/25);¹⁶⁸⁸ bunun ardından derhal Allah'a yönelip tevbe etmelerinin neticesinde ise Allah'ın onları kuvvetlendirmesi ile küffâra karşı galip gelmişler (Tevbe 9/26),¹⁶⁸⁹ savaşın son bulmasıyla küffârdan nicesi de tevbe

¹⁶⁸⁸ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ: Allah birçok yerde, bu arada Huneyn Savaşı'nda gerçekten size yardım etmiştir. O gün çokluğunuz sizi böbürlendirmiş, fakat bunun size hiçbir yararı olmamıştı; o yer geniş olmasına rağmen size dar gelmiş, nihayet geriye çekilmeye başlamıştınız.

¹⁶⁸⁹ ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ: Bunun üzerine Allah, peygamberinin ve müminlerin üzerine kendi katından bir güven duygusu indirdi, bir de göremediğiniz askerler gönderdi ve böylece inkâr edenlerin cezasını verdi. İşte bu, inkârcıların hak ettiği karşılıktır.

etmekle nasipenmiştir (Tevbe 9/27)¹⁶⁹⁰.¹⁶⁹¹ Buradan hareketle, ayet grubunda mevzubahis edilen Huneyn Gazvesi'nin tarafları ve gidişatı ile alakalı bilgilendirme yapmakta fayda olacaktır.

Hicretten sekiz yıl sonra Şevvâl ayında, Mekke'nin fethedilmesinin üzerinden henüz bir ay dahi geçmemişken, Hevâzinliler'in ve Sakîfliler'in¹⁶⁹² başını çektiği müşrik ordusuna karşı yapılan bu gazve, ismini vuku bulduğu mahalden almaktadır: Huneyn.¹⁶⁹³ Hevâzinliler, Yemen hükümdarlarının nüfuzu altında, muayyen bir miktarda vergi ödemeleri karşılığında, hayatlarını emniyet içerisinde sürdürmekteydiler. Bu da, ticaretin onların nazarındaki önemini artırmakta ve onları Kureyş kabilesi ile, ağırlıklı olarak, ticarî rekabet içerisine sokmaktaydı. Neticede, taraflar arasında cahiliye dönemine kadar uzanan savaşlar ve bundan tevellüt eden bir

¹⁶⁹⁰ ثُمَّ يَثُوبُ اللَّهُ مَنْ بَعْدَ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ: Artık bunun ardından Allah dilediğinin de tövbesini kabul eder. Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir.

¹⁶⁹¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb/Tefsîru'l-Kebîr*, 3. bs., c. 16, 32 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), s. 18; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, c. 4, 10 c. (İstanbul: Azim Dağıtım), s. 301-302, 306-307. Ebû Hayyân ise, Tevbe 9/25.ayetin Tevbe 9/14.ayetle olan münasebetine dikkat çekip, Allah'ın daha öncesinde (Tevbe 9/14.ayette) فَاتْلَوْهُمُ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصَرِّكُمُ عَلَيْهِمْ (Onlarla savaşın ki, Allah onları sizin elinizle cezalandırsın, onları rezil rüsva etsin, sizi onlara karşı başarılı kılsın.) buyurduktan sonra, burada da müminlere birçok savaş mahallinde yardım ettiğini zikrederek devam ettiğini söylemektedir. Bkz. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, c. 5, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), s. 392.

¹⁶⁹² Hevâzinliler, Arap Yarımadası'nın kuzey tarafında, Mekke ile Necid arasında yer alan geniş sahada ve güneyde Yemen'e kadar uzanan bölgelere yayılmış bir şekilde varlıklarını sürdürmekteydi. Sakîf kabilesi ise Mekke yakınındaki Tâif şehrinde ikamet etmekteydi. Bkz. Nurgissa Duisenov, "Sebeup ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi" (Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2011), s. 5.

¹⁶⁹³ Muhammed Hamîdullah, bu mevkiinin müverrihler ve coğrafyacılara tarafından tam ve doğru bir şekilde tespit edilemediğini söylemiştir. Buna mukabil, İbn Sa'd ve Makrîzî, mezkur yerin Mekke'den üç gecelik mesafe, yani yirmi beş kilometre uzaklıkta Tâif yakınında yer aldığını; Taberî, Mekke'den Tâif'e giden yollardan biri üzerinde, Mekke'ye yaklaşık on küsur mil uzaklıkta ve deve yürüyüşüyle Mekke'ye iki günlük mesafede olduğunu; Kurtubî, Tihâme mintikasında bulunduğunu dile getirmişlerdir. Bkz. Nurgissa Duisenov, "Sebeup ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi", s. 12. Müfessirlerin yaptığı aktarımların geneli ise, Huneyn'in 'Mekke ile Tâif arasında yahut da Zülmecâz'ın eteklerinde yer alan bir vadi' olduğu şeklindedir. Bkz. Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. bs., c. 1, 3 c. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme), s. 429; Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. bs., c. 11, 26 c. (Dâru Hicr, 1422/2001), s. 386-387; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuha*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, 1. bs., c. 2, 5 c. (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988), s. 439; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1. bs., c. 3, 6 c. (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409), s. 194; Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmecîd-Şeyh Ali Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel-Dr. Abdurrahman 'Uveys, 1. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), s. 487; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, 3. bs., c. 2, 4 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407), s. 259; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs., c. 3, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), s. 76; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, s. 392; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*, c. 10, 30 c. (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye), s. 73; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 302.

düşmanlık vücut bulmuştu. Bu vaziyet, adâvet oklarının daha sonrasında, İslâmiyet'in zuhur etmesi ile birlikte, başta Hz. Peygamber (sav.) olmak üzere tüm Müslümanlara yöneltilmesinde de önemli bir amil olmuştur. Nitekim Uhud ve Hendek gazveleri esnasında Kureyşli müşriklerin tertip ettiği müttefik güçlerin içerisinde saf bağlamaları; Ali b. Ebî Tâlib'in (r.anh) onlara karşı düzenlediği Fedek Seriyyesi, Ömer b. Hattâb'ın (r.anh) Türebe (Hevâzin) Seriyyesi ve Ebû Bekir'in (r.anh) Necid (Hevâzin) Seriyyesi bu vâkıanın müşahhas delillerindendir. Kin ve düşmanlıkları giderek artan Hevâzinliler, Hudeybiye Antlaşması sonrası ve Mekke'nin fethi sırasında Hz. Peygamber'in (sav.) en önemli hedeflerinden biri haline gelmişlerdir. Bunun en mühim belirtilerinden bir tanesi de, Mekke'nin fethedilmesinin evvelinde, Âişe (r.anha) validemizin 'Hz. Peygamber'in (sav.), İslam ordusunu nereye doğru yönlendireceği' sualine cevaben serdettiği şu sözleridir: "Bilmiyorum, belki Süleym, belki Hevâzin, belki de Sakîfliler'e karşı gidecektir." Mekke'nin fethedilmesiyle beraber, müşriklerin safındaki ağırlık Kureyşlilerden Hevâzinliler'e ve müttefiklerine kaydı. Bunu müteakip, fetih haberinin daha fazla yayılmasına ve diğer Arap kabileleri arasında tesirini göstermesine mani olmayı istihdaf etmeleri; başta Kureyşliler olmak üzere diğer müşrik kabilelerinin başlarına gelenlerin, kendilerine de isabet etmesinden korkmaları; mezkur denge değişiminin sebebini Kureyşliler'in savaşmayı bilmemesine bağlamaları; İslam ordusunu yendikleri takdirde Kureyş kabilesine olan faikiyetlerini de ispat edecek olmaları hasebiyle Müslümanlara saldırma kararı alıp harekete geçtiler. Bu amaçla, sair İslamiyet karşıtı propaganda hareketlerinde bulunarak, Hz. Peygamber (sav.) ve ordusuna karşı muazzam ve muhtelif kabilelerden oluşan bir ordu hazırlamaya başladılar. Böylece, müşrik ordusunun sayısı, 4000 civarındaki Hevâzinliler ve Sakîfliler'e ilaveten ötekilerinin de iştirakiyle, 20.000'e¹⁶⁹⁴ kadar ulaştı. Ordunun lideri olarak tayin edilen Mâlik b. Avf, kavmine, hem kaçmalarına ket vurmak ve savaşa gönülden katılmalarını sağlamak hem de Müslümanlar'a karşı kendilerinden ne derece emin olduklarını göstermek amacıyla, savaş mahalline yanlarında hanımları, çocukları, malları ile mülklerinin tamamı olduğu halde iştirak etmelerini emretti. Müslümanlardan evvel yola çıkan bu müşrik ordusu, vadinin en dar geçitlerine konuşlandı, İslam ordusunun geçeceği güzergahlara

¹⁶⁹⁴ Müşrik ordusunun toplamda 30.000 kişiden ibaret olduğu şeklindeki aktarım da mevcuttur. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 393.

pusular kurdu ve sayılarının az olduğu izlenimini vermek için küçük bir birlik, Müslümanların gözle görebileceği bir konuma mevzilendi.¹⁶⁹⁵

Bahsi geçen müşrik ordusunun saldırı planı Hz. Peygamber'e (sav.) ulaşınca, derhal İslam ordusunu hazırlamaya başladı. Bu amaçla, henüz Müslüman olmamış ancak kendisine bu hususta mühlet tanınan Safvan b. Ümeyye'den gerekli teçhizatın bir kısmını ödünç alarak temin etmiştir.¹⁶⁹⁶ İslam ordusunun yaklaşık 1000'i Muhâcir, 4000 kişisi Ensâr'dan idi. 5000'i Cüheyne, Müzeyne, Benû Eslem, Benû Süleym vb. muhtelif kabilelerden ve 2000'i ise Mekkelilerden'di. Mekkeliler'in içerisinde tulekâların yanı sıra, savaşta kimin galip kimin mağlup olacağını merak eden ve ganimetten istifade etmek isteyen ancak henüz Müslüman olmamış olanlar da mevcut idi. Neticede, İslam ordusunun sayısı yaklaşık olarak 12.000'e¹⁶⁹⁷ vardı.¹⁶⁹⁸ Lakin İslam ordusunun bir kısmı, İslam'ın yayılmasına en büyük engel konumunda olan Kureyşliler'e galip gelmeleri; çok müşkül şartlar altında Müslüman olarak yaşadıkları ve en nihayetinde hicrete zorlandıkları yere, Mekke'ye, muzaffer olarak geri dönmüş olmaları; sayılarının çokluğu gibi sebepler hasebiyle rehavete kapılmıştı.¹⁶⁹⁹ Haliyle Hz. Peygamber (sav.) bu halden hiç hoşlanmadığı gibi bunu tavrıyla da ihsas etti. Her zamanki gibi gereken tedbirlerini aldı ve İslam ordusunu Huneyn'e gelince savaş düzenine sokup öğütler vererek savaşa teşvik etti. Ordunun en başında Hâlid b. Velîd'in komuta ettiği öncü birlik, onların arkasında Mekkeliler ve tam ortada Hz. Peygamber'i (sav.) çepeçevre saran Ensâr ve Muhâcir grubu yer almaktaydı. Öncü Müslüman kuvvetleri, az önce bahsedilen rehavete kapılma psikolojisine ilaveten,

¹⁶⁹⁵ Nurgissa Duisenov, "Sebep ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi", s. 5-10, 12-16.

¹⁶⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl, 1. bs. (Riyad: Dâru'l-Kabs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014), s. 342; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 302-303.

¹⁶⁹⁷ İslam ordusunun kaç kişiden meydana geldiği ile alakalı muhtelif rivayetler aktarılmıştır: İbn Abbâs, İslam ordusunda 16 bin; Nehhâs, 14 bin; Katâde, İbn Zeyd ve İbn İshâk, 12 bin; Mukâtil kanalıyla İbn Abbâs, 11 bin 500; Kelbî, 10 bin kişi olduğunu söylemişlerdir. Bkz. Vâhidî, *el-Vasît*, s. 487; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 19; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 393.

¹⁶⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 387; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 194; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 259; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 19; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 76; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 393.

¹⁶⁹⁹ Nurgissa Duisenov, "Sebep ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi", s. 20-22. Kaynaklarda, İslam ordusundan bir kimsenin "Bugün asla sayı azlığından dolayı yenilmeyeceğiz." şeklinde bir kelam ettiği aktarılmaktadır. Kimin söylediği hususuna gelince, bununla alakalı farklı isimler zikredilmiştir: Ebû Seleme b. Selâme b. Kureyş; Ebû Seleme b. Selâmeti'l-Ensârî; İbn Abbâs; Benî Bekr'den adamın biri; Ebû Bekir (r.anh); Ebû Bekir adında biri; Hz. Peygamber (sav.). Bkz. Vâhidî, *el-Vasît*, s. 487; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 259; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 19; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 76; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 393; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 303. Ne var ki, bu türden bir kelamı, Hz. Peygamber'in (sav.) ettiği yönündeki rivayet oldukça zayıftır. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 19; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 303.

havanın puslu ve karanlık olması, öncü kuvvetlerin vadinin dar geçitlerinde kendilerine kurulan tuzaktan bihaber ilerlemeleri ve az sayıdaki müşrik birliğini görüp sayılarının bundan daha fazla olamayacağı vehmine kapılarak hücum pozisyonuna geçmelerinin sonucunda, düşman tarafından ok yağmuruna tutularak gafil bir şekilde avlandı.¹⁷⁰⁰ Öncü kuvvetin dağılmaya ve kaçışmaya başlamasıyla birlikte, başta Mekkeli grup¹⁷⁰¹ olmak üzere ordunun geri kalanı da geri çekilmeye başladı. Hz. Peygamber'in (sav.) yanında on iki sahabî; civarında ise, otuz üçü Muhâcirler'den ve altmış yedisi Ensâr'dan olduğu rivayet edilen, yaklaşık olarak yüz¹⁷⁰² kadar sahabî kalmıştı. Savaşın Müslümanların aleyhine ilerlediği bu esnada, Hz. Peygamber (sav.) düşmandan kaçmayıp yerinde sebat ettiği gibi, birlikleri toplamak amacıyla bir yandan boz katırının üzerinde "Ben peygamberim, yalan yok! Ben Abdulmuttalib'in oğluyum!" diye bağırmakta, diğer bir yandan da bineğini düşmana karşı sürmekteydi. Böyle yaparak Hz. Peygamber (sav.), Müslümanlara kendisinin hayatta olduğunu ve halen daha mücadele ettiğini haber vermekte ve ancak bir liderin arkasında zafere ulaşabileceklerini hatırlatmakta idi. Bunu müteakip, Abbâs'ın (r.anh) Hz. Peygamber'in (sav.) emri ile sahâbîlere defalarca seslenmesi üzerine Müslümanlar, geri dönüp tekrardan küffârın karşısında tek bir saf halinde dizildiler ve hücum pozisyonunu aldılar. Fakat, düşman da yeni bir saldırı hazırlığında bulunmaktaydı. Tam bu anda Hz. Peygamber (sav.) Allah'a İslam ordusuna zafer ihsan etmesi için niyazda bulundu ve "Kâbe'nin Rabbi adına, yüzler kara olsun!"¹⁷⁰³ diyerek yerden

¹⁷⁰⁰ Nurgissa Duisenov, "Sebepler ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi", s. 21, 25-27.

¹⁷⁰¹ Savaşın ilk safhasında, Beni Süleym'in ilerleyip bir hamlede düşman üzerine hücumla geçmesiyle birlikte, Mekkeli grup derhal ganimetlerin olduğu tarafa doğru yönelmiştir. Evvelden vadiyi tutmuş olan düşman kuvvetleri ise bunu fırsat bilmiş ve gizlenmiş oldukları pusularından çıkarak birdenbire İslam ordusuna saldırmaya başlamışlardır. Bkz. Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 19; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 303. Hatta yenilen ordunun dağılmış kalıntıları Mekke'ye kadar ulaştı. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 259; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, s. 76; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 393. Rivayetlerin birinde, bozguna uğrayan İslam ordusunda, kaçanlardan ilkinin tulekâların olduğu ve bunu hile amaçlı yaptıkları söylenmektedir. Nitekim yenilginin ve hezimetin bir sebebi de budur. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, s. 74. Buna ilaveten, hezimete uğrayan ordunun dağılmasını fırsat bilen bazı Mekkeliler'in, Mekke'ye dönüp oradaki topluluğa "Artık eski dininize dönebilirsiniz, Muhammed mağlup oldu." dedikleri de rivayet edilmiştir. Bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. 2, 3 c. (Necef: Matba'atü'l-Garî, 1358), s. 47.

¹⁷⁰² Hz. Peygamber'in (sav.) yanından ayrılmayıp sebat eden Ensâr ve Muhâcir'in sayısının 80 kadar olduğu da nakledilmiştir. Bkz. Celâlüddin es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, c. 4, 8 c. (Beyrut: Dâru'l-Fikr), s. 159.

¹⁷⁰³ Benzer bir kavli, Tevbe 9/26. ayetin tefsirinde beyan edildiğine göre, Müslümanlara yardım etmeleri için gönderilen meleklerin dile getirdiği de rivayet edilmektedir: Saîd b. Müseyyeb, "Huneyn günü müşriklerin safında yer alan adamın biri dedi ki: Müslüman birlikleri dağıttığımız zaman onları takip etmeye başladık ta ki boz dişi katırın sahibinin yanına varıncaya kadar. Bizleri yüzleri beyaz adamlar karşıladı ve "Yüzler kara olsun! Geri dönün!" dediler." demiştir. Bkz. Vâhidî, *el-Vasît*, s. 488; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 20; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 394-395.

aldığı bir avuç toprağı yahut da çakıl taşını düşman askerlerinin üzerine savurdu. Allah'ın bir mucizesi ile o gün küffârdan gözlerine bu topraktan yahut çakıl taşlarından girmeyen tek bir kimse bile kalmadı. Ardından savaşın seyri Müslümanların lehine ilerledi ve bozguna uğrayan müşrik ordusu birkaç kısma ayrılıp beraberlerinde getirdikleri hanımlarını, çocuklarını ve mallarını¹⁷⁰⁴ arkalarında bırakarak firar etmek zorunda kaldılar.¹⁷⁰⁵

Allah, ele almakta olduğumuz ayet grubundan da anlaşılacağı üzere, Huneyn Gazvesi'nin başından sonuna kadar olan süreçte bilhassa şu hususlara dikkat çekmektedir: Yardımın ve zaferin her zaman ve her yerde O'nun indinden geldiği, galibiyetin sayının çokluğundan ve kuvvetin şiddetinden kaynaklanmadığı, O dilerse çoğunluğun mukabilinde azınlığa yardım eder ve böylece çoğunluk hezimete uğrar. Nitekim, Bedir, Kurayza, Nadîr, Hudeybiye, Hayber ve Mekke'nin Fethi¹⁷⁰⁶ vak'aları bu hakikati izaha gerek kalmayacak bir şekilde ortaya koymaktadır. Aslında eldeki verilere dikkatlice bakıldığında fark edilecektir ki, Huneyn Gazvesi'ne iştirak eden Müslüman ordusunun sayısı, müşrik ordusunun sayısından daha azdır. Bir başka deyişle, Müslümanlar, sayılarının muhalif ordunun toplamından daha fazla olmasından ötürü değil, önceki savaşlardakine nazaran daha çok sayıda olmaları ile övünmektedirler.¹⁷⁰⁷ Burada mevzubahis edilen 'sayılarının çokluğu ile övünme'deki inceliğe de gelince, Allah bunu lütfettiği zaman hoşla gitmesi gereken kısım, 'Allah'ın bunu vermesindeki kudreti ve lütfu'dur, yoksa çokluğun ve gücün kendisi değildir.¹⁷⁰⁸ Aksi takdirde, Huneyn Gazvesi'nin ilk safhasında da vaki olduğu üzere, düşman tarafından pusuya düşürülen ve bozguna uğrayan Müslüman ordusunun yaşadığı o şiddetli korkuyla yeryüzü olağanca genişliğine rağmen kendilerine dar gelmiş, ne oldukları yerde emniyet içerisinde sebat edebilmişler ne de müşrik ordusundan kaçıp

¹⁷⁰⁴ Harp esirlerinin sayısı, kadın ve çocuklar dâhil 6.000 kişi civarında idi. Ganimet olarak elde edilen ve beslenmeleri için ağıllar yapılan 24.000'den fazla deve ve 40.000'den fazla koyun var idi. Ayrıca 4.000 ukiye gümüş de ganimet olarak ele geçirilmişti. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 395; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 305.

¹⁷⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, s. 387-395; Vâhidî, *el-Vasît*, s. 487-488; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 259-260; Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 19; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 76; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 393-394; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, s. 158-160, 163; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 302-305.

¹⁷⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 259; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 392; Elmalılı, *Hak Dini*, s. 302. Tarih, siyer ve meğâzî âlimleri ve önderleri bunların sayısının 80 tane olduğunu nakletmişlerdir. Bkz. Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, s. 18; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 392.

¹⁷⁰⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, s. 303.

¹⁷⁰⁸ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1. bs., c. 5, 10 c. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), s. 324.

sığınmaya elverişli bir yer bulabilmişlerdir.¹⁷⁰⁹ Ayette bu vaziyete delalet eden ibare, وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ, temsildir ve dahilinde istiare-i tebeyye vardır. Nitekim, kişinin çok üzgün yahut da kızgın olması, bu hüznün ve kızgınlığın son raddeye ulaşması ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ile ifade edilmiştir.¹⁷¹⁰

• Değerlendirme

Birinci Aşama:

Sûrenin evvelinde, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin dinî, siyasî ve içtimâî cihetlerden konumlarının muhtelif oluşu çerçevesinde, taraflar arasında tahakkuk eden ahitleşmelerle irtibatlı hükümlere dikkat çekilmekte, bunu müteakip, Allah ile yapılan ahde ve Hz. Peygamber'e (sav.) edilen biate sadık kalmanın hem alameti hem de vesilesi olan cihâdın, kişinin ehline ve malına beslediği muhabbetten daha kıymetli ve ehemmiyetli olması vurgulanmakta, ve bilahare bu hakikate misal babında Huneyn Gazvesi ile alakalı ayetler zikredilmektedir. Mezkur gazvede karşı karşıya gelen

- müşrik topluluğu, Müslümanların girdikleri savaşlarda galip gelişlerini karşı tarafın zayıf oluşuna yorarak hem Müslümanları hem de sairlerini hakîr gören, ama bir yandan da aynı hadisenin kendi başlarına gelmesinden havf eden; kendilerinden emin, ancak rehavete kapılmamış, bilakis önlerindeki hedefe odaklanmış; Müslümanlar karşısında psikolojik ve askerî açıdan avantajlı olmalarına imkan verecek gerekli tedbirleri almış kimselerden teşekkül etmektedir.
- İslam ordusu, tamamı olmamakla beraber, evvelden nail oldukları zaferlerin ve dahi bu harbe iştirak edenlerin sayılarının her zamankinden fazla oluşunun Allah'ın inayetinden kaynaklandığını bir anlığına hatırlarından çıkartan; Mekke'yi fethetmeleri ve sayılarının çokluğu gibi sebeplerden ötürü kendilerine gelen güven ve cesaretle muzaffer olacaklarına kani olan; Hz. Peygamber'in (sav.) yönlendirmesiyle, gereken hazırlıkları yapmayı ve önlemleri almayı da ihmal etmeyen; ekseriyetinin Allah'ın rızasını gözettiği, bazısının ise dünyevî niyetler güttüğü kişilerden terekkep etmektedir.

¹⁷⁰⁹ Vâhidî, *el-Vasît*, s. 487; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, s. 19; Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzîl ve Esrârü 't-Te 'vîl*, s. 76; Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, s. 393.

¹⁷¹⁰ Mâtürîdî, *Tefsîru 'l-Mâtürîdî*, s. 325-326; Âlûsî, *Rûhu 'l-Me'ânî*, s. 74.

Buradan, her iki tarafın da savaşa moralleri yüksek bir halde geldikleri idrak edilmektedir. Ne var ki, vadiye kendilerinden önce mevzilenen müşriklerin kurduğu tuzaktan bihaber puslu havanın içerisinde ilerleyen Müslümanların bir anda pusuya düşürülmesiyle, İslam ordusunda nizam bozulmuş, içlerini öncesinde sahip oldukları morale eş değer yükseklikte bir panik ve korku dalgası sarmıştır. Bir başka deyişle, yaşadıkları duygu yoğunluğu aynı olmakla beraber, müspet (cesaret, güven) olandan menfi (korku, panik) olana geçiş yaşanmıştır. Buna mukabil, düşman ordusunun kendine olan itimadı daha da artmış, Müslümanlara karşı olan saldırıları da bir o kadar şiddetlenmiştir.

Vaziyet zahirine göre anlamlandırılırsa, takrîben otuz binden fazla insanı içerisine alabilecek genişlikte olan savaş meydanında, sayıları on bini aşkın, gayrinizami, panik ve korku içerisindeki Müslümanlar, önden ve yanlardan hücumu uğrayıp peşi sıra takip edilirken ne oldukları noktada sebat edebilmişler ne de kaçıp sığınacak bir yer bulabilmişlerdir. Meczâî olarak değerlendirilirse, Müslümanların gönüllerindeki o yoğun ferahlık duygusunun yerini, had safhada yaşadıkları bir daraltı ve bunaltı hissi almıştır. Velhasıl, رَحِبْتُ ibaresinin, münferiden ele alındığında mekânsal açıdan; ضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ Arap meseli bağlamında tetkik edildiğinde ise duygu itibarıyla ziyadelik ortak manasını içerdiği söylenebilir.

İkinci Aşama:

Bir önceki aşamada, رَحِبْتُ ibaresinin farklı cihetlerden ziyadelik ortak manasını ihtiva ettiği istidlâl edilmiştir. Peki, ayet başlangıçtan itibaren bu amil de hesaba katılarak tefsir edilirse, sürece ve sonuca bir tesiri olur mu?

رَحِبْتُ ibaresinin şümul ettiği mezkur ortak mananın, tefsirin sonucundan çok sürecine tesir ettiği müşahede edilmiştir. Şöyle ki, ayetin tefsiri babında aktarılan izahlardan hareketle ulaşılan çıkarımları, savaş meydanının ziyadesiyle geniş olması; Müslümanların korku ve panik duygularını had safhada yaşamaları, takviye eden delil niteliğindedir.

BÖLÜM V

SONUÇ

Tezimizin özünü teşkil eden iştikâk-ı kebîr mefhumu, lafızlar arasında kök harfler bir, manalar da mütenasip olmakla beraber, bu harflerin yerlerinin tertip gözetilmeksizin taklîb edilmesiyle tahakkuk eden türetme biçimidir. Bir manada iştikâk-ı kebîre giden yolun temelini atan Halîl b. Ahmed, Arap dilindeki kelimelerin tamamını herhangi bir noksanlık yahut da kaide dışılık olmayacak şekilde bir araya getirmek amacıyla Arap harflerine has bir usûl geliştirmiş ve taklîbe dayalı fonetik sistemi baz alarak *Kitâbu'l-Ayn* adlı sözlüğünü telif etmiştir. Ardından gelen birçoklarını tesiri altına alan bu usûl, İbn Cinnî'nin taklîb edilen kelimeler arasında anlam itibariyle bir münasebetin bulunduğunu söylemesiyle bir merhale daha ileri taşınmıştır. Elinizdeki teze gelince, iştikâk-ı kebîr usûlü ile taklîbe uğrayan maddelerin, üzerinde birleştiği ortak mana arayışında uygulanabilecek bir usûl sunmuş, dahası iştikâk-ı kebîrin Kur'ân ayetlerinin tefsiri esnasında başvurulabilecek kaynaklardan olup olmadığı müşahhas bir surette gözler önüne sermiştir.

Sözlük Çalışması bölümünde, ب – ح – ر / Be – Ha – Ra ve ح – ل – م / Ha – Le – Me harflerinden müteşekkil mukalleg maddeler arasında ortak mananın mevcudiyetinin imkanını tetkik amaçlı geliştirilen yöntemle alakalı bir sorun saptanmamakla beraber, elde edilen neticeler kapsamında işaret edilmesi gereken birkaç husus bulunmaktadır:

- Bilindiği üzere, mukalleg maddelerden her biri genel itibariyle birden fazla kök manaya sahiptir. Lakin, bunun ortak manaya ulaşmada bir problem teşkil etmediği ortaya çıkmıştır.
- Elde edilen ortak mana, mukalleg maddeler dahilindeki her bir kelimeyi kapsamamaktadır. Bununla beraber, bu çıkarımın istisnası olan bir durumla karşılaşılmıştır: مَا بَرَحْتُ مِنْ مَكَانِي ibaresi tek başına ele alındığında, ortak mana elde etmek için baz alınan kelime grupları içerisinde yer almamaktadır. Ancak, bu çerçevede seçilen Yûsuf 12/80.ayetin tefsirinin değerlendirmesinin ilk aşamasında, لَنْ أَبْرَحَ ibaresi münferiden değil de ayetin tefsiri kapsamında

aktarılan diğer malzemelerle beraber incelendiğinde, “ziyadelik” ortak manasını ihtiva ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

- Mukalleb madde ve kelimelerden hangisinin asıl, hangisinin fer' olduğu belirlenememiştir. Mamafih, bu türden bir eksikliğin çalışmamızı olumsuz yönde etkilemediği görülmektedir. Aynı şekilde, asıl-fer' meselesinin açıklığa kavuşturulması halinde bunun, tezin gidişatına ne türden bir tesirinin olacağı da bilinmemektedir.
- Uygulanan yöntemde bir problem olmamasına rağmen, bir başkasının aynı yahut da başka kelime gruplarını baz alarak muhtelif bir ortak mana istidlal etmesi ne kadar muhtemeldir? Bu soru, tartışmaya açık bir meseledir. Nitekim, her ne kadar Sözlük Çalışması bölümünde yapılan değerlendirmelerde elden geldiğince bilimsel ve objektif olmak amaçlanmış olsa da, sonuçta yapılan tek taraflı bir değerlendirmedir.
- Sözlük Çalışması sonucunda elde ettiğimiz olumlu neticelere rağmen iştikâk-ı kebîrin işlerliğini genelleme yaparak Arapçadaki bütün sülâsî asıllara teşmil edemeyiz. Nitekim çalışmamıza konu olan iki sülâsî asıl arasında dahi, üzerinde birleştikleri ortak manaların kat'îliği bakımından seviye farkı gözlemlenmiştir. Benzer şekilde, şayet bu çalışmanın sonucu olumsuz olsaydı, mezkur usûlün Arapça asıllarda uygulanmasının mümkün olmadığı gibi bir genelleme de yapılamazdı. İştikâk-ı kebîrin Arapça asıllardaki işlerliği hususunda bir genelleme yapmak için, öncelikle bu türden bir çalışmayı bütün köklerde uygulamak icap etmektedir. Elde edilen veriler, olumlu ya da olumsuz olsun, değerlendirilip yüzdelere vurulmalıdır. Ancak bundan sonra bu usûlün işlevsellik derecesi hakkında objektif bir beyanda bulunulabilir.
- ر – ح – ب / Be – Ha – Ra harflerinden müteşekkil mukalleb maddelerin, üzerinde birleştiği ortak mananın daha kat'î olduğu belirtilmişti, ki bu sebepten ötürü tefsir çalışmasına bahsi geçen maddelerden müştak kelimelerle devam edilmişti. Burada ise şöyle bir problemle karşılaşmıştır: Mukalleb maddenin kök manası ile istidlâl edilen ortak mana birbirine yakın olunca, bu sefer de ortak mananın ayetin tefsirindeki tesiri pek müşahede edilememiştir. Bir başka deyişle, م – ل – ح / Ha – Le – Me harflerinden müteşekkil mukalleb maddelerde ulaşılan ortak mana ile mezkur maddelerin kök manaları birbirlerinden oldukça farklı oldukları için, sözü edilen ortak mananın ayetin tefsirini ne derece etkileyeceği araştırmaya açık bir konudur.

Tefsir Çalışması bölümüne gelindiğinde, ب – ح – ر / Be – Ha – Ra harflerinden müteşekkil mukallem maddelerin, üzerinde birleştiği ortak mana amilinin ayetlerin tefsirine olan tesiri, umumiyetle ‘takviye edici hüccet’ olarak kabul edilmelidir. Ancak, tek bir örneklemeden yola çıkarak, ortak mana amilinin işlevini yalnızca bununla sınırlandırmak pek doğru olmaz.

Sonuç olarak, kanaatimiz, hem teorik hem de uygulama bakımından netleştirilemeyen hususları içermesi hasebiyle istikâk-ı kebîrin, ‘şu an için’, ayetlerin tefsirinde başvurulmasına kesinlikle lüzum duyulan kaynaklar arasında olmadığı istikametinde şekillenmiştir.

REFERANSLAR

- Abdullah Emin. *el-İştikâk*. 2. bs. 1 c. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1420/2000.
- Abdûlmaksûd, Abdûlmaksûd Muhammed. “Mefhûmu'l-İştikâki's-Sarfî ve Tadavvuruhu fî Kütûbi'n-Nahviyyîn ve'l-Usûliyyîn”. *Âlemü'l-Kütüb* 23, sy 5-6 (2002): 393-454.
- Ahmed Muhammed Sâlim ez-Züvey. “Halîl b. Ahmed Râ'idü 'İlmi'l-Esvât” *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, sayı 9.
- Aksoy, Eyyup. “Yusuf Kıssası'nın Sosyo-Psikolojik Tahlili”. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 1996.
- Alak, Musa. “Sarf (Tasrif) İlmi”. İçinde *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, 111-213. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*. 30 c. İdâretü't-Tıbbâti'l-Münîriyye.
- Asutay, Muhammet Mücahit. “Arap Anlambilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâ'is'teki Temelleri”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Bayam, Abdulkadir. “Arap Dilinde İştikâk”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002.
- Bedeva, Abdullah. “Tahir b. 'Aşûr'un et-Tahrîr ve't-Tenvîr'inde İştikâk”. Doktora Tezi, Bingöl Üniversitesi, 2019.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Mustafa Dîb El-Bugâ. 5. bs. 7 c. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Cemâ'atün mine'l-'Ulemâ. 1. bs. 9 c. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Celâlüddîn es-Süyûtî. *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*. 8 c. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Celâlüddîn es-Süyûtî. *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Luga ve Envâ'iha*. thk. Fuâd Ali Mansûr. 1. bs. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Celâlüddîn es-Süyûtî. *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*. Dâru'l-Fazîlet.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 4. bs. 6 c. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Cemâ'atün mine'l-'Ulemâ. 1. bs. 1 c. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1403/1983.

- Duisenov, Nurgissa. “Sebep ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Ebû Ca`fer en-Nehhâs. *Me`âni`l-Kur`ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 1. bs. 6 c. Mekke: Câmi`atü Ümmü'l-Kurâ, 1409.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaûd-Kâmil Karabellî. 1. bs. 7 c. Dimaşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 c. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû Süleymân, Sâdık. “Envâ`u'l-İştikâk fi'l-`Arabiyye beyne'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn: Dirâsetün Lugaviyyetün Nakdiyyetün”. *Pluto Journals* 11/12 (1993 1992): 131-61.
- Ebû Ubeyde, Ma`mer b. el-Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur`ân*. thk. Mehmet Fuat Sezgin. 2 c. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur`ân Dili*. sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel. 10 c. İstanbul: Azim Dağıtım.
- el-Mektebetü's-Şâmiletü'l-Hadîse. “Arşîf Müntede'l-Fasîh – 3.” Haziran 9, 2022. <https://al-maktaba.org/book/31862/20056>.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-Luga*. thk. Muhammed Avd Merab. 1. bs. 8 c. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fahreddîn er-Râzî. *Mefâtihu'l-Gayb/et-Tefsîru'l-Kebîr*. 3. bs. 32 c. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me`âni`l-Kur`ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî. 1. bs. 3 c. Mısır: Dâru'l-Mısıriyye li't-Te`lif ve't-Terceme.
- Fîrûzâbâdî. *Besâ'iru Zevi't-Temyîz fi Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 6 c. Kahire: el-Meclisü'l-A`la li's-Şuûni'l-İslâmiyye - Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1996 (c. 1-3), 1992 (c. 4-5), 1973 (c. 6).
- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsü'l-Muhît*. thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fi Müessesetî'r-Risâle. 8. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1426/2005.
- Gündüzöz, Soner. “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları”. İçinde *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, 23-77. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 c. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.

- Hasan Mustafavî. *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 1. bs. 14 c. Kâhire: Merkezü Neşri Âsârî'l-Allâmeti'l-Mustafavî, 1385.
- İbn Cinnî. *el-Hasâ'is*. 4. bs. 3 c. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, t.y.
- İbn Düreyd. *Cemheretü'l-Luga*. thk. Remzi Münîr el-Balebekî. 1. bs. 3 c. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris. *Mekâyîsü'l-Luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 c. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399/1979.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*. thk. Mâhir Yâsin el-Fahl. 1. bs. Riyad: Dâru'l-Kabs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Mâce. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 2 c. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 3. bs. 15 c. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414.
- İbn Sîde. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrâhim Ceffâl. 1.bs. 5 c. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1417/1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî. 1. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî. *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Şa'bânî. Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1410/1990.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâ'b el-Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 24/1-3. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 1. bs. 8 c. Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân el-Neheyân, 1425/2004.
- Mâtürîdî. *Tefsîru'l-Mâtürîdî/Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 1. bs. 10 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverîdî. *Tefsîru'l-Mâverîdî/en-Nuket ve'l-'Uyûn*. thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. 6 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Muhammed el-Mübârek. *Fıkhü'l-Luga ve Hasâ'isu'l-Arabiyye*. 1 c. Dâru'l-Fikr.
- Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 c. Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374/1955.

- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. çev. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi. 1. bs. 6 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Nâsırüddîn el-Beyzâvî. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 1. bs. 5 c. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Nesâî. *el-Müctebâ mine's-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 3. bs. 9 c. Halep: Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, 1406/1986.
- Özsoy, İsmail. "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 12/110-126. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. 1. bs. Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Fıkhu'l-Luga ve Sırrü'l-'Arabiyye*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 1. bs. 1 c. İhyâ'u't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Semîn el-Halebî. *'Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 1. bs. 3 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Subhî es-Sâlih. *Dirâsât fî Fıkhu'l-Luga*. 1. bs. 1 c. Dimaşk: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1379/1960.
- Sürücü, İbrahim. "Yusuf Suresinde Aile Psikolojisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9, sy 46 (Ekim 2016): 966-80.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 1. bs. 26 c. Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tehânevî. *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*. thk. Ali Dehrûc. 1. bs. 2 c. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- The Apocryphal New Testament*. Translated by Montague Rhodes James. New York: Oxford University Press, 1924.
- The Mamre Institute. "Numbers Chapter 34 נְמִדָּר". Mechon Mamre. Nisan 4, 2022. <https://mechon-mamre.org/p/pt/pt0434.htm>.
- Tirmizî. *el-Câmi'u'l-Kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 1. bs. 6 c. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tümer, Günay. *Hristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem*. 2. bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Vâhidî. *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Âli Muhammed Muavvid-Dr. Ahmed Muhammed-Dr. Ahmed Abdülganî el-Cemel-Dr. Abdurrahman 'Uveys. 1. bs. 4 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.

Ya`kûbî. *Târîhu'l-Ya`kûbî*. 3 c. Necef: Matba`atü'l-Garî, 1358.

Yâkût el-Hamevî. *Mu`cemü'l-Büldân*. 2. bs. 7 c. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Yıldırım, Sabri. “Arap Dilinde İştikāk ve Abdulkâdir b. Mustafa el-Mağribî’nin el-İştikāk ve't-Ta`rîb Adlı Eseri”. Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, 2018.

Zeccâc. *Me`âni'l-Kur`ân ve İ`râbuh*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 1. bs. 5 c. Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1408/1988.

Zemahşerî. *el-Keşşâf `an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzîl*. 3. bs. 4 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407.

Zemahşerî. *Esâsü'l-Belâga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 1. bs. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

EKLER

EK A

Tablo A.1. Tefsir Çalışması

Mukalleb Madde	Müştak Kelime	Geçtiği Ayet	Birinci Aşama	İkinci Aşama
ب - ح - ر	الْبَحْرَيْنِ	Kehf 18/60	✓	Ayetten çıkarılan kelâmî hükmü takviye edici hüccet
		Rahmân 55/19	✓	Görüşler arasında tercih yapmaya imkan verme
	الْبَحْر	Tûr 52/6	✓	Ayetten çıkarılan itikâdî hükmü takviye edici hüccet
		Rûm 30/41	✓	Süreci ve sonucu takviye edici hüccet
	بَحِيرَة	Mâide 5/103	✓	Bahîrenin mahiyetine dair aktarılan rivayetlere mutabık olma, bunları teyit etme
ب - ر - ح	لَا أَبْرَحُ	Kehf 18/60	✓	Süreci ve sonucu takviye edici hüccet
	لَنْ أَبْرَحَ	Yûsuf 12/80	✓	Münferiden değerlendirilirse, bu kelimâ edenin haletiruhiyesinin ne vaziyette olduğuna dair hüccet Siyakı da hesaba katarak değerlendirilirse, mekansal açıdan ziyadeliğe delalet eden hüccet

Tablo A.1. (devam)

ح - ب - ر	أَخْبَارُهُمْ	Tevbe 9/31	✓	Münferiden değerlendirilirse, bu kimseler hakkında bilgi verici Siyakı da hesaba katarak değerlendirilirse, zikrolunan vasıflarının menfililiğini artırıcı
	يُخْبِرُونَ	Rûm 30/15	✓	Süreçte zikrolunan aklî ve naklî delilleri takviye etme
ح - ر - ب	الْحَرْبُ	Bakara 2/279	✓	İstihlâl ve irtikâb edilen mâsiyetin ne derece büyük bir günah olduğunu takviye edici hüccet
		Muhammed 47/4	✓	Süreci ve sonucu takviye edici hüccet
		Enfâl 8/57	✓	Süreci ve sonucu takviye edici hüccet
	الْمُحْرَابُ	Âl-i İmrân 3/37	✓	Süreci doğrudan, sonucu dolaylı olarak takviye edici hüccet
ح - ب - ر	مَا رَبِحْتُ	Bakara 2/16	✓	Ayetin tefsiri esnasında yapılan izahlarla beraber değerlendirince, süreci ve sonucu takviye edici hüccet
ح - ب - ر	رَحِبْتُ	Tevbe 9/25	✓	Süreci ve sonucu takviye edici hüccet

ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad:

Reyhan Olgun

Eğitim:

2006-2010: Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi

2011-2017: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

2016 Şubat-Haziran: Zarqa University

2019-2022: İbn Haldun Üniversitesi / Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı (%30 İngilizce)